

91
V-56

V

А. П. ЧЕХОВ

ДЕРЖЛИТВИАЛИ

**ДЕРЖАВНЕ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ**

А. П. ЧЕХОВ

**ВИБРАНІ ТВОРИ
В ТРЬОХ ТОМАХ**

Переклад з російської

**ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ-1954**

А. П. Чехов. З фотографії 1899 р.

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

(1897—1903)

МУЖИКИ

I

Лакей при московській гостиниці «Слов'янський базар», Микола Чикільдеев, занедужав. У нього затерпли ноги і змінилася хода, отож одного разу, ідучи коридором, він спіткнувся й упав разом з підносом, на якому була шинка з горошком. Довелось покинути роботу. Які були гроші, свої і жінчині, він пролікував, харчуватися вже не було з чого, стало нудно без діла, і він вирішив, що, мабуть, треба їхати до себе додому, на село. Дома і хворіти легше, і жити дешевше; і недарма кажуть: дома стіни допомагають.

Приїхав він у своє Жуково надвечір. У споминах дитинства рідне гніздо уявилося йому ясним, затишним, вигідним, а тепер, увійшовши в хату, він аж злякався: так було темно, тісно і брудно. Дружина його Ольга і дочка Саша, що приїхали з ним, зливно поглядали на велику неохайну піч, яка забирала мало не півхати, темну від кіптяви та від мух. Скільки мух! Піч перекосилася, брусся в стінах лежало криво, і здавалося, що хата ось-ось розвалиться. На покуті, біля ікон, були поналіплювані ярлики від пляшок і клапті газетного паперу — це замість картин. Бідність, бідність! Із дорослих нікого не було дома, всі жали. На печі сиділа дівчинка років восьми, білоголова, невмивана, байдужа; вона навіть не глянула на прибулих. Долі терлась об рогачі біла кішка.

— Киць, киць! — поманила її Саша. — Киць!

— Вона в нас не чує, — сказала дівчинка. — Оглухла.

— Від чого?

— Так. Побили.

Микола і Ольга з першого погляду зрозуміли, яке тут життя, але нічого не сказали одне одному; мовчки скинули клунки й вийшли на вулицю мовчки. Їхня хата була третя скраю і здавалась найбіднішою, найстарішою; друга — не краща, зате на крайній — залізний дах і занавіски на вікнах. Ця хата, необгороджена, стояла окремо, і в ній був трактир. Хати стояли в один ряд, і все сільце, тихе й задумливе, з вербами, бузиною і горобиною, що виглядали з дворів, мало приємний вигляд.

За селянськими садибами починався спуск до річки, крутий і обривистий, так що в глині, де-не-де, оголилося величезне каміння. По схилу, біля цього каміння та ям, викопаних гончарами, крутилися стежечки, цілими купами було накидано черепків з побитого посуду, то бурих, то червоних, а там унизу стелився широкий, рівний, яскраво-зелений луг, уже викошений, де тепер гуляла селянська череда. Річка була за версту від села, звивиста, з чудовими кучерявими берегами, за нею знов широкий луг, череда, довгі низки білих гусей, далі так само, як і по цей бік, крута дорога на гору, а наверху, на горі, село з п'ятиверхою церквою і трохи оддалік панський двір.

— Добре тут у вас! — сказала Ольга, хрестячись до церкви. — Роздолля, господи!

Якраз у цей час вдарили до всеношної (було напередодні неділі). Дві маленькі дівчинки, які внизу несли відро з водою, оглянулись на церкву, щоб послухати дзвона.

— Об цій порі в «Слов'янському базарі» обіди... — промовив Микола мрійно.

Сидячи край обриву, Микола і Ольга бачили, як заходило сонце, як небо, золоте й багрове, відбивалося у річці, у вікнах церкви і в усьому повітрі, ніжному, спокійному, невимовно чистому, якого ніколи не буває в Москві. А коли сонце сіло, мекаючи й ревучи, пройшла череда, прилетіли з того боку гуси, — і все змовкло, тихе світло згасло в повітрі, і стала швидко насуватись вечірня темрява.

Тимчасом вернулися старі, батько і мати Миколіні, худі, згорблені, беззубі, обоє однакові на зріст. Прийшли й молодіці — невістки, Мар'я і Фекла, що працювали за річкою в поміщика. У Мар'ї, жінки брата Кир'яка, було шестеро дітей. У Фекли, жінки брата Дениса, що пішов

у солдати,— двоє; і коли Микола, увійшовши до хати, побачив усю сім'ю, всі ті великі і маленькі тіла, які ворухились на полу, в колисках та по всіх кутках, і коли побачив, з якою пожадливістю старий і жінки їли житній хліб, умочаючи його в воду, то збагнув, що даремно він сюди приїхав, хворий, без грошей та ще з сім'єю,— даремно!

— А де брат Кир'як? — спитав він, коли поздоровались.

— У купця за сторожа працює,— відповів батько,— в лісі. Чоловік би й нічого, та випиває дуже.

— Не добувач! — промовила стара сльозливо.— Гірко з мужиками нашими, не в хату несуть, а з хати. І Кир'як п'є, і старий теж, гріха таїти нема чого, знає до трактиру дорогу. Прогнівалась цариця небесна.

З нагоди гостей наставили самовар. Від чаю тхнуло рибою, цукор був обгризений і сірий, по хлібі та посуді сновигали таргани; було огидно пити, і розмова була огидна — все про злидні та про хвороби. Але не встигли випити й по чашці, як знадвору долинув голосний, протяжний п'яний крик:

— Ма-ар'є!

— Либонь Кир'як іде,— сказав старий,— про вовка помовка.

Всі притихли. І трохи згодом, знову той самий крик, грубий, протяжний, наче з-під землі:

— Ма-ар'є!

Мар'я, старша невістка, зблідла, припала до печі, і якось дивно було бачити на обличчі в цієї широкоплекчої, дужої, негарної жінки вираз переляку. Дочка її, та сама дівчинка, що сиділа на печі і здавалася байдужою, раптом голосно заплакала.

— А ти чого, холеро? — крикнула на неї Фекла, гарна молодиця, теж дужа і широка в плечах.— Не бійся, не вб'є!

Від старого Микола довідався, що Мар'я боялася жити в лісі з Кир'яком і що він, коли був п'яний, приходив раз у раз до неї і при цьому кричав та бив її нещадно.

— Ма-ар'є! — почувся крик коло самих дверей.

— Заступіться Христа ради, ріднесенькі,— залебеділа Мар'я, дихаючи так, наче її опускали в дуже холодну воду,— заступіться, ріднесенькі...

Заплакали всі діти, скільки їх було в хаті, і, дивлячись

на них, Саша теж заплакала. Почувся п'яний кашель, і до хати ввійшов високий, чорнобородий мужик у теплій шапці, і через те, що в тьмяному світлі лампочки не було видно його обличчя,—страшний. Це був Кир'як. Підійшовши до жінки, він розмахнувся і вдарив її кулаком по обличчю, а вона не випустила ані пари з уст, приголомшена ударом, і тільки присіла, і одразу ж у неї з носа пішла кров.

— Який сором, сором,— бурмотів старий, вилізаючи на піч,—при гостях отак! Гріх який!

А стара сиділа мовчки, згорбившись, і про щось думала; Фекла гойдала колиску... Як видно, усвідомлюючи себе страшним і задоволений з цього, Кир'як схопив Мар'ю за руку, потяг її до дверей і заричав, як звір, щоб здаватися ще страшнішим, але в цей час раптом побачив гостей і спинився.

— А, приїхали...— промовив він, випускаючи жінку.— Рідний братік з сімейством...

Він помолився до образа, похитуючись, витріщаючи свої п'яні, червоні очі, і казав далі:

— Братік з сімейством приїхали в батьківську хату... з Москви, значить. Первопрестольний, значить, град Москва, городам мати... Пробачте...

Він опустився на лавку біля самовара й став пити чай, голосно сьорбаючи з блюдечка, при загальній мовчанці... Випив чашок з десять, потім схилився на лаву й захропів. Стали лягати спати. Миколу, як хворого, положили на печі з старим; Саша лягла на долівці, а Ольга пішла з молодицями в сарай.

— Е-е, ластівко,— говорила вона, лягаючи на сіні поряд з Мар'єю,— слізьми горя не заллеш. Терпи та й годі. В писанні сказано: аще хто вдарить тебе у праву щоку, підстав йому ліву... Е-е, ластівко!

Потім вона півголосом, співуче, розказувала про Москву, про своє життя; як вона служила покоївкою в мебльованих кімнатах.

— А в Москві доми великі, кам'яні,— говорила вона,— церков багато-багато, сорок сороків, ластівко, а в домах усе пани, та такі гарні, та такі пристойні!

Мар'я сказала, що вона ніколи не була не тільки в Москві, а навіть у своєму повітовому місті; вона була неграмотна, не знала ніяких молитов, не знала навіть «Отче наш». Вона і друга невістка, Фекла, яка тепер сиділа

оддалік і слухала,— обидві були дуже нерозвинені і нічого не могли зрозуміти. Обидві вони не любили своїх чоловіків; Мар'я боялася Кир'яка і, коли він зостався з нею, то вона трусилася від страху і біля нього раз у раз чаділа, бо від нього дуже тхнуло горілкою і тютюном. А Фекла, на запитання, чи не нудно їй без чоловіка, відповіла з досадою:

— А хай йому!

Поговорили і затихли...

Було холоднувато, і коло сарая на все горло співав півень, заважаючи спати. Коли синювате, вранішнє світло вже пробивалося крізь усі щілини, Фекла тихенько встала і вийшла, і потім чути було, як вона побігла кудись, тупаючи босими ногами.

II

Ольга пішла до церкви і взяла з собою Мар'ю. Коли вони сходили стежкою до луку, обом було весело. Ользі подобалось роздолля, а Мар'я почувала в невістці близьку, рідну людину. Сходило сонце. Низько над лугом літав сонний яструб, річка була похмура, котився туман де-не-де, але по той бік на горі вже простяглося пасмо світла, церква сяяла, і в панському саду несамовито кричали граки.

— Старий нічого,— розказувала Мар'я,— а бабка сувора, б'ється все. Свого хліба вистачило до масниці, купуємо борошно в трактирі,— ну, вона сердиться; багато, каже, їсте.

— Е-е, ластівко! Терпи та й годі. Сказано: прийдіте всі труждающі і обременені.

Ольга говорила статечно, співуче, і хода в неї була, як у прочанки, швидка і метушлива. Вона щодня читала євангеліє, читала вголос, по-дячківському, і багато чого не розуміла, але святі слова зворушували її до сліз, і такі слова, як «аще» і «дондеже», вона вимовляла з солодким завмиранням серця. Вона вірила в бога, в божу матір, в угодників; вірила, що не можна кривдити нікого в світі — ні простих людей, ні німців, ні циган, ні євреїв, і що горе навіть тим, хто не жаліє тварин; вірила, що так написано в святих книгах, і тому, коли вона вимовляла слова з писання, навіть незрозумілі, то обличчя в неї ставало жаліливим; розчуленим і ясним.

— Ти звідки родом? — спитала Мар'я.

— Я владимирська. А тільки мене взято до Москви вже давно, на восьмому літечку.

Підійшли до річки. На тому боці коло самої води стояла якась жінка й роздягалась.

— То наша Фекла, — впізнала Мар'я, — за річку на панський двір ходила. До прикажчиків. Бешкетна та лайлива — страх!

Фекла, чорноброва, з розпущеним волоссям, молода ще і дужа, як дівчина, кинулася з берега й забила по воді ногами, і на всі боки від неї пішли хвилі.

— Бешкетна — страх! — ще раз сказала Мар'я.

Через річку було покладено хитку дерев'яну кладку, і якраз під нею, в чистій, прозорій воді, ходили табунці широколобих головнів. На зелених кущах, що дивились у воду, виблискувала роса. Повіяло теплом, стало радісно. Який прекрасний ранок! І, мабуть, яке прекрасне було б життя на цьому світі, якби не злидні, жахливі, безвихідні злидні, від яких ніде не сховаєшся! Досить було тепер тільки оглянутись на село, як живо згадалось усе вчорашнє — і зачарування щастя, яке уявлялося довкола, зникло в одну мить.

Прийшли до церкви. Мар'я спинилася коло входу і не насмілилась іти далі. І сісти не насмілилась, хоч до обідні задзвонили тільки о дев'ятій годині. Так і стояла весь час.

Коли читали євангеліє, люди раптом заворушилися, даючи дорогу поміщицькій сім'ї; увійшли дві дівчини в білих сукнях, у крисатих капелюшках, і з ними повний, рожевий хлопчик у матроському костюмі. Їх поява розчулила Ольгу; вона з першого погляду вирішила, що це — порядні, освічені і вродливі люди. А Мар'я дивилася на них спідлоба, похмуро, засмучено, начебто це ввійшли не люди, а страховища, які могли б розчавити її, якби вона не оступилась.

А коли диякон виголошував що-небудь басом, то її кожного разу вчувався вигук: «Ма-ар'є!» — і вона здригалась.

III

На селі дізналися про приїзд гостей, і вже після обідні до хати набилося багато люду. Прийшли і Леоничеви, і Матвеїчеви, і Іллічови довідатись про своїх родичів, що

служили в Москві. Усіх жуковських хлопців, що знали грамоти, відвозили до Москви і віддавали там тільки в офіціанти та в коридорні (як із села, що по той бік річки, віддавали тільки в пекарі), і так повелося давно, ще за кріпацтва, коли якийсь Лука Іванович, жуковський селянин, тепер уже легендарний, що служив буфетником в одному з московських клубів, приймав до себе на службу тільки своїх земляків, а ці, входячи в силу, виписували своїх родичів і влаштовували їх у трактири і ресторани; і з того часу село Жуково інакше вже не називали навколишні жителі, як Хамське або Холуївка. Миколу одвезли до Москви, коли було йому одинадцять років, і влаштував його на роботу Іван Макарович, з сім'ї Матвеїчевих, що служив тоді капельдинером у саду «Ермітаж». І тепер, звертаючись до Матвеїчевих, Микола говорив навчально:

— Іван Макарович — мій благодійник, і я повинен за нього богу молитись день і ніч, бо ж через нього став я хорошою людиною.

— Батечку ти мій,— промовила сльозливо висока стара жінка, сестра Івана Макаровича,— і нічого про них, голубчика, не чути.

— Зимою служив він в Омона, а нинішній сезон, була чутка, десь за містом, у садах... Постарів! Перше бувало літнім ділом приносив додому карбованців по десять у день, а тепер всюди діла стали тихі, поневіряється старенький.

Старі жінки і молодіці дивилися на ноги Миколи, взуті у валянки, і на його бліде обличчя й говорили сумно:

— Не добувач ти, Миколо Осиповичу, не добувач! Де там!

І всі голубили Сашу. Йй вже минуло десять років, але вона була мала на зріст, дуже худа, і на вигляд йй можна було дати років з сім, не більше. Серед інших дівчаток, засмаглих, погано обстрижених, одягнених у довгі вилинялі сорочки, вона, біленька, з великими, темними очима, з червоною стрічкою в косах, здавалася кумедною, наче це було звірятко, що його спіймали в полі і принесли до хати.

— Вона в мене й читати може! — похвалилась Ольга, ніжно дивлячись на свою дочку.— Почитай, дитинко! — сказала вона, дістаючи з кутка євангеліє.— Ти почитай, а православні послухають.

Євангеліє було старе, важке, в шкіряних палітурках, з заялженими краями, і від нього запахло так, ніби в хату увійшли ченці. Саша підвела брови й почала голосно, співуче:

— «Отшедшим же їм, се ангел господень... во сне явился Іосифу, глаголя: «востав поїми отроча і матір його...»

— Отроча і матір його,— повторила за нею Ольга і вся розчервонілась від хвилювання.

— «І бежі во Єгипет... і буді тамо, дондеже реку ті...»

При слові «дондеже» Ольга не стрималась і заплакала. На неї дивлячись, схлипнула Мар'я, далі сестра Івана Макаровича. Старий закашлявся і заметушився, щоб дати онуці гостинця, але нічого не знайшов і тільки махнув рукою. І коли читання скінчилося, сусіди розійшлись по домівках, зворушені і дуже задоволені з Ольги і Саші.

З нагоди свята сім'я була цілий день дома. Стара, яку і чоловік, і невістки, і внуки, всі однаково називали бабкою, старалась все робити сама; сама топила піч і ставила самовар, сама навіть ходила на оденки і потім нарікала, що її замучили роботою. І все вона турбувалася, щоб хто не з'їв зайвого шматка, щоб старий і невістки не сиділи без роботи. То вчувалося їй, що трактирникові гуси йдуть задвірками на її город, і вона вибігала з хати з довгою палицею і потім з півгодини пронизливо кричала коло своєї капусти, чахлої й миршавої, як вона сама; то їй здавалося, що ворона добирається до курчат, і вона з лайкою кидалась на ворону. Сердилась і бурчала вона з ранку до вечора і часто здійсмила такий крик, що на вулиці спинялися прохожі.

Із своїм старим вона поводитись неласкаво, називала його то лежнем, то холерою. То був нестатечний, ненадійний мужик і, може, якби вона не підганяла його раз у раз, то він не робив би зовсім, а тільки сидів би на печі та розмовляв. Він подовгу розповідав синові про якихось своїх ворогів, жалівся на кривди, яких він нібито зазнавав щодня від сусідів, і нудно було його слухати.

— Еге,— розповідав він, узявшись за боки.— Еге... Після здвиження через тиждень продав я сіно по тридцять копійок за пуд, добровільно... Так... Добре... Тільки ото, значить, везу я ранком сіно добровільно, нікого не чіпаю; в лиху годину, дивлюсь — виходить з трактиру староста Антип Седельников. «Куди везеш, сякий-такий?» — та мене у вухо.

А в Кир'яка тяжко боліла голова з похмілля, і йому було соромно перед братом.

— Горілка он що робить. Ох, ти, боже мій! — бурмотів він, струшуючи своєю хворою головою.— Ви вже, братику і сестрице, простіть христа ради, сам не радий.

З нагоди свята купили в трактирі оселедця і варили юшку з оселедцевої голівки. Опівдні всі посідали пити чай і пили його довго, до поту і, здавалось, порозпухали від чаю, і вже після того стали їсти юшку всі з одного горшка. А оселедця бабка сховала.

Увечері гончар на кручі випалював горшки. Внизу в лузі дівчата ходили в танку і співали. Грали на гармонії. І по той бік річки теж горіло в одній печі і співали дівчата, і здаля той спів здався стройним і ніжним. У трактирі і навколо галасували мужики; вони співали п'яними голосами, хто куди, і лаялись так, що Ольга тільки здригалась і говорила:

— Ох, батечку!..

Її дивувало, що лайку чути було безперервно, і що найголосніше та найдовше лаялись старі, яким пора вже помирати. А діти і дівчата слухали ту лайку і нітрохи не ніяковіли, і видно було, що вони звикли до неї з коліски.

Минуло півночі, вже погасло в печах тут і на тому боці, а внизу на лузі та в трактирі все ще гуляли. Старий і Кир'як, п'яні, побравшись за руки, штовхаючи один одного плечима, підійшли до сарая, де лежали Ольга і Мар'я.

— Облиш,— умовляв старий,— облиш... Вона молодиця смирна.— Гріх...

— Ма-ар'є! — крикнув Кир'як.

— Облиш... Гріх... Вона молодиця нічого.

Обидва постояли з хвилину біля сарая і пішли.

— Лю-ублю я квіти польові-ї! — заспівав раптом старий високим, пронизливим тенором.— Лю-ублю у лузі їх збирають!

Потім сплюнув, погано вилаявся й пішов до хати.

IV

Бабка поставила Сашу біля свого городу й наказала їй глядіти, щоб не зайшли гуси. Був гарячий серпневий день. Трактирникові гуси могли добратися до городу

задвірками, але вони тепер мали собі роботу, визбиравали овес біля трактиру, мирно розмовляючи, і тільки гусак підіймав високо голову, ніби бажаючи подивитися, чи не йде стара з палицею; інші гуси могли прийти знизу, але ці тепер паслись далеко за річкою, витягшись у лузі довгою білою гірляндою. Саша постояла трохи, занудьгувала і, побачивши, що гуси не йдуть, відійшла до обриву.

Там вона побачила старшу дочку Мар'їну, Мотьку, яка стояла нерухомо на величезному камені і дивилася на церкву. Мар'я родила тринадцять разів, але залишилося в неї тільки шестеро і все — дівчатка, жодного хлопчика, і старшій було вісім років. Мотька, боса, в довгій сорочці, стояла на пригріві, сонце пекло їй у саме тім'я, але вона не помічала цього і наче скам'яніла. Саша стала з нею поряд і сказала, дивлячись на церкву:

— В церкві бог живе. В людей горять лампи та свічки, а в бога лампадки червоненькі, зелененькі, синенькі, як оченятка. Вночі бог ходить по церкві, і з ним пресвята богородиця і Миколай угодничок — туп, туп, туп... А сторожеві страшно, страшно! Е-е, ластівко,— додала вона, наслідуючи свою матір.— А коли буде кінець світу, то всі церкви злетять на небо.

— Із дзво-на-ми? — запитала Мотька басом, розтягаючи кожен склад.

— Із дзвонами. А коли кінець світу, добрі підуть у рай, а сердиті будуть горіти в огні вічно і невгасно, ластівко. Моїй мамі і так само Мар'ї бог скаже: ви нікого не кривдили і за це йдіть направо, в рай, а Кир'якові та бабці скаже: а ви йдіть наліво, у вогонь. І хто скоромне їв, того теж у вогонь.

Вона подивилась угору на небо, широко розплющивши очі, і сказала:

— Дивись на небо, не кліпай,— ангелів видно.

Мотька теж стала дивитись на небо, і хвилина минула у мовчанці.

— Бачиш?

— Не видно,— промовила Мотька басом.

— А я бачу. Маленькі ангелики літають по небу та крильцями — миг, миг, ніби комарики.

Мотька подумала трохи, дивлячись у землю, і спитала:

— Бабка горітиме?

— Горітиме, ластівко.

Від каменя до самого низу тягся рівний, пологий схил, укритий м'якою зеленою травою, якої хотілося рукою торкнутись або полежати на ній. Саша лягла і скотилася вниз. Мотька з серйозним, суворим обличчям, відсапуючись, теж лягла й скотилась, і при цьому в неї сорочка задерлась до плечей.

— Як мені стало смішно! — сказала Саша в захопленні.

Вони обидві пішли нагору, щоб скотитися ще раз, але в цей час почувся знайомий верескливий голос. Ой, як це жахливо! Бабка, беззуба, кощава, горбата, з коротким сивим волоссям, що маяло на вітрі, довгою палицею гнала від городу гусей і кричала:

— Всю капусту вивтокли, окаянні, щоб ви виздыхали, тричі анафеми, клятї, немає на вас загибелї!

Вона побачила дівчаток, кинула палицю, підняла лозину і, схопивши Сашу за шию пальцями, сухими й твердими, як рогачики, стала її шмагати. Саша плакала від болю і страху, а в цей час гусак, перехияючись з ноги на ногу і витягши шию, підійшов до старої і просичав щось, і коли він вернувся до свого табуна, то всі гуски схвально привітали його: го-го-го! Потім бабка заходилася шмагати Мотьку, і при цьому в Мотьки знову задерлась сорочка. В розпачі, голосно плачучи, Саша пішла до хати, щоб поскаржитись; за нею йшла Мотька, яка теж плакала, але басом, не витираючи сліз, і обличчя в неї було вже таке мокре, начебто вона вмочила його в воду.

— Батечку мій! — здивувалась Ольга, коли обидві вони ввійшли до хати.— Царице небесна!

Саша почала розказувати, і в цей час з пронизливим криком і з лайкою увійшла бабка, розсердилась Фекла, і в хаті зчинився галас.

— Нічого, нічого! — втішала Ольга, блїда, збентежена, гладячи Сашу по голові.— Вона — бабуся, на неї грїх сердитись. Нічого, дитинко.

Микола, що був уже змучений оцим повсякчасним криком, голодом, чадом, смородом, що вже ненавидїв і зневажав бідність, що йому було соромно перед дружиною і дочкою за своїх батька і матір, звїсив з печі ноги й промовив роздратовано, плачливим голосом, звертаючись до матері:

— Ви не можете її бити! Ви не маєте ніякого повного права її бити!

— Ну, здихаєш там на печі, ледащо! — крикнула на нього Фекла із злобою. — Принесла вас сюди лиха година, дармоїдів!

І Саша, і Мотька, і всі дівчатка, скільки їх було, забились на печі в куток, за спину Миколи, і звідти слухали все те мовчки, злякано, і чути було, як стукали їхні маленькі серця. Коли в сім'ї є хворий, що хворіє вже давно і безнадійно, то бувають такі тяжкі хвилини, коли всі близькі боязко, потай, в глибині душі бажають його смерті; і тільки самі діти бояться смерті рідної людини і при думці про неї завжди почувають жах. І тепер дівчатка, притаївши подих, з сумним виразом на обличчях, дивились на Миколу і думали про те, що він скоро помре, і їм хотілось плакати і сказати йому що-небудь ласкаве, жалісне.

Він тулився до Ольги, наче шукаючи в неї захисту, і говорив їй тихо, тремтячим голосом:

— Олю, любя, не можу я більше тут. Несила мені. Бога ради, ради христа небесного, напиши ти своїй сестриці Клавдії Абрамівні, хай продає і заставляє все, що є в неї, хай висилає грошей, ми виїдемо звідси. Ох, господи, — казав він далі з тугою, — хоч би одним оком на Москву глянути! Хоч би вона приснилась мені, матінка!

А коли настав вечір і в хаті стемніло, то стало так тоскно, що важко було вимовити слово. Сердита бабка намочила житніх скоринок у мисці й смоктала їх довго, цілу годину Мар'я, видоївши корову, принесла відро з молоком і поставила на лаву; потім бабка переливала молоко з відра в глечики, теж довго, не поспішаючи, як видно, вдоволена, що тепер, у спасівку, ніхто не їстиме молока і воно все залишиться. І тільки трошки, краплину, вона налила в блюдечко для Феклиного немовляти. Коли вона і Мар'я понесли глечики в погрібник, Мотька раптом стрепенулась, зішла з печі і, підійшовши до лави, де стояла дерев'яна миска із скоринками, хлюпнула в неї молока з блюдечка.

Бабка, вернувшись до хати, заходилася знову коло своїх скоринок, а Саша і Мотька, сидячи на печі, дивились на неї, і їм було приємно, що вона поскоромилась і тепер уже піде в пекло. Вони втішились і лягли спати, і Саша, засинаючи, уявляла страшний суд: горіло у великій печі, на зразок гончарної, і нечистий дух з рогами, як у корови, весь чорний, гнав бабку у вогонь довгою палицею, як ото недавно вона сама гнала гусей.

На першу пречисту, об одинадцятій годині вечора, дівчата і хлопці, що гуляли внизу на лузі, раптом здійняли крик і вереск й побігли в напрямі до села; і ті, що сиділи вгорі, над кручею, в першу хвилину ніяк не могли зрозуміти, чого це.

— Пожежа! Пожежа! — розлігся внизу розпачливий крик. — Горимо!

Ті, що сиділи нагорі, оглянулись, і перед ними постала страшна, незвичайна картина. На одній з крайніх хат, на солом'яній покрівлі стояв вогняний, з сажень заввишки, стовп, який клубочився і сипав від себе на всі боки іскри, наче фонтан бив. І зараз-таки зайнялася вся покрівля яскравим полум'ям і почувся тріскіт вогню.

Сяйво місяця потьмарилось, і вже все село було охоплене червоним, тремтливим світлом; по землі ходили чорні тіні, пахло гаром; і ті, що бігли знизу, всі позасапувались, тремтіли, аж не могли говорити, штовхались, падали і, від незвички до яскравого світла, погано бачили і не впізнавали одне одного. Було страшно. Особливо було страшне те, що над вогнем, серед диму, літали голуби і в трактирі, де ще не знали про пожежу, все ще співали та грали на гармонії, наче нічого й не було.

— Дядько Семен горить! — крикнув хтось гучним, грубим голосом.

Мар'я металась біля своєї хати, плачучи, ламаючи руки, цокотячи зубами, хоч пожежа була далеко, на тому краю; вийшов Микола у валянках, повибігали діти в сорочинах. Коло десятникової хати закалатали в чавунну дошку. Бем, бем, бем... полинуло в повітрі, і від цього дрібного, невгамовного дзвону стискало за серце і ставало холодно. Старі баби стояли з образами. З дворів виганяли на вулицю овець, телят і корів, виносили скрині, кожухи, діжки. Вороний жеребець, якого не пускали в табун, бо він хвищав і калчив коні, випущений на волю, затупотів, заіржав, пробіг по селу раз і другий і раптом спинився біля воза і став бити по ньому задніми ногами.

Задзвонили й на тому боці, в церкві.

Коло палаючої хати було жарко і так ясно, що на землі видно було чітко кожну травинку. На одній з скринь, що їх устигли винести, сидів Семен, рудий мужик з великим носом, у кашкеті, насуненім на голову глибоко до вух, у

піджаку; його жінка лежала ниць, непритомна, і стогнала. Якийсь дід, років вісімдесяти, низенький, з великою бородою, схожий на гнома, не тутешній, але, як видно, причетний до пожежі, ходив тут-таки, без шапки, з білим клуночком у руках; на лисині в нього одсвічував огонь. Староста Антип Седельников, смаглявий і чорноволосий, як циган, підійшов до хати з сокирою і повибивав вікна, одне по одному — невідомо навіщо, потім став рубати ганок.

— Жінки, води! — кричав він. — Машину дава-ай! Повертайся!

Ті самі мужики, які тільки що гуляли в трактирі, тягли самотужки пожежну машину. Всі вони були п'яні, спотикалися й падали, і у всіх був безпорадний вираз і сльози на очах.

— Дівчата, води! — кричав староста, теж п'яний. — Повертайтеся, дівчата!

Молодиці і дівчата бігали наниз, де було джерело, і носили повні відра та цебри і, виливши в машину, знов бігли. Носили воду і Ольга і Мар'я, і Саша, і Мотька. Качали воду жінки і хлопчики, кишка шипіла, і староста, спрямовуючи її то в двері, то у вікна, затримував пальцем струм, від чого вона шипіла ще пронизливіше.

— Молодець, Антипе! — чути було схвальні голоси. — Старайся!

А Антип ліз у сіни, у вогонь і кричав звідти:

— Качай! Потрудіться, православні, для такої лихої пригоди!

Мужики стояли юрбою тут-таки, нічого не роблячи, і дивились на вогонь. Ніхто не знав, за що взятися, ніхто нічого не вмів, а навколо були стіжки хліба, сіно, сараї, купи сухого хмизу. Стояли тут і Кир'як, і старий Осип, його батько, обидва напідпитку. І, ніби бажаючи виправдати своє неробство, старий говорив, звертаючись до баби, яка лежала на землі:

— Чого, кумо, побиватися! Хата заштрафована — чого тобі!

Семен, звертаючись то до того, то до іншого, розказував, з чого зайнялося.

— Оцей самий дідок, з клуночком, генерала Жукова дворовий... У нашого генерала, царство небесне, за кухаря був. Приходить увечері: «пусти, каже, ночувати...» Ну, випили по чарці, звісно... Стара заходилась біля самовара, — дідка чаєм напоїти, та не в добрий час наставила самовар

у сінях, вогонь з труби, значить, просто на покрівлю, на солому, воно й тее. Мало самі не погоріли. І шапка в старого згоріла, гріх та й годі.

А в чавунну дошку били безупинно і часто дзвонили в церкві за річкою. Ольга, вся в світлі, задихаючись, дивлячись із жахом на червоних овець і на рожевих голубів, які літали серед диму, бігала то вниз, то нагору. Їй здавалося, що цей дзвін гострою колючкою вгородився їй у душу, що пожежа ніколи не закінчиться, що загубилася Саша... А коли в хаті з гуркотом завалилася стеля, то від думки, що тепер згорить неодмінно все село, вона ослабла, і вже не могла носити воду, а сиділа над кручею, поставивши біля себе відра; поряд і нижче сиділи жінки й голосили, як по покійникові.

Та ось з того боку, з панської садиби, приїхали двома підводами прикажчики і наймити й привезли з собою пожежну машину. Приїхав верхи студент у білому кітелі на розпашку, дуже молодий. Застукали сокирами, приставили до зруба, що горів, драбину і полізло по ній зразу п'ять чоловік, і поперед усіх студент, що був червоний і кричав різким, охриплим голосом і таким тоном, начебто гасити пожежі було йому звичним ділом. Розбирали хату по брусах; розтягли хлів, тин і найближчий стіжок.

— Не давайте валити! — почувлися в юрбі суворі голоси.— Не давай!

Кир'як подався до хати з рішучим виглядом, начебто бажаючи не дати приїжджим валити, але один з робітників повернув його назад і вдарив по шиї. Почувся сміх, робітник ще раз ударив, Кир'як упав і рачки поліз назад в юрбу.

Прийшли з того боку дві гарні дівчини в капелюшках,— мабуть, сестри студента. Вони стояли оддалік і дивились на пожежу. Порозкидані колоди вже не горіли, але дуже куріли; студент, працюючи кишкою, спрямовував струм то на ці колоди, то на мужиків, то на молодичь, що носили воду.

— Жорж! — кричали йому дівчата докірливо і з тривою.— Жорж!

Пожежа закінчилася. І тільки коли стали розходитись, помітили, що вже світанок, що всі бліді, трохи смугляві.— це завжди так здається рано-вранці, коли на небі згасають останні зорі. Розходячись, мужики сміялись і жартували з кухаря генерала Жукова та з шапки, що згоріла; їм уже хотілося обернути пожежу на жарт, і начебто навіть було шкода, що пожежа так скоро скінчилася.

— Ви, пане, добре гасили,— сказала Ольга до студента.— Вас би до нас, у Москву: там, вважай, кожного дня пожежа.

— А ви хіба з Москви? — спитала одна з панночок.

— А так. Мій чоловік служив у «Слов'янському базарі». А це моя дочка,— показала вона на Сашу, яка змерзла й тулилась до неї.— Теж московська.

Обидві панночки сказали щось по-французьки студентові, і той подав Саші двогривеник. Старий Осип бачив це, і на обличчі в нього раптом заясніла надія.

— Дякувати богу, ваше високоблагородіє, вітру не було,— сказав він, звертаючись до студента,— а то погоріли б враз. Ваше високоблагородіє, панове хороші,— додав він сором'язливо, тоном нижче,— світанок холодний, погрітись би... на півпляшечки з вашої милості.

Йому нічого не дали, і він, крякнувши, поплентався додому. Ольга потім стояла на краю й дивилась, як обидва повози переїжджали річку вбхід, як лугом ішли пани; їх на тому боці чекав екіпаж. А прийшовши в хату, вона розказувала чоловікові з захопленням:

— Та такі хороші! Та такі гарні! А панночки — як херувимчики.

— Щоб їх розірвало! — промовила сонна Фекла із злобою.

VI

Мар'я вважала себе нещасною й говорила, що їй дуже хочеться вмерти; а Феклі, навпаки, було до смаку все це життя: і бідність, і неохайність, і невгамовна сварка. Вона їла, що давали, не перебираючи; спала, де й на чому доведеться; помиї виливала коло самого ганку: вихлюпне з порога, та ще й пройде босими ногами по калюжі. І вона з першого ж дня зненавиділа Ольгу і Миколу саме за те, що їм не подобалося це життя.

— Подивлюся, що то ви тут будете їсти, дворяни московські! — говорила вона зловтішно.— Подивлю-усь!

Одного разу вранці,— це було вже на початку вересня,— Фекла принесла знизу двоє відер води, рожева від холоду, здорова, гарна; у той час Мар'я і Ольга сиділи за столом і пили чай.

— Чай та цукор! — промовила Фекла глузливо.— Пані які,— додала вона, ставлячи відра,— моду собі завели ко-

жен день чай пити. Дивино, щоб не роздуло вас од чаю! — казала вона далі, дивлячись з ненавистю на Ольгу. — Наїла в Москві пухлу пику, товстуя!

Вона замахнулась коромислом, вдарила Ольгу по плечу, аж обидві невістки тільки руками сплеснули й промовили:

— Ох, лишенько.

Потім Фекла пішла на річку прати білизну і цілу дорогу лаялась так голосно, що чути було в хаті.

Пройшов день. Настав довгий осінній вечір. У хаті мотали шовк; мотали всі, крім Фекли: вона подалась за річку. Шовк брали на ближній фабриці, і вся сім'я заробляла на ньому небагато — копійок з двадцять на тиждень.

— За панів краще було, — говорив старий, мотаючи шовк. — І робиш ти, і їси, і спиш, усе в свою чергу. На обід щі тобі та каша, на вечерю теж щі та каша. Огірків і капусти було доскочу: їж добровільно, скільки душа хоче. І строгості було більше. Усяк себе глядів.

Світила тільки одна лампочка, що горіла тьмяно і чаділа. Коли хто-небудь заступав лампочку і велика тінь падала на вікно, то видно було яскраве місячне світло. Старий Осип розповідав, не поспішаючи, про те, як жили перед волею, як в оцих самих місцях, де тепер живеться так нудно і бідно, полювали з гончакми, з хортами, з псковичами, і під час облав мужиків напували горілкою, як у Москву ходили цілі валки з різаною птицею для молодих панів, як лихих карали різками або засиляли в тверську вотчину, а добрих нагороджували. І бабка теж розповідала дещо. Вона все пам'ятала, чисто все. Вона розповіла про свою пані, добру, богобоязливу жінку, в якій чоловік був гультай і розпусник, і в якій всі дочки повиходили заміж бог знає як: одна вийшла за п'яницю, друга — за міщанина, третю — викрали потай (сама бабка, яка була тоді дівчиною, помагала викрадати), і всі вони скоро померли з горя, як і їхня мати. І, згадавши про те, бабка аж поплакала трохи.

Раптом хтось постукав у двері, і всі здригнулись.

— Дядьку Осипе, пусти нчувати!

Увійшов маленький, лисий дідок, кухар генерала Жукова, той самий, в якого згоріла шапка. Він сів, послухав і теж став згадувати та розказувати всякі історії. Микола, сидячи на печі, звисивши ноги, слухав і питав усе про страви, які готували за панів. Говорили про битки, котлети, різні супи, соуси, і кухар, який теж усе добре пам'ятав, називав страви, яких нема тепер; була, наприклад, страва,

яку готували з волових очей, і називалася вона «ранком прокинувшись».

— А котлети маршаль тоді робили? — спитав Микола.

— Ні.

Микола докірливо похитав головою і сказав:

— Ех ви, горе-кухарі!

Дівчатка, сидючи і лежачи на печі, дивилися вниз, не кліпаючи; здавалося, що їх було дуже багато — наче херувими в хмарах. Розповіді їм подобались; вони зітхали, здригалися й блідли то від захоплення, то від страху, а бабку, що розказувала найцікавіше за всіх, вони слухали, не дихаючи, боячись поворухнутись.

Лягали спати мовчки; і старі, розтривожені розповідями, схвильовані, думали про те, яка хороша молодість, бо після неї, хоч би яка вона була, залишається в згадках саме тільки живе, радісне, зворушливе, і яка страшенно холодна та смерть, що не забариться, — краще про неї й не думати! Лампочка погасла. І п'ятьма, і двоє вікон, різко освітлених місяцем, і тиша, і скрипіння колиски нагадували чомусь тільки про те, що життя вже минуло, що не вернеш його ніяк... Задрімаєш, замрієшся, і раптом хтось торкає за плече, дмухає в щоку — і сну нема. тіло таке, наче перележав його, і лізуть у голову все думки про смерть; повернувся на другий бік, — про смерть уже забув, але в голові снуються давні, нудні, марудні думки про злидні, про харчі, про те, що борошно подорожчало, а трохи згодом знову згадується, що життя вже минуло, не вернеш його...

— О, господи! — зітхнув кухар.

Хтось тихо-тихо постукав у вікно. Мабуть, Фекла вернула... Ольга встала і, позіхаючи, шепочучи молитву, одперла двері, тоді в сінях одсунула засув. Але ніхто не входив, тільки з вулиці повіяло холодом, і стало раптом видно від місяця. У відчинені двері видно було і вулицю, тиху, порожню, і самий місяць, що котився по небу.

— Хто тут? — гукнула Ольга.

— Я, — почувалася відповідь. — Це я.

Біля дверей, притулившись до стіни, стояла Фекла, зовсім гола. Вона тремтіла від холоду, цокотіла зубами, і при яскравому місячному світлі здавалась дуже блідою, гарною і чудною. Тіні на ній і місячний блиск на шкірі якимось різко кидалися у вічі й особливо чітко визначалися її темні брови та молоді, міцні груди.

— На тому боці шибеники роздягли, пустили так...— промовила вона.— Додому без одежі йшла... як мати народила. Принеси одягтися.

— Та ти в хату йди! — тихо сказала Ольга, теж починаючи тремтіти.

— Старі б не побачили.

Справді, бабка вже непокоїлась і бурчала, і старий питає: «Хто там?» Ольга принесла свою сорочку і спідницю, одягла Феклу, і потім обидві тихо, намагаючись не грукати дверима, увійшли до хати.

— Це ти, гладка? — сердито пробурчала бабка, догадавшись, хто це.— А бодай тебе, опівнічице... нема на тебе погібелі!

— Нічого, нічого,— шепотіла Ольга, кутаючи Феклу,— нічого, ластівко.

Знову стало тихо. У хаті завжди погано спали; кожному зважало спати що-небудь невідчипне, настирливе; старому — біль у спині, бабці — клопіт і злість, Мар'ї — страх, дітям — короста і голод. І тепер теж сон був тривожний: переверталися з боку на бік, марили, вставали напитися.

Фекла раптом заревла гучно, грубим голосом, але зараз-таки стримала себе та зрідка схлипувала все тихше й глухіше, поки не змовкла. Часом з того боку, з-за річки, чути було, як бив годинник; але годинник бив якось чудно: вибив п'ять, потім три.

— О, господи! — зітхав кухар.

Дивлячись на вікна, важко було зрозуміти: чи все ще світить місяць, чи це вже світає. Мар'я встала й вийшла, і чути було, як вона на подвір'ї доїла корову і говорила: «Сті-ій!» Вийшла й бабка. Було ще темно в хаті, але вже стало видно всі речі.

Микола, що не спав цілу ніч, зліз з печі. Він дістав із зеленої скриньки свій фрак, надів його і, підійшовши до вікна, погладив рукави, потримався за фалдочки — і усміхнувся. Тоді обережно зняв фрак, заховав у скриню й знову ліг.

Мар'я вернулась і стала топити в печі. Вона, як видно, ще не зовсім прочумалась від сну і тепер прокидалась на ходу. Йй, мабуть, приснилося що-небудь або спали на думку вчорашні розповіді, бо вона солодко потяглася перед піччю і сказала:

— Ні, воля краща!

Приїхав пан,— так у селі називали станового пристава. Про те, коли і чого він приїде, було відомо за тиждень наперед. У Жуковому було тільки сорок дворів, але недоїмок, казенних і земських, набралось понад дві тисячі.

Становий спинився в трактирі; він випив тут дві склянки чаю і потім попрямував пішки до хати старости, біля якої вже чекала юрба недоїмників. Староста Антип Седельников, дарма що молодий— йому було тільки тридцять років з чимось — був суворий і завжди був на боці начальства, хоч сам був бідний і платив податки несправно. Як видно, його тішило те, що він — староста, і подобалася свідомість влади, якої він інакше не вмів виявляти, як суворістю. На сході його боялись і слухали; траплялось, на вулиці чи біля трактиру він раптом налітав на п'яного, зв'язував йому руки назад і садовив у холодну; раз навіть посадовив у холодну бабку за те, що вона, прийшовши на сход замість Осипа, стала сваритися, і продержав її там цілу добу. У місті він не проживав і книг ніколи не читав, але звідкись набрався усяких мудрих слів і любив уживати їх в розмові, і за це його поважали, хоч і не завжди розуміли.

Коли Осип з своєю оброчною книжкою ввійшов у хату до старости, становий, худорлявий старик з довгими сивими бакенбардами, в сірій гужурці, сидів за столом на покуті і щось записував. У хаті було чисто, всі стіни рябіли від картин, повірізуваних з журналів, і на самій видноті біля ікон висів потрет Баттенберга, колишнього болгарського князя. Коло стола, склавши руки на грудях, стояв Антип Седельников.

— За ним, ваше високоблагородіє, 119 карбованців,— сказав він, коли черга дійшла до Осипа.— Перед великим днем як дав карбованця, то з того часу ні копійки.

Пристав підвів очі на Осипа й спитав:

— Чому ж це, братіку?

— Змилюйтеся, ваше високоблагородіє,— почав Осип, хвилюючись,— дозвольте сказати, торік люторецький пан: «Осипе, каже, продай сіно... Ти, каже, продай». А чого ж? Було в мене пудів зо сто на продаж, в низині молодіці накосили... Ну, сторгувалися... Все гаразд, добровільно...

Він скаржився на старосту і раз у раз повертався до чоловіків, ніби запрошуючи їх бути свідками; обличчя в нього почервоніло й спітніло, і очі стали гострі, злі.

— Я не розумію, навіщо це ти все говориш,— сказав пристав.— Я питаю тебе... я тебе питаю, чому ти не платиш недоїмку? Усі ви не сплачуєте, а мені за вас відповідати?

— Несила мені!

— Слова ці без наслідку, ваше високоблагородіє,— сказав староста.— Воно дійсно, Чикільдєєви недостатнього класу, але звольте запитати в інших, причина вся — горілка, і бешкетні дуже. Без усякого розуміння.

Пристав записав щось і сказав Осипові спокійно, рівним голосом, наче просив води:

— Іди геть.

Скоро він поїхав; і коли сідав на свій дешевий тарантас і кашляв, то навіть з вигляду його довгої худой спини видно було, що він уже не пам'ятав ні про Осипа, ні про старосту, ні про жуковські недоїмки, а думав про щось своє власне. Не встиг він від'їхати й версти, як Антип Седельников уже виносив з хати Чикільдєєвих самовар, а за ним ішла бабка й кричала вересливо, напружуючи груди:

— Не віддам! Не віддам я тобі, окаянний!

Він ішов хутко, широко ступаючи, а та гналася за ним, задихаючись, мало не падаючи, горбата, люта; хустка в неї зсунулась на плечі, сиве, з зеленкуватим відблиском волосся маяло на вітрі. Вона раптом спинилась і, як справжня бунтівниця, стала бити себе в груди кулаками і кричати ще дужче, співучим голосом, і ніби ридаючи:

— Православні, хто в бога вірує! Батечку, скривдили! Ріднесенські, задушили! Ой, ой, голубчики, заступіться!

— Бабко, бабко,— сказав суворо староста,— май розум у своїй голові!

Без самовара в хаті у Чикільдєєвих стало зовсім сумно. Було щось принизливе в цій нестачі, образливе, наче хату раптом позбавили її честі. Краще б уже староста забрав і виніс стіл, усі лавки, всі горшки,— не так би здавалось порожньо. Бабка кричала, Мар'я плакала, і дівчатка, дивлячись на неї, і собі плакали. Старий, почувачи себе винним, сидів у кутку похмуро і мовчав. І Микола мовчав. Бабка любила й жаліла його, але тепер забула жаль, накинута на нього раптом з лайкою, з докорами, тикаючи йому кулаками під саме обличчя. Вона кричала, що це він

винен у всьому; і справді, чому він прислав так мало, коли сам же в листах хвалився, що здобував у «Слов'янському базарі» по 50 карбованців на місяць? Чого він сюди приїхав, та ще з сім'єю? Якщо помре, то на які гроші його ховати?.. І було жалко дивитись на Миколу, Ольгу і Сашу.

Старий крякнув, узяв шапку і пішов до старости. Вже темніло. Антип Седельников паяв щось біля печі, надимаючи щоки; було чадно. Діти його, худі, невмивані, не кращі за Чикільдеевських, вовтузились на підлозі; негарна, веснянкувата жінка з великим животом мотала шовк. Це була нещасна, вбога сім'я, і тільки сам Антип мав вигляд молодця і красуня. На лаві рядом стояло п'ять самоварів. Старий помолився на Баттенберга і сказав:

- Антипе, змилуйся, віддай самовар! христа ради!
- Принеси три карбованці, тоді й одержиш.
- Несила мені!

Антип надимав щоки, вогонь гув і шипів, одсвічуючи на самоварах. Старий пом'яв шапку і сказав, подумавши:

- Віддай!

Смаглявий староста здавався вже зовсім чорним і скидався на чаклуна; він обернувся до Осипа і промовив суворо й швидко:

— Від земського начальника все залежне. В адміністративному засіданні двадцять шостого числа можеш заявити привід до свого незадоволення словесно чи на папері.

Осип нічого не зрозумів, він задовольнився цим і пішов додому.

Днів через десять знову приїжджав становий, побув з годину й поїхав. У ті дні погода стояла вітряна, холодна; річка давно вже замерзла, а снігу все не було, і люди замучилися без дороги. Якось у свято перед вечором сусіди зайшли до Осипа посидіти, побалакати. Розмовляли поночі, бо працювати було гріх і світла не світили. Були деякі новини, досить неприємні. Так, у двох чи в трьох хатах забрали за недоїмку курей і відіслали до волосного правління, і там вони поздихали, бо їх ніхто не годував; забрали овець і, поки везли їх, зв'язаних, перекладаючи в кожному селі на нові підводи, одна здохла. І тепер вирішували питання: хто винен?

- Земство! — казав Осип. — Хто ж!
- Звісно, земство.

Земство обвинувачували за все — і за недоїмки, і за утиски, і за неврожаї, хоч ніхто не знав, що означає земство. І це повелося з того часу, як багаті мужики, що мають свої фабрики, крамниці і заїзди, побували в земських гласних, залишилися незадоволені і потім по своїх фабриках і трактирах стали лаяти земство.

Поговорили про те, що бог не дає снігу: возити дрова треба, а по грудках ні їздити, ні ходити. Перше, років 15—20 тому і раніше, розмови в Жуковому були значно цікавіші. Тоді в кожного старика був такий вигляд, начебто він беріг якусь таємницю, щось знав і чогось чекав; говорили про грамоту з золотою печаткою, про переділи, про нові землі, про скарби, натякали на щось; а тепер у жуковчан не було ніяких таємниць, усе їхнє життя було, як на долоні, у всіх на видноті, і могли вони говорити тільки про злидні і про харчі, про те, що нема снігу...

Помовчали. І знову згадали про курей і овець, і стали вирішувати, хто винен.

— Земство! — промовив похмуро Осип. — Хто ж!

VIII

Парафіяльна церква була за шість верст, у Косогорові, і в ній бували тільки тоді, коли треба було хрестити, вінчатись чи хоронити; а молитись ходили за річку. У свята, в гарну погоду, дівчата прибирались і йшли юрбою до церкви, і було весело дивитись, як вони в своїх червоних, жовтих і зелених вбраннях ішли через луки; а в негоду всі сиділи дома. Говіли в парафіяльній церкві. З тих, хто у великий піст не встигав одговоритися, батюшка на великоднім тижні, обходячи з хрестом хати, брав по 15 копійок.

Старий не вірив у бога, бо майже ніколи не думав про нього; він визнавав надприродне, але вважав, що це може стосуватися самого тільки жіноцтва, і коли говорили при ньому про релігію або про чудесне і запитували його про що-небудь, він казав неохоче, чухаючись:

— А хто ж його знає!

Бабка вірила, але якось невиразно; все перемішалось в її пам'яті, і ледве вона починала думати про гріхи, про смерть, про спасіння душі, як злидні і клопіт перехоплювали її думку, і вона зразу ж забувала, про що думала. Молитов вона не пам'ятала, і звичайно вечорами, перед тим, як спати, ставала перед образами й шепотіла:

— Казанській божій матері, смоленській божій матері, троєручичі божій матері...

Мар'я і Фекла хрестилися, говіли щороку, але нічого не розуміли. Дітей не вчили молитися, нічого не говорили їм про бога, не прищеплювали ніяких правил, і тільки забороняли в піст їсти скоромне. В інших сім'ях було майже те саме: мало хто вірив, мало хто розумів. А тимчасом усі любили святе письмо, любили ніжно, побожно, але не було книг, нікому було читати і пояснювати, і за те, що Ольга іноді читала євангеліє, її поважали, і всі говорили їй і Саші «ви».

Ольга часто ходила на храмові свята і молебні в сусідні села і в повітове місто, в якому було два монастирі і двадцять сім церков. Вона була неуважна і, поки ходила на прощу, зовсім забувала про сім'ю і тільки, коли верталась додому, раптом радісно виявляла, що в неї є чоловік і дочка, і тоді казала, усміхаючись і сяючи:

— Бог милості прислав!

Те, що діялось на селі, здавалось їй огидним і мучило її. На Іллю пили, на пречисту пили, на здвиження пили. На покрову в Жукові було храмове свято, і мужики з цієї нагоди пили три дні; пропили 50 карбованців громадських грошей і потім ще з усіх дворів збирали на горілку. Першого дня в Чикільдеевих зарізали барана і їли його ранком, в обід і ввечері, їли багато, і потім ще вночі діти вставали попоїсти. Кир'як усі три дні був страшенно п'яний, пропив усе, навіть шапку і чоботи, і так бив Мар'ю, що її відливали водою. А потім усім було соромно й нудно.

А втім, і в Жуковому, у цій Холувці, відбувалося раз справжнє урочисте релігійне свято. Було це в серпні, коли по всьому повіту, з села в село, носили Живоносну. В той день, коли її чекали в Жуковому, було тихо і хмарно. Дівчата ще зранку пішли назустріч іконі в своїх яскравих ошатних вбраннях і принесли її надвечір, з процесією, з півчою, і в цей час за річкою дзвонили в усі дзвони. Величезний натовп своїх і чужих затопив вулицю; гомін, курява, тиск.. І старий, і бабка, і Кир'як — усі простягали руки до ікони, жадібно дивилися на неї й говорили, плачучи:

— Заступнице, матінко! Заступнице!

Всі начебто раптом зрозуміли, що між землею і небом не порожньо, що не все ще захопили багаті і дужі, що є ще захист від кривди, від рабської неволі, від тяжких, нестерпних злиднів, від страшної горілки.

— Заступнице, матінко! — ридала Мар'я.— Матінко!

Але одправили молебень, понесли далі ікону, і все пішло по-старому, і знову залунали з трактиру грубі, п'яні голоси.

Смерті боялись тільки багаті мужики, які що більше багатіли, то менше вірили в бога і в спасіння душі, і тільки від страху перед кінцем земним, на всякий випадок, ставили свічки і правили молебні. А мужики бідніші не боялися смерті. Старому і бабці казали просто в вічі, що вони зажились, що їм вмирати пора, і вони нічого. Не соромились говорити при Миколі Феклі, що коли Микола помре, то її чоловікові, Денису, вийде пільга— вернуть із служби додому. А Мар'я не тільки не боялася смерті, а навіть жалкувала, що вона так довго не приходить, і була рада, коли в неї вмирали діти.

Смерті не боялися, зате до всіх хвороб ставилися з перебільшеним страхом. Досить було дрібниці — розладу шлунку, легкого ознобу, як бабка вже лягала на піч, закутувалася і починала стогнати голосно й безперервно: «Вмира-а-аю!» Старий поспішав за попом, і бабку причащали й робили маслосвяття. Дуже часто говорили про застуду, про глисти, про жовна, що ходять в животі і підступають до серця. Найбільше боялись застуди і тому навіть літом одягалися тепло і грілись на печі. Бабка любила лікуватись і часто їздила до лікарні, де казала, що їй не 70, а 58 років; вона гадала, що коли лікар дізнається про її справжній вік, то не лікуватиме її і скаже, що їй час умирати, а не лікуватись. До лікарні звичайно виїжджала вона рано-вранці, забравши з собою двох чи трьох дівчаток, і верталась увечері, голодна і сердита,— з краплями для себе та мазями для дівчаток. Раз возила вона й Миколу, і він потім тижнів зо два приймав краплі і казав, що йому стало легше.

Бабка знала всіх лікарів, фельдшерів і знахарів на тридцять верст кругом, і жоден їй не подобався. На покрову, коли священик обходив з хрестом хати, дячок сказав їй, що в місті біля острогу живе дідок, колишній військовий фельдшер, який лікує дуже добре, і порадив їй звернутися до нього. Бабка послухала. Коли випав перший сніг, вона поїхала до міста й привезла дідка, бородатого, довгополого вихреста, в якого все обличчя було вкрите синіми жилками. Якраз у той час у хаті робили поденні: старий кравець у страшних окулярах країв з лахміття

жилетку і два молоді парубки збивали з повсті валянки; Кир'як, якого звільнили за пияцтво і який жив тепер дома, сидів поряд з кравцем і лагодив хомут. І в хаті було тісно, душно й сморідно. Вихрест оглянув Миколу і сказав, що конче треба поставити банки.

Він ставив банки, а старий кравець, Кир'як і дівчатка стояли й дивились, і їм здавалося, що вони бачать, як з Миколи виходить хворість. І Микола теж дивився, як банки, присмоктавшись до грудей, потроху набиралися темної крові, і почував, що з нього, справді-таки, начебто щось виходить, і усміхався від приємності.

— Воно добре,— казав кравець.— Дай боже, щоб на користь.

Вихрест поставив дванадцять банок і потім ще дванадцять, напився чаю і поїхав. Микола почав труситися: обличчя в нього змарніло і, як казали жінки, збіглося в кулачок; пальці посиніли. Він кутався в ковдру і в кожух, але ставало все холодніше. Надвечір він затужив; просив, щоб його поклали долі, просив, щоб кравець не кури́в, потім затих під кожухом і до ранку помер.

ІХ

Ой, яка сувора, яка довга зима!

Вже од різдва не було свого хліба, і борошно купували. Кир'як, що сидів тепер дома, галасував вечорами, наганяючи жах на всіх, а ранками мучився від головного болю та сорому, і на нього було жалко дивитись. У хліві день і ніч чути було мукання голодної корови, що надривало душу бабці і Мар'ї. І, як навмисне, морози весь час аж тріщали, навалило високі кучугури; і зима затяглася: на благовіщення лютувала справжня зимова хуртовина, а на великоднім тижні йшов сніг.

Але, як би там не було, зима минула. На початку квітня стояли теплі дні і морозні ночі, зима не піддавалася, та один теплий день переміг, нарешті,— і потекли струмки, защебетали пташки. Весь луг і кущі біля річки потонули у весняній воді, і між Жуковим і тим боком весь простір був зовсім залитий величезною затокою, на якій то тут, то там здіймались табунами дикі качки. Весняна заграва, полум'яна, з пишними хмарами, кожного вечора давала що-небудь надзвичайне, нове, неймовірне, якраз те саме,

чому не віриш потім, коли ті самі барви і ті самі хмари бачиш на малюнку.

Журавлі летіли швидко-швидко і кричали сумно, ніби кликали з собою. Стоячи на краю кручі, Ольга довго дивилась на повідь, на сонце, на ясну, наче помолоділу церкву, і сльози текли в неї і подих захоплювало від того, що палко хотілося піти куди-небудь, куди очі дивляться, хоч на край світу. А вже було вирішено, що вона піде знову до Москви, за покоївку, і з нею піде Кир'як найматися за двірника, або куди-небудь. Ох, швидше б піти!

Коли підсохло і стало тепло, зібрались у дорогу. Ольга і Саша, з клунками на спинах, обидві в личаках, вийшли вдосвіта; вийшла і Мар'я провести їх. Кир'як нездужав, затримався дома ще на тиждень. Ольга востанне помолилася на церкву, думаючи про свого чоловіка, і не заплакала, тільки обличчя в неї скривилось і стало негарним, як у старої. За зиму вона схудла, змарніла, трохи посивіла, і вже замість колишньої миловидності і приємної усмішки на обличчі в неї був покірний, журний вираз пережитого жалю, і було вже щось тупе й нерухоме в її погляді, наче вона недочувала. Йї було жалко розлучатися з селом і з мужиками. Вона згадувала про те, як несли Миколу і біля кожної хати замовляли панахиду, і як усі плакали, співчуваючи її горю. Протягом літа і зими бували такі години і дні, коли здавалося, що ці люди живуть гірше за худобу, жити з ними було страшно; вони грубі, нечесні, брудні, нетверезі, живуть не в згоді, раз у раз сваряться, бо не шанують, бояться і підозрюють одне одного. Хто держить шинок і споює людей? Мужик. Хто розтрачує й пропиває громадські, шкільні, церковні гроші? Мужик. Хто вкрав у сусіда, підпалив, фальшиво посвідчив на суді за пляшку горілки? Хто на земських та інших зборах перший повстає проти мужиків? Мужик. Так, жити з ними було страшно, але все ж вони люди, вони страждають і плачуть, як люди, і в житті їхньому нема нічого такого, чому не можна було б знайти виправдання. Тяжка праця, від якої ночами болить усе тіло, люті зими, злиденні врожаї, тіснота, а допомоги нема, і нема звідки її чекати. Ті, що багатші й дужчі за них, допомогти не можуть, бо самі грубі, нечесні, нетверезі і самі лаються так само огидно; найдрібніший чиновник або прикажчик поводить ся з мужиками, як з бродягами, і навіть старшинам і церковним старостам каже «ти», і думає, що має на це право. Та й чи може бути

яка-небудь допомога або добрий приклад від людей користолюбних, пожадливих, розпусних, лінивих, які наїжджають у село тільки для того, щоб зневажити, обдерти, налякати? Ольга згадала, який жалюгідний, принижений вигляд був у старих, коли зимою водили Кир'яка карати різками... І тепер їй було жаль усіх оцих людей, боляче, і вона, поки йшла, все оглядалась на хати.

Провівши версти зо три, Мар'я попросалася, потім стала навколішки й заголосила, припадаючи обличчям до землі.

— Знов я сама зосталася, бідна моя голівонько, бідна, нещаслива...

І довго вона так голосила, і довго ще Ользі і Саші видно було, як вона, стоячи навколішки, усе кланялась комусь убік, обхопивши руками голову, і над нею літали граки.

Сонце піднялось високо, стало жарко. Жуково залишилось далеко позаду. Ішли вони охоче, і Ольга і Саша скоро забули і про село, і про Мар'ю, їм було весело і все розважало їх. То курган, то ряд телеграфних стовпів, які один за одним ідуть невідомо куди, зникаючи на обрії, і дріт гуде таємничо; то видно здаля хуторець, весь у зелені, повіває від нього вільгістю і коноплями, і здається чомусь, що там живуть щасливі люди; то конячий кістяк самотньо біліє в полі. А жайворонки заливаються невгамовно, перегукуються перепели; і деркач кричить так, ніби й справді хтось смикає за стару залізну клямку.

Опівдні Ольга і Саша прийшли у велике село. Тут на широкій вулиці зустрівся їм кухар генерала Жукова, дідок. Йому було жарко, і спітніла, червона лисина його сяяла проти сонця. Він і Ольга не впізнали одне одного, потім оглянулись водночас, впізнали і, не сказавши й слова, пішли далі кожне своєю дорогою. Зупинившись біля хати, яка здавалася заможнішою й новішою, перед розчиненими вікнами, Ольга поклонилась і сказала гучно тонким, співучим голосом:

— Православні християни, подайте милостиню христа ради, що ласка ваша, родителям вашим царство небесне, вічний спокій.

— Православні християни,— заспівала Саша,— подайте христа ради, що ласка ваша, царство небесне...

В РІДНОМУ КУТКУ

I

Донецька залізниця. Невесела станція, що самотньо біжить в степу, тиха, зі стінами, гарячими від спеки, без жодної тіні і ніби без людей. Поїзд уже пішов, залишивши вас тут, і його шум вчувається ледь-ледь і завмирає, нарешті... Біля станції пустинно і немає інших коней, крім ваших. Ви сідаєте в коляску,— це так приємно після вагона,— і котите степовою дорогою, і перед вами поступово відкриваються картини, яких немає під Москвою, величні, безмежні і чарівні своєю одноманітністю. Степ, степ — і більш нічого; вдалині стара могила або вітряк; везуть волами кам'яне вугілля... Поодинокі птахи низько пролітають над рівниною, і розмірені рухи їхніх крил навівають дрімоту. Жарко. Минула година, друга, а все степ, степ і все могила вдалині. Ваш кучер розповідає щось, часто показуючи батогом убік, щось довге і непотрібне, і вами оволодіває спокій, про минуле не хочеться думати...

По Віру Іванівну Кардіну виїхали трійкою. Кучер уклав речі і почав поправляти зброю.

— Все, як було,— сказала Віра, оглядаючись.— Восстанне я була тут ще дівчинкою, років десять тому. Пам'ятаю, виїздив за мною тоді старий Борис. Він живий ще?

Кучер нічого не відповів і лише подивився на неї сердито з-під чуприни і поліз на козли.

Треба було проїхати від станції верст тридцять, і Віра теж зачарувалася степом, забула про минуле і думала тільки про те, який тут простір, як вільно; їй, здоровій,

розумній, красивій, молодій — їй було лише 23 роки — досі невистачало в житті саме тільки цього простору й волі.

Степ, степ... Коні біжать, сонце підбивається вгору і, здається, що тоді, в дитинстві, степ не був у червні таким багатим, таким пишним; трави в цвіту — зелені, жовті, лілові, білі, і від них, від нагрітої землі лунуть пахощі, і якісь дивовижні сині птахи по дорозі... Віра вже давно відвикла молитись, але тепер шепче, пересилюючи дрімоту:

«Господи, дай, щоб мені було тут добре».

А на душі спокійно, солодко, і, здається, була б згодна все життя їхати отак і дивитись на степ. Раптом несподівано глибокий яр, зарослий молодим дубом і вільхою; потягло вологою, — мабуть, струмок вниз. По цей бік, біля самого краю яру, з шумом спурхнула зграйка куріпок. Віра згадала, що колись вечорами до цього яру ходили на прогулянку; значить, садиба вже близько! І ось, насправді, видніються вдалині тополі, клуня; збоку чорний дим: то палять стару солому. Ось тітка Даша йде назустріч і махає хусткою; дідусь на терасі. Боже, яка радість!

— Люба! Люба! — говорила тітка, вигукуючи, як в істеричці. — Приїхала наша справжня господиня! Зрозумій, ти ж наша господиня, наша королева! Тут все твоє! Люба, красуня, я не тітка, а твоя слухняна рабиня!

У Віри нікого не було із рідних, крім дідуся і тітки, мати померла вже давно, батько, інженер, вмер три місяці тому в Казані, проїздом із Сибіру. Дідусь був з великою сивою бородою, товстий, червоний, з задишкою, і ходив вип'явши вперед живіт і спираючись на палицю. Тітка, дама років сорока двох, вдягнена в модне вбрання з високими рукавами, дуже стягнута в талії, певно, молодилась і ще бажала подобатись; ходила вона дрібними кроками, і при цьому в неї здригалась спина.

— Ти будеш нас любити? — говорила вона, обіймаючи Віру. — Ти не горда?

За бажанням дідуся відправили благодарствений мольбень, потім довго обідали, — і для Віри почалося її нове життя. Їй виділили найкращу кімнату, знесли туди всі килими, які тільки були в будинку, наставили багато квітів; і коли вона ввечері лягла в свою зручну, широку, дуже м'яку постіль і укрилася шовковою ковдрою, від якої тхнуло старим лежалим одягом, то розсміялася від задо-

волення. Тітка Даша зайшла на хвилинку, щоб побажати їй спокійної ночі.

— Ось ти й приїхала, слава богу,— сказала вона, сідаючи на постіль.— Як бачиш, живемо добре, краще й не треба. Одне тільки: дідусь твій слабкий! Біда, який слабкий! Задиhaється і вже забутливий став. А — пам'ятаєш? — яке здоров'я, яка сила! Невгамовна була людина... Колись бувало тільки слуги не догодять, або що, як підскачить і — «Двадцять п'ять гарячих! Різок!» А тепер посмирнішав і не чути його. І те сказати, не ті часи тепер, серденько; бити не можна. Воно, звісно, навіщо бити, але й розпускати теж не слід.

— Тітонько, а їх тепер б'ють? — запитала Віра.

— Прикажчик, буває, що б'є, а я ні. Бог з ними! І дідусь твій, за колишньою звичкою, іноді замахнеться палицею, але бити не б'є.

Тітка Даша позіхнула і перехрестила рот, а потім праве вухо.

— Тут не скучно жити? — запитала Віра.

— Як тобі сказати? Поміщики тепер вивелися, тут не живуть; та зате навколо побудували заводів, серденько, і тут цих інженерів, лікарів, штейгерів — сила! Звичайно, вистави, концерти, але більш за все карти. І до нас їздять. Буває у нас лікар Нещাপов, із заводу, такий вродливий, цікавий! В твою фотографію закохався. Я вже й вирішила: ну, думаю, це Віроччина доля. Молодий, вродливий, із достатками — партія, одне слово. Ну, та й ти ж у мене дівчина хоч куди. Роду хорошого, маєток наш заставлений, але — що ж? — зате упорядкований, не занедбаний; моя тут частина є, але все тобі залишиться; я твоя покірнa рабіня. І покійний мій брат, татусь твій, п'ятнадцять тисяч залишив... Ну, одначе, я бачу, в тебе очиці злипаються. Спи, дитинко.

Другого дня Віра довго гуляла біля дому. Старий сад, некрасивий, без доріжок, розташований незручно, по схилу, був зовсім занедбаний: мабуть, вважався непотрібним у господарстві. Багато ужив. Одуди літали попід деревами і кричали — «у-ту-ту-т!» таким тоном, ніби хотіли про щось нагадати. Внизу була річка, заросла високим очеретом, а за рікою, за півверсти від берега — село. Із саду Віра пішла на поле; дивлячись вдалину, думала про своє нове життя в рідному кублі, вона все хотіла зрозуміти, що чекає на неї. Цей простір, цей чудовий спокійний степ говорив

їй, що щастя близько і вже, мабуть, є; по суті тисячі людей сказали б: яке це щастя бути молодою, дужою, освіченою, жити у власній садибі! І в той же час безкрая рівнина, одноманітна, без жодної живої душі, лякала її і хвилинами було ясно, що це спокійне зелене страховище поглине її життя, перетворить в ніщо. Вона молода, граціозна, любить життя; вона закінчила інститут, навчилася розмовляти трьома мовами, багато читала, подорожувала з батьком, — але невже все це тільки задля того, щоб кінець кінцем поселитися в глухій степовій садибі і день у день, знічев'я, ходити з саду в поле, із поля в сад, а потім сидіти вдома і слухати, як дихає дідусь? Але ж що робити? Куди подітися? І ніяк не могла вона собі відповісти, і, коли поверталася додому, то думала, що навряд чи буде вона тут щаслива, і що їхати зі станції сюди значно цікавіше, ніж жити тут.

Приїхав із заводу доктор Нецапов. Він був лікарем, але років зо три тому взяв на заводі пай і став одним з господарів і не вважав тепер медицину своєю головною справою, хоч і практикував. Зовні це був блідий, стрункий брюнет в білій жилетці; зрозуміти ж, що в нього в душі, і в голові, було важко. Вітаючись, він поцілував тітці Даші руку і потім весь час схоплювався, щоб подати стілець або поступитися місцем, весь час був дуже серйозним і мовчав, і коли починав говорити, то чомусь його першу фразу не можна було почути і зрозуміти, хоч говорив він правильно і не тихо.

— Ви зволите грати на роялі? — запитав він у Віри і раптом схопився, бо вона упустила хустку.

Просидів він з півдня до 12 години ночі, мовчки, і дуже не сподобався Вірі; їй здавалось, що білий жилет в селі, це — поганий тон, а вишукана ввічливість, манери і бліде, серйозне обличчя з темними бровами були нудотні; і їй здавалось, що постійно мовчав він тому, мабуть, що був обмежений. Тітка ж, коли він поїхав, мовила радісно:

— Ну, що? А правда ж, чудовий?

II

Тітка Даша хазяйнувала. Дуже затагнена, брязкаючи браслетами на обох руках, вона ходила то в кухню, то в комору, то на скотний, дрібними кроками, і спина в неї здригалася; і коли вона розмовляла з прикажчиком або з

мужиками, то чомусь кожного разу надівала рінсе-пез. Дідусь весь час сидів на одному місці і розкладав пасьянс або дрмав. За обідом і за вечерею він їв страшенно багато; йому подавали і сьогоднішнє і вчорашнє, і холодний пиріг, що лишався з неділі, і челядницьку солонину, і він все жадібно з'їдав, і після кожного обіду у Віри залишалося таке враження, що коли потім вона бачила, як гнали овець або везли з млина борошно, то думала: «Це дідусь з'їсть». Здебільшого він мовчав, заглиблений в іду або в пасьянс; але бувало, за обідом, глянувши на Віру, він розчулювався і говорив ніжно:

— Онучка моя єдина! Вірочко!

І слосьо блищали у нього на очах. Або раптом обличчя в нього багровіло, шия надувалась, він сердито дивився на слуг і запитував, стукаючи палицею:

— Чому хрїну не подали?

Взимку він жив не виходячи з дому; влітку ж інколи їздив на поле подивитися на вівса та трави і, повернувшись, говорив, що без нього всюди безладдя, і замірявся палицею.

— Не в настрої твій дідусь,— шептала тітка Даша.— Ну та тепер ще нічого, а раніше боронь боже: «Двадцять п'ять гарячих! Рїзок!»

Тітка жалілась, що всі зледащили, ніхто нічого не робить, і що маєток не дає ніякого прибутку. Насправді, аніякого сільського господарства не було; орали і сіяли мало, тільки за звичкою, і по суті нічого не робили, байдикували. Тимчасом весь день ходили, рахували, клопоталися; біганина в домі починалася о п'ятій годині ранку і весь час чулося «дай», «принеси», «збігай», і слуги звичайно надвечір знесилювались. Тітка щотижня мїняла кухарок та покоївок; то вона звільняла їх за розпусту, то вони самі йшли, кажучи, що замучились. Із своїх сільських ніхто не йшов служити і доводилось наймати здалеку. Із своїх жила лише одна дівчина Альона і не відходила тому, що з її заробітку вдома годувалась уся сім'я — старухи і діти. Ця Альона, маленька, блїда, придуркувата, весь день прибирала в кімнатах, подавала на стіл, топила груби, шила, прала, але все здавалось, що вона метушиться, грюкає чобітьми і тільки заважає в домі; боячись, щоб її не звільнили і не відіслали додому, вона впускала і часто біла посуд, і в неї вираховували із заробітку, а потім її мати і бабуся приходили і вклонялись тітці Даші в ноги.

Раз на тиждень, а інколи й частіше приїздили гості. Тітка заходила до Віри і говорила:

— Ти б посиділа з гостями, бо подумують, що ти горда.

Віра виходила до гостей і довго грала з ними у вінт або грала на роялі, а гості танцювали; тітка, весела, зади-хавшись від танців, підходила до неї і шепотіла:

— Будь ласкавішою з Марією Никифорівною.

6 грудня, в Миколин день, наїхало відразу багато гостей, чоловік із тридцять; грали у вінт допізна, і багато хто з них лишився ночувати. Ранком знову засіли за карти, потім обідали, і коли після обіду Віра зайшла в свою кімнату, щоб відпочити від розмов і тютюнового диму, то й там виявились гості, і вона мало не заплакала з розпачу. І коли ввечері всі вони стали збиратись додому, то з радощів, що вони, нарешті, їдуть, вона мовила:

— Ви б ще посиділи!

Гості стомлювали і завдавали їй клопоту; і в той же час,— це було майже щодня,— ледь починало темніти, як її вже тягло з дому, і вона їхала куди-небудь в гості на завод або до сусідів-поміщиків; і там гра в карти, танці, фанти, вечері... Молодь, що служила на заводах і шахтах, інколи співала малоросійських пісень і дуже непогано. Ставало сумно, коли вони співали. Або сходились всі до однієї кімнати і тут, в сутінках, розмовляли про шахти, про скарби, закопані колись в степу, про Савур-Могилу... Коли розмова відбувалась в пізній час, іноді раптом доносилося «ка-ра-у-ул!». Це йшов п'яний, або когось грабували на сусідніх шахтах. Або в димарях завивав вітер, грюкали віконниці, а згодом чувся тривожний дзвін в церкві: це починалася завірюха.

На всіх вечірках, пікніках та обідах найцікавішою жінкою незмінно була тітка Даша, і найцікавішим чоловіком лікар Нещапov. На заводах і в садибах читали дуже мало, грали тільки марші та польки, і молодь завжди гаряче сперечалась про те, чого не розуміла, і це було грубо. Сперечались гаряче й голосно, але, дивно, ніде в іншому місці Віра не зустрічала таких байдужих і безтурботних людей, як тут. Здавалось, що в них немає ні батьківщини, ні релігії, ні громадських інтересів. Коли розмовляли про літературу або вирішували якесь абстрактне питання, то по очах Нещапova видно було, що це його ніяк не цікавить і що вже давно, дуже давно, він нічого не читав і читати

не хоче. Він серйозний, без виразу, ніби погано намальований портрет, завжди в білому жилеті, як і раніше, все мовчав і був незрозумілим; але жінки й дівчата вважали його цікавим і були захоплені його манерами, і заздрили Вірі, яка, певно, йому дуже подобалась. І Віра щоразу їхала з гостей з досадою і давала собі слово сидіти вдома; але минав день, наставав вечір, і вона знову поспішала на завод, і так майже всю зиму.

Вона передплачувала книги та журнали й читала в своїй кімнаті. І вночі читала, лежачи в постелі. Коли годинник в коридорі бив двічі або тричі і коли вже від читання починали боліти скроні, вона сідала в постелі й думала. Що робити? Куди подітися? Прокляте, настирливе питання, на яке вже давно багато готових відповідей і по суті немає жодної.

О, як це, мабуть, благородно, свято, мальовничо — служити народові, полегувати його страждання, освічувати його. Але вона, Віра, не знає народу. І як підійти до нього? Він їй чужий, нецікавий; вона не терпить важкого смороду хат, кабацької лайки, брудних дітей, бабських розмов про хвороби. Йти по заметах, мерзнути, потім сидіти в задушній хаті, навчати дітей, яких не любиш, — ні, краще вмерти! І навчати мужицьких дітей в той час, коли тітка Даша одержує прибуток з трактирів і штрафує мужиків, — яка б це була комедія! Скільки розмов про школи, сільські бібліотеки, про загальне навчання, але коли б усі ці знайомі інженери, заводчики, дами не лицемірили; а насправді вірили, що освіта потрібна, то вони не платили б учителям по 15 карбованців у місяць, як тепер, і не морили б їх голодом. І школи, і розмови про неуцтво — це все лише для того, щоб заглушити совість, бо ж соромно мати п'ять чи десять тисяч десятин землі і бути байдужим до народу. Ось про лікаря Нещاپова кажуть дами, що він добрий, організував при заводі школу. Так, школу збудував із старого заводського каменю, карбованців за вісімсот, і «многі літа» співали йому при освяченні школи, а отже паю свого не віддасть, і, мабуть, і на думку йому не спаде, що мужики такі ж люди, як і він, і що їх теж треба вчити в університетах, а не лише в цих жалюгідних заводських школах.

І Віра відчуває злобу і до себе і до всіх. Вона знову береться за книгу, хоче читати, але, трохи згодом, знову сідає і думає. Стати лікарем? Але для цього треба скла-

дати іспит з латинської мови, і до того ж у неї непереможна огида до трупів і хвороб. Добре було б стати механіком, суддею, командиром пароплава, вченим, робити щонебудь таке, на що йшли б усі сили, фізичні й душевні, щоб стомлюватись і потім міцно спати вночі; віддати б усе своє життя чому-небудь такому, щоб бути цікавою людиною, подобатися цікавим людям, кохати, мати свою справжню сім'ю... Але що робити? З чого почати?

Якось, в одну з неділь великого посту, тітка зайшла до неї ранком, щоб взяти парасольку. Віра сиділа в постелі, охопивши голову руками, і думала.

— Ти б, серденько, поїхала до церкви,— сказала тітка,— а то подумують, що ти невіруюча.

Віра не відповіла.

— Я бачу ти нудьгуєш, бідненька,— мовила тітка, ставши навколішки біля ліжка; вона палко любила Віру.— Признайся: нудьгуєш?

— Дуже.

— Красуне, королівно моя, я твоя слухняна рабиня, я бажаю тобі лише добра і щастя... Скажи, чому ти не хочеш вийти заміж за Нещапova? Кого ж тобі ще треба, дитинко? Пробач, любя, перебирати так не можна, ми не князі... Час іде, тобі не 17 літ... І не розумію! Він тебе кохає, обожнює!

— Ой, господи,— мовила з досадою Віра,— хіба я знаю? Сам він мовчить, ніколи не промовить і слова.

— Він соромиться, серденько... А що як ти йому відмовиш!

І потім, коли тітка вийшла, Віра стояла серед кімнати, не знаючи, вдягатися їй чи знову лягти. Огидна постіль, глянеш у вікно — там голі дерева, сірий сніг, огидні галки, свині, яких з'їсть дідусь...

«Справді,— подумала вона,— заміж, чи що!»

III

Два дні тітка ходила з заплаканим, густо напудреним обличчям і за обідом все зітхала та поглядала на ікону. І не можна було зрозуміти, у чому її горе. Та ось вона відважилась, зайшла до Віри і сказала розв'язно:

— Ось що, дитинко, треба проценти вносити до банку, а орендар не платить. Дозволь заплатити з п'ятнадцяти тисяч, що тобі залишив татусь.

Потім весь день тітка варила в саду вишневе варення. Альона з червоними від жару щоками, бігала то в сад, то в будинок, то в погріб. Коли тітка варила варення, з дуже серйозним обличчям, ніби священнодійствовала, і короткі рукава давали можливість бачити її маленькі, міцні, деспотичні руки, і коли безупинно бігали слуги, клопочучись біля цього варення, якого вони не їстимуть, то кожного разу ставало якось болісно...

В саду пахло гарячими вишнями. Вже зайшло сонце, забрали жаровню, а в повітрі все ще стояв приємний соловкуватий запах. Віра сиділа на лавочці і дивилась, як новий робітник, молодий прохожий солдат, робив, з її наказу, доріжки. Він різав заступом дерен і кидав його в тачку.

— Ти де служив? — запитала у нього Віра.

— В Бердянську.

— А куди йдеш тепер? Додому?

— Ні,— відповів робітник.— У мене немає домівки.

— Але де ти народився і виріс?

— В Орловській губернії. До служби я жив у матері, в домі вітчима, мати — хазяйка, її поважали, то й я при ній годувався. А на службі одержав листа: померла мати... Йти мені тепер додому вже ніби й не хочеться. Не рідний батько, значить, і домівка чужа.

— А твій рідний батько помер?

— Не знаю. Я незаконнонароджений.

В цей час з вікна висунулась тітка і сказала:

— Іль не фо па парлè о жанс...¹ Йди, чоловіче, в кухню,— звернулася вона до солдата.— Там розповіси.

А потім, як учора і завжди, вечерея, читання, безсонна ніч і без кінця думки про одне й те ж. О третій годині сходило сонце, Альона вже поралась в коридорі, а Віра все ще не спала і намагалась читати. Почувся скрип тачки: це новий робітник прийшов у сад... Віра сіла біля відчиненого вікна з книгою, дрімала і дивилась, як солдат робив для неї доріжки, і це привертало її увагу. Доріжки рівні, як ремінь, гладкі, і весело уявляти, якими вони будуть, коли їх посипляють жовтим піском.

Було видно, як на початку шостої години із дому вишла тітка в рожевому капоті, в папільйотках. Вона постояла на ганку мовчки, хвилин зо три, а потім сказала солдатові:

---

¹ Не треба говорити з наймитами (франц. Il ne faut pas parler aux gens).

— Візьми свій паспорт і йди з богом. Я не можу в своєму домі держати незаконнонароджених.

У Віриних грудях каменюкою перевернулось важке, зле почуття. Вона обурювалась, ненавиділа тітку; тітка набридла їй до нудьги, до огиди. Але що робити? Обірвати її на слові? Нагрубіянити їй? Але яка користь? Припустімо, повести боротьбу з нею, усунути її, знешкодити, зробити так, щоб дідусь не замірявся палицею, але — яка з цього користь? Це однаково, що в степу, якому й кінця не видно, забити одну мишу або одну гадюку. Безмежні простори, довгі зими, одноманітне й нудне життя навіюють відчуття безпорадності, становище здається безнадійним, і не хочеться нічого робити — все даремно.

Зайшла Альона і, низько вклонившись Вірі, почала вносити крісла, щоб вибити з них пилюку.

— Знайшла час для прибирання, — сказала з досадою Віра. — Іди звідси!

Альона розгубилась і з переляку не могла зрозуміти, чого від неї хочуть, і почала швидко прибирати на комоді.

— Іди звідси, тобі кажуть! — крикнула Віра, холодною; ніколи раніше вона не зазнавала такого важкого почуття. — Іди!

Альона простогнала якось по-пташиному і впустила на килим золотий годинник.

— Геть звідси! — закричала Віра не своїм голосом, схоплюючись і тремтячи всім тілом. — Женить її геть, вона замордувала мене! — продовжувала вона, швидко йдучи за Альоною по коридору і тупочучи ногами. — Геть! Різок! Бийте її!

Потім раптом опам'яталась і прожогом, як була, непричесана, невмита, в халаті й туфлях, кинулась геть з дому. Вона добігла до знайомого яру і сховалась там у тернику, щоб нікого не бачити і її щоб не бачили. Нерухомо лежачи тут на траві, вона не плакала, не жахалась, а, дивлячись на небо, не кліпаючи очима, міркувала холодно і ясно про те, що трапилось таке, чого не можна забути і простити собі протягом всього життя.

«Ні, досить, досить! — думала вона. — Час прибрати себе до рук, а то й кінця не буде... Досить!».

Опівдні через яр до садиби проїздив лікар Нещапov. Вона бачила його і відразу вирішила, що розпочне нове

життя, примусить себе розпочати його, і таке рішення за-спокійло її. Проводячи поглядом струнку постать лікаря, вона мовила, ніби для того, щоб пом'якшити суворість свого рішення:

«Він добрий... Якось проживемо».

Вона повернулась додому. Коли вона вдягалась, в кімнату зайшла тітка Даша і мовила:

— Альона стурбувала тебе, серденько, я вигнала її додому, в село. Мати добре побила її і приходила сюди, плакала...

— Тіточко,— швидко промовила Віра,— я вийду за лікаря Нещапova. Тільки поговоріть з ним самі... я не можу...

І знову пішла в поле. І йдучи навмання, вона вирішила, що, одружившись, вона буде хазяйнувати, лікувати, навчати і робитиме все, що роблять інші жінки її кола; а це постійне незадоволення і собою і людьми, та низка грубих помилок, що горою постають перед тобою, як тільки заглянеш у своє минуле, вона вважатиме своїм справжнім життям, яке судилось їй, і не чекатиме кращого... Певно ж, кращого і не буває! Чудова природа, мрії, музика розповідають про одне, а справжнє життя про інше. Очевидно, щастя і правда існують десь поза життям. Не жити треба, а необхідно злитись в одне з цим розкішним степом, безмежним і байдужим, як вічність, з його квітами, могилами і далиною, і тоді буде добре...

Через місяць Віра жила вже на заводі.

НА ПІДВОДІ

Ранком о-пів на дев'яту виїхали з міста.

Шосе було сухе, чудове квітнєве сонце дуже гріло, але в канавах і в лісі ще лежав сніг. Зима люта, темна, довга, була ще так недавно, весна прийшла зненацька, та для Марії Василівни, яка сиділа тепер на возі, не були чимсь новим і цікавим ні тепло, ні томні, зігріті диханням весни прозорі ліси, ні чорні зграї, що літали в полі над величезними калюжами, схожими на озера, ні це небо, чарівне, бездонне, куди, здається, пішов би з такою радістю. Ось уже тринадцять років, як вона вчителює, і не полічиш, скільки раз за всі ці роки вона їздила до міста по платню; і чи була весна, як тепер, чи осінній вечір з дощем, чи зима,— для неї було однаково, і завжди незмінно хотілося одного: швидше б доїхати.

У неї було таке почуття, начебто вона жила в цих краях уже давно-давно, років із сто, і здавалось їй, що на всій путі від міста до своєї школи вона знала кожний камінь, кожне дерево. Тут було її минуле, її теперішнє; і іншого майбутнього вона не могла уявити собі, як тільки школа, дорога до міста й назад, і знову школа, й знову дорога...

Про те минуле, що було в неї до вчителювання, вона вже відвикла згадувати — і майже все забула. Колись були в неї батько й мати; жили в Москві біля Красних воріт, у великій квартирі, та від усього цього життя лишилося в пам'яті щось невиразне й розпливчате, мов сон. Батько помер, коли їй було десять років, потім скоро померла мати... Був брат офіцер, спершу листувались, потім брат перестав

відповідати на листи, відвик. Від колишніх речей збереглася тільки материна фотографія, але від вогкості в школі вона потьмяніла, і тепер нічого не видно, крім волосся й брів.

Коли відїхали версти зо три, старик Семен, який правив конем, обернувся і сказав:

— А в місті чиновника якогось забрали. Відправили. Немов, ходить чутка, в Москві з німцями міського голову Алексеєва вбивав.

— Хто це тобі сказав?

— У трактирі Івана Іонова в газетах читали.

І знову замовкли надовго. Марія Василівна думала про свою школу, про те, що скоро екзамен і вона представить чотирьох хлопчиків та одну дівчинку. І якраз, поки вона думала про екзамени, її обігнав поміщик Ханов, у колясці четвериком, той самий, який торік екзаменував у неї школу. Порівнявшись, він пізнав її і привітався.

— Здрастуйте! — сказав він. — Додому зволите їхати?

Цей Ханов, чоловік років сорока, з прим'ятим обличчям і з млявим виразом, уже починав помітно старіти, але все ще був гарний на вроду і подобався жінкам. Він жив у своїй великій садибі, сам, ніде не служив, і про нього говорили, що дома він нічого не робив, а тільки ходив з кутка в куток та посвистував або грав у шахи зі своїм старим лакеєм. Казали про нього також, що він багато пив. Справді, торік на екзамені навіть від паперів, які він привіз із собою, пахло духами й вином. Тоді на ньому все було новеньке, і Марії Василівні він дуже подобався, і, сидячи поруч нього, вона все конфузилась. Вона звикла бачити в себе екзаменаторів холодних, розсудливих, а цей не пам'ятав жодної молитви і не знав, про що питати, був надзвичайно ввічливий та делікатний, і ставив самі п'ятірки.

— А я до Баквіста їду, — мовив далі він, звертаючись до Марії Василівни, — та, кажуть, його нема дома?

З шосе звернули на польову дорогу: Ханов попереду, Семен за ним. Четверик їхав дорогою, повільно, ледве витягаючи з грязюки важкий екіпаж. Семен лавірував, об'їжджаючи дорогу, то по горбу, то луками, часто зіскакуючи з воза і допомагаючи коневі. Марія Василівна думала все про школу, про те, яка буде задача на екзамені — важка чи легка. І їй було досадно на земську управу, де вона вчора нікого не застала. Яке безладдя! Ось уже два роки, як вона просить, щоб звільнили сторожа, який нічого не робить, грубіянить їй і б'є учнів, та її ніхто не слухає. Голо-

ву важко застати в управі, а якщо застанеш, то він каже із слізьми на очах, що йому ніколи; інспектор буває в школі раз у три роки і зовсім не розуміється на справі, бо раніше служив по акцизу і місце інспектора дістав через протекцію; шкільна рада збирається дуже рідко, і невідомо, де збирається; попечитель — малограмотний мужик, хазяїн чинбарні, нерозумний, брутальний і дуже дружить із сторожем, — і бог знає, до кого звертатись зі скаргами й по довідки...

«Він і справді вродливий», — подумала вона, глянувши на Ханова.

А дорога дедалі гіршала й гіршала... В'їхали в ліс. Тут уже звертати нема де, колії глибокі, і в них ллється й дзюрчить вода. І колючі гілки б'ють по обличчю.

— Як вам дорога? — спитав Ханов і засміявся.

Учителька дивилась на нього і не розуміла: чого цей дивак живе тут? Що можуть дати йому в цій глушині, в багнюці, в нудоті його гроші, цікава зовнішність, тонке виховання? Він не має ніяких переваг від життя і ось так само, як Семен, їде повільно, огидною дорогою, і зазнає таких самих невідгид. Навіщо жити тут, коли є змога жити в Петербурзі, за кордоном? І здавалося б, що варто йому, багатій людині, з цієї поганої дороги зробити добру, щоб не мучитись так і не бачити цього відчаю, написаного на обличчях у кучера і Семена; але він тільки сміється, і, видимо, для нього все одно й кращого життя йому не потрібно. Він добрий, лагідний, наївний, не розуміє цього грубого життя, не знає його так само, як на екзамені не знав молитов. Жертує він у школи самі тільки глобуси і щиро вважає себе за корисну людину й за видатного діяча в народній освіті. А кому потрібні тут його глобуси!

— Тримайся, Василівно! — сказав Семен.

Віз дуже похилився — от-от упаде; на ноги Марії Василівни навалилося щось важке — це її покупки. Крутий підйом на гору, по глині; тут у звивистих канавах шумливо течуть струмки, вода наче погризла дорогу — і як уже тут їхати! Коні хропуть. Ханов виліз із коляски і йде краєм дороги в своєму довгому пальті. Йому жарко.

— Як вам дорога? — спитав він знову й засміявся. — Отак екіпаж зламати недовго.

— А хто ж вам велить у таку погоду їздити! — промовив Семен суворо. — І сиділи б дома.

— Дома, діду, нудно. Я не люблю дома сидіти.

Біля старого Семена він здавався струнким, бадьорим, та в його ході було щось таке, ледве помітне, що виказувало в ньому істоту вже отруєну, слабку, близьку до загибелі. І справді в лісі раптом запахло вином. Марії Василівні стало страшно і стало жаль цієї людини, яка гине невідомо для чого й чому, і їй спало на думку, що коли б вона була дружиною чи сестрою Ханова, то все своє життя, здається, віддала б за те, щоб урятувати його від загибелі. Бути дружиною? Життя побудоване так, що ось він живе в себе у великій садибі сам, вона живе у глухому селі сама, але чомусь навіть думка про те, що він і вона могли б бути близькими й рівними, здається неможливою, безглуздою. По суті все життя побудоване і людські відносини ускладнились до такої міри незрозуміло, що, як подумати, стає моторошно і завмирає серце.

«І незрозуміло, — думала вона, — навіщо красу, цю привітність, сумні, милі очі бог дає слабким, нещасним, некорисним людям, чого вони так подобаються».

— Тут нам повертати праворуч, — сказав Ханов, сідаючи в коляску. — Прощайте! На все добре!

І знову вона думала про своїх учнів, про екзамен, про сторожа, про шкільну раду; і коли вітер доносив справа шум коляски, що все віддалялась, то ці думки мішалися з іншими. Хотілось думати про гарні очі, про кохання, про те щастя, якого ніколи не буде...

Бути дружиною? Вранці холодно, топити печі нікому, сторож пішов кудись; учні поприходили на світанку, понесли снігу й грязюки, галасують; все таке незручне, незатишне. Квартира з однієї кімнатки, тут тобі й кухня. Після занять кожного дня болить голова, після обіду пече під серцем. Треба збирати з учнів гроші на дрова, на сторожа і віддавати їх попечителю, і потім благодіти його, цього ситого, зухвалого мужика, щоб він, ради бога, прислав дров. А вночі сняться екзамени, мужики, замети. І від такого життя вона постаріла, огрубіла, стала некрасивою, незграбною, неспритною, неначе її налили свинцем, і всього вона боїться, і в присутності члена управи чи попечителя школи вона встає, не насмілюється сісти і, коли каже про когось із них, то висловлюється шанобливо «вони». І нікому вона не подобається, і життя проходить нудно, без ласки, без дружньої участі, без цікавих знайомих. У її становищі який би це був жах, коли б вона закохалась!

— Тримайся, Василівно!

Знову крутий підйом на гору...

Учителювати вона пішла з нужди, не відчуваючи ніякого покликання; і ніколи вона не думала про покликання, про користь освіти, і завжди їй здавалось, що найголовніше в її справі не учні і не освіта, а екзамени. І коли тут думати про покликання, про користь освіти? Вчителі, небагаті лікарі, фельдшери, працюючи надмірно, не мають навіть утіхи думати, що вони служать ідеї, народові, бо весь час голова буває набита думками про шматок хліба, про дрова, погані дороги, хвороби. Життя важке, нецікаве, і переносили його подовгу тільки мовчазні вантажні коні, подібні до цієї Марії Василівни; а ті живі, нервові, вразливі, що говорили про своє покликання, про ідейне служіння, скоро стомлювались і кидали справу.

Семен вибирав, як би проїхати по сухішому й ближче, де луками, де задвірками; але там, дивись, мужики не пускають, там попова земля, нема проїзду, там Іван Іонов купив у пана ділянку і окопав її канавою. Раз у раз повертали назад.

Приїхали до Нижнього Городища. Побіля трактиру, на угноєній землі, під якою був ще сніг, стояли підводи: везли великі бутлі з купоросним маслом. У трактирі було багато народу, все візники, і тхнуло тут горілкою, тютюном та овчиною. Стояв гучний гомін, грюкали дверима на блоці. За стіною в крамничці, не вмовкаючи ні на хвилину, грали на гармонії. Марія Василівна сиділа й пила чай, а за сусіднім столом мужики, розпарені чаєм і трактирною задухою, пили горілку й пиво.

— Чуєш, Кузьмо! — лунали безладно голоси. — Чого там! Господи благослови! Іване Дементійовичу, я це тобі можу! Свате, дивись!

Маленький на зріст мужик, з чорною борідкою, рябий, уже давно п'яний, раптом здивувався з чогось і негарно виглявся.

— Чого лаєшся там? Ти! — обізвався сердито Семен, який сидів осторонь. — Хіба не бачиш: панночка!

— Панночка!.. — передражнив хтось в іншому кутку.

— Ворона свиняча!

— Ми нічого... — засоромився маленький мужик. — Вибачайте. Ми, значить, за свої гроші, а панночка за свої... Здрастуйте!

— Здрастуй, — відповіла учителька.

— І прещиро вам дякуємо.

Марія Василівна з задоволенням пила чай, і сама ставала червона, як мужики, і думала знову про дрова, про сторожа...

— Свате, стривай! — чулося з сусіднього столу. — Вчителька з Вязов'я... знаємо! Панночка хороша.

— Порядна!

Двері на блоці все грюкали, хто заходив, хто виходив. Марія Василівна сиділа й думала все про те ж саме, а гармонія за стіною все грала й грала. Сонячні плями були на підлозі, потім перейшли на прилавок, на стіну і зовсім зникли; значить, сонце вже схилилося за полудень. Мужики за сусіднім столом стали збиратись у дорогу. Маленький мужик, трохи похитуючись, підійшов до Марії Василівни і подав їй руку; за ним і інші теж подали руку на прощання й вийшли один по одному, і двері на блоці провищали й грюкнули дев'ять раз.

— Василівно, збирайся! — окликнув Семен.

Поїхали. І знову так само повільно.

— Недавнечко школу будували тут, в їхньому Нижньому Городищі, — сказав Семен, обертаючись. — Гріха ж скільки було!

— А що?

— Начебто голова собі в кишеню тисячу, і попечитель теж тисячу, і вчитель п'ятсот.

— Та вся школа коштує тисячу. Недобре на людей зводити наклеп, діду. Це все дурниця.

— Я не знаю... Що народ, те й я.

Та було ясно, що Семен не вірив учительці. Її селяни не вірили; вони завжди так думали, що вона одержує дуже велику платню — двадцять один карбованець у місяць (було б досить і п'яти), і що з тих грошей, які вона збирала з учнів на дрова і на сторожа, більшу частину вона залишала собі. Попечитель думав так само, як усі мужики, і сам дещо наживав на дровах і за своє попечительство одержував з мужиків платню, потай від начальства.

Ліс, слава богу, скінчився, і тепер аж до самого Вязов'я буде рівне поле. І лишилось уже небагато: переїхати річку, потім залізничну колію, а там і Вязов'є.

— Куди ж ти їдеш? — спитала Марія Василівна в Семена. — Ідь правою дорогою на міст.

— Що? І тут проїдемо. Глибина, не дуже щоб.

— Гляди, як би нам коня не втопити.

— Що?

— Он і Ханов поїхав на міст,— сказала Марія Василівна, побачивши далеко праворуч четверик.— Це, здається, він їде?

— Ві-і-ін. Певно, не застав Баквіста. Ото який дурноверхий, господи прости, туди поїхав, і навіщо, тут аж на три версти ближче.

Підїхали до річки. Влітку це була мілка річечка, яку легко переходили вброд і яка звичайно пересихала до серпня, тепер же, після повені, це була річка саженів на шість завширшки, бистра, каламутна, холодна; на березі і біля самої води видно було свіжі колїї, значить, тут проїжджали.

— Вперед! — крикнув Семен сердито і з тривогою, дуже смикаючи за віжки й змахуючи ліктями, як птах крилами.— Вперед!

Кінь ввійшов у воду по черево і зупинився, але зараз же знову пішов, напружуючи сили, і Марія Василівна відчувала в ногах різкий холод.

— Вперед! — закричала й вона, підводячись.— Вперед! Виїхали на берег.

— І що воно таке оце саме, господи,— бурмотів Семен, поправляючи зброю.— Справжня кара з цим земством...

Калоші і черевики були повні води; низ плаття й шубки та один рукав були мокрі і текло з них; цукор і борошно підмокли — і це було найприкріше, і в розпачі Марія Василівна тільки сплескувала руками й говорила:

— Ах, Семене, Семене!.. Який же ти, справді!..

На залізничному переїзді був опущений шлагбаум: від станції йшов кур'єрський поїзд. Марія Василівна стояла біля переїзду і чекала, коли він пройде, і трусилася всім тілом від холоду. Було вже видно Вязов'є — школу з зеленим дахом, і церкву, на якій горіли хрести, відбиваючи вечірнє сонце; і вікна на станції теж горіли, і з локомотива йшов рожевий дим... І їй здавалось, що все тремтить від холоду.

Ось він — поїзд; вікна вилискували яскравим світлом, як хрести на церкві, боляче було дивитись. На площадці одного з вагонів першого класу стояла дама, і Марія Василівна глянула на неї мигцем: мати! Яка схожість! У матері було таке саме пишне волосся, отакий же лоб, похил голови. І вона живо, напрочуд виразно, вперше за всі ці тринадцять років, уявила собі матір, батька, брата, квартиру в Москві, акваріум з рибками і все до останньої дрібниці,

почула раптом гру на роялі, батьків голос, відчула себе, як тоді, молодою, вродливою, пишно вбраною, в світлій, теплій кімнаті, серед рідних; почуття радості й щастя враз охопило її, від захоплення вона стиснула собі виски долонями й окликнула ніжно, з мольбою:

— Мамо!

І заплакала, невідомо чого. В цей час якраз під'їжджав четвериком Ханов, і вона, побачивши його, уявила щастя, якого ніколи не було, і усміхалась, кивала йому головою, як рівна й близька, і здавалося їй, що і на небі, і всюди в вікнах, і на деревах світиться її щастя, її торжество. Так, ніколи не вмирали її батько і мати, ніколи вона не була вчителькою, то був довгий, тяжкий, дивовижний сон, а тепер вона прокинулась...

— Василівно, сідай!

І враз усе зникло. Шлагбаум повільно піднімався. Марія Василівна, тремтячи, клякнучи від холоду, сіла на віз. Четверик переїхав колію, за ним Семен. Сторож на переїзді скинув шапку.

— А ось і Вязов'є. Приїхали.

ЛЮДИНА В ФУТЛЯРІ

З самого краю села Мироносицького, в сараї старости Прокопа розташувались на ночівлю запізнілі мисливці. Їх було тільки двоє: ветеринарний лікар Іван Іванович та учитель гімназії Буркін. У Івана Івановича було досить дивне, подвійне прізвище — Чимша-Гімалайський, яке зовсім не личило йому, і його по всій губернії звали просто на ім'я та по батькові; він жив біля міста на кінному заводі і приїхав тепер на полювання, щоб подихати чистим повітрям. А вчитель гімназії Буркін кожного літа гостював у графів П. і в цій місцевості давно вже був своєю людиною.

Не спали. Іван Іванович, високий худорлявий старик з довгими вусами, сидів знадвору при вході і курив люльку; його освітлював місяць. Буркін лежав усередині на сіні, і його не було видно в темряві.

Розповідали різні історії. Між іншим говорили про те, що старостиха Мавра, жінка здорова і не дурна, за все своє життя ніде не була далі свого рідного села, ніколи не бачила ні міста, ні залізниці, а останні десять років усе сиділа за піччю і тільки ночами виходила на вулицю.

— Що ж тут дивного! — сказав Буркін. — Людей самотніх по натурі, які, немов той рак-самітник чи слимак, намагаються сховатися в свою шкаралупу, на цьому світі немало. Можливо, тут явище атавізму, поворот до тих часів, коли предок людини не був ще громадською твариною і жив самотньо в своєму барлогу, а, можливо, це просто одна з різновидностей людського характеру, — хто ж

його знає? Я не природник і не моя справа торкатися подібних питань; я тільки хочу сказати, що такі люди, як Мавра, явище не поодинокі. Та ось, не далеко шукати, місяців зо два тому помер у нас у місті вчитель грецької мови, мій товариш, на прізвище Беліков. Ви про нього чули, звичайно. Він був примітний тим, що завжди, навіть у найкращу погоду, виходив у калошах і з парасолькою і обов'язково в теплому пальті на ваті. І парасолька була у нього в чохлі, і годинник у чохлі з сірої замші, і коли виймав складаного ножика, щоб застругати олівця, то й ножику у нього був у чохольчику; і обличчя теж, здавалося, було в чохлі, бо він увесь час ховав його в піднятий комір. Він носив темні окуляри, фуфайку, вуха затикав ватою і, коли сідав на візника, то наказував підіймати верх. Одне слово, у цієї людини спостерігалося постійне і непереборне намагання оточити себе оболонкою, створити собі, так би мовити, футляр, який відокремив би його, захистив би від зовнішніх впливів. Дійсність дратувала його, лякала, тримала в постійній тривозі, і, можливо, для того, щоб виправдати цю свою полохливість, свою огиду до сучасного, він завжди хвалив минуле і те, чого ніколи не було; і стародавні мови, які він викладав, були для нього по суті тими ж калошами і парасолькою, за якими він ховався від справжнього життя.

— О, яка звучна, яка прекрасна грецька мова! — говорив він з солодким виразом обличчя, і, ніби на доказ своїх слів, примружував очі і, піднявши палець, проголошував: — Антропос!

І думку свою Беліков теж намагався заховати у футляр. Для нього були зрозумілими лише циркуляри і газетні статті, в яких заборонялося що-небудь. Коли в циркулярах заборонялося учням виходити на вулицю після дев'ятої години вечора, чи в якійсь статті заборонялася плотська любов, то це було йому зрозумілим, певним; заборонено — і край. В дозволі ж крився для нього завжди елемент сумнівний, щось недоговорене й неясне. Коли в місті дозволяли драматичний гурток, або читальню, або чайну, то він похитував головою і говорив тихо:

— Воно, звичайно, так то так, все це чудово, та коли б чого не сталося.

Всілякі порушення, відхилення, відступи від правил засмучували його, хоч, здавалося б, яке йому діло? Коли хто з товаришів спізнявся на молебень, або доходили чутки

про якусь витівку гімназистів, або класну даму бачили пізно ввечері з офіцером, то він дуже хвилювався і все говорив, коли б чого не сталося. А на педагогічних нарадах він просто гнітив нас своєю обережністю, підозріливістю і своїми суто футлярними міркуваннями з приводу того, що от, мовляв, у чоловічій і жіночій гімназіях молодь поводитья погано, дуже галасує в класах,— ой, коли б не дійшло до начальства, ой, коли б чого не сталося,— і що коли б з другого класу виключити Петрова, а з четвертого — Єгорова, то було б дуже добре. І що ж? Своїми зітханнями, ниттям, своїми темними окулярами на блідому, маленькому обличчі,— знаєте, маленькому обличчі, як у тхора,— він гнітив нас усіх, і ми поступалися, знижували Петрову та Єгорову оцінку по поведінці, садовили їх під арешт і, нарешті, виключали і Петрова, і Єгорова. Була в нього дивна звичка — ходити по наших квартирах. Прийде до вчителя, сяде й мовчить, і ніби за чимсь підглядає. Посидить отак, мовчки, з годину чи дві, і піде. Це звалося в нього «підтримувати добрі взаємини з товаришами», і, напевне, ходити до нас і сидіти було для нього важко, і ходив він до нас тільки тому, що вважав це своїм товариським обов'язком. Ми, вчителі, боялися його. І навіть директор боявся. От і подумайте, наші вчителі люди все мислячі, глибоко порядні, виховані на Тургенєві та Щедріні, і все ж цей чоловік, який ходив завжди в калошах і з парасолькою, тримав у руках усю гімназію цілісіньких п'ятнадцять років! Та що там гімназію? Усе місто! Наші дами по суботах домашніх вистав не влаштовували, боялись, як би він не довідався; і духовенство соромилось при ньому їсти скромне та грати в карти. Під впливом таких людей, як Беліков, за останні десять-п'ятнадцять років у нашому місті стали боятися всього. Бояться голосно розмовляти, посилати листи, знайомитися, читати книги, бояться допомагати бідним, вчити грамоти.

Іван Іванович, бажаючи щось сказати, кашлянув, але спочатку закурив люльку, поглянув на місяць і потім уже сказав спроквола:

— Так. Мислячі, порядні читають і Щедріна і Тургенєва, різних там Боклів і інших, а от підкорилися ж, терпіли... Ото ж воно й є.

— Беліков жив у тому ж будинку, де й я,— продовжував Буркін,— на тому ж поверсі, двері проти дверей, ми часто бачились, і я знав його домашнє життя. І дома та ж

історія: халат, ковпак, віконниці, засуви, ціла низка всіляких заборон, обмежень, і — ой, коли б чого не сталося! Пісне їсти шкідливо, а скромного не можна, бо, можливо, скажуть, що Беліков не дотримується постів, і він їв судака на маслі, — їжа не пісна, але й не можна сказати, щоб і скромна. Жіночої прислуги він не держав, боявся, щоб про нього не подумали погано, а держав кухаря Афанасія, дідка років шістдесяти, нетверезого і недоумкуватого, який колись служив у денщиках і вмів як-так куховарити. Цей Афанасій стояв звичайно біля дверей, схрестивши руки, і завжди бурмотів одне й те саме, глибоко зітхаючи:

— Багато ж їх ниньки розвелось!

Спальня в Белікова була маленька, ніби ящик, ліжко було із завісою. Легаючи спати, він накривався з головою; було парко, душно, в зачинені двері стукотів вітер, в печі гуло; чулися зітхання з кухні, зітхання зловісні...

І йому було страшно під ковдрою. Він боявся, коли б чого не сталося, як би його не зарізав Афанасій, як би не залізли злодії, і потім усю ніч бачив тривожні сни, а вранці, коли ми разом ішли до гімназії, був сумний, блідий, і було видно, що багатолюдна гімназія, до якої він ішов, була страшною, огидною всієї істоті його, і що йти поруч зі мною йому, людині по натурі самотній, було важко.

— Дуже вже галасують у нас у класах, — говорив він, ніби намагаючись відшукати пояснення свого важкого почуття. — Ні на що не схоже.

І оцеї учитель грецької мови, оця людина в футлярі, можете собі уявити, ледве не одружився.

Іван Іванович швидко оглянувся в сарай і сказав:

— Жартуете!

— Так, мало не одружився, як це не дивно. Призначили до нас нового вчителя історії та географії, якогось Коваленка, Михайла Савича, з хохлів. Приїхав він не один, а з сестрою Варенькою. Він молодий, високий, смаглявий, з величезними руками, і з обличчя видно, що розмовляє басом, та й насправді, голос, як з бочки: бу-бу-бу... А вона вже не молода, років тридцяти, але теж висока, струнка, чорноброва, червонощока, — одне слово, не дівчина, а мармелад, і така спритна, гамірлива, все співає малоросійські романси і регоче. Ледь що, так і залетється голосистим сміхом: ха-ха-ха! Перше, ґрунтовне знайомство з Коваленками у нас, пам'ятаю, відбулося на іменинах у директора. Серед суворих, напружено нудних педагогів, які й на іме-

нини ходять з обов'язку, раптом бачимо, нова Афродіта відродилася з піни: ходить, взявшись у боки, регоче, співає, танцює... Вона проспівала з почуттям «Віють вітри», потім ще романс, і ще, і всіх нас зачарувала,— всіх, навіть Белікова. Він підсів до неї і сказав, солодко посміхаючись:

— Малоросійська мова своєю ніжністю і приємною звучністю нагадує старогрецьку.

Це сподобалося їй, і вона почала розповідати йому з почуттям і переконливо, що в Гадяцькому повіті у неї є хутір, а на хуторі живе матуся, і там такі груші, такі дині, такі кабаки! У хохлів гарбузи звуться кабаками, а кабаки шинками, і варять у них борщ з червоненькими і з синенькими «такий смачний, такий смачний, що просто — страх!»

Слухали ми, слухали, і раптом усіх нас осінила однакова думка.

✦ — А добре було б їх одружити,— тихо сказала мені директорша.

Ми всі чомусь згадали, що наш Беліков неодружений, і нам тепер здавалося дивним, що ми досі якось не помічали, зовсім випускали з уваги таку важливу подробицю його життя. Як він взагалі ставиться до жінок, як він вирішує для себе це насущне питання? Раніше воно не цікавило нас зовсім; можливо, ми не припускали навіть думки, що людина, яка у всяку погоду ходить у калосах і пить за завісою, може кохати.

— Йому давно вже за сорок, а їй тридцять...— пояснила свою думку директорша.— Мені здається, вона б за нього пішла.

Чого тільки не робиться у нас в провінції з нудьги, скільки непотрібного, безглузлого! І це тому, що зовсім не робиться те, що потрібно. Ну, от, нащо нам раптом знадобилося одружити цього Белікова, якого навіть і увити не можна було одруженням? Директорша, інспекторша, і всі наші гімназичні дами ожили, навіть покращали, ніби раптом побачили мету життя. Директорша бере в театрі ложу, і дивимось — в її ложі сидить Варенька з отаким віялом, сяюча, щаслива, і поруч з нею Беліков, маленький, скрючений, ніби його з дому обценьками витягли. Я влаштовую вечірку, і дами вимагають, щоб я неодмінно запросив і Белікова і Вареньку. Одне слово, закрутилася машина. Виявилося, що Варенька не від того, щоб вийти заміж. Жити їй у брата було не дуже-то весело, тільки те й знали, що цілими днями сперечалися і лаялися. От вам сцен-

ка: іде Коваленко вулицею, високий, дужий здоровань, у вишитій сорочці, чуб з-під кашкета падає на лоба; в одній руці пачка книг, у другій товстий сукуватий кийок. За ним іде сестра, теж з книгами.

— Та ти ж, Михайлику, цього не читав! — сперечається вона голосно.— Я ж тобі кажу, присягаюся, ти ж не читав цього зовсім!

— А я тобі кажу, що читав! — кричить Коваленко, грюкаючи кийком об тротуар.

— Ой, господи, боженьку мій, Минчику! Чого ж ти злишся, адже в нас розмова принципова.

— А я тобі кажу, що читав! — кричить ще голосніше Коваленко.

А дома, як тільки хто сторонній, так і сварка. Таке життя, напевне, набридло, хотілося свого кутка, та й вік взяти до уваги; тут уже перебирати ніколи, вийдеш за кого завгодно, навіть за вчителя грецької мови. Та й те сказати, для більшості наших панночок за кого не вийти, аби вийти. Що б там не було, Варенька почала виявляти до нашого Белікова явну прихильність.

А Беліков? Він і до Коваленка ходив так само, як і до нас. Прийде до нього, сяде й мовчить. Він мовчить, а Варенька співає йому «Віють вітри», або дивиться на нього замислено своїми темними очима, або раптом залетється:

— Ха-ха-ха!

В коханні, а особливо в одруженні, умовляння має велике значення. Всі — і товариші, й дами — почали запевняти Белікова, що він повинен одружитися, що йому нічого більше не залишається в житті, як одружитися; всі ми вітали його, говорили з важними обличчями різні банальності, на зразок того, що шлюб, мовляв, є крок серйозний, до того ж Варенька була непогана собою, приваблива, вона була дочкою статського радника і мала хутір, а найголовніше, це була перша жінка, яка поставилася до нього ласкаво, сердечно,— голова в нього пішла обертом, і він вирішив, що йому й справді треба одружитися.

— От тут би й відібрати у нього калози та парасольку,— проказав Іван Іванович.

— Уявіть собі, це виявилось неможливим. Він поставив у себе на столі Вареньчин портрет і все ходив до мене і говорив про Вареньку, про родинне життя, про те; що шлюб є крок серйозний, часто бував у Коваленків, але способу життя не змінив анітрохи. Навіть навпаки, рішення

одружитися вплинуло на нього якось хворобливо, він схуд, зблід і, здавалося, ще глибше сховався у свій футляр.

— Варвара Савівна мені подобається,— казав він мені з ледве помітною кривою посмішечкою,— і я знаю, одружитися необхідно кожній людині, але... все це, знаєте, сталося якось раптово... Треба подумати.

— Що ж тут думати? — кажу йому.— Одружуйтесь, от і все.

— Ні, шлюб — крок серйозний, потрібно спочатку зважити майбутні обов'язки, відповідальність... щоб потім чого не сталося. Це мене так турбує, я тепер ночами не сплю. І, признатися, я боюсь: у неї з братом якийсь дивний напрям думок, міркують вони якось, знаєте, дивно, і характер дуже жвавий. Одружишся, а потім, чого доброго, потрапиш у якусь історію.

І він не освідчувався, все відкладав, на велику досаду директорші і всіх наших дам: все зважував майбутні обов'язки і відповідальність, і тимчасом майже щодня гуляв із Варенькою, можливо, думав, що це так потрібно в його становищі, і приходив до мене порозмовляти про родинне життя. І, видно з усього, зрештою, він би освідчився, і стався б один з тих непотрібних, дурних шлюбів, яких у нас від нудьги та знічев'я бувають тисячі, коли б раптом не стався коLOSSalische Scandal. Треба сказати, що Вареньчин брат, Коваленко, зненавидів Белікова з першого ж дня знайомства і терпіти його не міг.

— Не розумію,— говорив він нам, знизуючи плечима,— не розумію, як ви терпите цього фіскала, цю огидну морду. Ех, панове, як ви можете тут жити! Атмосфера у вас задушлива, погана. Хіба ви педагоги, вчителі? Ви чиновники, у вас не храм науки, а управа благочинія, і кислятиною смердить, як у поліцейській будці. Ні, братці, поживу з вами ще трохи і поїду до себе на хутір, і буду там раків ловити і хохлят учити. Поїду, а ви залишайтеся тут із своїм Іудою, нехай він лопне.

Або він реготав, реготав до сліз, то басом, то тонким писклявим голосом, і запитував мене, розводячи руками:

— Що він у мене сидить? Що йому потрібно? Сидить і дивиться.

Він навіть прізвисько дав Белікову «глитай або ж павук». І, зрозуміло, ми уникали говорити з ним про те, що сестра його Варенька збирається за «або ж павука». І, коли

одного разу директорша натякнула йому, що добре було б віддати його сестру за таку поважну, всіма шановану людину, як Беліков, то він насупився і пробурчав:

— Не моє це діло. Хай вона виходить хоч за гадюку, а я не люблю до чужих справ втручатися.

Тепер слухайте, що ж далі. Якийсь пустун намалював карикатуру: іде Беліков у калошах, у підсучених штанах, під парасолькою, і з ним під руку Варенька; внизу підпис: «закоханий антропос». Вираз скоплено, розумієте, на диво. Художник, певне, попрацював не одну ніч, бо всі вчителі чоловічої і жіночої гімназій, вчителі семінарії, чиновники,— всі одержали по екземпляру. Одержав і Беліков. Карикатура справила на нього дуже тяжке враження.

Виходимо ми разом з дому,—це було якраз першого травня, неділя, і ми всі, вчителі і гімназисти, умовилися зібратися біля гімназії і потім разом іти пішки за місто в гай,—виходимо ми, а він зелений, темніший від хмари.

— Які є нехороші, злі люди! — сказав він, і губи в нього затремтіли.

Мені навіть жаль його стало. Йдемо і раптом, можете собі уявити, мчить на велосипеді Коваленко, а за ним Варенька, теж на велосипеді, червона, заморена, але весела, радісна.

— А ми,— кричить вона,— вперед їдемо! Вже ж така хороша погода, така хороша, що просто страх!

І зникли обоє. Мій Беліков із зеленого став білим і ніби заціпенів. Зупинився і дивиться на мене...

— Дозвольте, що ж це таке? — запитав він.— Чи, може, мене зір обманює? Хіба викладачам гімназії і жінкам пристойно їздити на велосипеді?

— А що ж тут непристойного? — сказав я.— Хай катаються собі на здоров'я.

— Та як же можна? — вигукнув він, дивуючись моєму спокоеві.— Що ви кажете?!

І він був такий вражений, що не захотів іти далі й повернувся додому.

На другий день він увесь час нервово потирав руки і здригався, і було видно з обличчя, що йому недобре. І з занять пішов, що сталося з ним вперше в житті. І не обідав. А надвечір одягся тепліше, хоч надворі стояла зовсім літня погода, і поплентався до Коваленків. Вареньки не було дома, застав він тільки брата.

— Сідайте, уклінно прошу,— проказав Коваленко холодно і насупив брови; обличчя у нього було заспане, він щойно відпочивав після обіду і був не в настрої.

Беліков посидів мовчки хвилин з десять і почав:

— Я до вас прийшов, щоб відвести душу. Мені дуже, дуже тяжко. Якийсь пасквілянт намалював у смішному вигляді мене і ще одну особу, нам обом близьку. Вважаю за свій обов'язок запевнити вас, що я тут ні при чому... Я не давав ніякого приводу для такого глузування,— навпаки, весь час поводився, як цілком порядна людина.

Коваленко сидів, надувшись, і мовчав. Беліков почекав трохи і продовжував тихо, сумним голосом:

— І ще я маю дещо сказати вам. Я давно служу, ви ж тільки ще починаєте службу, і я вважаю за свій обов'язок, як старший товариш, застерегти вас. Ви катаєтесь на велосипеді, а ця забава зовсім непристойна для вихователя молоді.

— Чому ж? — запитав Коваленко басом.

— Та хіба тут потрібно ще пояснювати, Михайле Савичу, хіба це не зрозуміло? Коли вчитель їздить на велосипеді, то що ж залишається учням? Їм залишається тільки ходити на головах! І коли вже це не дозволено циркулярно, то й не можна. Я вчора жажнувся! Коли я побачив вашу сестрицю, то в мене потемніло в очах. Жінка чи дівчина на велосипеді — це жахливо!

— Що ж, власне, вам потрібно?

— Мені потрібно тільки одне — застерегти вас, Михайле Савичу. Ви — людина молода, у вас попереду майбутнє, треба поводитися дуже, дуже обережно, ви ж так манкіруєте, ой, як манкіруєте! Ви ходите у вишиваній сорочці, постійно на вулиці з якимись книжками, а тепер ще й велосипед. Про те, що ви і ваша сестриця катаєтесь на велосипеді, дізнається директор, потім дійде до попечителя. Що ж тут доброго?

— Що я і сестра катаємось на велосипеді, нікому до цього діла немає! — сказав Коваленко і почервонів. — А хто буде втручатися в мої домашні і родинні справи, того я пошлю к чортам собачим.

Беліков зблід і підвівся.

— Коли ви говорите зі мною таким тоном, то я не можу продовжувати,— сказав він. — І прошу вас ніколи так не говорити в моїй присутності про начальників. Ви повинні з повагою ставитися до властей.

— А хіба я говорив що поганого про власті? — запитав Коваленко, дивлячись на нього з злістю.— Будь ласка, дайте мені спокій. Я чесна людина і з таким добродієм, як ви, не хочу розмовляти. Я не люблю фіскалів.

Беліков нервово заметушився і почав одягатися швидко, з виразом жаху на обличчі. Адже це вперше в житті він чув таку брутальність.

— Можете говорити, щоб вам завгодно,— сказав він, виходячи з прихожої на площадку сходів.— Я мушу тільки застерегти вас: можливо, нас чув хто-небудь, і щоб не перекутили нашої розмови і чогось не сталося, я змушений буду доповісти панові директору зміст нашої розмови... в головних рисах. Я повинен це зробити.

— Доповісти? Іди й доповідай!

Коваленко схопив його ззаду за комір і штовхнув, і Беліков покотився вниз по сходах, гуркочучи своїми калошами. Сходи були високі, круті, але він докотився вниз благополучно, встав і помацав себе за ніс: чи цілі окуляри? Та якраз у той час, коли він котився по сходах, зайшла Варенька і з нею дві дами; вони стояли внизу і дивилися — і для Белікова це було найжахливішим. Краще б уже, здавалося, зламати собі шию, обидві ноги, аніж стати посміховиськом: адже тепер дізнається все місто, дійде до директора, попечителя,— ой, коли б чого не сталося! — намалюють нову карикатуру, і закінчиться все це тим, що накажуть подати у відставку...

Коли він підвівся, Варенька впізнала його і, дивлячись на його смішне лице, пом'яте пальто, калоші, не розуміючи, у чому справа, гадаючи, що це він упав сам випадково, не втрималась і зареготала на весь будинок:

— Ха-ха-ха!

І цим розкотистим, залиivistим «ха-ха-ха» завершилося все: і сватання, і земне існування Белікова. Вже він не чув, що говорила Варенька, і нічого не бачив. Повернувшись до себе додому, він, перш за все, прибрав зі стола портрет, а потім ліг і вже більше не підводився.

Днів через три прийшов до мене Афанасій і запитав, чи не треба послати по лікаря, бо з паном, мовляв, щось коїться. Я пішов до Белікова. Він лежав за завісою, вкритий ковдрою, і мовчав; запитаєш його, а він тільки так або ні — і більше ні звука. Він лежить, а поруч бродить Афанасій, похмурий, насуплений і зітхає глибоко; а від нього горілкою, як з шинку.

Через місяць Беліков помер. Ховали ми його всі, тобто обидві гімназії і семінарія. Тепер, коли він лежав у труні, вираз у нього був лагідний, приємний, навіть веселий, ніби він радів, що нарешті його поклали у футляр, з якого він уже ніколи не вийде. Так, він досяг свого ідеалу! І, ніби на його честь, під час похорону була похмура, дощова погода, і всі ми були в калошах і з парасольками. Варенька теж була на похороні і, коли труну опускали в могилу, заплакала. Я помітив, що хохлушки тільки плачуть або регочуть, середнього ж настрою у них не буває.

Признаюсь, ховати таких людей, як Беліков, це велика приємність. Коли ми поверталися з кладовища, то у нас були скромні пісні фізіономії; нікому не хотілося виявляти цього почуття задоволення, — почуття, схожого на те, яке ми відчували давно-давно, ще в дитинстві, коли старші виїжджали з дому, і ми бігали по саду годину чи дві, упиваючись цілковитою волею. Ох, воля, воля! Навіть натяк, навіть слабенька надія на її можливість дає душі крила, чи не правда?

Повернулися ми з кладовища в доброму настрої. Але минуло не більше тижня, і життя потекло по-старому, таке ж суворе, стомливе, безладне, життя, не заборонене циркулярами, але й не дозволене повністю; не стало краще. Та й справді, Белікова поховали, а скільки ще таких людей у футлярі залишилося, скільки їх ще буде!

— Ото ж воно й є, — сказав Іван Іванович і закурив люльку.

— Скільки їх ще буде! — повторив Буркін.

Учитель гімназії вийшов з сарая. Був це чоловік невеликий на зріст, товстий, зовсім лисий, з чорною бородою мало не до пояса; і з ним вийшли дві собаки.

— А місяць, місяць який! — сказав він, дивлячись вгору.

Стояла вже північ. Праворуч видно було все село, довга вулиця тягнулася далеко, верст на п'ять. Все потонуло в тихому, глибокому сні; ні руху, ні звуку, навіть не віриться, що в природі може бути так тихо. Коли місячної ночі бачиш широку сільську вулицю з її хатами, скиртами, заснулими вербами, то на душі стає тихо; в цьому своєму супокій, сховавшись у нічних тінях від трудів, клопоту й горя, вона лагідна, сумна, чудова, і здається, що й зорі дивляться на неї ласкаво і розчулено і що зла вже немає на землі і все благополучно. Ліворуч від села починалося

поле; його було видно далеко, до горизонту, і на всю широчінь цього поля, залитого місячним світлом, теж ні поруху, ні звуку.

— Ото ж воно й є,— повторив Іван Іванович.— А хіба те, що ми живемо в місті, в задусі, в тісноті, пишемо непотрібні папери, граємо в вінт — хіба це не футляр? А те, що ми проводимо все життя серед нероб, сутяг, нерозумних і бездіяльних жінок, говоримо й слухаємо різні дурниці — хіба це не футляр? От, коли бажаєте, то я розповім вам одну дуже повчальну історію.

— Ні, час уже спати,— сказав Буркін.— До завтра.

Обидва пішли в сарай і лягли на сіні. І вже обидва вкрилися і задрімали, коли раптом почулися легкі кроки: туп, туп... Хтось ходив недалеко від сарая; пройде трохи і зупиниться, а за хвилину знову: туп, туп... Собаки загарчали.

— Це Мавра ходить,— сказав Буркін.

Кроки затихли.

— Бачити й чути, як брешуть,— проказав Іван Іванович, повертаючись на другий бік,— і тебе ж називають дурнем за те, що ти терпиш оту брехню; терпіти образи, приниження, не сміти одверто сказати, що ти на боці чесних, вільних людей, і самому брехати, посміхатися, і все це заради шматка хліба, заради теплого кутка, заради якогось чиночка, невартого й копійки,— ні, більше жити так неможливо!

— Ну, це вже ви з іншої опери, Іване Івановичу,— сказав учитель.— Будемо спати.

І хвилину через десять Буркін уже спав. А Іван Іванович усе повертався з боку на бік і зітхав, а потім підвівся, знову вийшов надвір і, сівши біля дверей, закурив люльку.

1898

АГРУС

Ще з раннього ранку все небо облягли дощові хмари; було тихо, не жарко і скучно, як буває в сірі похмурі дні, коли над полем давно вже нависли хмари, ждеш дощу, а його нема. Ветеринарний лікар Іван Іванович та вчитель гімназії Буркін уже стомились іти, і поле здавалося їм безкраїм. Далеко спереду ледь було видно вітряки села Мироносицького, праворуч тягся і потім зникав далеко за селом ряд пагорбів, і обидва вони знали, що це берег ріки, там луги, зелені верби, садиби, і коли стати на один з пагорбів, то звідти видно таке ж величезне поле, телеграф і поїзд, здалеку схожий на повзучу гусеницю, а в ясну погоду звідти буває видно навіть місто. Тепер, у тиху погоду, коли вся природа здавалася лагідною і задумливою, Іван Іванович та Буркін були пройняті любов'ю до цього поля і обидва думали про те, яка велика, яка чудова ця країна.

— Минулого разу, коли ми були в сараї у старости Прокопія,— сказав Буркін,— ви збирались розповісти якусь історію.

— Так, я хотів тоді розповісти про свого брата.

Іван Іванович спроквола зітхнув і закурив люлечку, щоб почати розповідь, але саме в цей час пішов дощ. І хвилин через п'ять лив уже великий дощ, обложний, і важко було передбачити, коли він перестане. Іван Іванович та Буркін спинились в роздумі; собаки, вже мокрі, стояли, підібгавши хвости, і дивились на них зворушливо.

— Нам треба сховатися куди-небудь,— сказав Буркін.— Ходімо до Альохіна. Тут близько.

— Ходімо.

Вони звернули вбік і йшли все по стерні, то прямо, то забираючи праворуч, доки не вийшли на дорогу. Незабаром показалися тополі, сад, потім червоні дахи амбарів; заблискотіла ріка, і відкрився вид на широке плесо з млинном і білою купальною. Це було Соф'їно, де жив Альохін.

Млин працював, заглушаючи шум дощу; гребля двигіла. Тут коло возів стояли мокрі коні, похнюпивши голови, і ходили люди, понапинавши на голови мішки. Було вогко, брудно, незатишно, і вид у плеса був холодний, злий. Івана Івановича та Буркіна пройняло вже відчуття мокроти, нечистоти, незручності в усьому тілі, ноги обважніли від грязюки, і, коли, пройшовши греблю, вони піднімались до панських амбарів, то мовчали, ніби сердились один на одного.

В одному з амбарів шуміла віалка; двері були відчинені, і з них зугала курява. На порозі стояв сам Альохін, чоловік років сорока, високий, огрядний, з довгим волоссям, схожий більше на професора, чи художника, ніж на поміщика. На ньому була біла, давно не прана сорочка, з мотузьяним пояском, замість брюк кальсони і на чоботях теж налипли грязь і солома. Ніс і очі були чорні від пилюки. Він впізнав Івана Івановича та Буркіна і, як видно, дуже зрадив.

— Прошу, панове, до господи,— сказав він, усміхаючись.— Я зараз, одну хвилиночку.

Будинок був великий, двоповерховий. Альохін жив унизу, в двох кімнатах зі склепінням і з маленькими вікнами, де колись жили прикажчики; тут була обстановка проста, і пахло житнім хлібом, дешевою горілкою і збруєю. А нагорі, в парадних кімнатах, він бував рідко, тільки коли приїздили гості. Івана Івановича та Буркіна зустріла в домі покоївка, молода жінка, така вродлива, що вони обидва разом зупинились і глянули один на одного.

— Ви не можете собі уявити, який я радий бачити вас, панове,— говорив Альохін, входячи за ними до передпокою.— От не чекав! Пелагее,— звернувся він до покоївки,— дайте гостям переодягнутись у що-небудь. Та, до речі, і я теж переодягнуся. Тільки треба спочатку піти помитись, а то я, здається, з весни не мився. Чи не хочете, панове, піти в купальню, а тут тимчасом приготують.

Вродлива Пелагея, така делікатна і на вигляд така лагідна, принесла простині і мило, і Альохін з гістьми пішов до купальні.

— Еге ж, давно я вже не мився,— говорив він, роздягаючись.— Купальня у мене, як бачите, хороша, батько ще будував, але митися якось все ніколи.

Він сів на приступці і намилив своє довге волосся і шию, і вода навколо нього стала коричневою.

— Да, признаюся...— промовив Іван Іванович, значущо дивлячись на його голову.

— Давно я вже не мився...— повторив Альохін конфузливо і ще раз намилився, і вода біля нього стала темносиньою, як чорнило.

Іван Іванович вийшов з купальні, кинувся у воду з шумом і поплив під дощем, широко змахуючи руками, і від нього йшли хвилі, і на хвилях похитувалися білі лілії; він доплив до самої середини плеса і пірнув, і через хвилину показався на другому місці і поплив далі і все пірнав, намагаючись дістати дна. «Ах, боже мій...— повторював він з насолодою. — Ах, боже мій...» Доплив до млина, про щось поговорив там з мужиками і повернув назад, і на середині плеса ліг, підставляючи своє обличчя під дощ. Буркін і Альохін уже одяглися і зібрались іти, а він усе плавав та пірнав.

— Ах, боже мій...— говорив він.— Ах, господи помилуй.

— Та годі вам! — крикнув йому Буркін.

Вернулись в дім. І тільки, коли у великій вітальні, на горі, засвітили лампу, і Буркін та Іван Іванович, одягнуті в шовкові халати й теплі туфлі, сиділи в кріслах, а сам Альохін, умитий, причесаний, в новому сюртуку, ходив по вітальні, видимо, з насолодою відчуваючи тепло, чистоту, сухе вбрання, легке взуття, і коли вродлива Пелагея, безшумно ступаючи по килиму і лагідно усміхаючись, подавала на підносі чай з варенням, тільки тоді Іван Іванович став розповідати, і здавалось, що його слухали не самі лише Буркін та Альохін, але також старі і молоді дами та військові, які спокійно й суворо дивилися з золотих рам.

— Нас два брати,— почав він,— я, Іван Іванович, і другий — Миколай Іванович, років на два молодший. Я пішов по науковій лінії, став ветеринаром, а Миколай уже з дев'ятнадцяти років сидів у казенній палаті. Наш батько Чимша-Гімалайський був із кантоністів, але, вислуживши офіцерський чин, залишив нам потомственне дворянство і маєточок. Після його смерті маєточок у нас відсудили за

борги, але хоч би як там було, дитинство ми провели в селі на волі. Ми так само, як селянські діти, дні і ночі проводили в полі, в лісі, пасли коней, драли лико, ловили рибу тощо... А ви знаєте, хто хоч раз у житті піймав йоржа, або бачив восени перелітних дроздів, як вони в ясні прохолодні дні літають зграями над селом, той уже не міський житель, і його до самої смерті тягтиме на волю. Мій брат нудився в казенній палаті. Літа минали, а він все сидів на одному місці, писав все ті самі папери і думав все про одне й те саме, як би його в село. І ця нудьга в нього мало-помалу вилілась у певне бажання, у мрію купити собі маленьку садибку де-небудь на березі річки або озера.

Він був доброю, лагідною людиною, я любив його, але цьому бажанню замкнути себе на все життя у власну садибу я ніколи не співчував. Кажуть, що людині потрібно тільки три аршини землі. Але ж три аршини потрібні групі, а не людині. І кажуть також тепер, що, коли наша інтелігенція має потяг до землі і поривається в садиби, то це добре. Але ж ці садиби ті самі три аршини землі. Іти з міста, від боротьби, від житейського шуму, іти і ховатися в себе в садибі — це не життя, це егоїзм, лінощі, це своєрідне чернецтво, але чернецтво без подвигу. Людині потрібні не три аршини землі, не садиба, а вся земна куля, вся природа, де на просторі вона могла б виявити всі властивості і особливості свого вільного духу.

Брат мій, Миколай, сидючи в себе в канцелярії, мріяв про те, як він буде їсти свої власні щі, від яких так смачно пахне на все подвір'я, їсти на зеленій травиці, спати на сонечку, сидіти цілі години за ворітьми на лавці і дивитися на поле і ліс. Сільськогосподарські книжки і різні оті поради в календарях були для нього радістю, любимою духовною поживою; він любив читати і газети, але читав у них самі лише об'яви про те, що продаються стільки-то десятин орної землі та луки з садибою, річкою, садом, млином, з проточними ставками. І уявлялися йому стежечки в саду, квіти, фрукти, шпаківні, карасі в ставках і, знаєте, всяка така штука. Оці уявлювані картини були різні, залежно від об'яв, які траплялися йому, але чомусь в кожній із них неодмінно був агрус. Жодної садиби, жодного поетичного закутка він не міг собі уявити без того, щоб там не було агрусу.

— Сільське життя має свої вигоди,— говорив він бувало.— Сидиш на балконі, п'єш чай, а на ставку твої качечки плавають, пахне так хороше і... і агрус росте.

Він креслив план свого маєтку і щоразу в нього на плані виходило одне й те саме: а) панський будинок, в) людська, с) город, d) агрус. Жив він скупю: недоїдав, недопивав, одягався бозна-як, наче жебрак, і все заощаджував і клав у банк. Страшенно жадував. Мені було боляче дивитися на нього, і я дещо давав йому і посилав на свята, але він і це ховав. Уже коли захопилася людина ідеєю, то нічого не поробиш.

Літа минали, перевели його в іншу губернію, минуло йому вже сорок років, а він усе читав об'яви в газетах і відкладав гроші. Потім, чую, женився. Все з тією ж метою, щоб купити собі садибу з агрусом, він одружився з старою, некрасивою вдовою без всякого почуття, а тільки тому, що в неї водились грошенята. Він і з нею теж жив скупю, держав її впроголодь, а гроші її поклав у банк на своє ім'я. Раніше вона була за поштмейстером і звикла в нього до пирогів та до наливок, а у другого чоловіка і хліба чорного не бачила вдосталь; стала чахнути від такого життя, та років через три взяла й віддала богу душу. І, звичайно, брат мій жодної хвилини не подумав, що він винен у її смерті. Гроші, як горілка, роблять людину диваком. У нас у місті помирав купець. Перед смертю наказав подати собі тарілку меду і з'їв усі свої гроші і виграшні білети разом з медом, щоб нікому не дісталось. Якось на вокзалі я оглядав гурти, і в цей час один баришник попав під локомотив, і йому одрізало ногу. Несемо ми його в приймальню палату, кров ллє — страшне діло, а він усе просить, щоб ногу його відшукали, і все непокоїться; в чоботі на одрізаній нозі двадцять карбованців, як би не пропали.

— Це ви вже із іншої опери,— сказав Буркін.

— Коли померла жінка,— продовжував Іван Іванович, подумавши з півхвилини,— брат мій став наглядати собі маєток. Звичайно, хоч п'ять років наглядай, але все ж таки, кінець кінцем, помилишся, і купиш зовсім не те, про що мріяв. Брат Миколай через комісіонера, з переводом боргу, купив сто дванадцять десятин з панським будинком, з людською, з парком, але ні фруктового саду, ні агрусу, ані ставків з качечками; була річка, але вода в ній на колір, як кофе, бо по один бік маєтку цегельня, а по дру-

гий — костопальний завод. Та мій Миколай Іванович мало журився; він виписав собі двадцять кущів агрусу, посадив і зажив поміщиком.

Торік я поїхав до нього провідати. Поїду, думаю собі, подивлюсь, як там і що. В листах своїх брат називав свій маєток так: Чумбароклове Пустище, Гімалайське теж. Приїхав я в «Гімалайське теж» пополудні. Було жарко. Всюди канави, паркани, огорожі, насажені рядами ялинки,— і не знаєш, як проїхати у двір, куди поставити коня. Іду до будинку, а назустріч мені рудий собака, товстий, схожий на свиню. Хочеться йому гавкати, та ліньки. Вийшла з кухні куховарка, голонога, товста, теж схожа на свиню, і сказала, що пан спочиває після обіду. Заходжу до брата, він сидить у ліжку, коліна вкриті ковдрою; постарів, розповнів, обрюзгнув; щоки, ніс і губи тягнуться вперед,— так і здається, хрюкне в ковдру.

Ми обнялись і сплакнули від радості і від сумної думки, що колись ми були молоді, а тепер обидва сиві і помирати час. Він одягся і повів мене показувати свій маєток.

— Ну, як ти тут поживаєш? — спитав я.

— Та нічого, слава богу, живу добре.

Це вже був не колишній, несміливий бідолаха-чиновник, а справжній поміщик, пан. Він уже обжився тут, звик і добрав смаку; їв багато, в бані мився, повнів, уже судився з громадою і з обома заводами і дуже ображався, коли мужики не називали його «ваше високоблагородіє». І про душу свою дбав солідно, по-панськи, і добрі діла робив не просто, а поважно. А які добрі діла? Лікував мужиків від усіх хвороб содою та рициною і в день своїх іменин служив серед села благодарствений молебень, а потім ставив піввідра, думав, що так треба. Ах, оці жахливі піввідра! Сьогодні товстий поміщик тягне мужиків до земського начальника за спаш, а завтра, в урочистий день, ставить їм піввідра, а вони п'ють і кричать ура і п'яні кланяються йому в ноги. Зміна життя на краще, ситість, неробство розвивають у росіянина зарозумілість найнахабнішу. Миколай Іванович, який колись у казенній палаті боявся навіть для себе особисто мати власні погляди, тепер говорив самі лише істини, і таким тоном, наче міністр: «Освіта необхідна, але для народу вона передчасна», «тілесні покарання взагалі шкідливі, але в деяких випадках вони корисні і незаміними».

— Я знаю народ і вмю з ним поводитись,— говорив

він.— Мене народ любить. Досить мені тільки пальцем ворухнути, і для мене народ зробить все, що захочу.

І все це, майте на увазі, говорилося з розумною, лагідною усмішкою. Він разів з двадцять повторив: «ми, дворяни», «я, як дворянин»; очевидно, вже не пам'ятав, що дід наш був мужик, а батько — солдат. Навіть наше прізвище Чимша-Гімалайський, по суті безглузде, здавалось йому тепер звучним, знатним і дуже приємним.

Але справа не в ньому, а в мені самому. Я хочу вам розповісти, яка зміна сталася в мені за ці кілька годин, поки я був у його садибі. Ввечері, коли ми пили чай, куховарка подала на стіл повну тарілку агрусу. Це був не купований, а свій, власний агрус, зібраний вперше з того часу, як були посаджені кущі. Микола Іванович засміявся і хвилинку дивився на агрус мовчки, із слізьми,— він не міг говорити від хвилювання, потім поклав у рот одну ягоду, подивився на мене з торжеством дитини, яка, нарешті, дістала свою любиму іграшку, і сказав:

— Як смачно!

І він жадібно їв і все повторював:

— Ах, як смачно! Ти покуштуй!

Ягоди були жорсткі і кислі, але, як сказав Пушкін, «дорожчий істини низької нас окриляючий обман». Я бачив щасливу людину, заповітна мрія якої здійснилась так очевидно, яка досягла мети в житті, дістала, чого хотіла, яка була задоволена своєю долею, самою собою. До моїх думок про людське щастя завжди чомусь примішувалось щось сумне, а тепер, бачачи щасливу людину, я відчув тяжке почуття, майже відчай. Особливо важко було вночі. Мені постелили в кімнаті рядом з братовою спальнею, і мені було чути, як він не спав і як вставав і підходив до тарілки з агрусом і брав по ягідці. Я думав собі: як багато задоволених, щасливих людей! Яка це гнітюча сила! Ви гляньте на це життя: нахабство і неробство сильних, нещуттво і скотоподібність кволих, кругом бідність неможлива, тіснота, виродження, пияцтво, лицемірство, брехня... А проте в усіх будинках і на вулицях тиша, спокій; з п'ятдесяти тисяч, що живуть у місті, жодного, хто б скрикнув, обурився вголос. Ми бачимо тих, які ходять на ринок по провізію, вдень їдять, вночі сплять, які мелють свою нісенітницю, одружуються, старіють, благодушно тягнуть на кладовище своїх покійників; але ми не бачимо і не чуємо тих, які страждають, і того страшного в житті, що відбу-

вається десь за кулісами. Все тихо, спокійно, і протестує сама лише німа статистика: стільки-то збожеволіло, стільки-то відер випито, стільки-то дітей загинуло від недоїдання... І такий лад, мабуть, потрібен; мабуть, щасливий почуває себе добре тільки тому, що нещасні несуть свій тягар мовчки, і без цього мовчання щастя було б неможливе. Це загальний гіпноз. Треба, щоб за дверима кожної вдоволеної, щасливої людини стояв хто-небудь з молодочком і постійно нагадував би стуком, що є нещасні, що який би він не був щасливий, життя рано чи пізно покаже йому свої пазури, скоїться лихо — хвороба, бідність, втрати, і його ніхто не побачить і не почує, як тепер він не бачить і не чує інших. Але людини з молодочком нема, щасливий живе собі і дрібні житейські турботи хвилюють його злегенька, як вітер осіку,— і все гаразд.

— Цієї ночі мені стало зрозуміло, який я теж був задоволений і щасливий,— вів далі Іван Іванович, підводячись з місця.— Я теж за обідом і на полюванні повчав, як жити, як вірувати, як управляти народом. Я теж говорив, що вчення світло, що освіта необхідна, але для простих людей поки що досить самої грамотності. Свобода є благо, говорив я, без неї не можна, як без повітря, але треба почекати. Егеж, я говорив так, а тепер питаю: в ім'я чого ждати? — спитав Іван Іванович, сердито дивлячись на Буркіна.— В ім'я чого ждати, я вас питаю? В ім'я яких міркувань? Мені кажуть, що не все зразу, всяка ідея здійснюється в житті поступово, в свій час. Але хто це говорить? Де докази, що це справедливо? Ви посилаєтесь на природний порядок речей, на законність явищ, але чи є порядок і законність в тому, що я, жива, мисляча людина, стою над ровом і жду, коли він заросте сам, чи затягне його мулом, тоді як, можливо, я міг би перестрибнути через нього, або збудувати через нього міст? І знову-таки, в ім'я чого ждати? Ждати, коли несила жити, а проте жити треба і хочеться жити!

Я поїхав тоді від брата рано-вранці, і відтоді для мене стало нестерпно бувати в місті. Мене гнітить тиша і спокій, я боюсь дивитись на вікна, бо для мене тепер нема тяжчого видовища, як щасливе сімейство, яке сидить навколо столу і п'є чай. Я вже старий і нездатний для боротьби, я нездатний навіть ненавидіти. Я тільки болію серцем, роздратовуюсь, досажую, ночами у мене горить голова від напливу думок, і я не можу спати... Ах, коли б я був молодим!

Іван Іванович пройшовся схвильовано з кутка в куток і повторив:

— Коли б я був молодим!

Він раптом підійшов до Альохіна і став тиснути йому то одну руку, то другу.

— Павле Костянтиновичу! — промовив він благальним голосом, — не заспокоюйтесь, не давайте усипляти себе! Поки молоді, сильні, бадьорі, не втомлюйтесь робити добро! Щастя нема і не повинно його бути, а коли в житті є смисл і мета, то смисл цей і мета зовсім не в нашому щасті, а в чомусь розумнішому і значнішому. Робіть добро!

І все це Іван Іванович промовив з жалісною, благальною усмішкою, ніби просив особисто для себе.

Потім усі троє сиділи вкріслах, в різних кінцях вітальні, і мовчали. Оповідання Івана Івановича не задовольнило ні Буркіна, ні Альохіна. Коли з золотих рам дивились генерали і дами, в присмерках здаючись живими, слухати оповідання про бідолаху-чиновника, який їв агрус, було скучно. Хотілось чомусь говорити і слухати про витончених людей, про жінок. І те, що вони сиділи у вітальні, де все — і люстра в чохлі, і крісла, і килими під ногами — свідчило, що тут колись ходили, сиділи, пили чай оці самі люди, які дивились тепер із рам, і те, що тут тепер безшумно ходила вродлива Пелагея, — це було краще за всякі розповіді.

Альохіну дуже хотілося спати; він устав по хазяйству рано, о третій годині ранку, і тепер у нього злипалися очі, але він боявся, як би гості не стали без нього розповідати щось цікаве, і не йшов. Чи розумне, чи справедливе було те, про що тільки-но говорив Іван Іванович, він не вникав; гості говорили не про крупи, не про сіно, не про дьоготь, а про щось, що не мало безпосереднього зв'язку з його життям, і він був радий і хотів, щоб вони продовжували...

— Але пора спати, — сказав Буркін, підводячись. — Дозвольте побажати вам спокійної ночі.

Альохін попрошався і пішов до себе вниз, а гості лишилися нагорі. Їм обом приділили на ніч велику кімнату, де стояло двоє старих дерев'яних ліжок з різними оздобами і в кутку було розп'яття з слонової кісті, від їх постелей, широких, прохолодних, які стелила вродлива Пелагея, приємно пахло свіжою білизнаю.

Іван Іванович мовчки роздягся і ліг.

— Господи, прости нас грішних! — промовив він і вкрився з головою.

Від його люлечки, що лежала на столі, дуже пахло тютюновим перегаром, і Буркін довго не спав і все ніяк не міг зрозуміти, звідки цей тяжкий запах.

Дощ стукотів у шибки цілу ніч.

ПРО КОХАННЯ

Другого дня на сніданок подавали дуже смачні пиріжки, раки і баранячі котлети; і поки їли, приходив нагору куховар Никанор довідатися, що гості бажають на обід. Це був чоловік, середній на зріст, з пухлим обличчям і маленькими очима, бритий, і здавалося, що вуса в нього були не бриті, а вискубані.

Альохін розповів, що вродлива Пелагея була закохана в цього куховара. Через те, що він був п'яниця і буйної вдачі, то вона не хотіла за нього заміж, а погоджувалася жити так. Він же був дуже побожний, і релігійні переконання не дозволяли йому жити так; він вимагав, щоб вона йшла за нього, і інакше не хотів, і даяв її, коли бував п'яний, і навіть бив. Коли він бував п'яний, вона ховалася нагорі і ридала, і тоді Альохін і наймичка не виходили з дому, щоб захистити її в разі потреби.

Стали говорити про кохання.

— Як зароджується кохання,— сказав Альохін,— чому Пелагея не покохала кого-небудь іншого, ближчого їй по її душевних і зовнішніх якостях, а покохала саме Никанора, цього мурла,— тут у нас усі зуть його мурлом, оскільки в коханні важить питання особистого щастя — все це невідомо, і про все це можна трактувати як завгодно. Досі про кохання була сказана тільки одна незаперечна правда, саме, що «тайна сія велика єсть», а все інше, що писали і говорили про кохання, було не розв'язанням, а тільки постановкою питань, які так і лишалися нерозв'язаними. Те пояснення, яке, здавалося б, придатне для одного випадку, вже не придатне для десятих інших, і найкраще,

по-моєму,— це пояснювати кожний випадок окремо, не намагаючись узагальнювати. Треба, як кажуть лікарі, індивідуалізувати кожний окремий випадок.

— Цілком вірно,— погодився Буркін.

— Ми, росіяни, порядні люди, маємо пристрасть до цих питань, що лишаються нерозв'язаними. Здебільшого кохання поетизують, прикрашають його трояндами, солов'ями, ми ж, росіяни, прикрашаємо наше кохання цими згубними питаннями і до того ж вибираємо з них найнецікавіші. В Москві, коли я ще був студентом, у мене була коханка, мила дама, яка щоразу, коли я тримав її в обіймах, думала про те, скільки я видаватиму їй на місяць і чому тепер яловичина за фунт. Так і ми, коли кохаємо, то не перестаємо задавати собі питання: чесно це чи не чесно, розумно чи безглуздо, до чого приведе це кохання і так далі. Добре це чи ні, я не знаю, але що це заважає, не задовольняє, дратує — це я знаю.

Було схоже, що він хоче про щось розповісти. У людей, які живуть самотньо, завжди буває на душі що-небудь таке, про що вони охоче б розповіли. В місті холостяки навмисно ходять у баню і в ресторани, щоб тільки поговорити, і іноді розповідають банщикам чи офіціантам дуже цікаві історії, в селі ж вони звичайно виливають душу перед своїми гостями. Тепер у вікна було видно сіре небо і дерева, мокрі від дощу, в таку погоду нікуди було подітися і нічого більше не лишалося, як тільки розказувати й слухати.

— Я живу в Соф'їні і господарюю вже давно,— почав Альохін,— відтоді, як скінчив університет. За вихованням я білоручка, за нахилами — кабінетна людина, але на маєтку, коли я приїхав сюди, був великий борг, і оскільки батько мій заборгував почасти тому, що багато витрачав на мою освіту, я вирішив, що не поїду звідси і працюватиму, поки не сплачу цього боргу. Я вирішив так і почав тут працювати, признаюся, не без деякої огиди. Тутешня земля дає небагато, і, щоб сільське господарство не давало збитків, треба користуватися працею кріпосних чи найманих батраків, що майже однаково, або ж господарювати на селянський лад, тобто працювати в полі самому із своєю сім'єю. Середини тут немає. Але я тоді не вдавався в такі подробиці: я не лишав у спокої жодного клаптика землі, я зганяв усіх мужиків і бабів із сусідніх сіл, робота в мене тут кипіла шалена; я сам теж орав, сів, косив і при цьому

нудився і гидливо морщився, як сільський кіт, який з голоду їсть на городі огірки; тіло моє боліло, і я слав на ходу. Спочатку мені здавалося, що це робоче життя я можу легко помирити зі своїми культурними звичками, для цього треба тільки, думав я, додержуватися в житті певного зовнішнього порядку. Я оселився тут нагорі, в парадних кімнатах, і завів так, що після сніданку і обіду мені подавали кофе з лікерами, і, лягаючи спати, я читав на ніч «Вестник Европы». Та якось прийшов наш батюшка, отець Іван, і за одним разом випив усі мої лікери; і «Вестник Европы» пішов теж до попівен, бо влітку, особливо під час косовиці, я не встигав добратися до своєї постелі і засинав у сараї, в санях чи де-небудь в лісовій сторожці, — яке вже тут читання? Я потроху перебрався вниз, став обідати в людській кухні, і з колишніх розкошів у мене лишилися тільки всі ці слуги, які ще служили моему батькові і яких звільнити мені було б боляче.

В перші ж роки мене тут обрали на почесного мирового суддю. Коли-не-коли доводилося наїжджати в місто і брати участь у засіданнях з'їзду і окружного суду, і це мене розважало. Коли поживеш тут безвиїзно місяців два-три, особливо зимою, то зрештою починаєш тужити за чорним сюртуком. А в окружному суді були і сюртуки, і мундири, і фраки, все юристи, люди, що дістали загальну освіту; було з ким поговорити. Після спання в санях, після людської кухні сидіти в кріслі, в чистій білизні, в легких черевиках, з ланцюжком на грудях — це така розкіш!

В місті мене приймали привітно, я охоче знайомився. І з усіх знайомств найсоліднішим і, правду кажучи, найприємнішим для мене було знайомство з Лугановичем, товаришем голови окружного суду. Його ви знаєте обидва: наймиліша особа. Це було саме після знаменитої справи підпалювачів; розгляд тривав два дні, ми були стомлені. Луганович подивився на мене і сказав:

— Знаєте що? Ходімо до мене обідати.

Це було несподівано, бо з Лугановичем я був знайомий мало, тільки офіційно, і ні разу в нього не був. Я тільки на хвилину зайшов до себе в номер, щоб переодягнутися, і подався на обід. І тут мені трапилася нагода познайомитися з Анною Олексіївною, дружиною Лугановича. Тоді вона була ще дуже молода, не більше двадцяти двох років, і за півроку до того в неї народилася перша дитина. Справа минула, і тепер би мені важко було визначити, що

власне в ній було такого надзвичайного, щò мені так сподобалося в ній, тоді ж за обідом для мене все було цілком ясно; я бачив жінку молоду, прекрасну, добру, інтелігентну, чарівну, жінку, якої я раніш ніколи не зустрів; і відразу я відчув у ній істоту близьку, вже знайому, наче це обличчя, ці привітні, розумні очі я бачив уже колись в дитинстві, в альбомі, який лежав на комоді в моєї матері.

У справі підпалювачів обвинуватили чотирьох євреїв, визнали, що це була зграя і, по-моєму, зовсім необгрунтовано. Під час обіду я дуже хвилювався, мені було тяжко, і вже не пам'ятаю, щò я казав, тільки Анна Олексіївна все похитувала головою і казала чоловікові:

— Дмитро, як же це так?

Луганович — це добряга, один з тих простодушних людей, які міцно дотримуються думки, що коли людина потрапила під суд, то, значить, вона винувата, і що висловлювати сумнів у правильності вироку можна не інакше, як у законному порядку, на папері, але ніяк не під час обіду і не в приватній розмові.

— Ми з вами не підпалювали, — казав він лагідно, — і от нас же не судять, не садовлять у тюрму.

І обоє, чоловік і дружина, старалися, щòб я якнайбільше їв і пив; з деяких дрібниць, з того, наприклад, як обоє вони разом варили кофе, і з того, як вони розуміли одне одного з півслова, я міг зробити висновок, що живуть вони мирно, благополучно, і що вони раді гостеві. Після обіду грали на роялі в чотири руки, потім стало темно, і я поїхав до себе. Це було на початку весни. Потім усе літо провів я в Соф'їні безвиїзно, і мені не було часу навіть подумати про місто, але спогад про струнку біляву жінку лишився в мені всі дні; я не думав про неї, але наче легка тіль лежала на моїй душі.

Пізньої осені в місті був спектакль з благодійною метою. Вхожу я в губернаторську ложу (мене запросили туди в антракті), дивлюся — поруч з губернаторшею Анна Олексіївна, і знову те ж саме непереборне захоплююче враження краси і милих ласкавих очей, і знову те саме почуття близькості.

Ми сиділи поруч, потім ходили в фойє.

— Ви схудли, — сказала вона. — Ви були хворі?

— Так. У мене простуджене плече, і в дощову погоду я погано сплю.

— У вас поганий вигляд. Тоді, навесні, коли ви приходили обідати, ви були молодшим, бадьорішим. Ви тоді були в захваті і багато говорили, були дуже цікаві, і, признаюсь, я навіть захопилася вами трошки. Чомусь часто на протязі літа я згадувала вас, і сьогодні, коли я збиралася в театр, мені здавалося, що я вас побачу.

І вона засміялася.

— Але сьогодні у вас поганий вигляд,— повторила вона.— Це вас старить.

Другого дня я снідав у Лугановичів; після сніданку вони поїхали до себе на дачу, щоб розпорядитися там на зиму, і я з ними. З ними ж повернувся в місто і опівночі пив у них чай в тихій, сімейній обстановці, коли горів камін, і молода мати весь час виходила поглянути, чи спить її дівчинка. І після цього щоразу, коли я приїздив, неодмінно бував у Лугановичів. До мене звикли, і я звик. Звичайно заходив я запросто, як своя людина.

— Хто там? — чувся з далеких кімнат протяжний голос, який здавався мені таким чарівним.

— Це Павло Костянтинович,— відповідала покоївка чиня.

Анна Олексіївна виходила до мене із заклопотаним обличчям і кожного разу питала:

— Чому вас так довго не було? Трапилося що-небудь?

Її погляд, красива, благородна рука, яку вона подавала мені, її домашнє плаття, зачіска, голос, кроки кожного разу справляли на мене все те саме враження чогось нового, надзвичайного в моєму житті і важливого. Ми розмовляли подовгу і подовгу мовчали, думаючи кожне про своє, або ж вона грала мені на роялі. Якщо ж нікого не було дома, то я лишався і чекав, розмовляв з нянею, грався з дитиною або ж у кабінеті лежав на турецькому дивані і читав газету, а коли Анна Олексіївна поверталася, то я зустрічав її у передпокої, брав від неї її покупки, і чомусь кожного разу ці покупки я ніс з такою любов'ю, з такою урочистістю, немов хлопчик.

Є приказка: не мала баба клопоту, то купила поросля. Не мали Лугановичі клопоту, то здружилися вони зі мною. Якщо я довго не приїздив у місто, то, значить, я був хворий або що-небудь трапилося зі мною, і вони обоє дуже непокоїлися. Вони непокоїлися, що я, освічена людина, яка знає інші мови, замість того, щоб займатися наукою чи літературною працею, живу в селі, кручуся, як білка в

колесі, багато працюю, але завжди без копійки. Їм здавалося, що я страждаю і, якщо я говорю, сміюся, їм, то тільки для того, щоб приховати свої страждання, і навіть у веселі хвилини, коли мені було добре, я почував на собі їхні допитливі погляди. Вони були особливо зворушливі, коли мені й справді доводилося тяжко, коли мене утискував який-небудь кредитор чи невистачало грошей для термінового платежу; обое, чоловік і дружина, шепотілися біля вікна, потім він підходив до мене і з серйозним обличчям казав:

— Якщо ви, Павло Костянтинівичу, зараз маєте потребу в грошах, то я і дружина просимо вас не соромитися і взяти у нас.

І вуха червоніли в нього від хвилювання. А траплялося, що, точнісінько так само пошептавшись біля вікна, він підходив до мене, з червоними вухами, і казав:

— Я і дружина дуже просимо вас прийняти від нас ось цей подарунок.

І подавав запонки, портсигар чи лампу, і я за це прислав їм з села різану птицю, масло і квіти. До речі сказати, обое вони були заможні люди. Спочатку я часто позичав і був не дуже перебірливий, позичав де тільки можливо, але ніякі сили не примусили б мене взяти у Лугановичів. Та що говорити про це!

Я був нещасливий. І дома, і в полі, і в сараї я думав про неї, я намагався зрозуміти таємницю молодой гарной, розумной жінки, яка виходить за нецікавого чоловіка, майже за старика (чоловікові було понад сорок років), має від нього дітей,— зрозуміти таємницю цього нецікавого чоловіка, добряги, простака, який міркує з такою нудною розсудливістю, на балах і вечірках тримається біля солідних людей, млявий, непотрібний, з покірливим, байдужим виразом, наче його привели сюди продавати, який вірить, проте, в своє право бути щасливим, мати від неї дітей; і я все намагався зрозуміти, чому вона зустрілася саме йому, а не мені, і для чого це потрібно було, щоб у нашому житті сталася така жахлива помилка.

А приїжджаючи в місто, я кожного разу бачив по її очах, що вона чекала мене; і вона сама признавалася мені, що іще зранку в неї було якесь особливе почуття, вона вгадувала, що я приїду. Ми подовгу говорили, мовчали, але ми не признавалися одне одному в нашому коханні і приховували його боязко, ревниво. Ми боялися всього,

що могло б викрити нашу таємницю нам же самим. Я кохав ніжно, глибоко, але я міркував, я питав себе, до чого може довести наше кохання, якщо у нас неvistачить сил боротися з ним; мені здавалося неймовірним, що це мое тихе, смутне кохання раптом грубо обірве щасливий хід життя її чоловіка, дітей, всього цього дому, де мене так любили і де мені так вірили. Чи чесно це? Вона пішла б за мною, але куди? Куди б я міг забрати її? Інше діло, коли б у мене було гарне, цікаве життя, коли б я, наприклад, боровся за визволення батьківщини чи був знаменитим ученим, артистом, художником, а то ж з однієї звичайної, буденної обстановки довелось б потягти її в іншу, таку ж саму або ще більш буденну. І чи довго б тривало наше щастя? Що було б з нею на випадок моєї хвороби, смерті, чи просто, коли б ми розлюбили одне одного?

І вона, мабуть, міркувала так само. Вона думала про чоловіка, про дітей, про свою матір, яка любила її чоловіка, як сина. Коли б вона віддалася своєму почуттю, то довелось би брехати або казати правду, а в її становищі те і друге було б однаково страшним і незручним. І її мучило питання: чи дасть мені щастя її кохання, чи не ускладнить воно мого життя, і без того важкого, повного всіляких нещасть? Їй здавалося, що вона вже недосить молода для мене, недосить працьовита і енергійна, щоб почати нове життя, і вона сама часто говорила з чоловіком про те, що мені треба одружитися з розумною, достойною дівчиною, яка була б доброю хазяйкою, помічницею, і зараз же додавала, що в усьому місті навряд чи знайдеться така дівчина.

Тимчасом роки минали. У Анни Олексіївни було вже двоє дітей. Коли я приходив до Лугановичів, наймичка посміхалася привітно, діти вигукували, що прийшов дядя Павло Костянтинівич і вішалися мені на шию; всі раділи. Не розуміли, що діялося в моїй душі, і думали, що я теж радію. Всі бачили в мені благородну істоту. І дорослі, і діти відчували, що по кімнаті ходить благородна істота, і це вносило в їхнє ставлення до мене якусь особливу чарівність, наче при мені і їхнє життя було чистіше і красивіше. Я і Анна Олексіївна ходили разом в театр, кожного разу пішки; ми сиділи в кріслах поруч, плечі наші торкалися, я мовчки брав з її рук бінокль і в цей час почував, що вона близька мені, що вона моя, що нам не можна одному без одного, але через якийсь дивне непорозуміння,

вийшовши з театру, ми кожного разу прощалися і розходилися, як чужі. В місті вже говорили про нас бозна-що, та з усього, що говорили, не було жодного слова правди.

За останні роки Анна Олексіївна стала частіше виїжджати то до матері, то до сестри; у неї вже бував поганій настрій, з'являлося усвідомлення незадовільного, зіпсованого життя, коли не хотілося бачити ні чоловіка, ні дітей. Вона вже лікувала розладнані нерви.

Ми мовчали, і всі мовчали, а при сторонніх вона почувала якесь дивне роздратовання проти мене; про що б я не говорив, вона не погоджувалася зі мною, і якщо я сперечався, то вона ставала на бік мого супротивника. Коли я упускав що-небудь, то вона казала холодно:

— Поздоровляю вас.

Якщо, ідучи з нею в театр, я забував взяти бінокль, то потім вона казала:

— Я так і знала, що ви забудете.

На щастя чи на нещастя, в нашому житті не буває нічого, що не кінчалося б рано чи пізно. Настав час розлуки через те, що Лугановича призначили головою в одній із західних губерній. Треба було продавати меблі, коней, дачу. Коли їздили на дачу й потім поверталися і оглядалися, щоб востаннє поглянути на сад, на зелену покрівлю, то було всім сумно, і я розумів, що настав час прощатися не з однією тільки дачею. Було вирішено, що наприкінці серпня ми проводимо Анну Олексіївну в Крим, куди посилали її лікарі, а трохи згодом поїде Луганович з дітьми в свою західну губернію.

Ми проводжали Анну Олексіївну великою юрбою. Коли вона вже попрощалася з чоловіком і дітьми і до третього дзвоника лишалася одна мить, я вбіг до неї в купе покласти на полицю якусь з її корзинок, що її вона трохи не забула; і треба було попрощатися. Коли тут, в купе, погляди наші зустрілися, душевні сили покинули нас обох, я обняв її, вона пригорнулася обличчям до моїх грудей, і сльози потекли з очей; цілуючи її обличчя, плечі, руки, мокрі від сліз,— о, які ми були з нею нещасні! — я признався їй в своєму коханні, і з пекучим болем в серці я зрозумів, яке непотрібне, дріб'язкове і яке обманливе було все те, що нам заважало кохати. Я зрозумів, що коли кохаєш, то в своїх міркуваннях про це кохання треба виходити від вищого, від важливішого, ніж щастя чи нещастя,

гріх чи доброчесність в їхньому звичайному розумінні, або не треба міркувати зовсім.

Я поцілував востаннє, потиснув руку, і ми розлучилися — назавжди. Поїзд уже йшов. Я сів в сусідньому купе, — воно було безлюдне, і до першої станції сидів тут і плавав. Потім пішов до себе в Соф'їно пішки...

Поки Альохін розповідав, дощ ущух і виглянуло сонце. Буркін і Іван Іванович вийшли на балкон; звідси був чудовий вид на сад і на плесо, яке тепер на сонці блищало, мов дзеркало. Вони милувалися і в той же час шкодували, що цей чоловік з добрими, розумними очима, який розповідав їм з такою щирістю, насправді крутився тут, в цьому величезному маєтку, як білка в колесі, а не займався наукою або чим-небудь іншим, що робило б його життя приємнішим, і вони думали про те, яке, мабуть, скорботне обличчя було в молодій дами, коли він прощався з нею в купе і цілував їй обличчя і плечі.

Обидва вони зустрічали її в місті, а Буркін був навіть знайомий з нею і вважав її красунею.

ІОНИЧ

I

Коли в губерньському місті С. приїжджі жалілися на нудьгу та одноманітність життя, то місцеві жителі, ніби виправдуючись, говорили, що, навпаки, в С. дуже добре, що в С. є бібліотека, театр, клуб, бувають бали, що, на решті, є розумні, інтересні, приємні родини, з якими можна завести знайомство. І вказували на родину Туркіних, як на найбільш освічену й талановиту.

Ця родина мешкала на головній вулиці, близько від губернатора, у власному будинку. Сам Туркін, Іван Петрович, опасистий, красивий брюнет з бакенами, влаштовував аматорські вистави з благодійною метою, сам грав старих генералів і при цьому кашляв дуже смішно. Він знав багато анекдотів, шарад, приказок, любив жартувати й говорити дотепи, і завжди у нього був такий вираз, що не можна було зрозуміти, чи жартує він, чи розмовляє серйозно. Жінка його, Віра Йосифівна, худорлява, миловидна дама в рінсе-пез, писала повісті й романи, і охоче читала їх вголос своїм гостям. Дочка, Катерина Іванівна, молода дівчина, грала на роялі. Одне слово, у кожного члена родини був який-небудь свій талант. Туркіни приймали гостей привітно і показували їм свої таланти весело, з щирою простотою. В їх великому кам'яному будинку було просторо і влітку нежарко, половина вікон виходила в старий тинистий сад, де навесні співали солов'ї; коли в домі сиділи гості, то в кухні стукотіли ножами, у подвір'ї пахло смаженою цибулею — і це щоразу передвіщало багату й смачну вечерю.

І докторові Старцеву, Дмитру Іоничу, коли він був тільки-но призначений земським лікарем і оселився в Дяліжі, у дев'яти верстах від С., теж казали, що йому, як інтелігентній людині, треба познайомитися з Туркініми. Якось узимку на вулиці його представили Івану Петровичу; поговорили про погоду, про театр, про холеру, і він був запрошений. Навесні, у свято — це було вшестя, — після прийому хворих, Старцев вирушив у місто розважитися трошки і до речі купити собі дещо. Він ішов пішки, не поспішаючи (власних коней у нього ще не було), і весь час наспівував:

Коли іще не пив я сліз із келиха буття...

У місті він пообідав, погуляв у саду, потім якийсь само собою спало йому на думку запрошення Івана Петровича, і він вирішив піти до Туркіних, подивитися, що вони за люди.

— Здрастуйте, будь ласка, — сказав Іван Петрович, зустрічаючи його на ганку. — Дуже, дуже радий бачити такого приємного гостя. Ходімо, я представлю вас своїй благовірній. Я кажу йому, Вірочко, — продовжував він, представляючи лікаря жінці, — я йому кажу, що він не має аніякого римського права сидіти в себе в лікарні, він повинен віддавати своє дозвілля товариству. Чи не так, серденько?

— Сідайте тут, — говорила Віра Йосифівна, садовлячи гостя поруч себе. — Ви можете залищитися до мене. Мій чоловік ревнивий, це Отелло, але ж ми постараємось поводитися так, що він нічого не помітить.

— Ах, ти, ціпочка, пустуха... — ніжно пробурмотів Іван Петрович і поцілував її в лоб. — Ви дуже до речі завітали, — звернувся він знову до гостя, — моя благовірна написала величенський роман і сьогодні читатиме його вголос.

— Жанчику, — сказала Віра Йосифівна чоловікові, — dites que l'on nous donne du thé.¹

Старцеву представили Катерину Іванівну, вісімнадцятирічну дівчину, дуже схожу на матір, таку ж худорляву й миловидну. Вираз у неї був ще дитячий і талія тонка, ніжна; і дівочі, вже розвинуті перса, красиві, здорові, промовляли про весну, справжню весну. Потім пили чай з

¹ Скажи, щоб дали нам чаю.

варенням, з медом, з цукерками і з дуже смачним печивом, що розтавало в роті. Коли настав вечір, помалу зійшлися гості, і до кожного з них Іван Петрович звертав свої сміхотливі очі й говорив:

— Здрастуйте, будь ласка.

Потім всі сиділи у вітальні з дуже серйозними обличчями, і Віра Йосифівна читала свій роман. Вона почала так: «Мороз міцнішав...» Вікна були розчинені навстіж, чути було стукіт ножів на кухні і запах смаженої цибулі... У м'яких, глибоких кріслах було спокійно, вогні миготіли так лагідно в присмерку вітальні; і тепер, літнього вечора, коли з вулиці долітали голоси, сміх і пахло знадвору бузком, важко було зрозуміти, як міцнішав мороз і як призахідне сонце освітлювало своїм холодним промінням снігову рівнину й подорожнього, що самітно йшов шляхом; Віра Йосифівна читала про те, як молода, вродлива графиня влаштувала у себе на селі школи, лікарні, бібліотеки, і як вона покохала мандрівного художника,— читала про те, чого ніколи не буває в житті, а все-таки слухати було приємно, зручно, і на думку спадало все таке гарне, спокійне,— не хотілося вставати.

— Непоганецьки...— тихо промовив Іван Петрович.

А хтось із гостей, слухаючи і відлітаючи думками кудись дуже, дуже далеко, сказав ледь чутно:

— Так... дійсно...

Минула година, друга. У міському саду поблизу грав оркестр і співав хор. Коли Віра Йосифівна згорнула свій зошит, то хвилин з п'ять мовчали й слухали «Лучинушку», яку хор співав, і ця пісня відбивала те, чого не було в романі і що буває в житті.

— Ви друкуєте свої твори по журналах? — спитав у Віри Йосифівни Старцев.

— Ні,— відповіла вона,— я ніде не друкую. Напишу і сховаю у себе в шафі. Навіщо друкувати? — пояснила вона.— Адже гроші у нас є.

І всі чомусь зітхнули.

— А тепер ти, Котику, заграй чого-небудь,— сказав Іван Петрович дочці.

Підняли в рояля кришку, розгорнули ноти, що лежали вже наготові. Катерина Іванівна сіла і обома руками вдарила по клавішах; і потім зараз же знову вдарила з усієї сили, і знов, і знов; плечі й груди в неї здригались, вона вперто біла все по одному місці, і здавалось, що

вона не перестане, аж поки не вжене клавішів усередину рояля. Вітальня сповнилася громом; гриміло все: і підлога, і стеля, і меблі... Катерина Іванівна грала важкий пасаж, цікавий саме своєю важкістю, довгий і одноманітний, і Старцев, слухаючи, уявляв собі, як з високої гори сиплеться каміння, сиплеться і все сиплеться, і йому хотілось, щоб воно швидше перестало сипатися, і в той же час Катерина Іванівна, рожева від напруги, сильна, енергійна, з локоном на лобі, дуже подобалась йому. Після зими, прожитої в Дяліжі, серед хворих та мужиків, сидіти у вітальні, дивитися на цю молоду, витончену і, мабуть, невинну істоту і слухати ці шумливі, набридливі, але все ж культурні звуки,— було так приємно, так ново...

— Ну, Котику, сьогодні ти грала, як ніколи,— сказав Іван Петрович із слізьми на очах, коли його дочка скінчила і підвелася.— Помри, Денисе, краще не напишеш.

Всі оточили її, вітали, дивувались, переконували, що давно вже не чули такої музики, а вона слухала, мовчки, ледве посміхаючись, і на всій її постаті було написано торжество.

— Прекрасно! чудово!

— Прекрасно! — сказав також і Старцев, піддаючись загальному захопленню.— Ви де вчилися музики? — спитав він у Катерини Іванівни.— В консерваторії?

— Ні, в консерваторію я ще тільки збираюсь, а поки що вчилася тут, у мадам Завловської.

— Ви скінчили курс у тутешній гімназії?

— О, ні! — відповіла за неї Віра Йосифівна.— Ми запрошували вчителів до себе, в гімназії ж або в інституті, погодьтеся, могли бути погані впливи; поки дівчина росте, вона повинна бути під впливом самої тільки матері.

— А все-таки в консерваторію я поїду,— сказала Катерина Іванівна.

— Ні, Котик любить свою маму. Котик не стане завдавати папі й мамі прикростей.

— Ні, поїду! Поїду! — сказала Катерина Іванівна, жартуючи й капризно, і тупнула ніжною.

А під час вечері вже Іван Петрович показував свої таланти. Він, сміючись самими тільки очима, розповідав анекдоти, сипав дотепи, пропонував смішні задачі і сам же розв'язував їх, і весь час говорив своєю незвичайною

мовою, виробленою довгими вправами у дотепності і, мабуть, давно вже звичною для нього: величенський, непоганецьки, по колінах вам дякую...

Але це було не все. Коли гості, ситі й вдоволені, юрмились у передпокої, розбираючи свої пальта й палиці, навколо них метушився лакей Павлуша, або, як його звали тут, Пава, хлопець років чотирнадцяти, стрижений, з товстими щоками.

— Ану, Паво, зобрази! — сказав йому Іван Петрович.

Пава став у позу, підняв вгору руку і промовив трагічним тоном:

— Помри, нещасна!

І всі зареготали.

«Цікаво», — подумав Старцев, виходячи на вулицю.

Він зайшов ще в ресторан і випив пива, потім вирушив пішки до себе в Дяліж. Ішов він і всю дорогу наспівував:

Для мене голос твій, ласкавий і томливий...

Пройшовши дев'ять верст і потім лягаючи спати, він не почував ані найменшої втоми, а, навпаки, йому здавалось, що він охоче пройшов би ще верст із двадцять.

«Непоганецьки...» — згадав він, засинаючи, і засміявся.

II

Старцев усе збирався до Туркіних, але в лікарні було дуже багато роботи, і він ніяк не міг вибрати вільної години. Понад рік минуло отак у праці й самотності; та ось із міста принесли листа в блакитному конверті...

Віра Йосифівна давно вже хворіла на мігрень, але останнім часом, коли Котик кожен день лякала, що поїде в консерваторію, випадки стали повторюватися дедалі частіше. У Туркіних побували всі міські лікарі; дійшла, нарешті, черга і до земського. Віра Йосифівна написала йому зворушливого листа, в якому просила його приїхати і полегшити її страждання. Старцев приїхав, і після цього став відвідувати Туркіних часто, дуже часто... Він, справді, трошечки допоміг Вірі Йосифівні, і вона всім гостям вже говорила, що це надзвичайний, чудовий лікар. Але їздив він до Туркіних вже не заради її мігрені...

Святковий день. Катерина Іванівна скінчила свої довгі, нудні екзерсиси на роалі. Потім довго сиділи в ідальні і

пили чай, і Іван Петрович розповідав щось смішне. Та ось дзвінок; треба було йти в передпокій зустрічати якогось-то гостя; Старцев скористався з хвилини замішання і сказав Катерині Іванівні пошепки, дуже хвилюючись:

— Ради бога, благаю вас, не мучайте мене, ходімо в сад!

Вона знизала плечима, ніби дивуючись і не розуміючи, щò йому потрібно від неї, але підвелась і пішла.

— Ви по три, по чотири години граєте на роялі,— говорив він, ідучи за нею,— потім сидите з мамою, і немає аніякої можливості поговорити з вами. Дайте мені хоча б чверть години, благаю вас.

Находила осінь, і в старому саду було тихо, сумно і на алеях лежало темне листя. Уже рано сутеніло.

— Я не бачив вас цілий тиждень,— продовжував Старцев,— а коли б ви знали, яка це мука! Сядьмо. Вислухайте мене.

В обох було улюблене місце в саду: лава під старим широким кленом. І тепер сіли на цю лаву.

— Чого ви бажаєте? — спитала Катерина Іванівна сухо, діловим тоном.

— Я не бачив вас цілий тиждень, я не чув вас так довго. Я палко хочу, я жадаю вашого голосу. Говоріть.

Вона захоплювала його своєю свіжістю, наївним виразом очей і щік. Навіть у тому, як сиділа на ній сукня, він вбачав щось надзвичайно миле, зворушливе своєю простою і наївною грацією. І в той же час, незважаючи на цю наївність, вона здавалась йому дуже розумною і розвиненою не по літах. З нею він міг розмовляти про літературу, про мистецтво, про що завгодно, міг жалітися їй на життя, на людей, хоч під час серйозної розмови вона, траплялось, раптом не до речі починала сміятися, або тікала в дім. Вона, як мало не всі с-ські дівчата, багато читала (взагалі ж в С. читали дуже небагато, і в тутешній бібліотеці так і говорили, що якби не дівчата і не молоді євреї, то хоч закривай бібліотеку); це безмежно подобалось Старцеву, він, хвилюючись, завжди питався в неї, про що вона читала останні дні, і, зачарований, слухав, коли вона розповідала.

— Що ви читали на цьому тижні, поки ми не бачились? — спитав він тепер.— Говоріть, прошу.

— Я читала Писемського.

— Що саме?

— «Тисяча душ»,— відповіла Котик.— А як смішно звали Писемського: Олексій Феофілактович!

— Куди ж це ви? — жажнувся Старцев, коли вона несподівано підвелась і пішла до будинку.— Мені треба поговорити з вами, я повинен з'ясувати... Побудьте зі мною хоч п'ять хвилин! Заклинаю вас!

Вона зупинилась, ніби бажаючи щось сказати, потім незграбно сунула йому в руку записку і побігла в дім, і там знову сіла за рояль.

«Сьогодні, об одинадцятій вечора,— прочитав Старцев,— будьте на кладовищі біля пам'ятника Деметті».

«Ну, це вже зовсім нерозумно,— подумав він, опам'ятовившись.— До чого тут кладовище? Навіщо?»

Було ясно: Котик пустувала. Кому, справді, спаде серйозно на думку призначати побачення вночі, далеко за містом, на кладовищі, коли це легко можна влаштувати на вулиці, у міському саду? І чи подобає йому, земському лікареві, розумній, солідній людині, зітхати, діставати записочки, тинятися по кладовищах, робити дурниці, з яких сміються тепер навіть гімназисти? До чого поведе цей роман? Щоб скажуть товариші, коли дізнаються? Так думав Старцев, блукаючи в клубі навкруг столів, а о-пів на одинадцятую несподівано взяв та й поїхав на кладовище.

У нього вже була власна пара коней і кучер Пантелеймон у бархатній жилетці. Світив місяць. Було тихо, тепло, але тепло по-осінньому. В передмісті, коло боен, вили собаки. Старцев лишив коней на краю міста, в якомусь із завулків, а сам пішов на кладовище пішки. «У кожного свої химери,— думав він.— Котик теж химерна і — хто знає? — може, вона не жартує, прийде»,— і він піддався цій кволій, пустій надії, і вона сп'янила його.

З півверсти він пройшов полем. Кладовище позначилося вдалині темною смугою, наче ліс або великий сад. З'явилась огорожа з білого каменю, ворота; при місячному світлі на воротах можна було прочитати: «Гряде час в онь же...» Старцев увійшов у хвіртку, і перше, що він побачив, це білі хрести й пам'ятники обабіч широкої алеї і чорні тіні від них і від тополь; і навколо далеко було видно біле й чорне, і сонні дерева схиляли своє гілля над білим. Здавалось, що тут було світліше, як у полі; листя кленів, схоже на лапи, чітко вирізнялось на жовтому піску алеї і на плитах, і написи на пам'ятниках були виразні. Спочатку Старцева вразило те, що він бачив тепер вперше в житті

і чого, мабуть, більше вже не випаде бачити: світ, не схожий ні на щó інше,— світ, де місячне сяйво таке гарне й м'яке, наче тут його колиска, де немає життя, немає й немає, але в кожній темній тополі, в кожній могилі чувається присутність таємниці, яка обіцяє життя тихе, прекрасне, вічне. Од плит і зав'ялих квітів, разом з осіннім запахом листя, віє прощенням, сумом і спокоєм.

Навколо німа тиша; у глибокому смиренні з неба дивилися зірки, і кроки Старцева лунали так різко й недоречно. І тільки, коли в церкві став дзвонити годинник, і він уявив самого себе мертвим, закопаним тут навіки, то йому здалось, що хтось дивиться на нього, і він на хвилину подумав, що це не спокій і не тиша, а глухий сум небуття, приглушений відчай...

Пам'ятник Деметті у вигляді капиці, з ангелом нагорі; колись в С. була проїздом італ'янська опера, якась із співачок вмерла, її поховали і поставили оцеї пам'ятник. У місті вже ніхто не пам'ятав про неї, та лампадка над входом віддзеркалювала місячне світло і, здавалось, горіла.

Нікого не було. Та й хто піде сюди опівночі? Але Старцев ждав, і наче місячне світло підігрівало в ньому жагу, ждав жагуче і уявляв собі поцілунки, обійми. Він посидів біля пам'ятника з півгодини, потім пройшовся бічними алеями, із капелюхом в руці, очікуючи і думаючи про те, скільки тут, у цих могилах, закопано жінок і дівчат, які були вродливі, чарівні, які кохали, горіли вночі жагою, віддаючись ласці. Як по суті не добре жартує з людини мати-природа, як прикро усвідомлювати це! Старцев думав так, і в той же час йому хотілося закричати, що він хоче, що він жде кохання, хоч би що там було; перед ним біліли вже не брили мармуру, а прекрасні тіла, він бачив форми, які соромливо ховалися в затінку дерев, відчував тепло, і ця млюсть ставала нестерпною...

І немов опустилася завіса, місяць зайшов за хмари, і раптом все потемніло навколо. Старцев ледве знайшов ворота,— вже було темно, як осінньої ночі,— потім годин із півтори блукав, відшукуючи завулок, де лишив своїх коней.

— Я стомився, ледве тримаюсь на ногах,— сказав він Пантелеймонові.

І, сідаючи з насолодою в коляску, він подумав:

«Ох, не треба б гладшати!»

Другого дня ввечері він поїхав до Туркіних свататись. Але це, як виявилось, було незручним, бо Катерину Іванівну в її кімнаті причісував перукар. Вона збиралась у клуб на танцювальний вечір.

Довелося знову довго сидіти в їдальні і пити чай. Іван Петрович, бачачи, що гість задуманий і нудьгує, вийняв з жилетної кишені записочки, прочитав смішний лист німця-управителя про те, як у маєтку попсувалася вся замкнутість і обвалилася покривленість.

«А посаг вони дадуть, мабуть, немалий»,— думав Старцев, не уважно слухаючи.

Після безсонної ночі він був якийсь приголомшений, наче його обпоїли чимось солодким та снотворним; на душі було туманно, але радісно, тепло, і в той же час у голові якийсь холодний, важкий шматочок міркував:

«Зупинись, поки не пізно! Чи до пари вона тобі? Вона розпещена, вередлива, спить до другої години, а ти дяків син, земський лікар...»

«Ну, що ж? — думав він.— І нехай».

«До того ж, коли ти одружишся з нею,— продовжував шматочок,— то її рідня примусить тебе кинути земську службу і жити в місті».

«Ну, що ж? — думав він.— У місті, то й у місті. Дадуть посаг, заведемо обстановку...»

Нарешті, увійшла Катерина Іванівна у бальному вбранні, декольте, гарненька, чистенька, і Старцев замилювався і прийшов у такий захват, що не міг вимовити ані слова, а тільки дивився на неї і сміявся.

Вона стала прощатися, і він — залишатися тут йому не було вже рації — підвівся, кажучи, що йому час додому: ждуть хворі.

— Нічого не поробиш,— сказав Іван Петрович,— їдьте, до речі ж підвезете Котика в клуб.

Надворі накрапав дощ, було дуже темно, і тільки з хрипкого кашлю Пантелеймона можна було вгадати, де коні. Підняли у коляски верх.

— Я йду по кіллію, ти йдеш, покіль ллєш,— говорив Іван Петрович, підсаджуючи дочку в коляску,— він йде, покіль ллє... Рушай! Прошайте, будь ласка!

Поїхали.

— А я вчора був на кладовищі,— почав Старцев.— Як це не великодушно і не милосердно з вашого боку...

— Ви були на кладовищі?

— Так, я був там і чекав на вас майже до другої. Я страждав...

— І страждайте, коли ви не розумієте жартів.

Катерина Іванівна, вдоволена, що так хитро пожартувала з закоханого і що її так сильно кохають, зареготала і раптом скрикнула від переляку, бо в цей саме час коні круто повертали в ворота клубу, і коляска похилилась. Старцев обійняв Катерину Іванівну за талію; вона, перелякана, пригорнулась до нього, і він не втримався і жагуче поцілував її в губи, в підборіддя і міцніше обійняв.

— Годі,— сказала вона сухо.

І за мить її вже не було в колясці, і городовий біля освітленого під'їзду клубу горлав огидним голосом на Пантелеймона:

— Чого зупинився, гаво? Проїжджай далі!

Старцев поїхав додому, але скоро повернувся. Одягнений у чужий фрак і білий твердий галстук, що якось усе стовбурчився і хотів сповзти з комірця, він опівночі сів у клубі у вітальні і захоплено говорив Катерині Іванівні:

— О, як мало знають ті, хто ніколи не кохав! Мені здається, ніхто ще не описав правильно кохання, навряд чи можна описати це ніжне, радісне, нестерпне почуття, і хто пережив його хоч раз, той не стане відтворювати його в словах. Навіщо оці передмови, описи? Навіщо оця непотрібна красномовність? Кохання моє безмежне... Прошу, благаю вас,— вимовив, нарешті, Старцев,— будьте моєю дружиною!

— Дмитре Іоничу,— сказала Катерина Іванівна, з дуже серйозним виразом, подумавши,— Дмитре Іоничу я дуже вам вдячна за честь, я вас поважаю, але...— вона підвелась і говорила, стоячи,— але, пробачте, бути вашою дружиною я не можу. Будемо розмовляти серйозно. Дмитре Іоничу, ви знаєте, над усе в житті я люблю мистецтво, люблю, шалено люблю музику, їй я присвятила все своє життя. Я хочу бути артисткою, я хочу слави, успіхів, свободи, а ви хочете, щоб я продовжувала жити в цьому місті, продовжувала це пусте, безкорисне життя, яке стало для мене нестерпним. Стати дружиною — о, ні, пробачте! Людина повинна прагнути вищої, блискучої мети, а родинне життя зв'язало б мене навіки. Дмитре Іоничу (вона

ледь-ледь посміхнулась, бо, сказавши «Дмитре Іоничу», згадала «Олексій Феофілактович»), Дмитре Іоничу, ви добра, благородна, розумна людина, ви найкращий з усіх...— у неї сльози навернулись на очі,— я співчуваю вам всією душею, але... але ви зрозумієте...

І, щоб не заплакати, вона відвернулась і вийшла з вітальні.

У Старцева перестало тривожно битися серце. Вийшовши з клубу на вулицю, він насамперед зірвав з себе твердий галстук і зітхнув на повні груди. Йому було трошки соромно і самолюбство його було ображене,— він не думав, що вона відмовить йому,— і не вірилось, що всі його мрії, страждання і сподівання закінчилися так безглуздо, наче в маленькій п'есі на аматорській виставі. І шкода було свого почуття, оцього свого кохання, так шкода, що, здається, взяв би та й зарідав або з усієї сили вдарив би парасолькою по широкій спині Пантелеймона.

Днів зо три у нього справа валилася з рук, він не їв, не спав, але коли до нього дійшла чутка, що Катерина Іванівна поїхала в Москву вступати в консерваторію, він заспокоївся і зажив, як і раніше.

Потім, інколи згадуючи, як він блукав по кладовищу, або як їздив по всьому місту і розшукував фрак, він ліниво потягувався і говорив:

— Але який же клопіт!

IV

Минуло чотири роки. У місті в Старцева була вже велика практика. Щоранку він спішно приймав хворих у себе в Дяліжі, потім їхав до міських хворих, їхав уже не парою, а тройкою з бубонцями, і повертався додому пізно вночі. Він потовстішав, погладшав і неохоче ходив пішки, бо хворів на задишку. І Пантелеймон теж потовстішав, і чим він більше ріс ушир, тим сумніше зітхав і бідкався на свою гірку долю: їздити остогидло!

Старцев бував у різних домах і зустрічав багато людей, але ні з ким не товаришував близько. Обивателі своїми розмовами, думками про життя і навіть своїм виглядом дратували його. Досвід помалу навчив його, що поки з обивателем граєш у карти або закушуєш з ним, то це мирна, благодужна і навіть не дурна людина, але досить тільки заговорити з ним про щось неїстівне, наприклад, про

політику або науку, як він стає в безвихідь або заводить таку філософію, тупу і злу, що лишається тільки рукою махнути та й відійти. Коли Старцев намагався заговорити навіть з ліберальним обивателем, наприклад, про те, що людство, хвалити бога, йде вперед, і що згодом воно обходиться без паспортів і без смертної кари, то обиватель дивився на нього скоса й недовірко і запитував: «Виходить, тоді кожен може різати на вулиці кого завгодно?» А коли Старцев у товаристві, під час вечері або чаювання говорив про те, що треба працювати, що без праці жити не можна, то кожен вважав це за докір і починав сердитись та настирливо сперечатися. При всьому тому обивателі не робили нічого, анічогісінько, і не цікавились нічим, і ніяк не можна було придумати, про що говорити з ними. І Старцев уникав розмов, а тільки закусував і грав у вінт, і коли заставав в якому-небудь домі сімейне свято і його запрошували до столу, то він сідав і їв мовчки, дивлячись у тарілку; і все, що в цей час говорили, було нецікаве, несправедливе, безглузде, він почував роздратування, хвилювався, але мовчав, і за те, що він завжди суворо мовчав і дивився в тарілку, його прозвали в місті «поляк надутий», хоч він ніколи поляком не був.

Від таких розваг, от як театр і концерти, він ухилявся, але зате у вінт грав щовечора, години по три, з насолодою. Була у нього ще одна розвага, в яку він втягнувся непомітно, потроху, це — вечорами виймати з кишень бумажки, добуті практикою, і, траплялось, бумажок — жовтих і зелених, від яких пахло духами, і оцтом, і ладаном, і ворванню,— було понапихувано по всіх кишнях карбованців на сімдесят; і коли збиралося кілька сотень, він відвозив у «Товариство взаємного кредиту» і клав там на поточний рахунок.

За всі чотири роки після від'їзду Катерини Іванівни він був у Туркіних тільки двічі; на запрошення Віри Йосифівни, яка все ще лікувалась від мігрені. Щоліта Катерина Іванівна приїжджала до батьків у гості, але він не бачив її ні разу; якось не випадало.

Та от минуло чотири роки. Одного тихого, теплого ранку в лікарню принесли листа. Віра Йосифівна писала Дмитрові Іоничу, що дуже скучила за ним, і просила його неодмінно відвідати її і полегшити її страждання, і до речі ж сьогодні день її народження. Внизу була приписка: «До маминого прохання долучаюсь і я. К.».

Старцев подумав і увечері поїхав до Туркіних.

— А, здрастуйте, будь ласка,— зустрів його Іван Петрович, усміхаючись самими тільки очима.— Бонжурте.

Віра Йосифівна, вже дуже постаріла, з білим волоссям, потиснула Старцеву руку, манірно зітхнула і сказала:

— Ви, докторе, не хочете розважити мене, ніколи в нас не буваєте, я вже стара для вас. Та от приїхала молода, може, вона буде щасливіша.

А Котик? Вона схудла, зблідла, стала вродливіша й стрункіша; але це вже була Катерина Іванівна, а не Котик; вже не було колишньої свіжості і виразу дитячої наївності. І в погляді, і в манерах було щось нове — несміливе й винувате, наче тут, у домі Туркіних, вона вже не почувала себе вдома.

— Скільки літ, скільки зим! — сказала вона, подаючи Старцеву руку, і було видно, що в неї тривожно билосся серце; і пильно, зацікавлено дивлячись йому в вічі, вона продовжувала: — Як ви поповнішали! Ви засмагли, змужніли, але загалом ви мало змінилися.

І тепер вона йому подобалась, дуже подобалась, але чогось уже неvistачало в ній, або щось було зайве,— він і сам не міг би сказати, що саме, але щось уже заважало йому почувати, як колись. Йому не подобалась її блідість, новий вираз обличчя, квола усмішка, голос, а трохи згодом вже не подобалось вбрання, крісло, в якому вона сиділа, не подобалось щось у минулому, коли він трохи не одружився з нею. Він згадав про своє кохання, про мрії та сподіванки, що хвилювали його чотири роки тому,— і йому стало ніяково.

Пили чай із солодким пирогом. Потім Віра Йосифівна читала вголос роман, читала про те, чого ніколи не буває в житті, а Старцев слухав, дивився на її сиву, гарну голову і чекав, коли вона скінчить.

«Нездара,— думав він,— не той, хто не вміє писати повістей, а той, хто їх пише і не вміє приховати цього».

— Непоганецьки,— сказав Іван Петрович.

Потім Катерина Іванівна грала на роялі шумливо й довго, і, коли скінчила, їй довго дякували і захоплювались нею.

«А добре, що я з нею не одружився»,— подумав Старцев.

Вона дивилась на нього і, очевидно, ждала, що він запропонує їй піти в сад, але він мовчав.

— Давайте ж поговоримо,— сказала вона, підходячи до нього.— Як ви живете? Що у вас? Як? Я всі ці дні думала про вас,— продовжувала вона нервово,— я хотіла послати вам листа, хотіла сама поїхати до вас в Дяліж, і я вже вирішила поїхати, але потім роздумала: бог знає, як ви тепер до мене ставитесь. Я з таким хвилюванням чекала на вас сьогодні. Ради бога, ходімо в сад.

Вони пішли в сад і сіли там на лаву під старим клесом, як чотири роки тому. Було темно.

— Як же ви поживаєте? — спитала Катерина Іванівна.

— Нічого, живемо потрошку,— відповів Старцев.

І нічого не міг більше придумати. Помовчали.

— Я хвилююсь,— сказала Катерина Іванівна і затулила руками обличчя,— але ви не звертайте уваги. Мені так гарно дома, я така рада бачити всіх і не можу звикнути. Скільки спогадів! Мені здавалось, що ми будемо розмовляти з вами аж до самого ранку.

Тепер він бачив близько її лице, блискучі очі, і тут, у темряві, вона здавалась молодшою, ніж у кімнаті, і навіть ніби повернувся до неї її колишній дитячий вираз. І справді, вона з наївною цікавістю дивилась на нього, наче хотіла ближче роздивитися і зрозуміти того, хто кохав її колись так полум'яно, з такою ніжністю і так нещасливо; її очі дякували йому за це кохання. І він пригадав усе, що було, усі найменші подробиці, як він блукав кладовищем, як потім під ранок, втомлений, повертався до себе додому, і йому раптом стало сумно і жалко минулого. У душі зажеврив вогник.

— А пам'ятаєте, як я проводжав вас на вечір у клуб? — сказав він.— Тоді ішов дощ, було темно...

Вогник все розгорявся в душі, і вже хотілося говорити, нарікати на життя...

— Ех! — сказав він зітхаючи.— Ви от питаєте, як я поживаю. Як ми поживаємо тут? Та ніяк. Старіємо, товстіємо, занепадаємо. День та ніч,— доба пріч, життя минає тьмяно, без вражень, без думок... Вдень нажива, а ввечері клуб, товариство картярів, алкоголіків, хрипунів, яких я терпіти не можу. Що гарного?

— Але у вас робота, благородна мета в житті. Ви так любили говорити про свою лікарню. Я тоді була якась хиמרна, уявляла себе видатною піаністкою. Тепер усі панночки грають на роялі, і я теж грала, як усі, і нічого в мені не було особливого; я така сама піаністка, як мама

письменниці. І звичайно, я вас не розуміла тоді, але потім, у Москві, я часто думала про вас. Я тільки про вас і думала. Яке це щастя бути земським лікарем, допомагати страждальцям, служити народові. Яке щастя! — повторила Катерина Іванівна з захватом. — Коли я думала про вас у Москві, ви уявлялись мені таким ідеальним, піднесеним...

Старцев згадав бумажки, які він вечорами виймав з кишень з такою втіхою, і вогник у душі згас.

Він підвівся, щоб іти до будинку. Вона взяла його під руку.

— Ви найкращий з людей, яких я знала в своєму житті, — продовжувала вона. — Ми будемо бачитися, розмовляти, чи не так? Обіцяйте мені. Я не піаністка, щодо себе я вже не помиляюсь і не буду при вас ні грати, ні говорити про музику.

Коли ввійшли в дім і Старцев побачив при вечірньому освітленні її обличчя і сумні, вдячні, допитливі очі, звернуті на нього, то відчув неспокій і подумав знову:

«А добре, що я тоді не оженився».

Він став прощатися.

— Ви не маєте ніякого римського права їхати, не повернувшись, — говорив Іван Петрович, проводжаючи його. — Це з вашого боку вельми перпендикулярно. А ну, зобрази! — сказав він, звертаючись у передпокої до Пави.

Пава, вже не хлопець, а вусатий парубок, став у позу, підняв вгору руку і сказав трагічним голосом:

— Помри, нещасна!

Усе це драгувало Старцева. Сідаючи в коляску і дивлячись на темний будинок і сад, які були йому такі любі й дорогі колись, він пригадав усе одразу — і романи Віри Йосифівни, і шумливу гру Котика, і дотепи Івана Петровича, і трагічну позу Пави, і подумав, що коли найталановитіші в усьому місті люди такі бездарні, то яке ж має бути місто.

Через три дні Пава приніс листа від Катерини Іванівни.

«Ви не їдете до нас. Чому? — писала вона. — Я боюсь, що ви змінилися до нас; я боюсь, і мені страшно від однієї думки про це. Заспокойте ж мене, приїжджайте й скажіть, що все гаразд.»

Мені треба поговорити з вами. Ваша К. Т.»

Він прочитав цього листа, подумав і сказав Паві:

— Скажи, голубе, що сьогодні я не можу приїхати, я дуже зайнятий. Приїду, скажи, отак, днів через три.

Але минуло три дні, минув тиждень, а він все не їхав. Якось, проїжджаючи повз будинок Туркіних, він згадав, що треба б заїхати хоч на хвилинку, але подумав і... не заїхав.

І більше вже він ніколи не бував у Туркіних.

V

Минуло ще кілька років. Старцев ще більше потовстішав, ожирів, важко дихає і вже ходить, відкинувши назад голову. Коли він, пухлий, червоний, їде на трійці з бубонцями, і Пантелеймон, теж пухлий і червоний, з м'ясистим карком сидить на козлах, простягши вперед прями, наче дерев'яні, руки, і кричить зустрінчим «Пррраво держи!», то картина буває вражаюча, і здається, що їде не людина, а язичницький бог. У нього в місті величезна практика, ніколи передихнути, і вже є маєток і два будинки в місті, і він облюбовує собі ще третій, вигідніший, і коли йому у «Товаристві взаємного кредиту» кажуть про який-небудь будинок, призначений на торги, то він без церемонії їде в цей будинок і, проходячи по всіх кімнатах, не звертаючи уваги на неодягнутих жінок і дітей, що дивляться на нього із здивуванням та острахом, тикає в усі двері палицею і каже:

— Це кабінет? Це спальня? А тут що?

І при цьому важко дихає і витирає з лоба піт.

У нього багато клопоту, але все ж він не кидає земського місця; зажерливість взяла, хочеться встигнути і тут і там. В Дяліжі і в місті його звуть вже просто Іоничем.— «Куди це Іонич їде?» або: «Чи не запросити на консиліум Іонича?»

Мабуть, тому, що горло запливло жиром, голос у нього змінився, став тонким і різким. Характер у нього теж змінився: став важким, дразливим. Приймаючи хворих, він звичайно сердиться, нетерпляче стукотить палицею у підлогу і кричить своїм неприємним голосом:

— Прошу відповідати тільки на запитання! Не розмовляти!

Він самотній. Живеться йому нудно, ніщо його не цікавить.

За весь час, поки він живе в Дяліжі, кохання до Котика було його єдиною радістю і, мабуть, що останньою. Вечорами він грає в клубі у вінт і потім сидить сам за

великим столом і вечеряє. Йому прислужує лакей Іван, найстаріший і найповажніший, подають йому лафїт № 17, і вже всі — і старшини клубу, і повар, і лакей — знають, що він полюбляє і чого не полюбляє, стараються з усіх сил догодити йому, а то, чого доброго, розсердиться раптом і стане стукати палицею об підлогу.

Вечеряючи, він зрідка обертається і встряває в яку-небудь розмову:

— Це ви про що? Га? Кого?

І коли буває за яким-небудь сусіднім столом заходить мова про Туркіних, то він питається:

— Це ви про яких Туркіних? Це про тих, що в них дочка грає на фортепіянах?

От і все, що можна сказати про нього.

А Туркіни? Іван Петрович не постарішав, анітрохи не змінився і, як і раніше, все говорить дотепи та розповідає анекдоти; Віра Йосифівна читає гостям свої романи, як і раніш, охоче, із щирою простотою. А Котик грає на роялі щодня, години по чотири. Вона помітно постарішала, нездужає і щоосені їде з матір'ю в Крим. Виряджаючи їх на вокзалі, Іван Петрович, коли рушає поїзд, втирає сльози і кричить:

— Прощайте будь ласка!

І махає хусточкою.

1898

ВИПАДОК З ПРАКТИКИ

Професор одержав телеграму з фабрики Лялікових: його просили якнайшвидше приїхати. Була хвора дочка якоїсь пані Лялікової, як видно, власниці фабрики, і більш нічого не можна було зрозуміти з цієї довгої, безладно складеної телеграми. І професор сам не поїхав, а замість себе послав свого ординатора Корольова.

Треба було проїхати від Москви дві станції і потім кіньми версти чотири. По Корольова вислали на станцію тройку; кучер був у капелюсі з павиним пером і на всі запитання відповідав голосно, по-солдатськи: «Нікак нет!» — «Точно так!» Був суботній вечір, заходило сонце. Від фабрики до станції юрбами йшли робітники і кланялися коням, якими їхав Корольов. І його захоплював вечір, і садиби, і дачі обабіч, і берези, і цей тихий настрій навкруги, коли, здавалося, разом з робітниками тепер, напередодні свята, збиралися відпочивати і поле, і ліс, і сонце,— відпочивати і, може, молитися...

Він народився і виріс у Москві, села не знав і фабриками ніколи не цікавився й не бував на них. Але йому траплялося читати про фабрики й бувати в гостях у фабрикантів і розмовляти з ними; і коли він бачив яку-небудь фабрику здала або зблизька, то кожного разу думав про те, що ось зовні все тихо і спокійно, а всередині, мабуть, непрохідне нещасття і тупий егоїзм хазяїв, нудна, нездорова праця робітників, чвари, горілка, нужда. І тепер, коли робітники шанобливо й ляжливо відступалися з дороги перед коляскою, він у їхніх обличчях, кашкетах, у ході вгадував фізичну нечистоту, пияцтво, нервовість, розгубленість.

Вїхали у фабричні ворота. По обидва боки мигтіли будиночки робітників, жіночі обличчя, білизна і ковдри на ганках. «Бережись!» — гукав кучер, не стримуючи коней. Ось широкий двір без трави, на ньому п'ять величезних корпусів з димарями, один від одного віддалік, товарні склади, бараки, і на всьому якийсь сірий наліт, наче від пилу. То тут, то там, як оазиси в пустелі, жалюгідні садочки і зелені або червоні дахи будинків, де живе адміністрація. Кучер раптом осадив коней, і коляска зупинилася біля дому, пофарбованого наново в сірий колір; тут був палісадник з бузком, укритим пилом, і на жовтому ганку дуже тхнуло фарбою.

— Заходьте, пане доктор,— говорили жіночі голоси в сінях і в передпокої; і разом з цим чути було зітхання і шепіт.— Заходьте, насилу дочекались... чисте горе. Ось сюди, будь ласка.

Пані Лялікова, повна, літня дама, в чорній шовковій сукні з модними рукавами, але, якщо зважати на обличчя, проста, малограмотна, дивилася на лікаря з тривогою й не наважувалась подати йому руку, не сміла. Поряд з нею стояла особа з коротким волоссям в рїпсе-пез, в строкатій, барвистій кофточці, худа і вже не молода. Прислуга називала її Христиною Дмитрівною, і Корольов догадався, що це гувернантка. Мабуть, їй, як найосвіченішій у домі, було доручено зустріти й прийняти лікаря, бо вона зараз-таки, кваплячись, почала викладати причини хвороби, з дрібними, настирливими подробицями, але не кажучи, хто хворий і в чому річ.

Лікар і гувернантка сиділи й говорили, а хазяйка стояла нерухомо біля дверей, чекаючи. З розмови Корсьлов зрозумів, що хворіє Ліза, дівчина двадцяти років, єдина дочка пані Лялікової, спадкоємниця; вона давно вже хворіла й лікувалася в різних докторів, а останньої ночі, з вечора до ранку, в неї було таке серцебиття, що всі в домі не спали; боялися, щоб не вмерла.

— Вона в нас, можна сказати, з малих літ була хворенька,— розказувала Христина Дмитрівна співучим голо-сом, раз у раз витираючи губи рукою.— Доктори кажуть — нерви, але коли вона була маленькою, доктори їй золотуху всередину загнали, то ось, думаю, може, від цього.

Пішли до хворої. Зовсім уже доросла, велика, доброго зросту, але негарна, схожа на матір, з такими самими

маленькими очима і з широкою, надмірно розвиненою нижньою частиною обличчя, не причесана, вкрита до підборіддя, вона в першу хвилину справила на Корольова враження істоти нещасної, бідної, що її з жалощів пригріли тут і притулили, і не вірилося, що це була спадкоємниця п'яти величезних корпусів.

— А ми до вас,— почав Корольов,— прийшли вас лікувати. Здрастуйте.

Він назвав себе й потиснув її руку,— велику, холодну, негарну руку. Вона сіла і, як видно, давно вже звикнувши до лікарів, байдужа до того, що плечі і груди в неї були відкриті, дала себе вислухати.

— У мене серцебиття,— сказала вона.— Цілу ніч був такий жах... я мало не вмерла від жаху! Дайте мені чого-небудь.

— Дам, дам! Заспокойтесь.

Корольов оглянув її і знизав плечима.

— Серце як слід,— сказав він,— все зовсім добре, все гаразд. Нерви, мабуть, розладналися трошки, але це така звичайна річ. Припадок, треба гадати, вже скінчився, лягайте собі спати.

У цей час принесли в спальню лампу. Хвора примружилась на світло і раптом схопила голову руками й заридала. І враження істоти бідної й негарної раптом зникло, і Корольов уже не помічав ні маленьких очей, ні незграбно розвиненої нижньої частини обличчя; він бачив лагідний страдницький вираз, що був такий розумний і зворушливий, і вся вона здавалась йому стрункою, жіночною, простою, і хотілося вже заспокоїти її не ліками, не порадю, а простим ласкавим словом. Мати обняла її голову й пригорнула до себе. Скільки розпачу, скільки скорботи на обличчі в старої! Вона, мати, вигодувала, виростила дочку, не жаліла нічого, все життя віддала на те, щоб навчити її французької мови, танців, музики, запрошувала для неї десятків учителів, найкращих лікарів, тримала гувернантку, і тепер не розуміла, звідки ці сльози, навіщо стільки мук, не розуміла й розгублювалася, і в неї був винуватий, тривожний, розпачливий вираз, наче вона пропустила щось іще дуже важливе, чогось ще не зробила, когось ще не запросила, а кого — невідомо.

— Лізонько, ти знов... ти знов,— говорила вона, пригортаючи до себе дочку.— Рідна моя, голубонько, дитинко моя, скажи, що тобі? Пожалій мене, скажи.

Обидві гірко плакали. Корольов сів на край ліжка і взяв Лізу за руку.

— Годі вам, чи варто плакати? — сказав він лагідно.— На світі ж нема нічого такого, що заслуговувало б цих сліз! Ну, не будемо плакати, не треба цього...

А сам думав:

«Заміж би їй пора...»

— Наш фабричний лікар давав їй калі-броматі,— сказала гувернантка,— але їй від цього, я помічаю, тільки гірше. По-моєму, вже як давати їй від серця, то краплі... забула, як вони називаються... Конвалійні, чи що.

І знову почалися всякі подробиці. Вона перебивала лікаря, заважала йому говорити, і на обличчі в неї було написано старання, наче їй, як найосвіченішій жінці в домі, треба обов'язково вести безперервну розмову з лікарем і неодмінно про медицину.

Корольову стало нудно.

— Я не знаходжу нічого особливого,— сказав він, виходячи з спальні і звертаючись до матері.— Якщо вашу дочку лікував фабричний лікар, то нехай і далі лікує. Лікування досі було правильне, і я не бачу потреби міняти лікаря. Навіщо міняти? Хвороба така звичайна, нічого серйозного...

Він говорив не поспішаючи, надіваючи рукавички, а пані Лялікова стояла нерухомо й дивилася на нього заплаканими очима.

— До десятигодинного поїзда залишилося півгодини,— сказав він,— сподіваюсь, я не спізнююся.

— А ви не можете в нас залишитися? — спитала вона, і знову сльози потекли в неї по щоках.— Совісно вас турбувати, але зробіть таку ласку... ради бога,— казала вона півголосом, оглядаючись на двері,— переночуйте в нас. Вона в мене одна... єдина дочка... Налякала минулої ночі, опам'ятатися не можу... Не їдьте, бога ради...

Він хотів сказати їй, що в нього в Москві багато роботи, що дома його чекає сім'я; йому було важко пробути в чужому домі без потреби цілий вечір і цілу ніч, але він подивився на її обличчя, зітхнув і став мовчки скидати рукавички.

В залі і вітальні для нього засвітили всі лампи і свічки. Він сидів біля рояля і перегортав ноти, потім розглядав картини на стінах, портрети. На картинах, намальованих олійними фарбами, в золотих рамах, були краєвиди

Криму, бурхливе море з корабликом, католицький чернець з чаркою, і все це сухе, зализане, бездарне... На портретах жодного гарного, цікавого обличчя, самі широкі вилиці, здивовані очі; у Лялікова, Лізиноного батька, маленький лоб і самовдоволене обличчя, мундир мішком сидить на його великому непородистому тілі, на грудях медаль і знак Червоного хреста. Культура вбога, розкіш випадкова, не осмислена, незручна, як той мундир; підлоги дратують своїм блиском, дратує люстра, і пригадується чомусь оповідання про купця, який ходив до бані з медаллю на шиї...

З передпокою долинав шепіт, хтось тихо хропів. І раптом з двору почулися різкі, уривчасті металеві звуки, яких Корольов раніше ніколи не чув і яких не зрозумів тепер; вони озвалися в його душі дивно і неприємно.

«Здається, ні за що не залишився б тут жити»...— подумав він і знову взявся до нот.

— Доктор, просимо закутити! — покликкала півголосом гувернантка.

Він пішов вечеряти. Стіл був великий, з безліччю закусок і вин, але вечеряло тільки двоє: він та Христина Дмитрівна. Вона пила мадеру, швидко їла й говорила, поглядаючи на нього крізь ріпсе-пез:

— Робітники нами дуже задоволені. На фабриці в нас кожної зими спектаклі, самі робітники грають, ну, читання з проєкційним ліхтарем, чудова чайна і, здається, чого вже. Вони до нас дуже прихильні, і коли дізналися, що Лізоньці погіршало, замовили молебень. Неосвічені, а теж почувають.

— Схоже на те, у вас у домі нема жодного чоловіка,— сказав Корольов.

— Жодного. Петро Никанорович помер півтора року тому, і ми самі залишились. Так і живемо втрьох. Влітку тут, а взимку в Москві на Полянці. Я в них уже одинадцять років живу. Як своя.

На вечерю подавали чечугу, курячі котлети і компот; вина були дорогі, французькі.

— Ви, доктор, будь ласка, без церемонії,— говорила Христина Дмитрівна і їла, втираючи рота кулачком, і видно було, що вона жила тут зовсім розкішно.— Будь ласка, призвольйтесь.

Після вечері доктора відвели в кімнату, де для нього було приготовлено постіль. Та йому не хотілося спати,

було душно і в кімнаті тхнуло фарбою; він надів пальто і вийшов.

Надворі було холоднуvато; вже починало світати, і у вогкому повітрі виразно виступали всі п'ять корпусів з їх довгими димарями, бараки і склади. З нагоди свята не працювали, було у вікнах темно, і тільки в одному з корпусів горіло ще в печі, двоє вікон були багрові, і з димаря разом з димом часом вихоплювався вогонь. Далеко за двором кричали жаби і співав соловей.

Дивлячись на корпуси й на бараки, де спали робітники, він знову думав про те, про що думав завжди, коли бачив фабрики. Нехай спектаклі для робітників, проєкційні ліхтарі, фабричні лікарі, різні поліпшення, та все ж робітники, яких він сьогодні зустрів по дорозі з станції, нічим не відрізняються з вигляду від тих робітників, яких він бачив давно, в дитинстві, коли ще не було фабричних спектаклів і поліпшень. Він, як медик, що правильно міркував про хронічні страждання, корінна причина яких була незрозуміла і невиліковна, і на фабрики дивився, як на непорозуміння, що його причина теж була неясна і неусувна; і всі поліпшення в житті фабричних він не вважав зайвими, але дорівнював їх до лікування невиліковних хвороб.

«Тут непорозуміння, звичайно...— думав він, дивлячись на багрові вікна.— Тисячі з півтори-дві фабричних працюють без відпочинку, в нездорових умовах, виробляючи поганий ситець, живуть надголодь і тільки подекуди в шинку витверезуються від цього кошмару; сотня людей наглядає за роботою і все життя цієї сотні йде на записування штрафів, на лайку, несправедливості, і тільки двоє-трое, так звані хазяї, користуються вигодами, хоч і зовсім не працюють і гидують поганим ситцем. Та які вигоди, як користуються ними? Лялікова і її дочка нещасні, на них жалко дивитися, живе собі на втіху тільки одна Христина Дмитрівна, літня, придуркувата дівчина в рiпсе-пез. І виходить так, значить, що працюють усі ці п'ять корпусів і на східних ринках продається поганий ситець для того тільки, щоб Христина Дмитрівна могла їсти чечугу та пити мадеру.

Раптом почувися дивні звуки, ті самі, які Корольов чув перед вечерею. Коло одного з корпусів хтось бив у металічну дошку, бив і зразу ж затримував звук, отож виходили короткі, різкі, нечисті звуки, схожі на «дер... дер... дер...» Потім пiвхвилини тиші, і біля другого корпусу

почулися звуки, такі самі уривчасті й неприємні, тільки вже нижчі, басові — «дрин... дрин... дрин...» Одинадцять раз. Як видно, це сторожі били одинадцятую годину.

Почулося біля третього корпусу: «жак... жак... жак...» І так коло всіх корпусів і потім за бараками та за ворітьми. І схоже було, начебто серед нічної тиші давало ці звуки саме страховище з багровими очима, сам диявол, який володів тут і хазяями, і робітниками, і обдурював і тих і других.

Корольов вийшов з двору в поле.

— Хто йде? — гукнули до нього біля воріт грубим голосом.

«Наче в острозі...» — подумав він і нічого не відповів.

Тут солов'ї і жаби були чутніші, почувалась травнева ніч. Зі станції долинав шум поїзда; співали десь сонні півні, але все ж ніч була тиха, світ спокійно спав. У полі, недалеко від фабрики, стояв зруб, тут було складено матеріал для будівлі. Корольов сів на дошки і думав далі:

«Добре чуває себе тут тільки одна гувернантка, і фабрика працює для її задоволення. Але це так здається, вона тут підставна особа. А головний, для кого тут усе робиться, — це диявол».

І він думав про диявола, в якого не вірив, і оглядався на двоє вікон, в яких світилося. Йому здавалося, що цими багровими очима дивився на нього сам диявол, та невідома сила, яка створила відносини між дужими і слабкими, цю грубу помилку, якої тепер нічим не виправиш. Треба, щоб дужий заважав жити слабкому, такий закон природи, але це зрозуміле і легко вкладається в думку тільки в газетній статті або в підручнику, а в тій каші, яку являє собою буденне життя, в плутанині всіх дрібниць, з яких зіткано людські відносини, це вже не закон, а логічна неадаптивність, коли і дужий, і слабкий однаково падають жертвою своїх взаємних відносин, мимоволі підкоряючись якійсь спрямовуючій силі, невідомій, сторонній для людини, силі, що стоїть поза життям. Так думав Корольов, сидячи на дошках, і помалу його опанував настрій, начебто ця невідома, таємнича сила справді була близько і дивилася. Тимчасом на сході дедалі блідішало, час минав швидко. П'ять корпусів і димарі на сірому фоні світанку, коли кругом не було ні душі, наче вимерло все, мали особливий вигляд, не такий, як удень: зовсім випало з пам'яті, що тут усередині парові двигуни, електрика, телефони, а якось

усе думалося про будівлі на палях, про кам'яний вік, почувалася присутність грубої, несвідомої сили...

І знову почулося:

— Дер... дер... дер... дер...

Дванадцять раз. Потім тихо, тихо півхвилини і — лунає в другому кінці двору:

— Дрин... дрин... дрин...

«Страшенно неприємно!» — подумав Корольов.

— Жак... жак... — почувалося в третьому місці уривчасто, різко, наче з досадою, — жак... жак...

І щоб пробити дванадцятую годину, потрібно було хвилин з чотири. Потім затихло; і знову таке враження, ніби вимерло все навкруги.

Корольов посидів ще трохи й вернувся в дім, але ще довго не лягав. У суміжних кімнатах шепотілися, чути було човгання туфель і босих ніг.

«Чи не знову з нею припадок?» — подумав Корольов.

Він вийшов, щоб глянути на хвору. В кімнатах було вже зовсім видно, і в залі на стіні й на підлозі тремтіло слабке сонячне світло, що пробилося сюди, крізь ранковий туман. Двері до кімнати Лізи були відчинені, і сама вона сиділа в кріслі біля постелі, в капоті, закутана в шаль, непричесана. Штори на вікнах були спущені.

— Як ви себе відчуваєте? — спитав Корольов.

— Дякую вам.

Він помацав пульс, потім поправив їй волосся, що впало на лоб.

— Ви не спите, — сказав він. — Надворі прекрасна погода, весна, співають солов'ї, а ви сидите поночі і про щось думаєте.

Вона слухала й дивилася йому в обличчя; очі в неї були сумні, розумні, і було видно, що вона хоче щось сказати йому.

— Часто це з вами буває? — спитав він.

Вона поворушила губами й відповіла:

— Часто. Мені майже кожної ночі тяжко.

В цей час надворі сторожі почали бити другу годину. Почулося — «дер... дер...», і вона здригнулась.

— Вас непокоять ці стукооти? — спитав він.

— Не знаю. Мене тут усе непокоить, — відповіла вона й задумалась. — Все непокоить. У вашому голосі мені вчувається співчуття, мені з першого погляду на вас чомусь здалося, що з вами можна говорити про все.

— Говоріть, прошу вас.

— Я хочу сказати вам свою думку. Мені здається, що в мене не хвороба, а непокоюсь я і мені страшно, бо так склалося й інакше бути не може. Навіть найздоровша людина не може не непокоїтися, якщо в неї, наприклад, під вікном ходить розбійник. Мене часто лікують,— казала вона далі, дивлячись собі на коліна і усміхнулася соромливо,— я, звичайно, дуже вдячна і не заперечую користі лікування, але мені хотілося б поговорити не з лікарем, а з близькою людиною, з другом, який зрозумів би мене, переконав би мене, що я права чи неправа.

— Хіба у вас нема друзів? — спитав Корольов.

— Я самотня. У мене є мати, я люблю її, але все ж я самотня. Так життя склалося... Самотні багато читають, але мало говорять і мало чують, життя для них таємниче; вони містики і часто бачать диявола там, де його нема. Тамара в Лермонтова була самотня і бачила диявола.

— А ви багато читаете?

— Багато. У мене ж весь час вільний, з ранку до вечора. Вдень читаю, а ночами — порожня голова, замість думок якісь тіні.

— Ви що-небудь бачите ночами? — спитав Корольов.

— Ні, але я почуваю...

Вона знов усміхнулась і підвела очі на лікаря й дивилася так журно, так розумно; і йому здавалося, що вона вірить йому, хоче говорити з ним щиро і що вона думає так само, як і він. Але вона мовчала і, можливо, чекала, чи не почне говорити він.

І він знав, що сказати їй; для нього було ясно, що їй треба якнайшвидше покинути п'ять корпусів і мільйон, якщо він у неї є, покинути цього диявола, який ночами дивиться; для нього було ясно також, що так думала й вона сама, і тільки чекала, щоб хто-небудь, кому вона вірить, підтвердив це.

Але він не знав, як це сказати... Як? Засуджених людей соромляться питати, за що їх засуджено, так і дуже багатих людей ніяково буває питати, навіщо їм так багато грошей, чому вони так погано розпоряджаються своїм багатством, чому не кидають його, навіть коли бачать у ньому своє нещастя; і якщо починають розмову про це, то виходить вона звичайно соромлива, ніякова, довга.

«Як сказати? — роздумував Корольов.— Та й чи треба казати?»

І він сказав те, що хотів, не просто, а стороною:

— Ви в становищі власниці фабрики й багатії спадкоємниці невдоволені, не вірите в своє право і тепер ось не спите, це, звичайно, краще, ніж коли б ви були вдоволені, міцно спали і думали, що все гаразд. У вас поважне безсоння; як би там не було, воно є доброю ознакою. Справді, у батьків наших була б неможлива така розмова, як ось у нас тепер; ночами вони не розмовляли, а міцно спали, а ми, наше покоління, погано спимо, мучимось, багато говоримо і все думаємо, праві ми, чи ні. А для наших дітей або внуків питання це, — праві вони, чи ні, — буде вже розв'язано. Їм буде видніше, ніж нам. Хороше буде життя років через п'ятдесят, жаль тільки, що ми не дотягнемо. Цікаво було б глянути.

— А що ж робитимуть діти і внуки? — спитала Ліза.

— Не знаю... Мабуть, покидають усе й підуть.

— Куди підуть?

— Куди?.. Та куди хоч, — сказав Корольов і засміявся. — Хіба мало куди можна піти хорошій, розумній людині.

Він глянув на годинник.

— Вже сонце зійшло, однак, — сказав він. — Вам пора спати. Роздягайтесь і спіть собі на здоров'я. Дуже радий, що познайомився з вами, — казав він, потискуючи їй руку. — Ви гарна, цікава людина. На добраніч!

Він пішов до себе й ліг спати.

Другого дня ранком, коли подали екіпаж, всі вийшли на ганок проводити його. Ліза була по-святковому в білому платті, з квіткою у волоссі, бліда, млосна; вона дивилася на нього, як учора, сумно й розумно, усміхалася, говорила і все з таким виразом, начебто хотіла сказати йому щось особливе, важливе, — тільки йому одному. Було чути, як співали жайворонки, як дзвонили до церкви. Вікна у фабричних корпусах весело сяяли, і, проїжджаючи через двір і потім дорогою до станції, Корольов уже не пам'ятав ні про робітників, ні про будівлі на палях, ні про диявола, а думав про той час, може, вже близький, коли життя буде таким самим ясним і радісним, як цей тихий, недільний ранок; і думав про те, як це приємно такого ранку, весною, їхати тройкою, в добрій колясці і грітися на сонечку.

ДУШЕЧКА

Оленька, дочка відставного колезького асесора Племянникова, сиділа в себе на подвір'ї на ганочку, задумавшись. Було жарко, настирливо докучали мухи, і було так приємно думати, що скоро вже вечір. Зі сходу насувалися темні дощові хмари, і звідтіля зрідка потягувало вологою.

Серед подвір'я стояв і дивився на небо антрепренер та орендар саду для розваг «Тіволі» — Кукін, який квартирував тут же на подвір'ї, у флігелі.

— Знову! — говорив він з одчаєм. — Знов буде дощ! Щодня дощі, щодня дощі — наче навмисно! Адже ж це петля! Це розорення! Щодня страшні збитки!

Він сплеснув руками і продовжував, звернувшись до Оленьки:

— Ось вам, Ольго Семенівно, наше життя. Хоч плач! Працюєш, стараєшся, мучишся, ночами не спиш, усе думаєш, як би краще — і що ж? З одного боку публіка темна, дика. Даю їй найліпшу оперетку, феєрію, чудесних куплетистів, але хіба їй це потрібне? Хіба вона в цім тямить що-небудь? Їй потрібний балаган! Їй подавай пошлість! З другого боку, подивіться на погоду. Майже кожного вечора дощ. Як зарядило з десятого травня, так потім увесь травень і червень, просто жах! Публіка не ходить, але ж я за оренду плачу? Артистам плачу?

Другого дня надвечір знову насувалися хмари, і Кукін говорив з істеричним реготом:

— Ну, що ж? І нехай! Нехай хоч увесь сад залле, хоч мене самого! Щоб мені не мати щастя ні на цьому, ні на

А. П. Чехов і О. М. Горький. (Ялта 1901 р.)

тому світі! Хай артисти подають на мене в суд! Що суд? Хоч на каторгу у Сибір! Хоч на ешафот! Ха-ха-ха!

І третього дня те саме...

Оленька слухала Кукіна мовчки, серйозно, і бувало сльози з'являлися в неї на очах. Кінець кінцем нещастя Кукіна зворушили її, вона його полюбила. Він був малий на зріст, худий, жовтий на обличчі, з зачесаними височками, говорив кволим тенорцем і, коли говорив, то кривив рота; і на обличчі в нього завжди був написаний відчай, але все ж він збудив у ній справжнє, глибоке почуття. Вона завжди любила когось і не могла без цього. Раніше вона любила свого татка, який тепер сидів хворий, у темній кімнаті, в кріслі, і важко дихав; любила свою тітку, що іноді, раз на два роки, приїжджала з Брянська, а ще раніше, коли навчалася в прогімназії, любила свого вчителя французької мови. Це була тиха, добродушна, жаліслива панна з лагідним, м'яким поглядом, дуже здорова. Дивлячись на її повні рожеві щоки, на м'яку білу шию з темною родимкою, на добру наївну посмішку, яка була на її обличчі, коли вона слухала щось приємне, мужчини думали: «Справді, нічого собі...» і теж усміхалися, а гостідами не могли втриматись, щоб раптом серед розмови не схопити її за руку й не проговорити в пориві задоволення:

— Душечко!

Будинок, у якому вона жила з дня народження і який в заповіті був записаний на її ім'я, стояв на околиці міста, в Циганській Слобідці, недалеко від саду «Тіволі»; вечорами й ночами їй чутно було, як у саду грала музика, як лопалися з тріском ракети, і їй здавалося, що це Кукін воює з своєю долею й бере приступом свого головного ворога — байдужу публіку; серце в неї солодко завмирало, спати зовсім не хотілось, і коли під ранок він повертався додому, вона тихо стукала у віконце із своєї спальні і, показуючи йому крізь завіски тільки обличчя й одне плече, ласкаво усміхалася...

Він посватався, і вони повінчалися. І коли він побачив як слід її шию та повні здорові плечі, то сплеснув руками і промовив:

— Душечко!

Він був щасливий, але тому, що в день весілля і потім вночі йшов дощ, з обличчя в нього не зникав вираз одчаю.

Після весілля жили добре. Вона сиділа в нього в касі, доглядала за порядком в саду, записувала витрати, видавала платню, і її рожеві щоки, мила, наївна, схожа на сяйво, усмішка, миготіли то у віконечку каси, то за кулісами, то в буфеті. І вона вже говорила своїм знайомим, що найвизначніше, найважливіше і найпотрібніше в світі — це театр і що зазнати справжньої насолоди й стати освіченим та гуманним можна тільки в театрі.

— Але хіба публіка розуміє це? — говорила вона. — Йй потрібний балаган! Учора в нас ішов «Фауст навиворіт», і майже всі ложі були порожні, а якби ми з Ванечкою поставили якусь пошлість, то, повірте, театр був би переповнений. Завтра ми з Ванечкою ставимо «Орфея в пеклі», приходьте.

І що говорив про театр та акторів Кукін, те повторювала й вона. Публіку вона так само, як і він, зневажала за байдужість до мистецтва і за темноту, на репетиціях втручалася, поправляла акторів, доглядала за поведінкою музикантів, і коли в місцевій газеті несхвально писали про театр, вона плакала й потім ходила до редакції за поясненням.

Актори любили її й називали «ми з Ванечкою» і «душечкою»; вона жаліла їх і давала їм потрошки в позику, і якщо, траплялося, її обманювали, то вона тільки тихенько плакала, але чоловікові не жалілася.

І взимку жили добре. Зняли в оренду міський театр на цілу зиму й здавали його на короткий час то українській трупі, то фокусникові, то місцевим аматорам. Оленька повнішала і вся сяяла від задоволення, а Кукін худнув та жовтішав і скаржився на страшні збитки, хоч усю зиму справи йшли непогано. Ночами він кашляв, а вона напувала його малиною й липовим цвітом, натирала одеколоном, кутала в свої м'які шалі.

— Який ти в мене славненький! — казала вона зовсім щиро, пригладжуючи йому волосся. — Який ти в мене гарненький!

Великим постом він поїхав до Москви набирати трупу, а вона без нього не могла спати, все сиділа біля вікна й дивилася на зорі. І в цей час вона порівнювала себе з курми, які теж цілу ніч не сплять і почувають неспокій, коли в курнику нема півня. Кукін затримався в Москві і писав, що повернеться до великодня, і в листах уже робив розпорядження щодо «Тіволі». Але під страсний понеді-

лок, пізно ввечері, раптом почувся зловісний стукіт у ворота; хтось бив у хвіртку, як у бочку: — бум! бум! бум! Сонна куховарка, ляпаючи босими ногами по калюжах, побігла відчиняти.

— Одчиніть, будь ласка! — говорив хтось за ворітьми глухим басом.— Вам телеграма!

Оленька й раніше одержувала телеграми від чоловіка, але тепер чомусь так і обімліла. Тремтячими руками вона розпечатала телеграму й прочитала таке:

«Іван Петрович помер сьогодні нагло сючала ждемо розпоряджень хохорон вівторок».

Так і було надруковано в телеграмі «хохорон» та якесь незрозуміле слово «сючала»; підпис був режисера опереткової трупи.

— Голубчику мій! — заридала Оленька.— Ванечко мій миленький, голубчику мій! Нащо ж я з тобою зустрілася? Нащо я тебе пізнала й покохала? На кого ж ти покинув свою сердешну Оленьку, сердешну, нещасну?..

Кукіна поховали у вівторок, у Москві, на Ваганьковому; Оленька повернулася додому в середу і, як тільки ввійшла до себе, то впала на ліжку й заридала так голосно, що чути було на вулиці і в сусідніх дворах.

— Душечка! — казали сусідки, хрестячись,— душечка Ольга Семенівна, матінка, як побивається!

Через три місяці після того, якось Оленька поверталася з обідні, сумна, в глибокому траурі. Сталося так, що поряд з нею ішов, так само повертаючись із церкви, один з її сусідів, Василь Андрійович Пустовалов, управитель лісного складу купця Бабакаєва. У солом'яному капелюху та в білому жилеті з золотим ланцюжком він був схожий більше на поміщика, ніж на торговця.

— Усяка річ має свій порядок, Ольго Семенівно,— говорив він солідно, із співчуттям у голосі,— і якщо хто з наших ближніх помирає, то, значить, так богові завгодно, і в цьому випадку ми повинні себе пам'ятати і зносити з покірливістю.

Довівши Оленьку до хвіртки, він попрощався й пішов далі. Після того цілий день вчувався їй його солідний голос і, ледве вона заплющувала очі, як ввижалася його темна борода. Він їй дуже сподобався. І, очевидно, вона теж справила на нього враження, бо трохи згодом до неї прийшла пити кофе одна літня, мало їй знайома дама, що як тільки сіла за стіл, то негайно заговорила про Пусто-

валова, про те, що він хороша, солідна людина і що за нього залюбки піде кожна наречена. Через три дні прийшов з візитом і сам Пустовалов; він сидів недовго, хвилини з десять, і говорив мало, але Оленька його покохала, так покохала, що цілу ніч не спала й горіла, як у гарячці, а зранку послала по літню даму. Скоро її засватали, потім було весілля.

Пустовалов і Оленька, одружившись, жили добре. Звичайно він сидів у лісному складі до обіду, потім ішов у справах, а його зміняла Оленька, яка сиділа в конторі до вечора і писала там рахунки та відпускала товар.

— Тепер дерево з кожним роком дорожчає на двадцять процентів,— говорила вона покупцям і знайомим.— Помилуйте, раніше ми торгували місцевим деревом, а тепер Васечка мусить щороку їздити по дерево у Могильовську губернію. А який тариф! — говорила вона, з жахом закриваючи обидві щокі руками.— Який тариф!

Їй здавалося, що вона торгує деревом уже давно-давно, що в житті найважливіше й найпотрібніше це дерево, і щось рідне, зворушливе вчувалося їй у словах: брус, кругляк, тес, шалівка, безім'янка, лати, лафет, обапіл... Ночами, коли вона спала, їй снилися цілі гори дощок і тесу, довгі безкраї валки підвід, що везуть дерево кудись далеко за місто; снилося їй, ніби цілий полк дванадцятиаршинних, п'ятивершкових колод сторчма йшов війною на лісний склад, як колоди, бруси й обаполи стукались, даючи гулкий звук сухого дерева, все падало й знову вставало, нагромаджуючись одне на одне; Оленька скрикувала уві сні, і Пустовалов ніжно казав їй:

— Оленько, що тобі, любя? Перехрестись!

Які думки були в чоловіка, такі і в неї. Якщо він думав, що в кімнаті жарко, або що справи тепер затихли, то так думала й вона. Чоловік її не любив ніяких розваг і в свята сидів дома, і вона так само.

— І все ви дома або в конторі,— говорили знайомі.— Ви пішли б до театру, душечко, чи до цирку.

— Нам з Васечкою ніколи по театрах ходити,— відповідала вона поважно.— Ми люди праці, нам не до дурниць. В театрах отих, що доброго?

Суботами Пустовалов і вона ходили до всеношної, в свята — до ранньої обідні і, повертаючись з церкви, ішли рядочком, з розчуленими обличчями, від обох хороше пахло, і її шовкове вбрання приємно шелестіло; а дома пили

чай із здобним хлібом та з різним варенням, потім їли пиріг. Щодня опівдні на подвір'ї й за ворітьми на вулиці смачно пахло борщем та смаженою бараниною або качкою, а пісними днями — рибою, і повз ворота не можна було пройти, щоб не захотілося їсти. В конторі завжди кипів самовар, і покупців угощали чаєм з бубликами. Раз на тиждень подружжя ходило до бані й поверталось звідти рядочком, обое червоні.

— Нічого, живемо добре, — сказала Оленька знайомим, — слава богу. Дай боже всякому жити, як ми з Васечкою.

Коли Пустовалов виїздив до Могильовської губернії по дерево, вона дуже нудьгувала і ночами не спала, плакала. Іноді вечорами приходив до неї полковий ветеринарний лікар Смирнін, молодий чоловік, що квартирував у неї в флігелі. Він розповідав їй що-небудь або грав з нею в карти, і це її розважало. Особливо цікаві були його розповіді з його власного родинного життя; він був одружений і мав сина, але з дружиною розійшовся, бо вона його зрадила, і тепер він її ненавидів і посилав їй щомісячно по сорок карбованців на утримання сина. І, слухаючи про це, Оленька зітхала й похитувала головою, і їй було шкода його.

— Ну, спаси вас господи, — говорила вона, прощаючись з ним і проводжаючи його з свічкою до сходів. — Спасибі, що поскучали зі мною, дай вам боже здоров'я, царице небесна...

І завжди вона висловлювалася так поважно, так розсудливо, наслідуючи чоловіка; ветеринар уже зникав унизу за дверима, а вона гукала його й казала:

— Знаєте, Володимире Платоновичу, ви б помирилися з вашою дружиною. Простили б її хоч заради сина!.. Хлопчик же, мабуть, усе розуміє.

А коли повертався Пустовалов, вона розповідала йому півголосом про ветеринара та його нещасливе родинне життя, і обое зітхали й похитували головами та говорили про хлопчика, який, певно, нудьгує за батьком, потім за якоюсь дивною течією думок, обое ставали перед образами, клали земні поклони й молилися, щоб бог послав їм дітей.

І так прожили Пустовалови тихо й мирно, в любові та повній згоді шість років. Та якось узимку Василь Андрійович на складі, напившись гарячого чаю, вийшов без шапки видавати дерево, простудився й занедужав. Його

лікували найкращі лікарі, але хвороба взяла своє, і він помер, прохворівши чотири місяці. І Оленька знову овдовіла.

— На кого ж ти мене покинув, голубчику мій? — ридала вона, поховавши чоловіка.— Як же я тепер житиму без тебе, сердешна я й нещасна? Люди добрі, пожалійте мене, сироту круглу...

Вона ходила в чорному вбранні з плерезами і вже відмовилася назавжди від капелюшка й рукавичок, виходила з дому рідко, тільки до церкви або на чоловікову могилку, і жила дома, мов черничка. І тільки як минуло шість місяців, вона зняла плерези й стала відчиняти віконниці. Іноді вже бачили ранками, як вона ходила по провізії на базар із своєю кухаркою, але про те, як вона жила в себе тепер і що робилося в неї дома, можна було тільки догадуватися. З того, наприклад, догадувалися, що бачили, як вона в своєму садочку пила чай з ветеринаром, а він читав їй вголос газету, і ще з того, що, зустрівшись на пошті з якоюсь знайомою дамою, вона сказала:

— У нас у місті немає правильного ветеринарного нагляду, і тому багато хвороб. Раз у раз чуєш, як люди занедужують від молока і заражаються від коней та корів. Про здоров'я свійських тварин, по суті, треба піклуватися так само, як про здоров'я людей.

Вона повторювала слова ветеринара і тепер додержувалась у всьому такої ж думки, як і він. Було ясно, що вона не могла прожити без прихильності й одного року і знайшла своє нове щастя у себе в флігелі. Іншу б осудили за це, але про Оленьку ніхто не міг подумати погано, і все було таке зрозуміле в її житті. Вона і ветеринар нікому не говорили про зміну, яка сталася в їхніх взаєминах, і намагалися приховати, але це їм не вдавалося, бо в Оленьки не могло бути таємниць. Коли до нього приходили гості, його товариші по службі в полку, то вона, наливаючи їм чаю або подаючи вечеряти, починала говорити про чуму на рогатій худобі, про перлинну хворобу, про міські бойні, а він страшенно ніяковів і, коли виходили гості, хапав її за руку й шипів сердито:

— Я ж просив тебе не говорити про те, чого ти не розумієш! Коли ми, ветеринари, розмовляємо поміж собою, то, будь ласка, не втручайся. Це, нарешті, нудно!

А вона дивилася на нього з подивом та тривогою й запитувала:

— Володичку, про що ж мені говорити?!

І вона із слізьми на очах обіймала його, благала не сердитись, і обоє були щасливі.

Та, проте, це щастя тривало недовго. Ветеринар виїхав разом з своїм полком, виїхав назавжди, бо полк перевели кудись дуже далеко, мало не в Сибір. І Оленька залишилася сама.

Тепер уже вона була зовсім сама. Батько давно вже помер, і крісло його валялося на горіщі, заповишене, без однієї ніжки. Вона схудла і змарніла, і на вулиці зустрічні вже не дивилися на неї, як колись, і не всміхалися до неї; очевидно, найкращі роки вже минули, залишилися позаду, і тепер починалося якесь нове життя, невідоме, про яке краще не думати. Вечорами Оленька сиділа на ганочку, і їй чутно було, як у «Тіволі» грала музика й лопалися ракети, та це вже не викликало ніяких думок. Дивилась вона байдуже на своє порожнє подвір'я, ні про що не думала, нічого не хотіла, а потім, коли надходила ніч, ішла спати й бачила уві сні своє порожнє подвір'я. Їла й пила вона наче мимохіть.

А головне, що найгірше за все, в неї не було ніяких думок. Вона бачила навколо себе предмети й розуміла все, що робилося навкруги, але ні про що не могла скласти думки й не знала, про що їй розмовляти. А який це жах не мати ніякої думки! Бачиш, наприклад, як стоїть пляшка або йде дощ, або їде селянин возом, але навіть ця пляшка, чи дощ, чи селянин, який у них сенс, сказати не можеш і навіть за тисячу карбованців нічого не сказав би. За Кукіна й Пустовалова, а потім за ветеринара Оленька могла пояснити все й сказала б свою думку про що завгодно, а тепер і в голові і в серці в неї була така ж порожнеча, як і на подвір'ї. І так мсторошно, і так гірко, неначебно об'їлася долину.

Місто поволі розширювалося на всі сторони. Циганську Слобідку вже називали вулицею, і там, де були сад «Тіволі» та лісні склади, вирости вже будинки й утворився ряд провулків. Як швидко біжить час! Будинок в Оленьки потемнішав, дах заіржавів, сарай похилився, і все подвір'я заросло бур'яном та жалкою кропивою. Сама Оленька постаріла, змарніла: влітку вона сидить на ганочку, і на душі в неї, як і раніш, і порожньо, і нудно, і одгонить полинем, а взимку сидить вона біля вікна й дивиться на сніг. Чи повіє весною, чи донесе вітер передзвін

соборних дзвонів, і раптом налинуть спогади про минуле, солодко стиснеться серце, і з очей поллються рясні сльози, але це тільки на хвилину, а далі знову пустка, і невідомо, нащо живеш. Чорна кішечка Бриська лащитья й м'яко муркоче, та не зворушують Оленьку ці кішчині пестощі. Чи цього ж їй треба! Їй би такої любові, яка захопила б усю її істоту, всю душу, розум, дала б їй думки, напрямок у житті, зіграла б її старіючу кров. І вона струшує з пелени чорну Бриську і говорить їй з досадою:

— Іди, іди... Нічого тут!

І так день по дню, рік за роком,— і жодної радості, і немає ніякої думки. Що скаже Мавра-кухарка, те й добре.

Одного гарячого липневого дня, надвечір, коли по вулиці гнали міську череду і все подвір'я заповнилося хмарами куряви, раптом хтось постукав у хвіртку. Оленька пішла сама відчиняти і, як глянула, так і обімліла: за ворітьми стояв ветеринар Смирнін, уже сивий і в цивільному вбранні. Їй враз згадалося все, вона не втрималась, заплакала й поклала йому голову на груди, не сказавши жодного слова, і через сильне хвилювання не помітила, як обоє потім увійшли в будинок, як сіли чай пити.

— Голубчику мій! — бурмотіла вона, тремтячи від радості.— Володимире Платоновичу! Звідки бог приніс?

— Хочу тут зовсім оселитися,— розповідав він.— Подав у відставку і ось приїхав спробувати щастя на волі, пожити осілим життям. Та й сина пора вже віддавати до гімназії. Виріс. Я ж, знаєте, помирився з дружиною.

— А де ж вона? — спитала Оленька.

— Вона з сином у готелі, а я от ходжу й квартири шукаю.

— Господи, батечку, та візьміть у мене будинок! Чим не квартира? Ох, господи, та я з вас нічого й не візьму,— захвилювалась Оленька й знову заплакала.— Живіть тут, а для мене й флігеля досить. Радість яка, господи!

Другого дня вже фарбували на будинку дах та білили стіни, а Оленька, взявшись у боки, ходила по двору й розпоряджалася. На обличчі в неї засвітилася колишня усмішка, і вся вона ожила, посвіжішала, наче прокинулася від довгого сну. Приїхала дружина ветеринара, худорлява, негарна дама з коротким волоссям і вередливим виразом, і з нею хлопчик Саша, маленький не по літах (йому йшов уже десятий рік), повний, з ясними голубими очима і з

ямочками на щоках. І ледве хлопчик увійшов у двір, як побіг за кішкою, і зараз же залунав його веселий, радісний сміх.

— Тітонько, це ваша кішка? — спитав він в Оленьки.— Коли вона у вас ощениться, то, будь ласка, подаруйте нам одне котенятко. Мама дуже боїться мишей...

Оленька поговорила з ним, напоїла його чаєм, і серце в неї в грудях стало раптом теплим і солодко стислося, наче цей хлопчик був її рідний син. І коли ввечері він, сидячи в ідальні, повторював уроки, вона дивилась на нього розчулено й жалісливо і шепотіла:

— Голубчику мій, красунчику... Дитяtko моє, і вродився ж ти такий розумнений, такий біленький.

— Островом називається,— прочитав він,— частина суходолу, з усіх боків оточена водою.

— Островом називається частина суходолу...— повторила вона, і це була її перша думка, яку вона висловила впевнено після стількох років мовчання й порожнечі в думках.

І вона вже мала свої погляди і за вечерею говорила з Сашиними батьками про те, як важко тепер дітям учитися в гімназії, але що все-таки класична освіта краща за реальну, бо з гімназії всюди відкрито шлях; хочеш — іди в лікарі, хочеш — в інженери.

Саша став ходити до гімназії. Його мати поїхала в Харків до сестри й не поверталася; батько його щодня їздив кудись оглядати гурти і, траплялось, не жив дома днів по три, і Оленьці здавалося, що Сашу зовсім занедбали, що він зайвий у домі, що він умирає з голоду: і вона перевела його до себе у флігель і влаштувала його там у маленькій кімнатці.

І ось уже минуло півроку, як Саша живе в неї у флігелі. Щоранку Оленька входить у його кімнатку; він міцно спить, поклавши руку під щоку, не дихає. Йй шкода будити його.

— Сашенько,— каже вона сумно,— вставай, голубчику! До гімназії пора.

Він устає, одягається, молиться богу, потім сідає чай пити; випиває три склянки чаю й з'їдає два великі бублики та половину французької булки з маслом. Він ще не зовсім прокинувся від сну і тому не в настрої.

— А ти, Сашенько, не твердо вивчив байку,— каже Оленька й дивиться на нього так, немов виряджає його

в далеку дорогу.— Клопіт мені з тобою. Ти вже старайся, голубчику, вчися... Слухайся вчителів.

— Ах, облиште, будь ласка! — говорить Саша.

Потім він іде вулицею в гімназію, сам маленький, але у великому кашкеті, з ранцем на спині. За ним нечутно йде Оленька.

— Сашенько-о! — окликає вона.

Він оглядається, а вона тиче йому в руку фініка або цукерку. Коли повертають в той провулок, де стоїть гімназія, йому стає соромно, що за ним іде висока, повна жінка; він оглядається й каже:

— Ви, тьотю, йдіть додому, а я тепер уже сам дійду.

Вона зупиняється й дивиться йому вслід, не кліпаючи, аж поки він зникає в під'їзді гімназії. Ах, як вона його любить! З її колишніх прихильностей жодна не була такою глибокою, ніколи ще раніше її душа не підкорялася так віддано, некорисливо і з такою радістю, як тепер, коли в ній усе дужче й дужче розпалювалося материнське почуття. За цього чужого їй хлопчика, за його ямочки на щоках, за кашкет, вона віддала б усе своє життя, віддала б з радістю, із слізьми розчулення. Чому? А хто ж його знає — чому?

Провівши Сашу до гімназії, вона повертається додому тихо, така задоволена, спокійна, велелюбна; її обличчя, помолоділе за останні півроку, всміхається, сяє; зустрічні дивляться на неї, почувають задоволення й кажуть їй:

— Здрастуйте, душечко Ольго Семенівно! Як поживаєте, душечко?

— Важко тепер стало в гімназії вчитися, — розповідає вона на базарі.— Легко сказати, вчора в першому класі задали байку напам'ять, та переклад латинський, та задачу... Ну, де тут маленькому?

І вона починає говорити про вчителів, про уроки, про підручники, — те саме, що каже про них Саша.

О третій годині разом обідають, увечері разом учать уроки і плачуть. Вкладаючи його в ліжку, вона довго хрестить його й шепоче молитву, потім, лягаючи спати, мріє про те майбутнє, далеке й туманне, коли Саша, скінчивши курс, стане лікарем або інженером, матиме власний великий будинок, коні, коляску, одружиться, і в нього народяться діти... Вона засинає і все думає про те саме, і слізи течуть у неї по щоках із заплющених очей. І чорна кішечка лежить у неї під боком і муркоче:

— Мур... мур... мур...

Раптом сильний стукіт у хвіртку. Оленька прокидається й не дихає від страху; серце в неї дуже б'ється. Минає з півхвилини, і знову стукіт.

«Це телеграма з Харкова,— думає вона, починаючи тремтіти всім тілом.— Мати вимагає Сашу до себе в Харків... О, господи!»

Вона в одчаї; в неї холонуть голова, ноги, руки, і здається, що нещаснішої від неї немає людини в цілому світі. Але минає ще хвилина, чути голоси: то ветеринар повернувся додому з клубу.

«Ну, слава богу!» — думає вона.

Від серця помалу відходить тягар, знову стає легко: вона лягає й думає про Сашу, який спить міцно в сусідній кімнаті і зрідка говорить уві сні:

— Я тобі! Пішов геть! Не бийся!

У СЛУЖБОВИХ СПРАВАХ

Виконуючий обов'язки судового слідчого та повітовий лікар їхали на розтин у село Сирню. По дорозі їх захопила хуртовина, вони довго кружили й приїхали до місця не опівдні, як хотіли, а тільки надвечір, коли вже було темно. Зупинились на ночівлю в земській хаті. Тут же, в земській хаті, випадково, був і труп, труп земського страхового агента Лесницького, який три дні тому приїхав у Сирню і, розмістившись у земській хаті і зажадавши собі самовар, застрелився зовсім несподівано для всіх; і та обставина, що він заподіяв собі смерть якимось дивно, за самоваром, порозкладавши на столі закуски, дала багатьом привід запідозрити тут убивство; потрібний був розтин.

Лікар і слідчий у снігах струшували з себе сніг, тупочучи ногами, а поряд стояв соцький Ілля Лошадін, старик, і світив їм, тримаючи в руках жерстяну лампочку. Дуже тхнуло гасом.

— Ти хто? — спитав лікар.

— Цоцкай... — відповів соцький.

Він і на пошті так розписувався: цоцкай.

— А де ж поняті?

— Мабуть, пішли чай пити, ваше високоблагородіє.

Праворуч була чиста кімната, «приїжджа», чи панська, ліворуч — чорна, з великою піччю та полатями. Лікар і слідчий, а за ними соцький, тримаючи лампочку вище голови, ввійшли в чисту. Тут на підлозі, біля самісіньких ніжок столу, лежало нерухомо довге тіло, вкрите білим. При тьмяному світлі лампочки, крім білого покривала, ясно були видні ще нові гумові калоші, і все тут було недобрим,

моторошним: і темні стіни, і тиша, і ці калоші, і нерухомість мертвого тіла. На столі був самовар, давно вже холодний, і навколо нього пакунки, мабуть, із закусками.

— Стрілятися в земській хаті — як це безтактно! — промовив лікар.— Взяла охота пустити собі кулю в лоба, ну й стрілявся б у себе вдома, де-небудь, у сараї.

Він, як був, у шапці, в шубі і валянках, опустився на лаву; його супутник, слідчий, сів навпроти.

— Ці істерики та неврастеніки великі егоїсти,— вів далі лікар з гіркотою.— Коли неврастенік спить з вами в одній кімнаті, то шелестить газетою; коли він обідає з вами, то влаштовує сцену своїй дружині, не зважаючи на вашу присутність; і коли йому заманеться застрелитися, то от він стріляється в селі, в земській хаті, щоб наробити всім якомога більше клопоту. Ці пани за всіх обставин життя думають тільки про себе. Тільки про себе! Саме тому старики так і не люблять цього нашого «нервового віку».

— Мало чого не люблять старики,— сказав слідчий, позіхаючи.— Ви ось покажіть старикам, яка різниця між колишніми й теперішніми самогубствами. Колишня, так звана порядна людина стрілялася через те, що казенні гроші розтринькала, а теперішня — життя набридло, туга... Що краще?

— Життя набридло, туга, але погодьтеся, можна було б застрелитися і не в земській хаті.

— Таке вже лихо,— заговорив соцький,— таке лихо, кара та й годі. Люди дуже непокояться, ваше високоблагородіє, вже третю ніч не сплять. Діти плачуть. Треба корів доїти, а баби у хлів не йдуть, бояться... Коли б у темряві барин не привидівся. Звісна річ, дурні жінки, та которі й чоловіки теж бояться. Як вечір, повз хату не ходять поодиноці, а так, усі табуном. І поняті теж...

Лікар Старченко, мужчина середнього віку, з темною бородою, в окулярах, і слідчий Лижин, білявий, ще молодий, який закінчив лише два роки тому і був схожий більше на студента, ніж на чиновника, сиділи мовчки, замислившись. Їм було прикро, що вони спізнилися. Треба було тепер чекати до ранку, залишатися тут ночувати, а була ще тільки шоста година, і їм ввижались довгий вечір, потім довга, темна ніч, нудьга, незручність їхніх постелей, таргани, ранковий холод; і, прислухаючись до хуртовини, що вила в трубі й на горищі, вони обидва думали про те, як все це несхоже на життя, якого б вони хотіли для себе

й про яке колись мріяли, і як обидва вони далекі від своїх однолітків, що зараз у місті ходять освітленими вулицями, не помічаючи негоди, або збираються зараз до театру, або сидять у кабінетах за книгою. О, як дорого вони дали б тепер, щоб тільки пройтись по Невському чи по Петровці в Москві, послухати гарні співи, посидіти годину-другу в ресторані...

— У-у-у-у! — співала хуртовина на горищі, і щось знадвору грюкало люто, мабуть, вивіска на земській хаті.— У-у-у-у!

— Як вам завгодно, а я не хочу тут лишатися,— сказав Старченко, підводячись.— Це шоста година, спати рано, я поїду куди-небудь. Тут недалеко живе фон-Тауніц, лише три версти від Сирні. Поїду до нього, перебуду там вечір. Соцький, іди, скажи ямщикові, щоб не розпрягав. А ви як? — спитав він у Лижина.

— Не знаю. Мабуть, спати ляжу.

Лікар загорнувся в шубу й вийшов. Чути було, як він розмовляв з ямщиком, як на змерзлих конях здригалися бубонці. Поїхав.

— Тобі, барин, тут ночувати не годиться,— сказав соцький, — іди в ту половину. Там не чисто, та вже одну ніч можна. Я зараз самовар візьму в мужика, поставлю, потім навалю тобі цього сіна; спи, ваше високоблагородіє, з богом.

Трохи згодом слідчий сидів у чорній половині за столом і пив чай, а соцький Лошадін стояв біля дверей і говорив. Це був старик понад шістдесят років, невеличкий на зріст, дуже худий, згорблений, білий, на обличчі наївна посмішка, очі сльозилися, і все він поцмокував, наче смоктав леденця. Він був у короткій кожушанці і в валянках, і не випускав з рук палиці. Молодість слідчого, очевидно, викликала в ньому жалість, і тому, мабуть, він говорив йому «ти».

— Старшина Федір Макарович наказував, як приїде становий або слідчий, щоб йому доповісти,— казав він.— Значить, таке діло, треба йти тепер... До волості чотири версти, хуртовина, снігу намело, страх; мабуть, прийдеш туди не раніше, як опівночі. Ач, гуде як.

— Старшина мені не потрібний,— сказав Лижин.— Йому тут нічого робити.

Він з цікавістю поглядав на старика й спитав:

— Скажи, діду, скільки років ти ходиш соцьким?

— Скільки? Та вже років з тридцять. Після волі через п'ять років став ходити, от і лічи. Відтоді щодня ходжу. У людей свято, а я все ходжу. Надворі великдень, в церквах дзвони, Христос воскрес, а я з торбою. До казначейства, на пошту, до станового на квартиру, до земського, до податкового, в управу, до панів, до мужиків, до всіх православних християн. Ношу пакети, повістки, окладні листи, бланки різні, відомості, листи, і, значить, пане хороший, ваше високоблагородіє, нині такі бланки пішли, щоб цифри записувати,— жовті, білі, червоні,— і кожний барин, чи піп, чи багатий мужик, безпрямінно записати повинен разів десять на рік, скільки у нього посіяно й зібрано, скільки у нього четвертей чи пудів жита, скільки вівса, сіна і яка, значить, погода, і різні там комахи. Звичайно, пиши щоб хочеш, тут сама форма, а ти ходи, роздавай листки, а тоді знов ходи й збирай. Ось, приміром сказати, барина потрошити ні до чого, сам знаєш, пусте діло, тільки руки поганити, а ти ось потрудився, ваше високоблагородіє, приїхав, тому що форма; нічого тут не вдієш. Тридцять років ходжу по формі. Влітку воно нічого, тепло, сухо, а взимку чи восени воно незручно. Траплялося, і потопав, і замерзав,— усього бувало. І в лісі торбу забирали недобрі люди, і по шиї били, і під судом був...

— За що під судом?

— За шахрайство.

— Тобто як за шахрайство?

— А так, значить, писар Хрисанф Григор'єв підрядчикові чужі дошки продав, обдурив, значить. Я був при цьому ділі, мене по горілку до трактиру посилали; ну, зо мною писар не ділився, навіть чарочки не підніс, та оскільки я через нашу бідність, з вигляду, значить, людина не надійна, нічого не варта, то нас обох судили; його в острог, а мене, дав бог, виправдали за всіма правами. В суді такий папір читали. І всі в мундирах. На суді тобто. Я так тобі скажу, ваше високоблагородіє, наша служба для незвичного — не дай боже, погибель суцця, а для нас нічого. Коли не ходиш, то навіть ноги болять. І вдома для нас гірше. Вдома у волості писареві пічку затопи, писареві води принеси, писареві чоботи почисти.

— А скільки ти одержуєш жалування? — спитав Лижин.

— Вісімдесят чотири карбованці на рік.

— Та либонь і прибуточки є. Не без того?

— Які наші прибуточки! Теперішні пани на чай дають рідко коли. Пани нині суворі, ображаються все. Ти йому папір приніс — ображається, шапку перед ним скинув — ображається. Ти, каже, не з того ганку зайшов, ти, каже, п'яниця, від тебе цибулею смердить, йолоп, каже, сучий син. Є, звісно, і добрі, та що з них візьмеш, тільки глузують та різні назвиська. Приміром, барин Алтухін; і добрий, і, гляди, тверезий, при своєму розумі, а як побачить, так і кричить, сам не тямить що. Назвисько мені таке дав. Ти, каже...

Соцький промовив якесь слово, але так тихо, що не можна було розібрати.

— Як? — спитав Лижин.— Ти повтори.

— Адміністрація! — голосно повторив соцький.— Давно вже так зве, років із шість. Здрастуй, адміністрація! Але я нічого, нехай, бог з ним. Трапляється, котрась бариня вишле чарочку горілочки та шматок пирога, ну, ви'їш за її здоров'я. А більше мужики подають; мужики — ті сердечніші, бога бояться: хто хлібця, хто щів дасть посьорбати, хто й піднесе. Старости чайком частують у трактирі. От і зараз поняті пішли чай пити. «Лошадін,— кажуть,— побудь тут за нас, постережи»,— і по копійці дали. Страшно їм з незвички. А вчора дали золотого і чарочку піднесли.

— А тобі хіба не страшно?

— Страшно, барин, та діло ж наше таке — служба, нікуди від неї не підеш. Торік веду арештанта до міста, а він мене — по шиї! по шиї! по шиї! А навкруги поле, ліс,— куди від нього підеш? Так і тут оце. Барина, Лесницького, я ще отакенького пам'ятаю, і батька його знав, і матінку. Я з села Недощотового, а вони, пани Лесницькі, від нас не більше, як за версту, та й того менше, межа з межею. І була у пана Лесницького сестра, дівчина богобоязлива й милосердна. Пом'яни, господи, душу раби твоєї Юлії, вічна пам'ять. Заміж не пішла, а коли помирала, то все своє добро поділила; на монастир записала сто десятин, та нам, громаді села Недощотового, на помин душі, двісті, а братік її, барин тобто, папір сховав, кажуть, у пічці спалив і всю землю собі забрав. Думав, значить, собі на користь, а воно — ні, постривай, на світі неправдою не проживеш, голубе. Барин потім на сповіді років двадцять не був, його від церкви відганяло, значить,

і без покаяння помер, лопнув. Товстенний був. Так і лопнув уздовж. Потім у молодого барина, у Серьожі тобто, все за борги забрали, все чисто; ну, в науках далеко не пішов, нічого не може, і голова земської управи, дядя його, «взьму-но, думає, його, Серьожу тобто, до себе в агенти, нехай страує, діло не хитре». А барин молодий, гордий, теж хочеться, та так, щоб якнайширше та якнайвидніше, та якнайвільніше, ну, прикро, значить, у візочку тинятися по повіту, з мужиками розмовляти; ходить та все в землю дивиться, дивиться й мовчить; окликнеш його біля самісінького вуха: «Сергію Сергійовичу!» — а він оглянеться отак:— «Га?» — і знов дивиться в землю. А тепер, бач, руки на себе наклав. Нескладно, ваше високоблагородіє, неправильно це саме, і не збагнеш, що воно таке на світі, господи милостивий. Сказати, батько був багатий, а ти бідний, прикро це, звісно, ну, та що ж, звикати треба. Я теж добре жив, у мене, ваше високоблагородіє, були дві коняки, три корови, овець штук із двадцятєро держав, а настав час, з одною торбинкою зостався, та й та не моя, а казенна, і тепер у нашому Недощотіві, коли говорити, мій дім щонайгірший. У Мокея було чотири лакеї, а тепер Мокей і сам лакей. У Петрака було чотири батраки, а тепер Петрак і сам батрак.

— Чому ж ти збіднів? — спитав слідчий.

— Сини мої горілку п'ють здорово. Так п'ють, так п'ють, що сказати не можна, не повіриш.

Лижин слухав і думав про те, що ось він, Лижин, поїде рано чи пізно знов до Москви, а цей старик залишиться тут назавжди і все ходитиме й ходитиме; і скільки ще в житті доведеться зустрічати таких пошарпаних, давно нечесаних, «нічого не вартих» стариків, у яких в душі якимсь чином міцно зжилися злотий, чарочка і глибока віра в те, що на цьому світі неправдою не проживеш. Потім набридло слухати, і він наказав принести сіна для постелі. У приїжджій стояло залізне ліжко з подушкою та ковдрою, і його можна було принести звідти, але біля нього майже три дні лежав покійник (який, можливо, сидав на нього перед смертю), і тепер на ньому було б неприємно спати...

«Ще тільки пів на восьму,— подумав Лижин, глянувши на годинник.— Як це жахливо!»

Спати не хотілося, але знічев'я, щоб якось скоротати час, він ліг і вкрився пледом. Лошадін, прибираючи посуд,

виходив і входив кілька разів, поцмокуючи і зітхаючи, все тупцяв біля столу, нарешті, взяв свою лампочку й вийшов; і дивлячись ззаду на його довге сиве волосся та зігнуте тіло, Лижин подумав:

«Наче чаклун в опері».

Стало темно. Мабуть, за хмарами був місяць, так виразно було видно вікна та сніг на рамах.

— У-у-у-у! — співала хуртовина.— У-у-у-у!

— Ма-а-атінко,— провила баба на горищі, чи так тільки почулося.— Ма-а-а-атінко моя!

— Ббух! — вдарилося щось з надвору об стінку.— Трах!

Слідчий прислухався: ніякої баби не було, вив вітер. Було досить холодно, і він поверх пледа накрився ще шубою. Гріючись, він думав про те, яке все це — і хуртовина, і хата, і старик, і мертве тіло, що лежало в сусідній кімнаті,— яке все це було далеке від того життя, що він хотів для себе, і яке все це було чуже йому, дрібне, нецікаве. Коли б ця людина убила себе в Москві, або де-небудь під Москвою, і довелось б провадити слідство, то там це було б цікаво, важливо і, мабуть, навіть було б страшно спати в сусідстві з трупом; а тут, за тисячу верст від Москви, все це немовби інакше освітлене, все це не життя, не люди, а щось існуюче лише «по формі», як каже Лошадін, все це не залишить у пам'яті найменшого сліду й забудеться, тільки-но він, Лижин, виїде із Сирні. Батьківщина, справжня Росія — це Москва, Петербург, а тут провінція, колонія; коли мрієш про те, щоб відігравати роль, бути популярним, бути, наприклад, слідчим в особливо важливих справах, або прокурором окружного суду, бути світським левом, то думаєш неодмінно про Москву. Коли жити, то в Москві, а тут нічого не хочеться, легко миришся із своєю непомітною роллю і тільки ждеш одного від життя — швидше б піти, піти. І Лижин у думках носився по московських вулицях, заходив у знайомі доми, бачився з рідними, товаришами, і серце у нього солодко стискалося при думці, що йому тепер двадцять шість років, і що, коли він вирветься звідси і потрапить до Москви через п'ять чи десять років, то й тоді ще буде не пізно і лишиться ще попереду ціле життя. І, впадаючи в забуття, коли вже у нього стали плутатися думки, він уявляв довгі коридори московського суду, себе під час своєї промови, своїх сестер, оркестр, який чомусь усе гуде.

— У-у-у! У-у-у!

— Бух! Трах! — розляглося знов.— Бух!

І він раптом згадав, як одного разу в земській управі, коли він розмовляв з бухгалтером, до конторки підійшов якийсь пан з темними очима, чорнявий, худий, блідий; у нього був неприємний вираз очей, який буває у людей, що довго спали по обіді, і він псував його тонкий, розумний профіль; і високі чоботи, в яких він був, не личили йому, здавалися грубими. Бухгалтер відрекомендував:— «Це наш земський агент».

«То це був Лесницький... оцей самий...» — міркував тепер Лижин.

Він згадав тихий голос Лесницького, уявив його ходу, і йому здалося, що біля нього ходить тепер хтось, ходить точнісінько так, як Лесницький.

Раптом стало страшно, похолола голова.

— Хто тут? — спитав він з тривогою.

— Цоцкай.

— Чого тобі тут треба?

— Я, ваше високоблагородіє, спитатися. Ви сказали оце, старшина не потоїбний, та я боюсь, не розсердився б. Наказував прийти. Піти хіба?

— Бодай тобі! Набрид...— промовив з досадою Лижин і знов укритися.

— Не розсердився б... Піду, ваше високоблагородіє, щасливо зоставатися.

І Лошадін вийшов. У снігах покашлювали і розмовляли півголосом. Мабуть, поняті повернулися.

«Завтра відпустимо цих бідолах якомога раніше...— думав слідчий.— Почнемо розтин, тільки-но розвидниться».

Він став забуватися, коли раптом знов чийсь кроки, але не боязкі, а швидкі, шумні. Грюкнули двері, голоси, чиркання сірником...

— Ви спите? Ви спите? — запитував квапливо й сердито лікар Старченко, витираючи сірник за сірником; він був увесь вкритий снігом і від нього віяло холодом.— Ви спите? Вставайте, поїдемо до фон-Тауниця. Він прислав по вас своїх коней. Їдьмо, там, принаймні, повечеряєте, заснете по-людському. Бачите, я сам по вас приїхав. Коні чудові, ми за двадцять хвилин доїдемо.

— А котра зараз година?

— Чверть на одинадцяті.

Лижин, сонний, невдоволений, взяв валянки, шубу,

шапку й башлик і разом з лікарем вийшов надвір. Морозу великого не було, але був сильний, пронизливий вітер і гнав уздовж вулиці хмари снігу, які, здавалося, бігли, перейняті жахом; під парканами і біля ганку уже накидало високі кучугури. Лікар і слідчий сіли в сани, і білий кучер перегнувся до них, щоб застебнути запону. Обом було жарко.

— Рушай!

Поїхали селом. «Пухнаті краючи рівнини...» — думав мляво слідчий, дивлячись, як підпряжний працював ногами. По всіх хатах світилися вогні, наче був переддень великого свята: це селяни не спали, боялись покійника. Кучер мовчав похмуро, мабуть, знудився, поки стояв біля земської хати, і тепер теж думав про покійника.

— А у Тауніца,— сказав Старченко,— коли довідались, що ви залишилися ночувати в хаті, то всі накинулися на мене, чому це я вас із собою не взяв.

На виїзді з села, на повороті, кучер раптом гукнув на все горло:

— З дороги!

Промайнув якийсь чоловік; він стояв по коліна в снігу, зійшовши з дороги, і дивився на тройку; слідчий бачив палицю і бороду, і при боці торбинку, і йому здалося, що це Лошадін, і навіть здалося, що він посміхається. Промайнув і зник.

Дорога йшла спершу край лісу, потім широкою лісною просікою; мелькали й старі сосни, і молодий березняк, і високі молоді, коряві дуби, що самотньо стояли на галявинах, де недавно зрубали ліс, та незабаром все змішалось в повітрі, в хмарах снігу; кучер казав, що він бачить ліс, слідчому ж не було видно нічого, крім підпряжного. Вітер дув у спину.

Раптом коні спинилися.

— Ну, що іще? — сердито спитав Старченко.

Кучер мовчки зліз із козел і став бігати навколо саней, наступаючи на п'яти; робив він кола дедалі більші й більші, раз у раз віддаляючись від саней, і було схоже, що він танцює; нарешті, повернувся і став звертати праворуч.

— З дороги збився, чи що? — спитав Старченко.

— Нічо-о-о-го...

Ось якесь сільце, жодного вогника в ньому. Знову ліс, поле, знову збилися з дороги, і кучер злавив з козел

і танцював. Тройка помчала темною алеєю, помчала швидко, і гарячий підпряжний бив по передку саней. Тут дерева шуміли лунко, страшно і було темно, хоч в око стрель, наче мчали кудись у провалля, і раптом — вдарило в очі яскраве світло під їзду й вікон, пролунав добродушний, залиivistий гавкіт, голоси... Приїхали.

Поки вниз у передпокої скидали шуби й валянки, нагорі грали на роялі «Un petit verre de Cliquot»¹, і було чути, як діти тупотіли ногами. На приїжджих одразу повіяло теплом, запахом старих панських покоїв, де, хоч би яка була погода надворі, живеться так тепло, чисто, зручно.

— От і чудово, — казав фон-Тауніц, товстун з неймовірно широкою шиєю і з баками, потискуючи слідчому руку. — От і чудово. Ласкаво прошу, дуже радий познайомитися. Ми ж з вами трошки колеги. Колись я був товаришем прокурора, та не довго, всього два роки; приїхав сюди хазяйнувати і тут постарів. Старий хрін, одне слово. Ласкаво прошу, — продовжував він, очевидно, стримуючи свій голос, щоб не говорити гучно; він і гості піднімалися нагору. — Дружини в мене нема, померла, а це, рекомендую, мої дочки. — І, обернувшись, він гукнув униз громовим голосом: — Скажіть там Гнатові, щоб завтра подавав на восьму годину!

У залі були чотири його дочки, молоді дівчата, гарненькі, всі в сірих сукнях і однаково зачесані, та їхня кухня з дітьми, теж молода й цікава. Старченко, який був знайомий з ними, одразу ж став просити заспівати щонебудь, і дві панночки довго запевняли, що вони не вміють співати й що в них немає нот, потім кухня сіла за рояль, і вони заспівали тремтливими голосами дует з «Пікової дами». Знов заграли «Un petit verre de Cliquot», і діти застрибали, тупочучи в такт ногами. І Старченко застрибав. Усі реготали.

Потім діти прощалися, йдучи спати. Слідчий сміявся, танцював кадрили, залицявся, а сам думав: чи не сон усе це? Чорна половина земської хати, купа сіна в кутку, шурхіт тарганів, огидна злиденна обстановка, голоси понятих, вітер, хуртовина, небезпека збитися з дороги, і раптом ці розкішні і світлі кімнати, звуки рояля, вродливі дівчата, кучеряві діти, веселий, щасливий сміх — таке перетворення

---

¹ «Скляночка Кліко» — вальс. (Кліко — французька фірма шампанських вин.)

здавалося йому казковим; і було неймовірним, що такі перетворення можливі на відстані яких-небудь трьох верст, на протязі однієї години. І нудні думки заважали йому веселитися, і він усе думав про те, що це навкруги не життя, а клапті життя, уривки, що все тут випадкове, ніякого висновку зробити не можна; і йому навіть було шкода цих дівчат, що живуть і закінчать своє життя тут, у глушині, в провінції, вдалині від культурного оточення, де ніщо не випадкове, все осмислене, законне і, наприклад, всяке самогубство зрозуміле, і можна пояснити, чому воно і яке воно має значення в загальному круговороті життя. Він гадав, що коли навколишнє життя тут, у глушині, йому незрозуміле і коли він не бачить його, то це значить, що його тут немає зовсім.

Під час вечері точилася розмова про Лесницького.

— Він залишив дружину й дитину,— казав Старченко.— Неврастенікам і взагалі людям, у яких нервова система не в порядку, я заборонив би одружуватися; я відібрав би у них право й можливість розплodжувати подібних до себе. Народжувати на світ нервово-хворих дітей — це злочин.

— Нещасний молодий чоловік,— говорив фон-Тауніц, тихо зітхаючи й похитуючи головою.— Скільки треба попередити передумати, вистраждати, щоб, нарешті, зважитися відібрати у себе життя... молоде життя. В кожній родині може скоїтися таке лихо, і це жахливо. Тяжко таке переживати, нестерпно...

І всі дівчата слухали мовчки, з серйозними обличчями, дивлячись на батька. Лижин відчував, що йому теж з свого боку слід сказати що-небудь, але він нічого не міг придумати й сказав тільки:

— Так, самогубство — явище не бажане.

Він спав у теплій кімнаті, в м'якій постелі, вкритий ковдрою, під якою було тонке свіже простирано, але чомусь не відчував зручності; можливо, це через те, що в сусідній кімнаті довго розмовляли лікар і фон-Тауніц, і вгорі над стелею і в грубці хуртовина шуміла так само, як у земській хаті, і так само вила жалісно:

— У-у-у-у!

У Тауніца два роки тому померла дружина, і він досі ще не примирився з цим і, хоч би про що розмовляв, щоразу згадував про дружину; і в ньому вже не залишилося нічого прокурорського.

«Невже я теж коли-небудь можу дійти до такого стану?» — думав Лижин, засинаючи й слухаючи крізь стіну його стриманий, немовби сирітський голос.

Слідчий спав неспокійно. Було жарко, незручно, і йому здавалося уві сні, що він не в домі Тауніца, і не в м'якій чистій постелі, а все ще в земській хаті, на сіні, і чує, як півголосом розмовляють поняти; йому здавалося, що Лесницький близько, десь за п'ятнадцять кроків. Йому знов пригадалося уві сні, як земський агент, чорнявий, блідий, у високих запорошених чоботях підходив до конторки бухгалтера.— «Це наш земський агент...» Потім йому уявилося, ніби Лесницький та соцький Лошадін ішли в полі по снігу, пліч-о-пліч, підтримуючи один одного; хуртовина крутилася над ними, вітер дув у спину, а вони йшли й підспівували:

— Ми йдемо, ми йдемо, ми йдемо.

Старик був схожий на чаклуна в опері, і обидва справді співали, наче в театрі:

— Ми йдемо, ми йдемо, ми йдемо... Ви в теплі, вам світло, вам м'яко, а ми йдемо в мороз, у хуртовину, по глибокому снігу... Ми не знаємо спокою, не знаємо радостей... Ми несемо на собі увесь тягар цього життя, і свого, і вашого... У-у-у! Ми йдемо, ми йдемо, ми йдемо...

Лижин прокинувся і сів у ліжку. Який бентежний, недобрий сон! І чому агент та соцький приснилися разом? Що за нісенітниця! І тепер, коли у Лижина сильно билосся серце і він сидів у ліжку, обхопивши голову руками, йому здавалося, що у цього страхового агента і у соцького, справді, є щось спільне в житті. Чи не йдуть вони і в житті пліч-о-пліч, тримаючись один за одного? Якийсь зв'язок невидимий, але значний і необхідний, існує між обома, навіть між ними і Тауніцем, і між усіма, усіма; в цьому житті, навіть у найбезлюднішій глушині, ніщо не випадкове, все сповнене однією загальною думкою, все має одну душу, одну мету, і щоб розуміти це, мало думати, мало міркувати, треба ще, певно, мати дар проникнення в життя, дар, що дається, очевидно, не всім. І нещасний, що надірвався, убив себе «неврастенік», як називав його лікар, і старик-мужик, який все своє життя щодня ходить від людини до людини,— це випадковості, уривки життя для того, хто і своє існування вважає випадковим, і це частини одного організму, чудового і розумного для того, хто і своє життя вважає частиною цього загального і ро-

зуміє це. Так думав Лижин, і це було його давньою, за-таєною думкою, і тільки тепер вона розгорнулася в його свідомості широко й виразно.

Він ліг і став засинати; і раптом знову йдуть разом і співають:

— Ми йдемо, ми йдемо, ми йдемо... Ми беремо від життя те, що в ньому є найтяжчого й найгіршого, а вам лишаємо легке й радісне. і ви можете, сидючи за вечерею, холодно й розсудливо міркувати, через що ми страждаємо й гинемо, і через що ми не такі здорові й задоволені, як ви.

Те, що вони співали, і раніше спадало йому на думку, але ця думка сиділа у нього якось позад інших мислей і мелькала несміливо, мов далекий вогник у туманну погоду. І він відчував, що це самогубство й мужицьке горе лежать і на його совісті; миритися з тим, що ці люди, покірні своїй долі, взяли на себе найтяжче і найтемніше в житті — як це жахливо! Миритися із цим, а для себе бажати ясного, гомінкого життя серед щасливих, задоволених людей і постійно мріяти про таке життя — це означає мріяти про нові самогубства людей, задавлених працею й турботами, або людей кволих, занедбаних, про яких тільки розмовляють іноді за вечерею, з досадою або з усмішкою, але яким не йдуть на допомогу... І знов:

— Ми йдемо, ми йдемо, ми йдемо...

Немов хтось стукає молотком по скронях.

Вранці прокинувся він рано, з головним болем, розбуджений галасом: у сусідній кімнаті фон-Тауніц казав голосно лікареві:

— Вам неможливо тепер їхати. Подивіться, що діється надворі. Ви не сперечайтесь, а спитайте краще кучера: він не повезе вас у таку погоду й за мільйон.

— Але ж тільки три версти,— казав лікар благальним голосом.

— Та хоч півверсти. Коли не можна, то й не можна. Виїдете тільки за ворота, там справжнісіньке пекло, миттю зіб'єтесь з дороги. Нізащо не відпущу, як вам завгодно.

— Мабуть, надвечір стихне,— сказав мужик, який топив грубку.

І лікар у сусідній кімнаті став говорити про сувору природу, що впливає на характер росіянина, про довгі зими, які, обмежуючи свободу пересування, затримують розумовий ріст людей, а Лижин з досадою слухав ці міркування,

дивився у вікна на кучугури, які намело на паркан, дивився на білий пил, що сповнював увесь видимий простір, на дерева, які шалено гнулися то вправо, то вліво, слухав виття та стуки і думав похмуро:

«Ну, яку тут можна вивести мораль? Хуртовина і більше нічого...»

Опівдні снідали, потім бродили по дому без мети, підходили до вікон.

«А Лесницький лежить,— думав Лижин, дивлячись на вихори снігу, що кружляли несамовито на кучугурах.— Лесницький лежить, поняті чекають»...

Розмовляли про погоду, про те, що хуртовина триває звичайно дві доби, рідко більше. О шостій годині обідали, потім грали в карти, співали, танцювали, нарешті, вечеряли. День минув, лягли спати.

Уночі перед ранком все заспокоїлося. Коли встали і подивилися у вікна, голі верби з своїми безсило опущеними гілками стояли зовсім непорушно, було хмарно, тихо, наче природі тепер було соромно за свій розгул, за безумні ночі і волю, яку вона дала своїм пристрастям. Коні, запряжені дугом, чекали біля ганку з п'ятої години ранку. Коли зовсім розвиднілось, лікар і слідчий вдягли свої шуби та валянки і, попрощавшись з господарем, вийшли.

Біля ганку поруч з кучером стояв знайомий цоцкай, Ілля Лошадін, без шапки, із старою шкіряною торбинкою через плече, весь у снігу; і обличчя було червоне, мокре від поту. Лакей, що вийшов посадовити гостей у сани і вкрити їм ноги, подивився на нього суворо й сказав:

— Чого ти тут стоїш, старий чорт? Геть звідси.

— Ваше високоблагородіє, люди непокояться...— заговорив Лошадін, посміхаючись наївно, на все обличчя і видимо задоволений, що, нарешті, побачив тих, кого так довго чекав.— Люди дуже непокояться, діти плачуть. Думали, ваше благородіє, що ви знов до міста поїхали. Зробіть божеську ласку, благодійники наші...

Лікар і слідчий нічого не сказали, сіли в сани і поїхали в Сирню.

ДАМА З СОБАЧКОЮ

I

Говорили, що на набережній з'явилася нова особа: дама з собачкою. Дмитро Дмитрович Гуров, який прожив у Ялті вже два тижні і звикся тут, теж став цікавитись новими особами. Сидячи в павільйоні у Верне, він бачив, як по набережній пройшла молода дама, невисока на зріст блондинка, в береті; за нею біг білий шпіц.

І потім він зустрів її в міському саду і в сквері, по кілька разів на день. Вона гуляла сама, все в тому ж береті, з білим шпіцом; ніхто не знав, хто вона, і називали її просто так: дама з собачкою.

«Якщо вона тут без чоловіка і без знайомих,— міркував Гуров,— то було б не зайвим познайомитися з нею».

Йому не було ще сорока, але в нього була вже дочка дванадцяти років і два сини-гімназисти. Його одружили рано, коли він був ще студентом другого курсу, і тепер дружина здавалась у півтора рази старшою за нього. Це була жінка висока, з темними бровами, пряма, поважна, солідна і, як вона сама себе називала, мисляча. Вона багато читала, не писала в листах ь, називала чоловіка не Дмитром, а Димитрієм, а він потай вважав її обмеженою, вузькою, негарною, боявся її і не любив бувати дома. Зраджувати її він почав уже давно, зраджував часто і, мабуть, тому про жінок висловлювався майже завжди погано, і коли в його присутності говорили про них, то він називав їх так:

— Нижча раса!

Йому здавалося, що він досить навчений гірким досвідом, щоб називати їх, як завгодно, але все ж без «нижчої раси» він не міг би прожити й двох днів. У товаристві мужчин йому було нудно, негаразд, з ними він був неговіркий, холодний, а серед жінок почував себе вільно і знав, про що говорити з ними і як тримати себе; і навіть мовчати з ними йому було легко. В його зовнішності, у вдачі, в усій його натурі було щось принаadne, невловне, що прихилило до нього жінок, вабило їх; він знав про це, і самого його теж якась сила тягла до них.

Досвід багаторазовий, справді гіркий досвід, навчив його давно, що всяке зближення, яке спочатку так приємно різноманітнить життя і здається милою і легкою пригодою, в порядних людей, особливо в москвичів, важких на підйом, нерішучих, неминуче виростає в цілу задачу, складну надзвичайно, і становище кінець кінцем стає обтяжливим. Але при всякій новій зустрічі з інтересною жінкою цей досвід якийсь вислизав з пам'яті, і хотілося жити, все здавалось таким простим і забавним.

І от одного разу, надвечір, він обідав у саду, а дама в береті підходила, не поспішаючи, щоб зайняти сусідній стіл. Її вираз, хода, вбрання, зачіска говорила йому, що вона з порядного товариства, замужем, у Ялті вперше і сама, що їй нудно тут... В розповідях про нечистоту місцевих звичаїв багато неправди, він зневажав їх і знав, що такі розповіді здебільшого складають люди, які самі б охоче грішили, якби вміли; але коли дама сіла за сусідній стіл за три кроки від нього, йому згадалися ці оповідання про легкі перемоги, про поїздки в гори, і спокуслива думка про швидкий, короткочасний зв'язок, про роман з невідомою жінкою, якої не знаєш на ім'я і прізвище, раптом опанувала його.

Він лагідно поманив до себе шпiца і, коли той підійшов, погрозив йому пальцем. Шпiц загарчав. Гуров знов погрозив.

Дама глянула на нього і зразу ж опустила очі.

— Він не кусається,— сказала вона й почервоніла.

— Можна дати йому кістку? — і коли вона ствердно кивнула головою, він спитав привітно: — Ви давно зволили приїхати до Ялти?

— Днів з п'ять.

— А я вже дотягну тут другий тиждень.

Помовчати трохи.

— Час минає швидко, а проте тут така нудьга! — сказала вона, не дивлячись на нього.

— Це тільки заведено говорити, що тут нудно. Обиватель живе в себе десь у Белеві або Жиздрі — і йому не нудно, а приїде сюди: «Ой, нудно! ой, курява!» Подумаєш, що він з Гренади приїхав.

Вона засміялась. Потім обоє продовжували їсти мовчки, як незнайомі; але після обіду пішли разом — і почалася жартівлива, легка розмова людей вільних, задоволених, яким однаково, куди б не йти, про що не говорити. Вони гуляли й говорили про те, як дивно освітлене море; вода була бузкового кольору такого м'якого й теплого, і по ній від місяця йшла золота смуга. Говорили про те, як душно після гарячого дня. Гуров розповів, що він москвич, з освіти філолог, але служить у банку; готувався колись співати в приватній опері, але кинув, має в Москві два будинки... А від неї він дізнався, що вона виросла в Петербурзі, але вийшла заміж у С., де живе вже два роки, що пробуде вона в Ялті ще з місяць, і за нею, може, приїде її чоловік, якому теж хочеться відпочити. Вона ніяк не могла пояснити, де служить її чоловік, — у губернському правлінні, чи в губернській земській управі, і це їй самій було смішно. І дізнався ще Гуров, що її звати Анною Сергіївною.

Потім у себе в номері він думав про неї, про те, що завтра вона, напевно, зустрінеться з ним. Так повинно бути. Лежачи спати, він згадав, що вона ще так недавно була інституткою, вчилася так само, як тепер його дочка, згадав, скільки ще несміливості, ніяковості було в її сміхові, в розмові з незнайомим, — мабуть, це вперше в житті вона була сама, в таких умовах, коли за нею ходять і на неї дивляться, і розмовляють з нею тільки з одною таємною метою, про яку вона не може не догадуватися. Згадав він її тонку, слабку шию, гарні сірі очі.

«Щось у ній є жалюгідне все-таки», — подумав він і став засинати.

II

Минув тиждень після знайомства. Був святковий день. У кімнатах було душно, а на вулицях вихором носилася курява, зривало капелюхи. Весь день хотілося пити, і Гуров часто заходив до павільйону і пропонував Анні Сергіївні то води з сиропом, то морозива. Нікуди було дітися.

Увечері, коли трохи стихло, вона пішла на мол, щоб подивитись, як прийде пароплав. На пристані було багато гуляючих; зібралися зустрічати когось, тримали букети. І тут виразно впадали в око дві особливості ошатної ялтинської юрби: літні дами були одягнені, як молоді, і було багато генералів.

Через хвилювання на морі пароплав прийшов пізно, коли вже сіло сонце, і, перше, ніж пристати до молу, довго повертався. Анна Сергіївна дивилася в лорнетку на пароплав і на пасажирів, ніби шукаючи знайомих, і коли зверталась до Гурова, то очі в неї блищали. Вона багато говорила, і запитання в неї були уривчасті, і вона сама зразу ж забувала, про що питала; потім загубила в юрбі лорнетку.

Ошатна юрба розходилась, уже не було видно облич, вітер вдух зовсім, а Гуров і Анна Сергіївна стояли, немов чекаючи, чи не зійде ще хто з пароплава. Анна Сергіївна вже мовчала й нюхала квітки, не дивлячись на Гурова.

— Погода надвечір стала краща,— сказав він.— Куди ж ми тепер підемо? Чи не поїхати нам куди-небудь?

Вона нічого не відповіла.

Тоді він пильно подивився на неї і раптом обійняв її й поцілував у губи, і його обдало пахощами і вологою квітів, і зараз же він лякливо оглянувся: чи не бачив хто?

— Ходімо до вас...— вимовив він тихо.

І обоє пішли швидко.

У неї в номері було душно, пахло духами, які вона купила в японському магазині. Гуров, дивлячись на неї тепер, думав: «яких тільки не буває в житті зустрічей!» Від минулого в нього зберігся спогад про безтурботних, добродушних жінок, веселих від кохання, вдячних йому за щастя, хоч би дуже коротке; і про таких,— як, наприклад, його дружина,— що кохали без щирості, з зайвими розмовами, манірно, з істерією, з таким виразом, немовби то було не кохання, не пристрасть, а щось значніше; і про таких двох-трьох, дуже гарних, холодних, в яких раптом перебігав на обличчі хижий вираз, уперте бажання взяти, вихопити в життя більше, ніж воно може дати, і це були не першої молодості, примхливі, нерозсудливі, владні, нерозумні жінки, і коли Гуров байдужів до них, то краса їх збуджувала в ньому ненависть, і мереживо на їх білизні здавалось йому тоді схожим на луску.

Але тут все та сама несміливість, незграбність недосвідченої молодості, ніякове почуття; і було враження роз-

губленості, начебто хтось раптом постукав у двері. Анна Сергіївна, ця «дама з собачкою», до того, що трапилось, поставилась якось особливо, дуже серйозно, наче до свого падіння,— так здавалось, і це було дивно і не до речі. В неї опали, зав'яли риси і по боках обличчя сумно висіло довге волосся, вона замислилась у сумній позі, наче грішниця на старовинній картині.

— Недобре,— сказала вона.— Ви ж перший мене не поважаєте тепер.

На столі в номері був кавун. Гуров відрізав собі скибку і став їсти повільно. Минуло принаймні півгодини в мовчанні.

Анна Сергіївна була зворушлива, від неї віяло чистою порядною, наївної малодосвідченої жінки; одинока свічка, яка горіла на столі, ледве освітлювала її обличчя, але було видно, що в неї недобре на душі.

— Чому б я міг перестати поважати тебе? — спитав Гуров.— Ти сама не знаєш, що кажеш.

— Нехай бог мене простить! — сказала вона, і очі в неї наповнилися сльозами.— Це жахливо.

— Ти наче виправдуєшся.

— Чим мені виправдатися? Я погана, низька жінка, я себе зневажаю і про виправдання не думаю. Я не чоловіка обманула, а саму себе. І не тепер тільки, а вже давно обманюю. Мій чоловік, може, чесна, добра людина, але ж він лакей! Я не знаю, що він робить там, як служить, а знаю тільки, що він лакей. Мені, коли я вийшла за нього, було двадцять років, мене поривала цікавість, мені хотілося чого-небудь кращого; адже є,— казала я собі,— інше життя. Хотілося пожити! Пожити й пожити... Цікавість мене пекла... ви цього не розумієте, але, клянусь богом, я вже не могла владати собою, зо мною щось робилось, мене не можна було втримати, я сказала чоловікові, що хвора, і поїхала сюди... І тут усе ходила, як в чаду, як божевільна... і от я стала пошлою, поганою жінкою, яку кожен може зневажати.

Гурову було вже нудно слухати, його дратував наївний тон, це каяття, таке несподіване й недоречне; якби не сльози на очах, то можна було б подумати, що вона жартує або грає роль.

— Я не розумію,— сказав він тихо,— чого ж ти хочеш?

Вона схвала обличчя в нього на грудях і пригорнулась до нього.

— Вірте, вірте мені, благаю вас...— говорила вона.— Я люблю чесне, чисте життя, а гріх мені огидний, я сама не знаю, що роблю. Прості люди кажуть: нечистий попутав. І я можу тепер про себе сказати, що мене попутав нечистий.

— Годі, годі...— бурмотів він.

Він дивився їй у нерухомі, злякані очі, цілував її, говорив тихо і ласкаво, і вона потроху заспокоїлась, і веселість вернулась до неї; стали обоє сміятись.

Потім, коли вони вийшли, на набережній не було ні душі, місто зі своїми кипарисами мало зовсім мертвий вигляд, але море ще шуміло й билось об берег; один баркас гойдався на хвилях, і на ньому сонно блимав ліхтарик.

Знайшли візника і поїхали до Ореанди.

— Я оце внизу в прихожій довідався про твоє підвище: на дошці написано фон-Дідеріц,— сказав Гуров.— Твій чоловік німець?

— Ні, в нього, здається, дід був німець, але сам він православний.

В Ореанді сиділи на лавці, недалеко від церкви, дивилися вниз на море і мовчали. Ялту було ледве видно крізь ранішній туман, на вершинах гір нерухомо стояли білі хмари. Листя не ворухилось на деревах, цвіркали цикади, і одноманітний, глухий шум моря, що долинав знизу, говорив про спокій, про вічний сон, який чекає нас. Так шуміло внизу, коли ще тут не було ні Ялти, ні Ореанди, тепер шумить і шумітиме так само байдуже й глухо, коли нас не буде. І в цій незмінності, в цілковитій байдужості до життя і смерті кожного з нас криється, може, запорука нашого вічного порятунку, безперервного руху життя на землі, безперервної досконалості. Сидячи поруч молодій жінки, яка на світанку здавалась такою гарною, заспокоєний і зачарований виглядом цієї казкової обстановки — моря, гір, хмар, широкого неба, Гуров думав про те, яке по суті, коли вдуматися, все прекрасне на цьому світі, все, крім того, що ми самі мислимо й робимо, коли забуваємо про вищі цілі буття, про свою людську гідність.

Підійшов якийсь чоловік — мабуть, сторож,— подивився на них і пішов. І ця подробиця здалася такою таємничою і теж гарною. Видно було, як прийшов пароплав з Феодосії, освітлений ранішньою зорею, вже без вогнів.

— Роса на траві,— сказала Анна Сергіївна після мовчання.

— Так. Пора додому.

Вони вернулись до міста.

Потім кожного пслудня вони зустрічались на набережній, снідали разом, обідали, гуляли, захоплювалися морем. Вона жалілася, що погано спить і що в неї тривожно б'ється серце, задавала все ті самі запитання, хвилюючись то з ревностів, то зі страху, що він не досить її поважає. І часто в сквері або в саду, коли поблизу них нікого не було, він раптом пригортав її до себе й цілував палко. Цілковите неробство, ці поцілунки серед білого дня, з осторогою і страхом, коли б хто не побачив, спека, запах моря і повсякчасне миготіння перед очима гулящих, ошатних, ситих людей наче переродили його; він говорив Анні Сергіївній про те, яка вона гарна, яка принадна, був нетерпляче палкий, не відходив від неї ні на крок, а вона часто задумувалась і все просила його признатися, що він її не поважає, нітрохи не любить, а тільки бачить у ній пошлу жінку. Майже щовечора пізніше вони їздили куди-небудь за місто, в Ореанду, або на водоспад; і прогулянка виходила вдалою, враження незмінно кожного разу були прекрасні, величаві.

Чекали, що приїде чоловік. Але прийшов від нього лист, в якому він повідомляв, що в нього розболілись очі, і благав дружину скоріше вернутися додому. Анна Сергіївна почала квапитися.

— Це добре, що я їду,— казала вона Гурову.— Це сама доля.

Вона поїхала кіньми, і він проводжав її. Їхали цілий день. Коли вона сідала у вагон кур'єрського поїзда, і коли вдарив другий дзвінок, вона говорила:

— Дайте, я подивлюся на вас іще... Подивлюся ще раз. Ось так.

Вона не плакала, але була сумна, наче хвора, і обличчя в неї дрижало.

— Я буду про вас думати... згадувати,— говорила вона.— Господь з вами, залишайтеся. Не згадуйте лихом. Ми назавжди прощаємося, це так треба, бо не слід би було зовсім зустрічатися. Ну, господь з вами.

Поїзд відійшов швидко, його вогні скоро зникли, і через хвилину вже не було чути шуму, наче все змовилося навмисне, щоб припинити якнайшвидше це солодке забуття, це безумство. І, zostавшись сам один на платформі та дивлячись у темну далечінь, Гуров слухав сюрчання

коників і гудіння телеграфних дротів з таким почуттям, начебто щойно проснувся. І він думав про те, що ось у його житті була ще одна пригода або подія, і це теж уже скінчилось, і залишився тепер спогад... Він був зворушений, сумний і почував легке каяття; адже ця молода жінка, з якою він більше вже ніколи не побачиться, не була з ним щаслива; він був привітний з нею і щирий, але все ж у поведженні з нею, в його тоні й пестошах пробігала тінню легка насмішка, грубувата гордовитість щасливого чоловіка, який до того ж майже вдвоє старший за неї. Весь час вона називала його добрим, незвичайним, величним; очевидно, він здавався їй не тим, чим був насправді, значить, мимоволі обманював її...

Тут на станції вже пахло осінню, вечір був холоднуватий.

«Пора й мені на північ,— думав Гуров, ідучи з платформи.— Пора!»

III

Дома в Москві все було по-зимовому, топили печі, і ранками, коли діти збирались до гімназії й пили чай, було темно, і нянька ненадовго світила світло. Вже почались морози. Коли йде перший сніг, у перший день їзди на санях, приємно бачити білу землю, білі дахи, дихається м'яко, гарно, і в цей час згадуються молоді літа. У старих лип і беріз, білих від інею, добродушний вираз, вони ближчі до серця, ніж кипариси і пальми, і поблизу них уже не хочеться думати про гори і море.

Гуров був москвич, вернувся він до Москви гарного, морозного дня, і коли надів шубу і теплі рукавички й пройшовся Петровкою, і коли в суботу ввечері почув дзвони, то недавня поїздка і місця, де він був, втратили для нього всю чарівність. Поволі він поринув у московське життя, вже з жадібністю прочитував по три газети в день і говорив, що не читає московських газет з принципу. Його вже тягло в ресторани, клуби, на звані обіди, ювілеї, і вже йому було приємно, що в нього бувають відомі адвокати і артисти і що в лікарському клубі він грає в карти з професором. Уже він міг з'їсти цілу порцію солянки на сковорідці...

Мине який-небудь місяць, і Анна Сергіївна, здавалось йому, повиється в пам'яті туманом і лише зрідка снити-

меться із зворушливою усмішкою, як снились інші. Але минуло більше місяця, настала глибока зима, а в пам'яті все було ясне, наче розстався він з Анною Сергіївною тільки вчора. І спогади розгорялись дедалі сильніше. Чи доносились серед вечірньої тиші до його кабінету голоси дітей, що готували уроки, чи чув він романс, або орган у ресторані, чи завивала в каміні завірюха, як раптом воскресало в пам'яті все: і те, що було на молу, і ранній ранок з туманом на горах, і пароплав з Феодосії, і поцілунки. Він довго ходив по кімнаті і згадував, і усміхався, і потім спогади переходили в мрії, і минуле в уяві мішалось з тим, що буде. Анна Сергіївна не снилась йому, а йшла за ним всюди, як тінь, і стежила за ним. Заплющивши очі, він бачив її, як живу, і вона здавалась кращою, молодшою, ніжнішою, ніж була; і сам він здавався собі кращим, ніж був тоді, в Ялті. Вона вечорами дивилась на нього з книжкової шафи, з каміна, з кутка, він чув її подих, ласкавий шелест її одежі. На вулиці він проводжав поглядом жінок, шукав, чи нема схожої на неї...

І вже мучило сильне бажання поділитися з ким-небудь своїми спогадами. Але дома не можна було говорити про своє кохання, а поза домом — ні з ким. Не з пожилецями ж і не в банку. І про що говорити? Хіба він кохав тоді? Хіба було щось гарне, поетичне або повчальне, або просто цікаве в його ставленні до Анни Сергіївни? І доводилось говорити невиразно про кохання, про жінок і ніхто не догадувався, в чому річ, і тільки дружина ворушила своїми темними бровами і говорила:

— Тобі, Дмитрію, зовсім не личить роль фата.

Одного разу вночі, виходячи з лікарського клубу зі своїм партнером, чиновником, він не стримався і сказав.

— Якби ви знали, з якою чарівною жінкою я познайомився в Ялті!

Чинovníк сів у сани й поїхав, але раптом обернувся і окликнув:

— Дмитре Дмитровичу!

— Що?

— А тоді ви мали рацію: осетрина з душком!

Ці слова, такі звичайні, чомусь раптом обурили Гурова, здалися йому принизливими, нечистими. Які дикі звичаї, які особи! Що за безладні ночі, які нецікаві, непомітні дні! Шалена гра в карти, обжерливість, пияцтво, повсякчасні розмови все про одно. Непотрібні справи і розмови все

про одно відхоплюють на свою пайку найкращу частину часу, найкращі сили, і, кінець кінцем, залишається якийсь кущ, безкриле життя, якась нісенітниця, і відійти і втекти не можна, наче сидиш у божевільні або в арештантських рогах!

Гуров не спав цілу ніч і обурювався, і потім весь день провів з головним болем. І дальші ночі він спав погано, все сидів у ліжку і думав або ходив з кутка в куток. Діти йому набридли, банк набрид, не хотілось нікуди йти, ні про що говорити.

В грудні на свята він зібрався в дорогу і сказав дружині, що їде до Петербурга клопотатися за одного юнака — і поїхав до С. Чого? Він і сам не знав добре. Йому хотілось побачитися з Анною Сергіївною й поговорити, влаштувати побачення, коли можна.

Приїхав він до С. ранком і зайняв у готелі найкращий номер, де вся підлога була обтягнута сірим солдатським сукном, і була на столі чорнильниця, сіра від пилу, з вершником на коні, у вершника була піднесена рука з капелюхом, а голова відбита. Швейцар дав йому потрібні відомості: фон-Дідеріц живе на Старо-Гончарній вулиці, у власному будинку — це недалеко від готелю, живе добре, багато, має свої коні, його всі знають у місті. Швейцар вимовляв так: Дридриріц.

Гуров, не поспішаючи, пішов на Старо-Гончарну, відшукав будинок. Якраз проти будинку тягся паркан, сірий, довгий, з цвяхами.

«Від такого паркана втечеш», — думав Гуров, поглядаючи то на вікна, то на паркан.

Він міркував: сьогодні день неслужбовий, і чоловік, мабуть, дома. Та й без того, було б нетактовно увійти в дім і збентежити. Якщо ж послати записку, то вона, чого доброго, потрапить до рук чоловікові, і тоді все можна зіпсувати. Найкраще покластися на випадок. І він усе ходив по вулиці і коло паркана і піджидав цього випадку. Він бачив, як у ворота ввійшов жебрак, і на нього напали собаки, потім, через годину, чув гру на роялі, і звуки доносилися слабкі, невиразні. Мабуть, Анна Сергіївна грала. Парадні двері раптом відчинились, і з них вийшла якась бабуса, а за нею біг знайомий білий шпіц. Гуров хотів покликати собаку, але в нього раптом забилося серце, і він від хвилювання не міг згадати, як звати шпіца.

Він ходив і все більше ненавидів сірий паркан, і вже думав роздратовано, що Анна Сергіївна забула про нього

і, може, вже розважається з іншим, і це так природно в становищі молодої жінки, яка змушена з ранку до вечора бачити цей проклятий паркан. Він вернувся до себе в номер і довго сидів на дивані, не знаючи, що робити, потім обідав, потім довго спав.

«Яке все це дурне і турботне,— думав він, прокинувшись і дивлячись на темні вікна: був уже вечір.— От і виспався навіщо. Що ж тепер уночі робитиму?»

Він сидів на ліжку, накритому дешевою сірою, наче лікарняною, ковдрою, і дражнив себе з досадою:

«От тобі й дама з собачкою... От тобі й пригода... От і сиди тут».

Ще вранці, на вокзалі, йому впала в очі афіша з дуже великими буквами: йшла вперше «Гейша». Він згадав про це і поїхав до театру.

«Дуже можливо, що вона буває на перших виставах»,— думав він.

Театр був повний. І тут, як взагалі в усіх губернських театрах, був туман над люстрою, гомінко непокоїлась гальорка; в першому ряду перед початком вистави стояли місцеві франти, заклавши руки назад; і тут, у губернаторській ложі, на першому місці сиділа губернаторська дочка в боа, а сам губернатор скромно ховався за порт'єрою, і видно було тільки його руки; коливалась завіса, оркестр довго настроювався. Весь час, поки публіка входила й займала місця, Гуров жадібно шукав очима.

Увійшла й Анна Сергіївна. Вона сіла в третьому ряду, і коли Гуров глянув на неї, то серце в нього стиснулось, і він зрозумів ясно, що для нього тепер на всьому світі нема ближчої, дорожчої і важливішої людини, ніж вона; вона, загублена в провінціальній юрбі, ця маленька жінка, нічим не видатна, з вульгарною лорнеткою в руках, заповнювала тепер усе його життя, була його горем, радістю, єдиним щастям, якого він тепер бажав для себе; і під звуки поганого оркестру, паскудних обивательських скрипок, він думав про те, яка вона гарна. Думав і мріяв.

Разом з Анною Сергіївною увійшов і сів поряд молодий чоловік з невеликими бакенбардами, дуже високий, сутулий; він при кожному кроці похитував головою і, здавалося, весь час кланявся. Мабуть, то був чоловік, якого вона тоді в Ялті, в пориві гіркого почуття, назвала лакеєм. І справді, в його довгій постаті, в бакенбардах, у невеликій

лисині було щось лакейськи-скромне, усміхався він солодко, і в петлиці в нього блищав якийсь учений значок, наче лакейський номер.

У першому антракті чоловік вийшов курити, вона зосталась у кріслі. Гуров, що сидів теж у партері, підійшов до неї і сказав тремтячим голосом, усміхаючись силувано:

— Здрастуйте.

Вона глянула на нього і зблідла, потім ще раз глянула з жахом, не вірячи очам, і міцно стиснула в руках вкупі віяло і лорнетку, очевидно, борючись з собою, щоб не знепритомніти. Обое мовчали. Вона сиділа, він стояв, зляканий її збентеженням, не зважаючи сісти рядом. Заспівали настроювані скрипки і флейти, стало раптом страшно, здавалося, що з усіх лож дивляться. Та ось вона підвелася і швидко пішла до виходу; він за нею, і обое йшли безладно, по коридорах, по сходах, то підіймаючись, то спускаючись, і мигтіли в них перед очима якісь люди у судових, учительських і удільних мундирах, і все із значками; мигтіли дами, шуби на вішалках, дув наскрізний вітер, обвіваючи запахом недокурків. І Гуров, у якого дуже билося серце, думав:

«О, господи! І до чого ці люди, цей оркестр...»

І в цю хвилину він раптом згадав, як тоді увечері на станції, провівши Анну Сергіївну, говорив собі, що все скінчилось, і вони вже ніколи не побачаться. Але як ще далеко було до кінця!

На вузьких, похмурих сходах, де було написано: «хід до амфітеатру», вона спинилась.

— Як ви мене злякали! — сказала вона, важко дихаючи, все ще бліда, приголомшена. — О, як ви мене злякали! Я ледве жива. Чого ви приїхали? Чого?

— Але зрозумійте, Анно, зрозумійте... — вимовив він півголосом, кваплячись. — Благаю вас, зрозумійте...

Вона дивилась на нього з страхом, з благанням, з любов'ю, дивилася пильно, щоб міцніше затримати в пам'яті його риси.

— Я так страждаю! — казала далі вона, не слухаючи його. — Я весь час думала тільки про вас, я жила думками про вас. І мені хотілося забути, але навіть, навіть ви приїхали?

Вище, на площадці, два гімназисти курили й дивилися вниз, але Гурову було байдуже, він пригорнув до себе Анну Сергіївну і став цілувати її обличчя, щоки, руки.

— Що ви робите, що ви робите! — говорила вона з жахом, відштовхуючи його від себе.— Ми з вами збожеволіли. Ідьте сьогодні ж, ідьте зараз... Заклинаю вас усім святим, благаю... Сюди йдуть.

По сходах знизу нагору хтось ішов.

— Ви повинні виїхати...— казала далі Анна Сергіївна пошепки.— Чуєте, Дмитре Дмитровичу? Я приїду до вас у Москву. Я ніколи не була щаслива, я тепер нещасна і ніколи, ніколи не буду щаслива, ніколи! Не примушуйте ж мене страждати ще більше! Клянусь, я приїду до Москви. А тепер розстаньмося! Мій милий, добрий, дорогий мій, розстаньмося!

Вона потиснула йому руку і стала швидко спускатися вниз, весь час оглядаючись на нього, і по очах її було видно, що вона справді не була щаслива. Гуров постояв трохи, прислухався, потім, коли все стихло, відшукав свою вішалку і пішов з театру.

IV

І Анна Сергіївна стала приїжджати до нього в Москву. Раз на два-три місяці вона виїздила з С. і казала чоловікові, що їде порадитися з професором про свою жіночу хворобу,— і чоловік вірив і не вірив. Приїхавши до Москви, вона зупинялась у «Слов'янському базарі» і зразу ж посилала до Гурова людину в червоній шапці. Гуров ходив до неї, і ніхто в Москві не знав про це.

Одного разу він ішов до неї отак зимового ранку (посланець був у нього напередодні ввечері і не застав). З ним ішла його дочка, яку хотілось йому провести до гімназії, це було по дорозі. Сипав лапатий мокрий сніг.

— Тепер три градуси тепла, а тимчасом іде сніг,— говорив Гуров дочці.— Але ж це тепло тільки на поверхні землі, у верхніх же шарах атмосфери зовсім інша температура.

— Тату, а чому зимою не буває грому?

Він пояснив і це. Він говорив і думав про те, що ось він іде на побачення, і жодна жива душа не знає про це і, мабуть, ніколи не буде знати. В нього було два життя: одно явне, яке бачили і знали всі, кому це потрібно було, повне умовної правди й умовного обману, схоже зовсім на життя його знайомих і друзів, і інше — що йшло таємно. І через якийсь дивний збіг обставин, може, випадковий,

усе, що було для нього важливим, цікавим, необхідним, у чому він був щирий і не обманював себе, що становило зерно його життя, відбувалося потай від інших, а все те, що було його неправдою, його оболонкою, в яку він ховався, щоб сховати правду, як, наприклад, його служба в банку, суперечки в клубі, його «нижча раса», ходіння з дружиною на ювілей,— все це було явне. І по собі він міркував про інших, не вірив тому, що бачив, і завжди припускав, що в кожній людині, під покровом таємниці, як під покровом ночі, проходить її справжнє, найцікавіше життя. Кожне особисте існування тримається на таємниці, і, може, почасти тому культурна людина так нервово клопочеться про те, щоб поважалась особиста таємниця.

Провівши дочку до гімназії, Гуров пішов до «Слов'янського базару». Він скинув шубу вниз, піднявся наверх і тихо постукав у двері. Анна Сергіївна, одягнена в його улюблене сіре плаття, стомлена дорогою і чеканням, ждала його з учорашнього вечора; вона була бліда, дивилась на нього і не усміхалась, і ледве він увійшов, як вона вже припала до його грудей. Наче вони не бачились років зо два, поцілунок їх був довгий, тривалий.

— Ну, як живеш там? — спитав він.— Що нового?

— Зажди, зараз скажу... Не можу...

Вона не могла говорити, бо плакала. Одвернулась від нього і притулила хусточку до очей.

«Ну, нехай поплаче, а я поки посиджу»,— подумав він і сів у крісло.

Потім він подзвонив і сказав, щоб йому принесли чаю; і потім, коли пив чай, вона все стояла, одвернувшись до вікна... Вона плакала від хвилювання, від тужної свідомості, що їх життя так сумно склалося; вони бачаться тільки потай, ховаються від людей, наче злодії! Хіба життя їх не розбите?

— Ну, перестань! — сказав він.

Для нього було очевидно, що це їх кохання скінчиться ще не скоро, невідомо коли. Анна Сергіївна прив'язувалась до нього все дужче, палко кохала його, і було б неможливо сказати їй, що все це повинне ж мати коли-небудь кінець; та вона б і не повірила цьому.

Він підійшов до неї і взяв її за плечі, щоб приголубити, пожартувати, і в цей час побачив себе в дзеркалі.

Голова його вже починала сивіти. І йому здалося дивним, що він так постарів за останні роки, так змарнів.

Плечі, на яких лежали його руки, були теплі і здригалися. Він відчув жаль до цього життя, ще такого теплого і гарного, але, мабуть, уже близького до того, щоб почати блякнути і в'янути, як його життя. За що вона його кохає так? Він завжди здавався жінкам не тим, ким був, і кохали вони в ньому не його самого, а людину, яку створювала їх уява, і якої вони в своєму житті жадібно шукали; і потім, коли помічали свою помилку, то все-таки кохали. І жодна з них не була з ним щаслива. Час минав, він знайомився, сходився, розлучався, але ні разу не любив; було все, що завгодно, але тільки не кохання.

І тільки тепер, коли в нього голова стала сива, він покохав як слід, по-справжньому — вперше в житті.

Анна Сергіївна і він кохали одне одного, як дуже близькі, рідні люди, як чоловік і жінка, як ніжні друзі; їм здавалося, що сама доля призначила їх одне для одного, і було незрозуміло, навіщо він жонатий, а вона одружена; і наче це були два перелітні птахи, самець і самка, яких піймали і примусили жити в окремих клітках. Вони простили одне одному те, чого соромились у своєму минулому, прощали все в теперішньому і почували, що це їхнє кохання змінило їх обох.

Раніше, в сумні хвилини, він заспокоював себе всякими міркуваннями, які тільки спадали йому на думку, а тепер йому було не до міркувань, він чув глибокий жаль, хотілося бути ширим, ніжним...

— Перестань, моя хороша,— говорив він.— Поплакала — і буде... Тепер давай поговоримо, що-небудь придумаємо.

Потім вони довго радилися, говорили про те, як звільнити себе від потреби ховатися, обманювати, жити в різних містах, не бачитися подовгу. Як визволитися від цих нестерпних пут?

— Як? Як? — питав він, хапаючи себе за голову.— Як?

І здавалося, що іще трохи — і вирішення буде знайдено, і тоді почнеться нове, прекрасне життя; і обом було ясно, що до кінця ще далеко-далеко, і що найскладніше і найважче тільки ще починається.

НА СВЯТКАХ

I

— Що писати? — спитав Єгор і вмокнув перо.

Василиса не бачилася з своєю дочкою вже чотири роки. Дочка Єфим'я після весілля поїхала з чоловіком до Петербурга, прислала два листи і потім мов у воду пірнула: ні слуху, ні духу. І чи доїла старуха корову на світанку, чи топила пічку, чи дрімала вночі — а все думала про одне: як ото Єфим'я там, чи жива. Треба б послати листа, але старик писати не вмів, а попросити не було кого.

Та ось надійшли святки і Василиса не втерпіла і пішла в трактир до Єгора, хазяйчиного брата, що, як прийшов зі служби, так і сидів усе дома, в трактирі, і нічого не робив; про нього говорили, що він може добре писати листи, коли заплатити йому, як слід. Василиса в трактирі поговорила з кухаркою, потім з хазяйкою, потім з самим Єгором. Погодилися на золоту.

І тепер — це відбувалося другого дня свят у трактирі, на кухні — Єгор сидів за столом і держав перо в руці. Василиса стояла перед ним, задумавшись, з виразом турботи й суму на обличчі. З нею прийшов і Петро, її старий, дуже худий, з коричневою лисиною; він стояв і дивився непорушно і прямо, як сліпий. На плиті в каструлі смажилася свинина; вона шипіла й фурчала, і начебто навіть говорила: «флю-флю-флю». Було парко.

— Що писати? — спитав знову Єгор.

— Чого! — сказала Василиса, дивлячись на нього сердито й підозріливо. — Не жени! Адже, не даром пишеш,

за гроші! Ну, пиши. Люб'язному нашому зятеві Андрію Хрисанфовичу і єдиній нашій улюбленій дочці Єфим'ї Петрівні з любов'ю низький уклін і благословення батьківське навіки непорушне.

— Єсть. Стріляй далі.

— А ще поздоровляємо з святом різдва христового, ми живі й здорові, чого й вам бажаємо від господа... царя небесного...

Василиса подумала й переглянулася з старим.

— Чого і вам бажаємо від господа... царя небесного...— повторила вона і заплакала.

Більш нічого вона не могла сказати. А раніше, коли вона ночами думала, то їй здавалося, що всього не вмістити і в десять листів. Відтоді, як виїхали дочка з чоловіком, утекло в море багато води, старі жили, як сироти, і тяжко зітхали ночами, немов поховали дочку. А скільки за цей час було на селі всяких подій, скільки весіль, смертей. Які були довгі зими! Які довгі ночі!

— Парко! — промовив Єгор, розстібаючи жилет.— Мабуть, градусів сімдесят будить. Що ж іще? — спитав він.

Старі мовчали.

— А що твій зять отам поробляє? — спитав Єгор.

— Він із солдатів, голубе, тобі відомо,— відповів слабким голосом старик.— Водночас з тобою зі служби прийшов. Був солдат, а тепер, значить, у Петербурзі у водоцільющій лікарні. Доктор хворих водою лікує. Так він значить у доктора за швейцара.

— Ось тут написано...— сказала стара, виймаючи з хусточки листа.— Від Єфим'ї одержали, ще бозна-коли. Може, їх уже й на світі немає.

Єгор подумав трохи і почав швидко писати.

«У цей час,— писав він,— як доля ваша через себе призначила на Воєнне Поприще, то ми Вам советуємо заглянути в Устав Дисциплінарних Стягнень і Карних Законів Воєнного Відомства і Ви уздріте в оному Законі цивілізацію Чинів Воєнного Відомства».

Він писав і прочитував уголос написане, а Василиса міркувала, що треба б написати, яка торік була нужда, не вистачило хліба навіть до святків, довелося продати корову. Треба б попросити грошей, треба б написати, що старий часто слабує і скоро, мабуть, віддасть богові душу... Але як висловити це? Що сказати раніше й ще потім?

«Зверніть увагу,— писав далі Єгор,— в 5 томі Воєнних Постанов. Солдат есть Ім'я общее, Знаменитее. Солдатом називається Найпервіший Генерал і останній Рядовий...»

Старик поворушив губами і сказав тихо:

— Онучат би побачити, воно б нічого.

— Яких онучат? — спитала старуха й подивилася на нього сердито.— Та, може, їх і немає!

— Онучат? А може, і є. Хто їх знає!

«І тому Ви можете міркувати,— поспішав Єгор,— котрий есть ворог Іноземний і котрий Унутрішній. Найпервіший наш Унутрішній Ворог есть: Бахус».

Перо скрипіло, виробляючи на папері закрутки, схожі на риболовні крючки. Єгор спішив і прочитував кожний рядок по кілька разів. Він сидів на табуреті, розставивши широко ноги під столом, ситий, здоровий, пикатий, з червоною потилицею. Це була сама пошлість, груба, пихата, непереможна, гордовита тим, що вона народилася й виросла у трактирі, і Василиса добре розуміла, що тут пошлість, але не могла виразити цього словами, тільки дивилася на Єгора сердито й підозріливо. Від його голосу, незрозумілих слів, від жару й духоти в неї розболілася голова, заплуталися думки, і вона вже нічого не говорила, не думала, і чекала тільки, коли він закінчить скрипіти. А старик дивився з повним довір'ям. Він вірив і старій, яка привела його сюди, і Єгорові; і коли згадав допіру про водолікарню, то видно було по обличчю, що він вірив і в лікарню, і в цілющу силу води.

Закінчивши писати, Єгор підвівся і прочитав усього листа спочатку. Старик не зрозумів, але довірливо захитав головою.

— Нічого, гаразд,— сказав він,— дай бог здоров'я. Нічого...

Поклали на стіл три п'ятаки і вийшли з трактиру; старик дивився непорушно і прямо, як сліпий, і на обличчі в нього було написано повне довір'я, а Василиса, коли виходили з трактиру, замахнулася на собаку і сказала сердито:

— У-у, холера!

Всю ніч стара не спала, непокоїли її думки, а вдосвіта вона встала, помолилася і пішла на станцію, щоб послати листа.

До станції було одинадцять верст.

Водолікарня доктора Б. О. Мозельвейзера працювала і на новий рік так само, як і в звичайні дні, і тільки на швейцарі Андрії Хрисанфовичу був мундир з новими ґалунами, блискотіли якомсь особливо чоботи, і всіх, хто приходив, він поздоровляв з новим роком, з новим щастям.

Був ранок. Андрій Хрисанфович стояв біля дверей і читав газету. Рівно о десятій годині увійшов генерал, знайомий, один із звичайних відвідувачів, а слідом за ним — пошталийон. Андрій Хрисанфович зняв з генерала шинель і сказав:

— З новим роком, з новим щастям, ваше превосходительство!

— Спасибі, голубе. І тебе також.

І, йдучи вгору сходами, генерал кивнув на двері і спитав (він щодня запитував і кожного разу потім забував):

— А в цій кімнаті що?

— Кабінет для масажу, ваше превосходительство!

Коли генералові кроки затихли, Андрій Хрисанфович переглянув одержану пошту і знайшов одного листа на своє ім'я. Він розпечатав, прочитав кілька рядків, потім, не поспішаючи, дивлячись у газету, пішов до себе в свою кімнату, що була тут же внизу, в кінці коридора. Дружина його Єфим'я сиділа на ліжку й годувала дитину; друга дитина, найстарша, стояла поруч, поклавши кучеряву голову їй на коліна, третя спала на ліжку.

Увійшовши в свою кімнату, Андрій подав дружині листа й сказав:

— Мабуть, із села.

Потім він вийшов, не відриваючи очей од газети, і зупинився в коридорі, недалеко від своїх дверей. Йому було чути, як Єфим'я тремтячим голосом прочитала перші рядки. Прочитала і вже більше не могла; для неї було досить і оцих рядків, вона залилася сльозами і, обнімаючи свою старшеньку, цілуючи її, стала говорити, і не можна було зрозуміти, плаче вона чи сміється.

— Це від бабусі, від дідуся... — говорила вона. — З села... Царице небесна, святителі угодники. Там тепер снігу навалило попід стріхи... дерева білі-білі. Діточки на манісінських саночках... І дідусь лисенький на пічці... і собачка жовтенький... Голубчики мої рідні!

Андрій Хрисанфович, слухаючи це, згадав, що разів зо три або й чотири дружина давала йому листи, просила послати на село, але заважали якісь важливі справи: він не послав, листи десь загубилися.

— А в полі зайчики бігають,— голосила Єфим'я, обливаючись сльозами, цілуючи свого хлопчика.— Дідусь тихий, добрий, бабуся теж добра, жаліслива. На селі доброчесно живуть, бога бояться... І церківочка в селі, мужички на криласі співають. Понесла б нас звідси цариця небесна, заступниця матінка!

Андрій Хрисанфович повернувся до себе в кімнатку, щоб покурити, поки хто не прийшов, і Єфим'я раптом замовкла, затихла й витерла очі, і тільки губи в неї тремтіли. Вона його дуже боялася, ох, як боялася! Тремтіла, сповнювалася жахом від його кроків, від його погляду, не намілювалася сказати при ньому ані слова.

Андрій Хрисанфович закурив, але якраз в цей час нагорі подзвонили. Він погасив цигарку і, зробивши дуже серйозне обличчя, побіг до своїх парадних дверей.

Згори спускався генерал, рожевий, свіжий од ванни.

— А в цій кімнаті що? — спитав він, показуючи на двері.

Андрій Хрисанфович витягнувся, став струнко і голосно вимовив:

— Душ Шарко, ваше превосходительство!

В ЯРУ

I

Село Уклєєво лежало в яру, тому з шосе та з залізничної станції видно було тільки дзвіницю й димарі ситцевибивних фабрик. Коли прохожі питали, яке це село, то їм казали:

— Це те саме, де дячок на похороні всю ікру з'їв.

Якось на поминках у фабриканта Костюкова старий дячок побачив серед закусок зернисту ікру і став їсти її жадібно; його штовхали, смикали за рукав, а він немов задубів від насолоди: нічого не почував і тільки їв. З'їв усю ікру, а в банці було фунтів з чотири. І минуло вже багато часу відтоді, дячок давно вмер, а про ікру все пам'ятали. Чи життя було таке бідне тут, чи люди не вмiли помітити нічого, крім цієї дрібної події, що трапилася десять років тому, а тільки про село Уклєєво нічого іншого не розповідали.

В ньому не переводилась пропасниця й була багниста грязюка навіть літом, особливо під огорожами, над якими нагинались старі верби, утворюючи широку тiнь. Тут завжди тхнуло фабричними покидьками й оцтовою кислотою, яку вживали при вироблянні ситців. Фабрики — три ситцевових і одна шкіряна — були не в самому селі, а на краю і оддалік. Це були невеликі фабрики, і на всіх них працювало близько чотирьохсот робітників, не більше. Від шкіряної фабрики вода в річці часто робилася смердючою; покидьки затруювали луг, селянська худоба хворіла на сибірку, і фабрику наказано було закрити. Вона вважалась

закритою, але працювала потай, з відома станового пристава і повітового лікаря, яким власник платив по десять карбованців на місяць. У всьому селі було тільки два порядних будинки, кам'яних, критих залізом; в одному містилась волосна управа, в другому, двоповерховому, якраз проти церкви, жив Цибукін, Григорій Петрович, епіфанський міщанин.

Григорій держав бакалійну крамничку, та це тільки про людське око, а справді торгував горілкою, худобою, шкірами, хлібом в зерні, свиньми, торгував чим доведеться, і коли, наприклад, за кордоном потрібні були для дамських капелюхів сороки, то він наживав на кожній парі по тридцять копійок; він скуповував ліс на вируб, давав гроші на проценти, взагалі, був старик спритний.

В нього були два сини. Старший, Онисим, служив у поліції, в розшукному відділі, і рідко бував дома. Молодший, Степан, пішов по торговельній лінії і допомагав батькові, але справжньої допомоги від нього не сподівалися, бо він був кволий і глухий; його дружина Аксінья, вродлива, струнка жінка, що ходила в свята в капелюшку і з зонтиком, рано вставала, пізно лягала і цілий день бігала, підібравши свої спідниці й брязкаючи ключами, то до комори, то до погребя, то до крамниці, і старий Цибукін поглядав на неї весело, очі в нього розпалювались, і тоді він жалів, що з нею одружений не старший син, а молодший, глухий, який, очевидно, мало тямив у жіночій красі.

У старого завжди був нахил до родинного життя, і він любив свою родину більш за все на світі, особливо старшого сина-сищика і невістку. Аксінья, як тільки вийшла за глухого, виявила надзвичайну діловитість і вже знала, кому можна дати в борг, а кому ні, тримала при собі ключі, не довіряючи їх навіть чоловікові, клацала на рахівниці, заглядала коням у зуби, як мужик, і все сміялась або покрикувала; і хоч би що вона робила чи говорила, старий тільки розчулювався й бурмотів:

— Ой та невісточка! Ой та красуня, матінка...

Він був удівець, але через рік після синового весілля не витримав і сам оженився. Йому знайшли за тридцять верст від Уклеєва дівчину Варвару Миколаївну з доброї сім'ї, уже в літах, але гарну, показну. Тільки-но вона оселилася в кімнатці, на другому поверсі, як усе проясніло в домі, наче в усі вікна було вставлено нові шибки. Засвітились лампадки, столи понакривалися білими, як сніг,

скатерками, на вікнах і в палісаднику появилися квітки з червоними вічками, і вже за обідом їли не з однієї миски, а перед кожним ставилася тарілка. Варвара Миколаївна усміхалась приємно й ласкаво, і здавалося, що в домі все усміхається. І в двір, чого раніше ніколи не було, стали заходити жебраки, прочани, богомолки; залунали під вікнами жалібні, співучі голоси уклевських баб і провинний кашель слабких, виснажених мужиків, звільнених з фабрики за пияцтво. Варвара допомагала грошима, хлібом, старим одягом, а потім, призвичаївшись, почала потай брати і з крамниці. Якимсь глухий бачив, як вона взяла дві восьмушки чаю, і це його збентежило.

— Там матінка взяла дві восьмушки чаю,— сказав він потім батькові.— Куди це записати?

Старий нічого не відповів, постояв, подумав, ворущачи бровами, і пішов наверх до жінки.

— Варварочко, якщо тобі, матінко,— сказав він ласкаво,— знадобиться що в крамниці, то ти бери. Бери собі на здоров'я, не вагайся.

І другого дня глухий, перебігаючи через двір, крикнув їй:

— Ви, матінко, коли що треба,— беріть!

У тому, що вона подавала милостиню, було щось нове, щось веселе і легке, як у лампадках і в червоних квіточках. Коли, на заговіни, або на храм, що тривав три дні, збували мужикам протухлу солонину, таку протухлу, що важко було стояти біля бочки, і приймали від п'яних у заставу коси, шапки, жіночі хустки, коли в багні валялись фабричні, одурманені поганою горілкою, і гріх, здавалося, згустившись, уже туманом стояв у повітрі, тоді ставало якось легше від думки, що десь там, у домі, є тиха, охайна жінка, якій нема діла ні до солонини, ні до горілки; милостиня її впливала в ці тяжкі, туманні дні, як запобіжний клапан у машині.

Дні в домі Цибукіна минали в клопотах. Ще сонце не сходило, а Аксінья вже пирхала, вмиваючись у сінях, самовар кипів у кухні й гудів, віщуючи щось недобре. Старий Григорій Петрович, одягнений у довгий чорний сюртук і ситцьові штани, у високих, лискучих чоботях, такий чистенький, маленький, походжав по кімнатах і постукував каблучками, мов той свекор-батечко у відомій пісні. Одмикали крамницю. Коли розвиднялось, подавали до ганку бігунці, і старий молодцювато сідав на них, насуваючи свій

великий кашкет аж до вух, і, дивлячись на нього, ніхто б не сказав, що йому вже 56 років. Його проводили дружина і невістка, і в цей час, коли на ньому був добрий, чистий сюртук, а в бігунці був запряжений величезний вороний жеребець, що коштував триста карбованців, старий не любив, щоб до нього підходили мужики з своїми проханнями і скаргами; він ненавидів мужиків і гидував ними, і коли бачив, що який-небудь мужик дожидає біля воріт, то кричав гнівно:

— Чого став там? Проходь далі!

Або кричав, якщо то був жебрак:

— Бог дасть!

Він їхав у справах; дружина його, одягнена в темне, в чорному фартусі, прибирала кімнати або допомагала на кухні. Аксінья торгувала в крамниці, і чути було в дворі, як дзвеніли пляшки й гроші, як вона сміялась чи кричала і як сердилися покупці, яких вона кривдила; і в той же час було помітно, що там у крамниці потайна торгівля горілкою вже йде. Глухий теж сидів у крамниці, або без шапки, заклавши руки в кишені, ходив по вулиці й неуважно поглядав то на хати, то вгору на небо. Разів із шість на день в домі пили чай; разів з чотири сідали за стіл їсти. А ввечері рахували виторг і записували, потім міцно спали.

В Уклеєві всі три ситцьові фабрики і квартири фабрикантів Хриміних Старших, Хриміних Молодших і Костюкова були з'єднані телефоном. Провели телефон і до волосної управи, але там він скоро перестав діяти, бо в ньому завелися блощиці і прусаки. Волосний старшина був малограмотний і в паперах кожне слово писав з великої букви, та коли зіпсувався телефон, то він сказав:

— Еге, тепер нам без телефону буде важкувато.

Хриміні Старші завжди судилися з Молодшими, іноді й Молодші сварилися між собою й починали судитись, і тоді їхня фабрика не працювала з місяць, зо два, поки вони знов не мирилися, і це розважало жителів Уклеєва, бо з приводу кожної сварки було багато розмов і пліток. У свята Костюков і Хриміні Молодші влаштовували катання, гасали по Уклеєву й душили телят. Аксінья, шестелячи накрохмаленими спідницями, причепурена, прогулювалась на вулиці, біля своєї крамниці; Молодші підхоплювали її й завозили начебто силоміць. Тоді виїжджав і старий Цибукін, щоб показати свого нового коня, і брав з собою Варвару.

Увечері, після катання, коли лягали спати, в дворі у Молодших грали на дорогій гармонії, і, якщо було місячно, то від цих звуків ставало на душі тривожно і радісно, і Уклеево вже не здавалося ямою.

II

Старший син Онисим приїжджав додому дуже рідко, тільки великими святами, але зате часто присилав з земляками гостинці й листи, написані чийсь чужим почерком, дуже гарним, кожного разу на аркуші писального паперу, у вигляді прохання. В листах було повно висловів, яких Онисим ніколи не вживав у розмові: «Люб'язні татусю і матусю, посылаю вам фунт квіткового чаю для задоволення вашої фізичної потреби».

Внизу кожного листа було надряпано, наче зіпсованим пером: «Онисим Цибукін», і під цим знову тим самим чудовим почерком: «Агент».

Листи читали вголос по кілька разів, і старий, розчулений, червоний від хвилювання, говорив:

— От, не захотів дома жити, пішов по вченій лінії. Що ж, нехай! Кого до чого поставлено.

Якось перед масницею пішов великий дощ з крупною; старий і Варвара підійшли до вікна подивитись, аж зирк — Онисим їде саньми із станції. Його зовсім не чекали. Він увійшов до кімнати заклопотаний і чимось стривожений, і таким залишався й потім увесь час; і поводився якось розв'язно. Не спішив виїздити, і схоже було, начебто його звільнили із служби. Варвара була рада його приїздові, вона поглядала на нього якось лукаво, зітхала й похитувала головою.

— Як же це так, голубе? — говорила вона. — Отихтих, парубкові вже двадцять восьмий рік пішов, а він ще нежонатий гуляє, ох-тих-ти...

З другої кімнати її тиху, рівну мову чулося так: «Ох-тих-ти». Вона стала шепотітися з старим і з Аксіньею, і їхні обличчя теж набрали лукавого і таємничого вигляду, як у змовників.

Вирішили оженити Онисима.

— Ох-тих-ти!.. Молодшого брата давно оженили, — говорила Варвара, — а ти все без пари, мов півень на базарі. По якому ж це? Отих-ти, оженишся, бог дасть, там

як схочеш, поїдеш на службу, а жінка залишиться дома помічницею. Без ладу ти живеш, парубче, і всі порядки, бачу, забув. Ох-тих-ти, гріх тільки з вами, з міськими.

Коли Цибукіни женилися, то їм, як багатим, вибирали найкрасивіших наречених. І для Онисима знайшли теж красуню. Сам він був нецікавий, непримітний на вигляд; при кволій, нездоровій будові й при невеликому зрості в нього були повні, пухлі щоки, наче він надимав їх; очі не кліпали, і погляд їх був гострий, борідка руда, ріденька, і, задумавшись, він усе запихав її в рот і кусав; і до того ж він часто випивав, і це помітно було з його обличчя і ходи. Та коли йому сказали, що для нього вже є наречена, дуже гарна, то він сказав:

— Ну, та я ж бо теж не одноокий. Наша родина, Цибукіни, треба сказати, всі гарні.

Під самим містом було село Торгуєво. Одну половину його недавно приєднали до міста, друга залишилася селом. У першій, у своєму будиночку, жила одна вдова; в неї була сестра, зовсім бідна, що ходила на поденну роботу, а в цієї сестри була дочка Липа, дівчина, що теж ходила на поденну. Про красу Липи вже говорили в Торгуєві, і тільки бентежила всіх її страшенна бідність; міркували так, що хто-небудь у літах чи вдівець оженився, незважаючи на бідність, або візьме її до себе «так», а при ній і мати сита буде. Варвара дізналась про Липу від свах і поїхала в Торгуєво.

Потім у тітчинім домі були влаштовані оглядини, як слід, з закускою і горілкою; і Липа була в новому рожевому платті, пошитому навмисне для оглядин, і ясновервона стрічечка, наче полум'я, світилася в її волоссі. Вона була худенька, слабка, бліда, з тонкими, ніжними рисами, смаглява від роботи на повітрі; сумна, боязка усмішка не сходила в неї з обличчя, і очі дивилися по-дитячому — довірливо і з цікавістю.

Вона була молода, ще дівчинка, з ледве помітною груддю, та вінчати було вже можна, бо роки вийшли. Справді вона була гарна, і одно тільки могло в ній не подобатися, це — її великі чоловічі руки, які тепер без діла висіли, мов дві великі клешні.

— Нема приданого — і нам байдуже, — говорив старий тітці, — для сина нашого Степана ми взяли теж з бідної родини, а тепер не нахвалимось. Що в домі, що в ділі — золоті руки.

Липа стояла біля дверей і начебто хотіла сказати: «робіть зі мною, що хочете: я вам вірю», а її мати Прасковія, поденщиця, ховалась у кухні й завмирала від страху. Колись, ще замолоду, один купець, в якого вона мила підлогу, розсердившись, затупав на неї ногами, вона дуже злякалася, обімліла, і на все життя в її душі лишився страх. А від страху завжди тремтіли руки й ноги, тремтіли щокі. Сидячи в кухні, вона намагалася підслухати, про що говорять гості, і все хрестилась, притискуючи пальці до лоба й поглядаючи на образ. Онисим, трохи п'яний, відчиняв двері до кухні й говорив розв'язно:

— Що ж це ви тут сидите, матусю дорогоцінна? Нам без вас скучно.

А Прасковія злякавшись, притуляючи руки до своїх схудлих грудей, відповідала:

— Що ви, годі-бо... Дуже вами задоволені.

Після оглядин призначили день весілля. Потім у себе дома Онисим уже ходив по кімнатах і посвистував, або ж, раптом пригадавши щось, задумувався й дивився в підлогу, нерухомо, пронизливо, наче поглядом хотів проникнути глибоко в землю. Він не виявляв ні задоволення з того, що жениться, жениться незабаром, на провіднім тижні, ні бажання побачитися з нареченою, а тільки посвистував. І було ясно видно, що жениться він тільки тому, що цього хочуть батько і мачуха, і тому, що в селі такий уже звичай: син жениться, щоб дома була помічниця. Від'їжджаючи, він не квапився і поводився взагалі не так, як під час колишніх своїх приїздів,— був якийсь особливо розв'язний і говорив не те, що треба.

III

В селі Шикаловім жили кравчихи, дві сестри-хлистівки. Їм було замовлено до весілля обнови, і вони часто приходили примірювати та довго пили чай. Варварі пошили коричневе плаття з чорним мереживом і з стеклярусом, а Аксінії — яснозелене, з жовтими грудьми і з шлейфом. Коли кравчихи скінчили, то Цибукін заплатив їм не грошима, а товаром з своєї крамниці, і вони пішли від нього сумні, тримаючи в руках пакунки з стеариновими свічками та сардинами, що були їм зовсім не потрібні, а вийшовши з села в поле, сіли на горбочку і стали плакати.

Онисим приїхав за три дні до весілля в усьому новому.

На ньому були блискучі гумові калоші і замість галстука червоний шнурок з бульбашками, і на плечах висіло пальто, не надіте в рукава, теж нове.

Статечно помолившись богу, він привітався з батьком і дав йому десять срібних карбованців і десять півкарбованців; і Варварі дав стільки ж, Аксінї — двадцять четвертаків. Головна принадність цих подарунків полягала саме в тому, що всі гроші, як на добір, були новенькі й виблискували проти сонця. Стараючись здаватися статечним і серйозним, Онисим напружував обличчя й надимав щоки, і від нього тхнуло горілкою; мабуть, на кожній станції вибігав до буфету. І знову була якась розв'язність, щось зайве в людині. Потім Онисим і старий пили чай і закусували, а Варвара перебирала в руках новенькі карбованці й розпитувала про земляків, що жили в місті.

— Нічого, хвалити бога, живуть добре, — казав Онисим. — Тільки ось у Івана Єгорова подія в сімейному житті: вмерла його стара, Софія Никифорівна. Від сухот. Поминальний обід за упокой душі замовляли в кондитера, по два з половиною від персони. І виноградне вино було. Котрі мужики, — наші земляки, — і за них теж по два з половиною. Нічого не їли. Хіба ж мужик розуміє соус!

— Два з половиною! — сказав старий і похитав головою.

— А що ж? Там не село. Зайдеш до ресторану закувати, візьмеш того-сього, компанія збереться, вип'єш — аж дивишся, вже світанок, і, будь ласка, платить по три або по чотири карбованці з кожного. А коли з Самородовим, то він любить, щоб після всього кофій з коньяком, а коньяк по шість гривень чарочка.

— І все бреше! — промовив старий з захопленням. — І все бреше!

— Я тепер завжди з Самородовим. Це той самий Самородов, що вам мої листи пише. Чудово пише. І якби розказати, матусю, — весело говорив далі Онисим звертаючись до Варвари, — яка людина є цей самий Самородов, то ви не повірите. Ми його всі Мухтаром звемо, бо він ніби вірменин — весь чорний. Я його наскрізь бачу, всі діла його знаю ось як свої п'ять пальців, матусю, і він це почуває і все за мною ходить, не відстає, і нас тепер водою не розіллеш. Йому начебто трохи моторошно, але й без мене жити не може. Куди я, туди й він. У мене, матусю, вірне, правильне око. Глянеш на товчку: мужик сорочку про-

дає.— Стей, сорочка крадена! — І справді, так і виходить: сорочка крадена.

— Звідки ж ти знаєш? — спитала Варвара.

— Нізвідки, око в мене таке. Я не знаю, яка там сорочка, а тільки чомусь так мене й тягне до неї: крадена та й годі. В нас у розшукному так уже й кажуть: «Ну, Онисим пішов уже вальдшнепів стріляти!» Це значить — шукати крадене. Егеж... Украти кожен зможе, та ось як сховати! Земля велика, а сховати крадене ніде.

— А в нашому селі у Гунторевих минулого тижня вкрали барана і двох ярок,— сказала Варвара й зітхнула.— І пошукати нема кому... Ох-тих-ти...

— Що ж? Пошукати можна. Це нічого, можна.

Надійшов день весілля. Це був холоднуватий, але ясний, веселий квітневий день. Вже з раннього ранку по Уклееву їздили, видзвонюючи дзвінками, тройки і пари з різнобарвними стрічками на дугах і в гривах. У вербах галасували граки, потривожені цією їздою, і, надриваючись, безугавно співали шпаки, начебто радіючи, що в Цибукіних весілля.

В домі на столах вже були довжелезні риби, окости і птиці з начинкою, коробки із шпротами, всякі соління й маринади і безліч пляшок з горілкою та винами, тхнуло копченою ковбасою і прокислими омарами. І біля столів, постукуючи каблуками й гострячи ніж об ніж, ходив старий. Варвару раз у раз гукали, чого-небудь вимагали, і вона з розгубленим виглядом, важко дихаючи, бігала до кухні, де з досвітку працював кухар від Костюкова і біла кухарка від Хриміних Молодших. Аксінья, завита, без плаття, в корсеті, в нових рипучих черевиках, носилась по двору, як вихор, і тільки мигтіли її голі коліна і груди. Було галасливо, чути було лайку, божбу; прохожі спинялися біля широко розчинених воріт, і почувалося з усього, що готується щось надзвичайне.

— По наречену поїхали!

Дзвінки заливались і завмирили далеко за селом... О третій годині побігли люди: знову почувалися дзвінки, везуть наречену! Церква була повна, горіло панікадило, півчі, як захотів того старий Цибукін, співали по нотах. Сяйво вогнів і яскраві вбрання засліпили Липу, їй здавалося, що півчі своїми лункими голосами стукають по її голові, як молотками; корсет, який вона наділа вперше в житті, і черевики душили її, і вираз у неї був такий, на-

чебно вона тільки що опритомніла, — дивиться і не розуміє. Онисим у чорному сюртуку, з червоним шнурком замість галстука, задумався, дивлячись в одне місце, і коли півчі голосно скрикували, швидко хрестився. На душі в нього було розчулення, хотілось плакати. Ця церква була відома йому з раннього дитинства; колись покійна мати приносила його сюди причащати, колись він співав на криласі з хлопчиками; йому такі пам'ятні кожен куточок, кожна ікона. Ось його вінчають, його треба женити для порядку, але він уже не думав про це, якимось не пам'ятав, забув зовсім про весілля. Сльози заважали дивитись на ікони, тиснуло під серцем; він молився й просив бога, щоб нещастя, неминучі, ладні вже впасти на нього не сьогодні — завтра, обминули його як-небудь, як грозові хмари під час посухи обминають село, не давши й краплі дощу. І стільки гріхів уже накопичено в минулому, стільки гріхів, таке все невилазне, непоправне, що якимось аж безглуздо просити прощення. Але він просив і прощення і навіть схлипнув голосно, але ніхто не звернув на це уваги, бо подумали, що він напідпитку.

Почувся тривожний дитячий плач:

— Люба мамко, винеси мене звідси, ластівко!..

— Тихше там, — крикнув священик.

Коли верталися з церкви, то бігли слідом люди; біля крамниці, біля воріт і в дворі під вікнами теж був натовп. Прийшли молодіці величати. Ледве молоді переступили поріг, як голосно, з усієї сили, вигукнули півчі, що вже стояли в сінях з своїми нотами; заграла музика, нарешне виписана з міста. Вже підносили донське шипуче у високих бокалах, і підрядник-тесляр Єлизаров, високий худорлявий дід з такими густими бровами, що очі було ледве видно, казав, звертаючись до молодих:

— Онисиме, і ти, дитинко, любіть одне одного, живіть по-божому, діточки, і цариця небесна вас не покине. — Він припав до плеча старого і схлипнув. — Григорій Петров, заплачмо, заплачмо з радощів! — промовив він точким голосом і зразу ж раптом зареготався й казав далі голосно, басом: — Хо-хо-хо! І ця невістка в тебе гарна! Все, значить, у неї на місці, все гладеньке, не загуркотить, уся механізма справна, гвинтів багато.

Він був родом з Єгор'євського повіту, але з молодих років працював в Уклеєві на фабриках і в повіті і призвався тут. Його давно вже знали старим, таким самим

худим і довгим, і давно вже його звали Кости́лем. Можливо, через те, що понад сорок років йому доводилося мати справу на фабриках тільки з ремонтом,— він про кожну людину чи про річ міркував тільки з погляду міцності: чи не потрібен ремонт. І перше ніж сісти за стіл, він випробував кілька стільців, чи міцні, і сига так само поторкав.

Після шипучого всі стали сидати за стіл. Гості розмовляли, соваючи стільцями. Співали в сінях півчі, грала музика, і в цей же час на дворі молодиці величали, всі в один голос,— і була якась жахлива, дика суміш звуків, від якої паморочилася голова.

Костиль вертівся на стільці і штовхав сусідів ліктями, заважав говорити, і то плакав, то реготав.

— Діточки, діточки, діточки...— бурмотів він швидко.— Аксіньюшко-матінко, Варварочко, будемо жити всі в мирі та в злагоді, сокирки мої любі...

Він пив мало, і тепер сп'янів від одної чарки англійської гіркої. Ця огидна гірка, зроблена невідомо з чого, задурманила всіх, хто її пив, наче прибила. Стали плутатись язика.

Тут було духовенство, прикажчики з фабрик з дружинами, торговці й трактирники з інших сіл. Волосний старшина і волосний писар, які служили разом уже чотирнадцять років і за весь цей час не підписали жодного папірця, не випустили з волосної управи жодної людини без того, щоб не обдурити й не скривдити, сиділи тепер рядом, обидва товсті, ситі, і здавалося, що вони вже остільки пройнялися неправдою, що навіть шкіра на обличчях у них була якась особлива, шахрайська. Дружина писаря, жінка худа, коса, привела з собою всіх своїх дітей і, наче хижий птах, скоса поглядала на тарілки і хапала все, що траплялось під руку, і ховала собі і дітям у кишені.

Липа сиділа скам'яніла, все з тим самим виразом, як у церкві. Онисим, відтоді, як познайомився з нею, не промовив до неї жодного слова, отож і досі не знав, який у неї голос; і тепер, сидячи поруч, він усе мовчав і пив англійську гірку, а коли сп'янів, то заговорив, звертаючись до тітки, що сиділа напроти:

— У мене є друг на прізвище Самородов. Людина спеціальна. Особистий почесний громадянин і може розмовляти. Та я його, тітонько, наскрізь бачу, і він це чуває. Дозвольте з вами випити за здоров'я Самородова, тітонько!

Варвара ходила навколо стола, частуючи гостей, стомлена, розгублена, і, як видно, була задоволена, що так багато страв і все так пишно,— ніхто не осудить тепер. Зайшло сонце, а обід тривав; уже не розуміли, що їли, що пили, не можна було розчути, що говорять, і тільки часом, коли затихала музика, ясно було чути, як на дворі кричала якась баба:

— Насмокталися нашої крові, іроди, нема на вас погибелі!

Увечері були танці під музику. Приїхали Хриміни Молодші зі своїм вином, і один із них, коли танцювали кадриль, тримав в обох руках по пляшці, а в роті чарку, і це всіх смішило. Серед кадрили пускалися раптом навприсядки; зелена Аксінья тільки мигтіла, і від шлейфу її дуло вітром. Хтось відтоптав її унизу оборку, і Костиль крикнув:

— Гей, унизу плінтус одірвали! Діточкі!

В Аксіньї були сірі, наївні очі, що рідко кліпали, а на обличчі завжди виграла наївна усмішка. І в цих некліпаючих очах, і в маленькій голові на довгій шиї, і в її стрункості було щось зміїне; зелена, з жовтими грудьми, з усмішкою, вона дивилась, як весною з молодого жита дивиться на прохожого гадюка, витягшись і підвівши голову. Хриміни поводитися з нею вільно, і помітно було дуже, що з старшим із них вона давно вже була в близьких стосунках. А глухий нічого не розумів, не дивився на неї; він сидів, поклавши ногу на ногу, і із горіхи і розкусував їх так гучно, що, здавалося, стріляв з пістолета.

Та ось і сам старий Цибукін вийшов на середину й махнув хусточкою, подаючи знак, що він теж хоче танцювати руську, і по всьому дому й по повітрю прокотився схвальний гомін:

— Сам вийшов! Сам!

Танцювала Варвара, а старий тільки помахував хусточкою й перебирав каблучками, але ті, що там, на дворі, нависаючи один на одного, заглядали у вікна, були захоплені і на хвилину простили йому все — і його багатство, і кривди.

— Молодчина Григорій Петров! — кричали в натовпі. — Так, старайся! Значить, ще можеш орудувати! Ха-ха!

Усе це скінчилося пізно, о другій годині ночі. Онисим, похитуючись, обходив на прощання півчих і музикантів і дарував кожному по новому півкарбованцю. І старий, не

хитаючись, а тільки якось ступаючи на одну ногу, проводжав гостей і казав кожному:

— Весілля дві тисячі коштувало.

Коли розходились, у шикаловського трактирника хтось обміняв добру чумарку на стару, і Онисим раптом спалахнув і став кричати:

— Стій! Я знайду зараз! Я знаю, хто це вкрав! Стій!

Він вибіг на вулицю, погнався за кимось; його спіймали, повели під руки додому і пхнули його, п'яного, червоного від гніву, мокрого, до кімнати, де тітка вже роздягала Липу, і замкнули.

IV

Минуло п'ять днів. Онисим, зібравшись від'їжджати, прийшов наверх до Варвари, щоб попрощатись. У неї горіли всі лампадки, пахло ладаном, а сама вона сиділа біля вікна і плела панчошу з червоної шерсті.

— Мало з нами пожив, — сказала вона. — Занудьгував, мабуть? Ох-тих-ти... Живемо ми добре, усього в нас багато, і весілля твоє справили як слід, правильно; старий казав: дві тисячі пішло. Одно слово, живемо, як купці, тільки ось нудно в нас. Надто вже людей кривдимо. Серце мені болить, голубе, кривдимо як — боже мій! Чи коня міняємо, чи купуємо щось, чи робітника наймаємо — в усьому обман. Обман і обман. Олія в крамниці гірка, тухла, в людей дьоготь краший. Та невже, скажи, будь ласка, не можна доброю олією торгувати?

— Кого до чого приставлено, матусю.

— Таж умирати треба? Ой-ой, справді, поговорив би ти з батьком!

— А ви б самі поговорили.

— Н-ну! Я йому своє, а він мені, як і ти, в одно слово: кого до чого приставлено. На тому світі так тобі й стануть розбирати, кого до чого приставлено. У бога суд праведний.

— Звичайно, ніхто не стане розбирати, — сказав Онисим і зітхнув. — Бога ж, однаково, нема, матусю. Що вже там розбирати!

Варвара поглянула на нього здивовано і засміялась, і сплеснула руками. Через те, що вона так щиро здивувалася з його слів і дивилась на нього, як на дивака, він зніяковів.

— Бог, може, і є, та віри нема,— сказав він.— Як мене вінчали, мені було негаразд. Як-от візьмеш з-під квочки яйце, а в ньому курча пищить, так у мені совість враз запищала, і, поки мене вінчали, я все думав: є бог! А як вийшов з церкви — і нічого. Та й звідки мені знати, є бог, чи нема? Нас змалку не того вчили, і немовля ще матір ссе, а його тільки одного й учать: кого до чого приставлено. Адже татусь теж у бога не вірує. Ви якось казали, що в Гунторєва баранів покрали... Я знайшов: це шикаловський мужик украв; він украв, а смушки — в татуся... От вам і віра!

Онисим підморгнув і похитав головою.

— І старшина теж не вірить у бога,— говорив він далі,— і писар теж, і дячок теж. А якщо вони ходять до церкви й постів додержують, то це тільки для того, щоб люди про них погано не говорили, та на той випадок, що, може, і справді страшний суд буде. Тепер так кажуть, ніби кінець світу прийшов через те, що народ ослаб, батьків не шанують тощо. Це дурниці. Я так, матусю, розумію, що все горе через те, що совісті мало в людях. Я бачу наскрізь, матусю, і розумію. Якщо в людини сорочка крадена, я бачу. Людина сидить у трактирі, і вам так здається, ніби вона чай п'є й більш нічого, а я, чай чаєм, ще бачу, що в неї совісті нема. Так цілий день ходиш і — жодної людини з совістю. І вся причина, що не знають, є бог чи нема... Ну, матусю, прощайте. Зоставайтеся живі й здорові, не згадуйте лихом.

Онисим поклонився Варварі в ноги.

— Дякуємо вам за все, матусю,— сказав він.— Нашому сімейству від вас велика користь. Ви дуже пристойна жінчина, і я вами дуже задоволений.

Розчулений Онисим вийшов, але знов повернувся й сказав:

— Мене Самородов вплатав в одне діло: багатий буду або пропаду. Коли що трапиться, ви тоді, матусю, заспокойте мого родителя.

— Ну, от іще! Ох-тих-ти... Бог милостивий... А ти б, Онисиме, отих-тих, дружину б свою приголубив, а то дивитесь одно на одного надуті обое; хоч би усміхнулися, справді.

— Та якась вона чудна...— сказав Онисим і зітхнув.— Не розуміє нічого, мовчить усе. Молода дуже, нехай підросте.

Біля ганку вже стояв високий, ситий, білий жеребець, запряжений у шарабан.

Старий Цибукін розбігся й сів молодцювато і взяв віжки. Онисим поцілувався з Варварою, з Аксіньєю і з братом. На ганку стояла також Липа, стояла нерухомо й дивилась убік, начебто вийшла не проводжати, а так, не знати чого. Онисим підійшов до неї й торкнувся губами до її щоки злегка, ледве-ледве.

— Прощай,— сказав він.

І вона, не глянувши на нього, усміхнулась якось дивно; обличчя в неї затремтіло, і всім чомусь стало жалко її. Онисим теж сів з підскоком і взявся в боки, бо вважав себе гарним.

Коли виїжджали з яру нагору, то Онисим усе оглядався назад, на село. Був теплий, ясний день. Уперше вигнали худобу, і біля череди ходили дівчата і молодіці, одягнені по-святковому. Бурий бугай ревів, радіючи з волі, і рив передніми ногами землю. Всюди, і вгорі, і внизу, співали жайворонки. Онисим оглядався на церкву, струнку, біленьку,— її недавно побілили,— і згадав, як п'ять днів тому молився в ній; оглянувся на школу з зеленим дахом, на річку, в якій колись купався й ловив рибу, і радість ворухнулась у грудях, і захотілося, щоб раптом із землі виросла стіна й не пустила його далі, і щоб він лишився тільки з самим минулим.

На станції підійшли до буфету й випили по чарці хересу. Старий поліз до кишені за гаманцем, щоб заплатити.

— Я частую! — сказав Онисим.

Старий розчулено поляскав його по плечу й підморгнув буфетникові: ось, мовляв, який у мене син.

— Залишився б ти, Онисиме, дома, при ділі,— сказав він,— ціни б тобі не було! Я б тебе, синку, озолотив від голови до ніг.

— Ніяк не можна, татусю.

Херес був кислуватий, тхнуло від нього сургучем, але випили ще по чарці.

Коли старий вернувся зі станції, то в першу хвилину не впізнав своєї молодшої невістки. Як тільки чоловік виїхав з двору, Липа змінилася, раптом повеселішала. Боса, в старій, поношеній спідниці, засукавши рукава до плечей, вона мила в сінях східці, й співала тоненьким срібним голоском, а коли виносила великий цебер з помиями й диви-

лася на сонце зі своєю дитячою усмішкою, то було схоже, що це також жайворонок.

Старий наймит, який проходив повз ганок, похитав головою й кркнув.

— Та й невістки ж у тебе, Григорію Петровичу, бог тобі послав! — сказав він. — Не молодиці, а чистий скарб!

V

8 липня, в п'ятницю, Єлизаров, на прізвисько Костиль, і Липа верталися з села Казанського, куди ходили на прощу, з нагоди храму — Казанської божої матері. Далеко позаду йшла Липина мати Прасковія, яка все відставала, бо була хвора й задихалась. Час наближався до вечора.

— А-аа!.. — дивувався Костиль, слухаючи Липу. — А-а!.. Ну-у?

— Я, Ілля Макаровичу, до варення дуже охоча, — казала Липа. — Сяду собі в куточку і все чай п'ю з варенням. Або з Варварою Миколаівною разом п'ємо, а вони що-небудь розказують зворушливе. У них варення багато — чотири слоїки. «Іж, кажуть, Липо, не вагайся!»

— А-аа!.. Чотири слоїки!

— Багато живуть. Чай з білою булкою: і яловичини теж скільки хоч. Багато живуть, тільки страшно в них, Ілля Макаровичу. Ох, як страшно!

— Чого ж тобі страшно, дитинко? — спитав Костиль і оглянувся, щоб подивитися, чи далеко відстала Прасковія.

— Перше, як весілля справили, Онисима Григоровича боялась. Вони нічого, не кривдили, а тільки як підійдуть до мене близько, то по всій мені мороз, по всіх кісточках. І жодної ніченьки я не спала, все трусилась і бога молила. А тепер Аксіньї боюсь, Ілля Макаровичу. Вона нічого, все усміхається, а тільки часом гляне у віконце, а очі в неї такі сердиті і горять зелені, немов у хліві у вівці. Хриміни Молодші її збивають: «У вашого старого, кажуть, є земелька Бутьокіно, десятин з сорок, земелька з пісочком і вода є, то ти, кажуть, Аксюшо, збудуй від себе цегельню, а ми в пайку підемо». Цегла тепер двадцять карбованців за тисячу. Діло корисне. Вчора за обідом Аксінья й каже старому: «Я, каже, хочу в Бутьокіні цегельню ставити, буду сама собі купчиха». Каже і посміхається. А Григорій Петрович з обличчя потемніли; видно, не сподобалось. «Поки, кажуть, я живий, не можна нарізно, треба всім у

гурті». А вона очима блимнула, зубами заскреготіла... Подали оладки — не їсть!

— А-аа!..— здивувався Костиль.— Не їсть!

— І скажи, будь ласка, коли вона спить! — говорила далі Липа.— З півгодинки поспить, а тоді схопиться, ходить, все ходить, заглядає: не спалили б чого мужики, не вкрали б чого... Страшно з нею, Ілля Макаровичу! А Хриміні Молодші після весілля й спати не лягали, а поїхали до міста судитися; і люди балакають, що через Аксінью все. Два брати пообіцяли їй завод побудувати, а третій ображається, а фабрика з місяць стояла. І мій дядечко Прохір без роботи по дворах скоринки збирав. Ти б, кажу, дядечку, поки що, орати пішов або дрова пиляти, чого соромитися! — «Відбився я, каже, від селянської роботи, нічого, каже, не вмю, Липонько!..»

Біля молодого осикового гайка спинилися, щоб відпочити й почекаати Прасковію. Єлизаров давно вже був підрядчиком, але не тримав коня, а ходив по всьому повіту пішки, з самим клуночком, у якому був хліб та цибуля, і ступав широко, розмахуючи руками. І йти з ним поряд було важко.

Біля входу в гай стояв межовий стовп. Єлизаров спробував його: чи міцний. Підійшла Прасковія, задихаючись. Її зморщене, завжди злякане обличчя сяяло щастям: вона була сьогодні в церкві, як і люди, потім ходила по ярмарку, пила грушевий квас! З нею це бувало рідко, і навіть їй здавалося тепер, ніби вона жила собі на втіху сьогодні вперше в житті. Відпочивши, всі троє пішли рядом. Сонце вже заходило, і його промені пронизували гайок, світилися на стовбурах. Спереду гучно лунали голоси. Уклеєвські дівчата давно пішли вперед, але затримались тут у гайку: мабуть, збирали гриби.

— Геї, дівки-и! — кричав Єлизаров.— Геї, красуні!

У відповідь чути було сміх.

— Костиль іде! Костиль! Старий хрін!

І луна теж сміялась. От і гай лишився позаду. Видно було вже верхівки фабричних димарів, блиснув хрест на дзвіниці: це було село, «те саме, де дячок на похороні всю ікру з'їв». От майже вже й дома; лишалося тільки спуститись у цей великий яр. Липа і Прасковія, що йшли босі, сіли на траву, щоб узутися, з ними сів і підрядчик. Якщо глянути зверху, то Уклеєво зі своїми вербами, білою церквою й річкою, здавалось гарним, тихим, і заважали тільки

дахи фабричні, пофарбовані з ощадності в похмурий, дикий колір. Видно було по той бік на схилі жито — і копи, і снопи то тут, то там, наче розкидані бурєю, і щойно скошене, в покосах; і овес уже доспів і тепер на сонці відсвічував, як перламутр. Були жнива. Сьогодні свято, завтра, в суботу, збирати жито, возити сіно, а потім неділя, знову свято; щодня гуркотів далекий грім; парило, здавалося, що буде дощ, і, поглядаючи тепер на поле, кожен думав про те, якби дав бог вчасно впоратися з хлібом, і було весело й радісно, і неспокійно на душі.

— Косарі тепер дорогі,— сказала Прасковія.— Карбованець сорок у день!

А з ярмарку з Казанського люди все йшли та йшли; молодіці, фабричні в нових кашкетах, жебраки, хлоп'ята... То проїздив віз, здіймаючи куряву, і позаду бігла не продана коняка, і наче була рада, що її не продали, то вели за роги корову, яка опиралась, то знову віз, а на ньому п'яні мужики, звисивши ноги. Якась баба вела хлопчика у великій шапці й великих чоботях; хлопчик знемігся від спеки й важких чобіт, що не давали його ногам згинатися в колінах, а проте з усієї сили, невгаваючи, дув в іграшкову трубу; вже спустились униз і повернули на вулицю, а трубу все ще було чути.

— А нашим фабрикантам щось не по собі...— сказав Єлизаров.— Біда! Костюков розсердився на мене. «Багато каже, дощок пішло на карнизи».— Як багато? Скільки треба було, Василю Даниловичу, стільки, кажу, й пішло. Я ж їх не з кашею їм, дошки оті. «Як, каже, ти можеш мені такі слова? Бовдур, сякий-такий! Не зазнавайся! Я, кричить, тебе підрядчиком зробив!» — Ова, кажу, яка дивина! Коли, кажу, не був підрядчиком, однаково щодня чай пив. «Усі, каже, ви шахраї...» Я промовчав. Ми, думаю, на цьому світі шахраї, а ви будете на тому світі шахраї. Хо-хо-хо! На другий день пом'якшав. «Ти, каже, на мене не гнівайся, Макаровичу, за мої слова. Коли, каже, я щось зайве, то і те ж бо сказати, я купець першої гільдії, старший за тебе,— ти змовчати мусиш».— Ви, кажу, купець першої гільдії, а я тесляр, це так. І святий Йосиф, кажу, був тесляр, Діло наше праведне, богоугодне, а якщо, кажу, вам хочеться бути старшим, то зробіть ласку, Василю Даниловичу.— А потім, після цієї, значить, розмови, я й думаю: хто ж старший? Купець першої гільдії, чи тесляр? Виходить, що тесляр, діточки!

Костиль подумав і додав:

— Воно так, діточки. Хто працює, хто терпить, той і старший.

Сонце вже зайшло, і над річкою, в церковній огradі й на галявинах біля фабрик здіймався густий туман, білий, як молоко. Тепер, коли швидко наставала темрява, блимали внизу вогні, і коли здавалося, що туман ховає під собою бездонну прірву, Липі та її матері, що народились убогими й готові були прожити так до кінця, віддаючи іншим усе, крім своїх наляканих, сумирних душ,— може, їм привиділось на хвилину, що й вони в цьому величезному таємничому світі, в нескінченній низці істот, і вони сила, і вони старші за когось; їм було добре сидіти тут нагорі, вони щасливо усміхались й забули про те, що вертатись униз все-таки треба.

Нарешті вернулись додому. Біля воріт і коло крамниці сиділи на землі косарі. Звичайно свої, уклеєвські, не йшли до Цибукіна працювати і доводилось наймати чужих, і тепер здавалося в присмерку, що сидять люди з довгими чорними бородами. Крамниця була відкрита, і видно було в двері, як глухий грав з хлопчиком у шашки. Косарі співали тихо, ледве чутно, або голосно просили віддати їм за вчорашній день, але їм не платили, щоб вони не повтікали до завтра. Старий Цибукін без сюртука, в жилеті, і Аксінья біля ганку під березою пили чай; і горіла на столі лампа.

— Дідусю-у! — говорив за ворітьми косар, ніби дразнячись.— Заплати хоч половину! Дідусю-у!

І зразу ж чути було сміх, а потім знову співали ледве чутно... Костиль сів теж чай пити.

— Були ми, значить, на ярмарку,— почав він розповідати.— Гуляли, діточки, дуже добре гуляли, слава тобі, господи. І випадок такий трапився, негарний: коваль Сашка купив тютюну і дає півкарбованця, значить, купцеві. А півкарбованець фальшивий,— казав далі Костиль і оглянувся; йому хотілось говорити пошепки, але він говорив придушеним сиплим голосом, і всім було чути.— А півкарбованець, виходить, фальшивий. Питають: де взяв? А це, каже, мені Онисим Цибукін дав. Коли, каже, я в нього на весіллі гуляв... Покликали урядника, повели... Дивись, Петровичу, щоб чого не вийшло, якої балачки...

— Дідусю-у! — дразнив усе той самий голос за ворітьми.— Дідусю-у!

Настала мовчанка.

— Ох, діточки, діточки, діточки...— швидко забурмотів Костиль і встав; його змагала дрімота.— Ну, спасибі за чай, за цукор, діточки. Пора й спати. Став уже я трухлявий, балки в мені всі підгнили. Хо-хо-хо!

І, йдучи, він сказав:

— Умирати, мабуть, пора!

І схлипнув. Старий Цибукін не допив свого чаю, але ще посидів, подумав; і вираз у нього був такий, ніби він прислухався до кроків Костиля, що був уже далеко на вулиці.

— А Сашка-коваль, мабуть, набрехав,— сказала Аксінья, вгадавши його думки.

Він пішов у дім і, трохи згодом, вернувся із згортком; розгорнув — і блиснули карбованці, зовсім нові. Він узяв один, спробував на зуб, кинув на піднос; потім кинув другий...

— А карбованці справді фальшиві...— промовив він, дивлячись на Аксінью і наче дивуючись.— Це ті... Онисим тоді привіз, його подарунок. Ти, дочко, візьми,— зашепотів він і ткнув їй у руку згорток,— візьми, кинь у колодязь... Ну їх! І дивися, щоб балачки не було. Щоб чого не вишло... Забирай самовар, гаси світло...

Липа і Прасковія, сидючи в сараї, бачили, як одно по одному погасло світло; тільки нагорі у Варвари світилися сині й червоні лампадки, і звідти віяло спокоем, задоволенням і невіданням. Прасковія ніяк не могла звикнути до того, що її дочку видано за багатого, і коли приходила, то боязко тулилась у сінях, усміхалася благально, і їй висилали чаю і цукру. І Липа теж не могла звикнути, і після того, як поїхав чоловік, спала не на своєму ліжку, а де трапиться — в кухні або в сараї, і щодня мила підлоги або прала, і їй здавалося, що вона на поденщині. І тепер, повернувшись з богомілля, вони пили чай на кухні з кухаркою, потім пішли в сарай і лягли долі, між саньми й стіною. Було тут темно, тхнуло хомутами. Біля дому погасли вогні, потім чути було, як глухий замикав крамницю, як косарі лягали у дворі спати. Далеко, у Хриміних Молодших грали на дорогій гармонії... Прасковія і Липа стали засинати.

І коли їх розбудили чиїсь кроки, було вже видно від місяця; біля входу в сарай стояла Аксінья, тримаючи в руках постіль.

— Тут, мабуть, прохолодніше...— промовила вона, потім увійшла й лягла майже біля самого порога, і місяць освітлював її всю.

Вона не спала й тяжко зітхала, розкидавшись від спеки, скинувши з себе майже все — і в чарівному світлі місяця яка це була вродлива, яка горда тварина! Минуло трохи часу, і почулися знову кроки: у дверях з'явився старик, весь білий.

— Аксінье! — гукнув він. — Ти тут, чи що?

— Ну! — озвалась вона сердито.

— Я тобі ото сказав, щоб кинула гроші в колодязь. Ти кинула?

— От іще, добро в воду кидати! Я косарям віддала...

— Ах, боже мій! — промовив старий, здивований і зляканий. — Бешкетна ти молодиця... Ах, боже мій!

Він сплеснув руками і пішов, і, поки йшов, усе щось примовляв. А трохи згодом Аксінья сіла й зітхнула тяжко з досадою, потім підвелась і, забравши в оберемок свою постіль, вийшла.

— І навіщо ти віддала мене сюди, матінко? — промовила Липа.

— Заміж іти треба, дочко! Так уже не нами заведено.

І почуття невтішної скорботи ладне було охопити їх. Але, здавалось їм, хтось дивиться з височини неба, з сніжави, звідти, де зорі, бачить усе, що діється в Уклееві, чатує. І хоч яке велике зло, все ж ніч тиха і прекрасна, і все ж у божому світі правда є й буде, така сама тиха й прекрасна, і все на землі тільки й жде, щоб злитися з правдою, як сяйво місяця зливається з ніччю.

І обидві, заспокоєні, притулившись одна до одної, заснули.

VI

Давно вже прийшла звістка, що Онисима посадили в тюрму за підробку й збут фальшивих грошей. Минули місяці, минуло понад півроку, минула довга зима, настала весна, і до того, що Онисим сидить у тюрмі, звикли і дома і в селі. І коли хто-небудь проходив уночі повз дім чи крамницю, то згадував, що Онисим сидить у тюрмі; і коли дзвонили на цвинтарі, теж чомусь пригадувалося, що він сидить у тюрмі і жде суду.

Здавалося, ніби тінь лягла на двір. Будинок потемнішав, дах поіржавів, двері в крамниці, оббиті залізом, важ-

кі, пофарбовані в зелений колір, потьмяніли, або, як казав глухий, «зашкарубли»; і сам старий Цибукін потёмнів начебто. Він давно вже не підстригав волосся і бороди, обріс, уже сідав у тарантас без підскоку і не кричав жебракам: «Бог дасть!» Сила в нього пішла на спад, і це було помітно з усього. Вже й люди менше боялись, і урядник склав у крамниці протокола, хоч одержував, як і перше, що слід; і тричі викликали в місто, щоб судити за таємний продаж горілки, та справу все відкладали через неявку свідків, і старий замучився.

Він часто їздив до сина, наймав когось, подавав комусь прохання, пожертвував кудись корогву. Доглядачеві тюрми, де сидів Онисим, він подарував срібний підстаканник з написом на емалі «душа міру знає» і з довгою ложечкою.

— Поклопотати-ти, поклопотати-ти до п^уття нікому,— говорила Варвара.— Ох-тих-ти... Попросити б кого з панів, написали б головним начальникам... До суду хоч би випустили!.. Чого ж хлопця морити!

Вона теж була зажурена, але поповнішала, побіліла, як і перше світила в себе лампадки і стежила, щоб у домі все було чисто, і частувала гостей варенням і яблучною пастилою. Глухий і Аксінья торгували в крамниці. Розпочали нове діло — цегельню в Бутьокіні, і Аксінья їздила туди майже щодня, тарантасом; вона сама правила і, зустрічаючись із знайомими, витягала шию, як гадюка з молодого жита, і усміхалась наївно й загадково. А Липа все гралася зі своєю дитиною, що народилась у неї перед постом. Це було маленьке немовлятко, худеньке, жалюгідненьке, і було дивно, що воно кричить, дивиться і що його вважають за людину і навіть називають Никифором. Дитина лежала в колісці, а Липа відходила до дверей і казала, кланяючись:

— Здрастуйте, Никифоре Онисимовичу!

І бігла до нього прожогом і цілувала. Потім одходила до дверей, кланялась і знов:

— Здрастуйте, Никифоре Онисимовичу!

А він задирав свої червоні ніжки, і плач у нього змішувався з сміхом, як у тесляра Єлизарова.

Нарешті, був призначений суд. Старий виїхав днів за п'ять. Потім, чути було, з села погнали мужиків, викликаних за свідків; виїхав і старий наймит, що теж одержав оповістку.

Суд був у четвер. Але минула вже неділя, а старий все не вертався, і не було ніяких звісток. У вівторок надвечір Варвара сиділа біля розчиненого вікна і прислухалась: чи не приїде старий. В суміжній кімнаті Липа гралася з своєю дитиною. Вона підкидала її на руках і говорила з захопленням:

— Ти виростеш вели-икий, великий! Будеш ти мужик, разом на поденщину підемо! На поденщину підемо!

— Ну-у! — образилася Варвара.— Яку там ще поденщину вигадала, дурненька? Він у нас купець буде!..

Липа заспівала тихо, але, трохи згодом, забула і знову:

— Виростеш вели-икий, великий, мужик будеш, разом на поденщину підемо!

— Ну-у! Завела!

Липа з Никифором на руках спинилась у дверях і спитала:

— Матінко, чого я його так люблю? Чого я його жалю так? — говорила вона тремтячим голосом, і очі в неї заблищали від сліз.— Хто він? Який він із себе? Легкий, як пір'їнка, як крихітка, а люблю його, люблю, як справжню людину. От він нічого не може, не говорить, а я все розумію, чого він своїми оцenyтками бажає.

Варвара прислухалась: долинув шум вечірнього поїзда, що підходив до станції. Чи не приїхав старий? Вона вже не чула й не розуміла, про що говорить Липа, не пам'ятала, як ішов час, а тільки тремтіла вся, та й то не від страху, а від великої цікавості. Вона бачила, як проїхав віз швидко, з гуркотом, на возі повно мужиків. Це їхали зі станції, вертаючись додому, свідки. З воза, коли він їхав повз крамницю, зістрибнув старий наймит і пішов у двір. Чути було, як з ним у дворі поздоровкалися, спитали його про щось...

— Рішили прав і всього стану,— голосно сказав він,— і в Сибір, у каторжну роботу на шість років.

Видно було, як з крамнички чорним ходом вийшла Аксінья; вона тільки що продавала гас, і в одній руці тримала пляшку, в другій — ліжку, і в роті в неї були срібні гроші.

— А татусь де? — спитала вона, шепелявлячи.

— На станції,— відповів наймит.— «Вже нехай, каже, стемніє, тоді приїду».

І коли в дворі стало відомо, що Онисима засудили на каторжні роботи, кухарка в кухні раптом заголосила, як над покійником, думаючи, що так годиться:

— І на кого ти нас покинув, Онисиме Григоровичу, со-
колику ясний...

Загавкали стривожені собаки. Варвара підбігла до вік-
на і, заметавшись з туги, стала кричати до кухарки, з усієї
сили напружуючи голос:

— Го-оді тобі, Степанидо, го-оді! Не муч, христа ради!

Забули поставити самовар, вже не тямилу нічого. Тіль-
ки сама Липа ніяк не могла зрозуміти, в чому річ, і все
носилася з дитиною.

Коли приїхав старий із станції, його вже ні про що не
питали. Він привітався, потім пройшовся мовчки по всіх
кімнатах; не вечеряв.

— Поклопотати-ти нікому...— почала Варвара, коли
вони залишились удвох.— Казала я, щоб панів попроси-
ти,— не послухали тоді... Прохання б...

— Клопотався я!— сказав старий і махнув рукою.—
Коли Онисима засудили, я до того пана, що його захи-
щав. «Нічого, каже, тепер не можна, пізно». І сам Онисим
так каже: пізно. А все ж я, як вийшов з суду, одного
адвоката договорив; завдаток йому дав... Почекаю ще
з тиждень, а там знов поїду. Що бог дасть.

Старий знов мовчки пройшовся по всіх кімнатах і,
коли повернувся до Варвари, то сказав:

— Мабуть, нездужаю я. В голові тее... туманиться.
Думки мутяться.

Він зачинив двері, щоб не чула Липа, і говорив далі
тихо:

— З грошима в мене недобре. Пам'ятаєш, Онисим пе-
ред весіллям на провіднім тижні привіз мені нових карбо-
ванців і півкарбованців? Згорточок один я тоді сховав, а
решту я змішав зі своїми... І колись, царство небесне,
я живий був дядько мій Дмитро Филатович, все бувало по
крам їздив то в Москву, то в Крим. Була в нього жінка,
і ця сама жінка, поки він, значить, по крам їздив, з інши-
ми гуляла. Шестеро дітей було. І от бувало дядечко, як
ви'є, то сміється: «Ніяк, каже, я не розберу, де тут мої
діти, а де чужі». Легкий характер, значить. Так і я тепер
не розберу, які в мене гроші справжні і які фальшиві.
І здається, що вони всі фальшиві.

— Ну, от, бог з тобою!

— Купую на вокзалі квиток, даю три карбованці, і ду-
мається мені, ніби вони фальшиві. І страшно мені. Мабуть,
нездужаю.

— Що й казати, всі під богом ходимо... Ох-тих-ти...— промовила Варвара й похитала головою.— Треба б про це подумати, Петровичу... Не дай бог, що трапиться, людина ти не молода. Помреш, і, дивись, без тебе, щоб внучка не скривдили. Ой, боюся, скривдять вони Никифора, скривдять! Батька, вважай так, уже нема, мати молода, дурна... Записав би ти на нього, на хлопчика того, хоч землю, Бутьокіно оте, Петровичу, справді! Подумай!— умовляла далі Варвара.— Хлопчик же гарненький, жалко! От завтра їдь і напиши папір. Чого ждати?

— А я забув про внучка...— сказав Цибукін.— Треба поздоровкатись. То ти кажеш: хлопчик нічого? Ну, що ж, нехай росте. Дай бог!

Він відчинив двері і зігнутиим пальцем поманив до себе Липу. Вона підійшла до нього з дитиною на руках.

— Ти, Липонько, коли що треба, вимагай,— сказав він.— І чого захочеш їж, ми не жаліємо, аби була здорова...— Він перехрестив дитину.— І внучка доглядай. Сина нема, то внучок залишився.

Сльози потекли в нього по щоках; він схлипнув і одійшов. Трохи згодом він ліг спати й заснув міцно, після семи безсонних ночей.

VII

Старий їздив ненадовго до міста. Хтось розказав Аксінї, що він їздив до нотаріуса, щоб писати заповіт, і що Бутьокіно, те саме, де вона палила цеглу, він заповів внукові Никифору. Про це їй сказали ранком, коли старий і Варвара сиділи біля ганку під березою і пили чай. Вона замкнула крамницю з вулиці і з двору, зібрала всі ключі, які в неї були, і шпурнула їх до ніг старому.

— Не стану я більше працювати на вас! — крикнула вона голосно і раптом заридала.— Виходить я у вас не невістка, а наймичка! Всі люди сміються: «Диви, кажуть, яку Цибукіни собі наймичку знайшли!» Я до вас не наймалась! Я не жebraчка, не хамка якась, у мене є батько і мати.

Вона, не витираючи сліз, вп'ялася в старого очима, залитими слізьми, перекошеними від гніву; обличчя й шия в неї були червоні й напружені, бо кричала вона з усієї сили. .

— Не хочу я більше служити! — кричала далі вона. — Замучилась! Як робота, як у крамниці сидіти день у день, ночами ганяти по горілку, — то це мені, а як землю дарувати, — то це тій каторжанці з її чортеням! Вона тут хазяйка, пані, а я в неї служниця! Все віддайте їй, арештантці, нехай подавиться, а я піду додому! Найдіть собі іншу дурну, іроди окаянні!

Старий ні разу в житті не лаяв і не карав дітей і не допускав навіть думки, щоб хто-небудь з сім'ї міг говорити йому брутальні слова або поводитися нешанобливо; і тепер він дуже злякався, побіг у дім і сховався там за шафою. А Варвара так оторопіла, що не могла підвестися з місця, а тільки одмахувалась обома руками, наче оборонялася від бджоли.

— Ой, що ж це, батечку? — бурмотіла вона з жахом. — Що ж це вона кричить? Ох-тих-ти... Люди ж почують! Тихше б... Ой, тихше б!

— Віддали каторжанці Бутьокіно, — кричала далі Аксінья, — віддайте їй тепер усе, — мені від вас нічого не треба! Проваліться ви! Всі ви тут одна згряя! Надивилась я, годі з мене! Грабували і прохожих, і проїжджих, розбійники, грабували старого і малого! А хто горілку продав без патенту! А фальшиві гроші? Понабивали собі скрині фальшивими грішми — і тепер уже я непотрібна стала!

Біля навстіж розчинених воріт уже зібралась юрба й дивилась в двір.

— Нехай люди дивляться! — кричала Аксінья. — Я вас осоромлю! Ви в мене згорите з сорому! Ви в мене в ногах навалюєтесь! Гей, Степане! — покликала вона глухого. — Ідьмо цю мить додому! До мого батька, до матері поїдемо, з арештантами я не хочу жити! Збирайся!

У дворі на протягнутих мотузках висіла білизна; вона зривала свої спідниці і кофточки, ще мокрі, і кидала їх на руки глухому. Потім, розлючена, вона металась по двору біля білизни, зривала все, і те, що було не її, кидала на землю й топтала.

— Ой, батечку, вгамуйте її! — стогнала Варвара. — Що ж це воно таке! Віддайте їй Бутьокіно, віддайте ради Христа небесного!

— Ну, ба-а-ба! — говорили біля воріт. — Оце так ба-а-ба! Розходилася — страх!

Аксінья вбігла до кухні, де в цей час прали білизну. Прала сама Липа, а кухарка пішла на річку полоскати.

З ночов і казана біля плити йшла пара, і в кухні було душно, і тьмяно від туману. На підлозі лежала ще купа непраної білизни, і біля неї на лаві, задираючи свої червоні ніжки, лежав Никифор, отожд, якби він упав, то не забився б. Якраз, коли Аксінья увійшла, Липа взяла з купи її сорочку й поклала в ночви, і вже простягла руку до великого ковша з окропом, що стояв на столі...

— Віддай сюди! — сказала Аксінья, глянувши на неї з ненавистю, і вихопила з ночов сорочку. — Не твое це діло мою білизну чіпати! Ти арештантка і мусиш знати своє місце, хто ти є!

Липа дивилась на неї, оторопівши, і не розуміла, але раптом перехопила погляд, який та кинула на дитину, і враз зрозуміла і вся помертвіла...

— Взяла мою землю, то от же тобі!

Сказавши це, Аксінья схопила ківш з окропом і хлюпнула на Никифора.

Після цього розітнувся крик, якого ще ніколи не чули в Уклеєві, і не вірилося, що невелика, слабка істота, як Липа, може кричати так. І надворі враз стало тихо. Аксінья пройшла в дім мовчки, з своєю колишньою наївною усмішкою... Глухий усе ходив по двору, тримаючи на оберемку білизну, потім почав розвішувати її знову, мовчки, не поспішаючи... І поки не вернулась кухарка з річки, ніхто не наважувався зайти до кухні й глянути, що там.

VIII

Никифора одвезли в земську лікарню, і до вечора він умер там. Липа не стала дожидатися, поки по неї приїдуть, а загорнула покійника в укривальце й понесла додому.

Лікарня, нова, недавно збудована, з великими вікнами, стояла високо на горі; вона вся світилася від призахідного сонця і, здавалось, горіла всередині. Внизу було селище. Липа спустилась дорогою і, не дійшовши до селища, сіла біля маленького ставка. Якась жінка привела напувати коня, і кінь не пив.

— Чого ж тобі ще? — говорила жінка тихо, не розуміючи. — Чого ж тобі?

Хлопчик у червоній сорочці, сидячи біля самої води, мив батькові чоботи. І більше ні душі не було видно, ні в селищі, ні на горі.

— Не п'є...— сказала Липа, дивлячись на коня.

Та ось жінка і хлопчик з чобітьми пішли, і вже нікого не було видно. Сонце лягло спати і вкрилось багряною золотою парчею, і довгі хмари, червоні й лілові, стерегли його спокій, протягнувшись по небу. Десь далеко, невідомо де, кричав бугай, сумно і глухо, наче корова, замкнена в сараї. Крик цього таємничого птаха чули щовесни, але не знали, який він і де живе. Нагорі в лікарні, біля самого ставка в кущах, за селищем і навколо в полі заливалися солов'ї. Чиїсь роки лічила зозуля і все збивалася з ліку, і знов починала. В ставку сердито, надриваючись, перегукувались жаби, і навіть можна було розібрати слова: «І ти така! І ти така!» Який був галас! Здавалося, що всі ці тварини кричали й співали навмисно, щоб ніхто не спав цього весняного вечора, щоб усі, навіть сердиті жаби, дорожили і втішалися кожною хвилиною: адже життя дається тільки один раз!

На небі світив срібний півмісяць, було багато зірок. Липа не пам'ятала, чи довго вона сиділа біля ставка, але коли встала й пішла, то в селищі всі вже спали, і не світилося ніде. Додому було, мабуть, верст з дванадцять, але сил не вистачало, не було тямку, як іти; місяць блищав то спереду, то праворуч, і кричала та сама зозуля, вже хрипким голосом, із сміхом, наче дражнилася: ой, дивись, зіб'єшся з дороги! Липа йшла швидко, загубила з голови хустку... Вона дивилась на небо й думала про те, де тепер душа її хлопчика: чи йде слідом за нею, чи літає там угорі, біля зірок, і вже не думає про свою матір? Ой, як самотньо в полі вночі, серед цього співу, коли сам не можеш співати, серед безугавних криків радості, коли сам не можеш радіти, коли з неба дивиться місяць, теж самотній, якому однаково — весна тепер чи зима, живі люди чи мертві... Коли на душі горе, то тяжко без людей. Якби з нею була мати Прасковія, чи Костиль, чи кухарка, чи який-небудь мужик!

— Бу-у! — кричав бугай.— Бу-у!

І раптом ясно почулася людська мова:

— Запрягай, Вавило!

Попереду, біля самої дороги, горіло вогнище; полум'я вже не було, жевріло саме червоне вугілля. Чути було, як жували коні. В п'їтмі бовваніли дві підводи,— одна з бочкою, друга, нижча, з мішками, і два чоловіки: один вів коня запрягати, другий стояв біля вогнища нерухомо,

заклавши руки назад. Загарчав біля підводи собака. Той, що вів коня, спинився й сказав:

— Немов хтось іде дорогою.

— Шарик, мовчи! — крикнув другий на собаку.

І по голосу можна було здогадатися, що цей другий був старик. Липа спинилася й сказала:

— Боже поможи!

Старик підійшов до неї й відповів не зразу:

— Здрастуй!

— Ваша собачка не порве, дідусю?

— Нічого, йди. Не зачепиць.

— Я в лікарні була, — сказала Липа, помовчавши. — Синочок у мене там помер. Ось додому несу.

Мабуть, старому було неприємно чути це, бо він одійшов і сказав покvapливо:

— Це, нічого, люба. Божа воля. Вовтузишся, парубче! — сказав він, обернувшись до супутника. — Ти б швидше!

— Твоєї дуги нема, — сказав парубок. — Не видно.

— Справжній ти Вавило!

Старий підняв жаринку, роздмухав — освітилися тільки його очі й ніс, потім, коли розшукали дугу, підійшов з вогнем до Липи й глянув на неї; і погляд його виявляв співчуття і ніжність.

— Ти мати, — сказав він. — Кожній матері свого дитяти жалко.

І при цьому зітхнув і похитав головою. Вавило кинув щось на вогонь, притоптав, — і зразу ж стало дуже темно; видіння зникло, і, як і перше, було тільки поле, небо з зорями, та шуміли птахи, заважаючи одне одному спати. І деркач кричав, здавалось, на тому самому місці, де було вогнище.

Але минула хвилина, і знову було видно і підводи, і старого, і довготелесого Вавила. Вози рипіли, виїжджаючи на шлях.

— Ви святі? — спитала Липа в старого.

— Ні. Ми з Фірсанова.

— Ти оце глянув на мене, а серце мені пом'якшало. І парубок тихий. Я й подумала: це, мабуть, святі.

— А тобі далеко?

— В Уклеєво.

— Сідай, підвеземо до Кузьменок. Там тобі прямо, а нам ліворуч.

Вавило сів на підводу з бочкою, а старий і Липа сіли на другу. Поїхали повільно, Вавило попереду.

— Мій синочок цілий день мучився,— сказала Липа.— Дивиться своїми оченятками й мовчить, і хоче сказати, і не може. Господи, батечку, царице небесна! Я з горя так все й падала долі. Стою і впаду біля ліжка. І скажи мені, дідусю, навіщо маленькому перед смертю мучитись? Коли мучиться доросла людина, чоловік або жінка, то гріхи прощаються, а навіщо маленькому, коли в нього нема гріхів? Навіщо?

— А хто ж його знає! — відповів старий.

Проїхали з півгодини мовчки.

— Всього знати не можна, навіщо та як,— сказав старий.— Птахові дано не чотири крила, а два, бо й на двох літати зручно; так і людині дано знати не все, а тільки половину чи чверть. Скільки треба їй знати, щоб прожити, стільки й знає.

— Мені, дідусю, пішки йти легше. А тепер серце труситься.

— Нічого. Сиди.

Старий позіхнув і перехрестив рота.

— Нічого...— повторив він.— Твоє горе як півгоря. Життя довге,— буде ще і доброго, і лихого, всього буде. Велика матінка Росія! — сказав він і подивився в обидві сторони.— Я по всій Росії був і все в ній бачив, і ти моєму слову вір, люба моя. Буде і добре, буде і лихе. Я ходаком до Сибіру ходив, і на Амурі був, і на Алтаї, і в Сибір переселився, землю там орав, знудьгувався потім за матінкою Росією і назад вернувся в рідне село. Назад у Росію пішки йшли; і пам'ятаю, пливемо ми на поромі, а я худий-худий, обірваний весь, босий, змерз, скоринку смочу, а проїжджий пан якийсь тут на поромі,— якщо помер, то царство йому небесне,— дивиться на мене так жалісно, сльози течуть. «Ех, каже, хліб твій чорний, дні твої чорні...» А додому приїхав, як-то кажуть, ні кола, ні двора: баба була, та в Сибіру лишилась, закопали. Так, батраком і живу. А що ж? Скажу тобі: було потім і лихе, було й добре. От і вмирати не хочеться, люба моя, ще б років з двадцять пожив; значить, доброго було більше. А велика матінка Росія! — сказав він і знов подивився в обидві сторони й оглянувся.

— Дідусю,— спитала Липа,— коли людина помре, то скільки днів її душа тоді по землі ходить?

— А хто ж його знає! Ось питаємо Вавила,— він до школи ходив. Тепер усього навчають. Вавило! — гукнув старий.

— Га!

— Вавило, як людина помре, скільки днів її душа по землі ходить?

Вавило спинив коня і тоді вже відповів:

— Дев'ять день. Мій дядько Кирило вмер, то його душа в хаті нашій жила потім тринадцять день.

— Звідки ти знаєш?

— Тринадцять день у печі стукало.

— Ну, гаразд. Рушай,— сказав старий, і видно було, що нічому цьому він не вірив.

Біля Кузьменок підводи звернули на шосе, а Липа пішла далі. Вже світало. Коли вона спускалась у яр, то уклеєвські хати і церква ховалися в тумані. Було холодно, і здавалось їй, що кричить все та сама зозуля.

Коли Липа вернулась додому, то худоби ще не виганяли, всі спали. Вона сиділа на ганку й чекала. Перший вийшов старий; він зразу, з першого погляду зрозумів, що сталося, і довго не міг вимовити ані слова і тільки цмокав губами.

— Ех, Липо,— промовив він,— не вберегла ти внучка...

Розбудили Варвару. Вона сплеснула руками і заридала, і зразу ж стала прибирати дитину.

— І хлопчик же був гарнесенький...— примовляла вона.— Ох-тих-ти... Один був хлопчик, та його не вберегла, дурненька...

Служили панахиду ранком і ввечері. Другого дня поховали, і після похорону гості й духовенство їли багато і з такою пожадливістю, начебто давно не їли. Липа прислужувала за столом, і батюшка, піднявши виделку, на якій був солоний рижик, сказав їй:

— Не тужить за дітям. Таких є царство небесне.

І тільки тоді, коли всі розійшлися, Липа зрозуміла, як слід, що Никифора вже нема й не буде, зрозуміла і заридала. І вона не знала, в яку кімнату піти їй, щоб ридати, бо почувала, що в цьому домі після смерті хлопчика їй уже нема місця, що вона тут ні до чого, зайва; і інші теж це почували.

— Ну, чого голосиш там? — крикнула раптом Аксінья, з'являючись у дверях; з нагоди похорону вона була одягнена в усе нове й напудрилася.— Замовчи!

Липа хотіла перестати, але не могла, і заридала ще голосніше.

— Чуєш? — крикнула Аксінья і з великого гніву тупнула ногою.— До кого кажу? Геть з двору, і щоб ноги твоєї тут не було, каторжанко! Геть!

— Ну, ну, ну!..— заметушився старий.— Аксютю, вгамуйся, матінко... Плаче, звісна річ... дитя померло...

— Звісна річ...— передражнила його Аксінья.— Нехай переночує, а завтра щоб і духу її тут не було! Звісна річ!..— передражнила вона ще раз і, засміявшись, подалася до крамниці.

Другого дня ранесенько Липа пішла в Торгуєво до матері.

ІХ

Тепер дах на крамниці і двері пофарбовані й блищать, наче нові, на вікнах як і раніше цвіте веселенька герань, і те, що відбувалося три роки тому в домі і в дворі Цибукіна, вже майже забуте.

Хазяїном вважається, як і тоді, старий Григорій Петрович, а насправді все перейшло до рук Аксінї; вона і продає, і купує, і без її згоди нічого не можна зробити. Цегельня працює добре; через те, що потрібна цегла на залізницю, ціна на неї дійшла до двадцяти чотирьох карбованців за тисячу; молодіці і дівчата возять на станцію цеглу і вантажать у вагони, і дістають за це по четвертаку в день.

Аксінья увійшла в пай з Хриміними, і їхня фабрика тепер називається так: «Хриміни Молодші і К^о». Відкрили біля станції трактир, і вже грають на дорогій гармонії не на фабриці, а в цьому трактирі, і сюди часто ходить начальник поштової філії, що теж завів якусь торгівлю, і начальник станції теж. Глухому Степанові Хриміни Молодші подарували золотий годинник, і він раз у раз виймає його з кишені і підносить до вуха.

В селі говорять про Аксінью, що вона забрала велику силу; і справді, коли вона ранком їде до себе на завод, з наївною усмішкою, гарна, щаслива, і коли потім розпоряджається на заводі, то чувається в ній велика сила. Її всі бояться і дома, і в селі, і на заводі. Коли вона приходить на пошту, то начальник поштової філії скоплюється і каже їй:

— Прощу вас сідати, Ксеніє Абрамівно!

Один поміщик, чепурун, у чумарці з тонкого сукна і високих лакованих чоботях, уже в літах, якось, продаючи їй коня, так захопився розмовою з нею, що зменшив ціну, на скільки вона побажала. Він довго тримав її за руку і, дивлячись у її веселі, лукаві, наївні очі, говорив:

— Для такої жінки, як ви, Ксеніє Абрамівно, я ладен зробити всяку приємність. Тільки скажіть, коли ми зможемо побачитися, щоб ніхто нам не перешкодив?

— Та коли ви хочете!

І після цього літній чепурун заїжджає до крамнички майже щодня випити пива. Пиво жахливе, гірке, як полин. Поміщик мотає головою, але п'є.

Старий Цибукін уже не втручається в справи. Він не тримає при собі грошей, бо ніяк не може відрізнити справжніх від фальшивих, але мовчить, нікому не каже про цю свою ваду. Він став якийсь забудькуватий, і якщо не дати йому попоїсти, то сам він не попросить; уже звикли обідати без нього, і Варвара часто каже:

— А наш учора знову ліг, не ївши.

І каже байдужим тоном, бо звикла. Чомусь і літом і зимою однаково він ходить у шубі й тільки в дуже гарячі дні не виходить, сидить дома. Звичайно, надівши шубу і піднявши комір, закутавшись, він гуляє по селу, по дорозі на станцію, або сидить з ранку до вечора на лаві біля церковних воріт. Сидить і не поворухнеться. Прохожі кланяються йому, але він не відповідає, бо як і раніше, не любить мужиків. Коли його питають про що-небудь, то він відповідає цілком розумно і ввічливо, але коротко.

В селі ходять балачки, ніби невістка вигнала його з власного дому й не дає йому їсти, і ніби він живе з милостині; одні раді, інші жаліють.

Варвара ще більше поповнішала й побілішала і, як раніше, творить добрі діла, і Аксінья не перешкоджає їй. Варення тепер так багато, що його не встигають з'їдати до нових ягід; воно засахарюється, і Варвара мало не плаче, не знаючи, що з ним робити.

Про Онисима стали забувати. Якось прийшов від нього лист, написаний віршами, на великому аркуші паперу у вигляді прохання, тим самим чудовим почерком. Очевидно, його друг Самородов відбував разом з ним кару. Під віршами був надряпаний негарним, ледве розбірливим почерком один рядок: «Я все тут нездужаю, мені важко, допоможіть, ради Христа».

Одного разу — це було ясного осіннього дня, надвечір — старий Цибукін сидів біля церковних воріт, піднявши комір своєї шуби, і видно було тільки його ніс і козирок кашкета. На другому кінці довгої лави сидів підрядчик Єлизаров і поруч нього шкільний сторож Яків, старик років сімдесяти, без зубів. Костиць і сторож розмовляли.

— Діти повинні годувати старих, поїти... шануй отця твого і матір, — казав Яків з роздратуванням, — а вона, невістка тобто, вигнала свекра з власного дому. Старому ні попоїсти, ні попити — куди піде? Третій день не ївши.

— Третій день! — здивувався Костиць.

— Ось так сидить, усе мовчить. Охляв. А чого мовчати? Подати до суду, — їй в суді б не похвалили!

— Кого в суді хвалили? — спитав Костиць, не почувши.

— Чого?

— Молодиця нічого, старанна. В їхньому ділі без цього не можна... без гріха тобто...

— Із власного дому, — казав далі Яків з роздратуванням. — Наживи свій дім, тоді й жени. Ото, знайшлась яка, подумаєш! За-ра-за!

Цибукін слухав і не ворухився.

— Власний дім чи чужий, однаково, аби тільки тепло було, та баби не лаялися... — сказав Костиць і засміявся. — Коли в молодих літах був, я дуже свою Настасію жалів. Жіночка була тиха. І бувало все: «Купи, Макаровичу, будинок! Купи, Макаровичу, будинок! Купи, Макаровичу, коня!» Вмирала, а все казала: «Купи, Макаровичу, собі бігунці, щоб пішки не ходити». А я тільки пряники їй купував, більше нічого.

— Чоловік глухий, дурний, — вів далі Яків, не слухаючи Костиця, — так, дурень дурнем, як той гусак. Невже він може розуміти? Удар гусака по голові палицею — і то не зрозуміє.

Костиць підвівся, щоб іти додому на фабрику. Яків теж підвівся, і обидва пішли разом, розмовляючи далі. Коли вони відійшли кроків на п'ятдесят, старий Цибукін теж підвівся й поплентався за ними, ступаючи нерішуче, наче по слизькій кризі.

Село вже тонуло у вечірньому присмерку, і сонце блищало тільки вгорі, на дорозі, що гадюкою бігла по схилу знизу догори. Вертались баби з лісу і з ними діти; несли кошики з вовнянками й груздями. Ішли молодіці і дів-

чата юрбою зі станції, де вони навантажували вагони цеглою, і носи, і щоки під очима в них були вкриті червоним цегляним пилом. Вони співали. Попереду всіх ішла Липа й співала тонким голосом, і заливалась, дивлячись вгору на небо, наче тріумфуючи й радіючи, що день, слава богу, скінчився і можна відпочити. У натовпі була її мати, поденщиця Прасковія, що йшла з клуночком у руці і, як завжди, важко дихала.

— Здрастуй, Макаровичу! — сказала Липа, побачивши Костиля.— Здрастуй, голубчику!

— Здрастуй, Липонько! — зрадів Костиль.— Молодички, дівчатка, полюбіть багатого тесляра! Хо-хо! Діточки мої, діточки! (Костиль схлипнув.) Сокирки мої любі!

Костиль і Яків пройшли далі, і чути було, як вони розмовляли. Ось після них зустрівся з юрбою старий Цибукін, і стало раптом тихо-тихо. Липа і Прасковія трошки відстали і, коли старий порівнявся з ними, Липа вклонилася низько й сказала:

— Здрастуйте, Григорію Петровичу!

І мати теж уклонилася. Старий спинився і, нічого не гворячи, дивився на обох; губи в нього тремтіли, і очі були повні сліз. Липа дістала з клуночка в матері шматок пирога з кашею й подала йому. Він узяв і став їсти.

Сонце вже зовсім зайшло; блиск його погас і вгорі на дорозі. Ставало темно і холоднувато. Липа і Прасковія пішли далі і довго потім хрестились.

АРХІЄРЕЙ

I

Під вербну неділю в Старо-Петровському монастирі правилася всеношна. Коли стали роздавати вербу, був уже кінець десятої години, вогні потьмяніли, гноти нагоріли, було все, як у тумані. В церковному присмерку натовп коливався, як море, і преосвященному Петрові, який був хворий уже днів зо три, здавалося, що всі обличчя — і старі, й молоді, і чоловічі, й жіночі, схожі були одне на одне, у всіх, хто підходив по вербу, однаковий вираз очей. У тумані не було видно дверей, натовп усе рухався, і скидалося на те, що йому нема й не буде кінця-краю. Співав жіночий хор, канон читала черниця.

Як було задушно, як жарко! Як довго правилася всеношна! Преосвященний Петро втомився. Дихання в нього було важке, часте, сухе, плечі боліли від втоми, ноги тремтіли. І неприємно хвилювало, що на хорах зрідка скрикував юродивий. А тут ще зненацька, немов уві сні чи в маренні, привиділося преосвященному, начебто в натовпі підійшла до нього його рідна мати Марія Тимофіївна, якої він не бачив уже дев'ять років, чи бабуся, схожа на матір, і, взявши від нього вербу, відійшла і весь час дивилась на нього весело, з доброю, радісною посмішкою, поки не змішалася з натовпом. І чомусь сльози потекли в нього по обличчю. На душі було спокійно, все було благополучно, але він нерухомо дивився на лівий крилас, де читали, де у вечірній імлі вже не можна було пізнати жодну людину, і — плакав. Сльози заблищали в нього на обличчі, на

бороді. Ось поблизу ще хтось заплакав, потім далі хтось інший, потім ще й ще, і помалу-малу церква сповнилася тихим плачем. А трохи згодом, хвилин через п'ять, черничий хор співав, уже не плакали, все було, як і раніш.

Незабаром і служба скінчилась. Коли архієрей сів у карету, щоб їхати додому, то по всьому саду, освітленому місяцем, розливався веселий, гарний передзвін дорогих, важких дзвонів. Білі стіни, білі хрести на могилах, білі берези і чорні тіні, і далекий місяць на небі, що стояв якраз над монастирем, здавалося тепер, жили своїм окремим життям, незрозумілим, але близьким людині. Був початок квітня, і після теплого весняного дня стало холоднуватого, злегка підмерзло, і в м'якому холодному повітрі відчувався подих весни. Дорога від монастиря до міста була піщана, доводилося їхати повагом; і обабіч карети, в місячному сяйві, яскравому й спокійному,— тяглися по піску богомольці. І всі мовчали, задумавшись, все навкруги було привітне, молоде, таке близьке, все — і дерева, і небо, і навіть місяць, і хотілося думати, що так буде завжди.

Нарешті, карета в'їхала в місто, покотилася головною вулицею. Крамниці були вже замкнуті, і тільки в купця Єракіна, мільйонера, пробували електричне освітлення, що дуже блимало, і довкола товпився народ. Потім пішли широкі і темні вулиці, одна за одною, безлюдні, земське шосе за містом, поле запахло сосною. І раптом виросла перед очима біла зубчаста стіна, а за нею висока дзвіниця, вся залита світлом, і поряд неї п'ять великих, золотих, блискучих бань,— це Панкратіївський монастир, у якому жив преосвященний Петро. І тут так само високо над монастирем тихий, задуманий місяць. Карета в'їхала у ворота, риплячи по піску, де-не-де в місячному світлі замелькали чорні постаті ченців, чути було кроки по кам'яних плитах...

— А тут, ваше преосвященство, ваша матінка без вас приїхали,— доповів келійник, коли преосвященний входив до себе.

— Матуся? Коли вона приїхала?

— Перед всеношною. Питалися спершу, де ви, а потім поїхали до жіночого монастиря.

— Це, значить, я її в церкві бачив допіру! О, господи! І преосвященний засміявся з радості.

— Вони веліли, ваше преосвященство, доповісти,— казав келійник,— що прийдуть завтра. З ними дівчинка, певно, онучка. Зупинились на постоялому дворі Овсянникова.

— Котра тепер година?

— Початок дванадцятої.

— Ех, досадно!

Преосвященний посидів трохи у вітальні, роздумуючи і мовби не вірячи, що вже так пізно. Руки й ноги йому трохи ломило, боліла потилиця. Було жарко й незатишно. Відпочивши, він пішов до себе в спальню і тут теж посидів, все думаючи про матір. Чути було, як виходив келійник і як за стіною покашлював отець Сисой, ієромонах. Монастирський годинник вибив чверть.

Преосвященний переодягся і став читати молитви на сон грядущий. Він уважно читав ці старі, давно знайомі молитви і в той же час думав про свою матір. У неї було дев'ять душ дітей і щось із сорок онуків. Колись із своїм чоловіком, дияконом, жила вона в бідному селі, жила там дуже довго, від сімнадцяти до шістдесяти років. Преосвященний пам'ятав її з раннього дитинства, мало не з трьох років, і— як любив! Миле, дороге, незабутнє дитинство! Чому він, цей час, що пішов навіки, безповоротно, чому він здається світлішим, святковішим і багатшим, ніж був насправді? Коли в дитинстві чи замолоду він бував хворий, то яка ніжна й чуйна була мати! А тепер молитви—мішалися із спогадами, що розгорялись дедалі яскравіше, як полум'я, і молитви не заважали думати про матір.

Скінчивши молитись, він роздягся й ліг, і зараз же, тільки стало темно кругом, уявилися йому його покійний батько, мати, рідне село Лісопілля... Скрип коліс, мекання овець, церковний дзвін ясними, літніми ранками, цигани під вікном — о, як солодко думати про це! Пригадався священник лісопільський, отець Симеон, лагідний, смирний, добродушний; сам він був худий, невисокий, а син його, семінарист, був височенний на зріст, говорив оглушливим басом; якимось попович розсердився на кухарку і вилаяв її: «Ах ти, ослиця ієгудіїлова!», і отець Симеон, який чув це, не сказав ані слова і тільки засоромився, бо не міг згадати, де в святому письмі згадується про таку ослицю. Після нього в Лісопіллі священником був отець Дем'ян, який дуже пиячив і напивався часом до зеленого змія, і в нього навіть прізвисько було: Дем'ян-Змієвидець. У Лісопіллі учителем був Матвій Миколайович, із семінаристів, добра, недурна людина, але теж п'яниця; він ніколи не бив учнів, але чомусь у нього на стінці завжди висів жмут березових різок, а під ним напис латинською мовою,

зовсім безглуздий — *Betula kinderbalsamica secuta*. Був у нього чорний, кудлатий собака, якого він називав так: Синтаксис.

І преосвящений засміявся. За вісім верст від Лісопілья — село Обніно з чудотворною іконою. З Обніна влітку носили ікону з процесією по сусідніх селах і дзвонили цілий день то в тому, то в іншому селі, і здавалося тоді преосвященному, що радість тремтить у повітрі, і він (тоді його звали Павлушею) ходив за іконою без шапки, босоніж, з наївною вірою, з наївною усмішкою, безмірно щасливий. В Обніні, згадалось йому тепер, завжди було багато народу, і тамтешній священник отець Олексій, щоб устигати на проскомідії, примушував свого глухого племянника Іларіона читати записочки й записи на проскурах «за здравіє» і «за упокой»; Іларіон читав, інколи дістаючи по п'ятаку чи гривенику за обідню, і тільки коли вже посивів і облісів, коли життя минуло, раптом бачить, на папірці написано: «Та й дурень же ти, Іларіоне!» Принаймні до п'ятнадцяти років Павлуша був нерозвинений і вчився погано, так що його навіть хотіли взяти з духовного училища й віддати до крамниці; якось, прийшовши до Обніна на пошту по листи, він довго дивився на чиновників і спитав: «Дозвольте довідатись, як ви дістаєте платню, помісячно чи поденно?»

Преосвящений перехрестився і повернувся на другий бік, щоб більше не думати й спати.

— Моя мати приїхала...— згадав він і засміявся.

Місяць дивився у вікно, підлога була освітлена, і на ній лежали тіні. Кричав цвіркун. У сусідній кімнаті за стіною хропів отець Сисой, і щось самотнє, сирітське, навіть бродяжницьке чути було в його старечому хропінні. Сисой був колись за економа в єпархіального архієрея, а тепер його звуть «колишній отець економ»; йому сімдесят років, живе він у монастирі, за шістнадцять верст від міста живе і в місті, де доведеться. Три дні тому він зайшов до Панкратіївського монастиря, і преосвящений залишив його в себе, щоб якось на дозвіллі поговорити з ним про справи, про тутешні порядки...

О-пів на другу задзвонили до утрени. Чути було, як отець Сисой закашляв, щось пробурчав невдоволеним голосом, потім встав і пройшовся босоніж по кімнатах.

— Отець Сисой! — покликав преосвящений.

Сисой пішов до себе і трохи згодом з'явився вже в чо-

ботях, із свічкою; на ньому поверх білизни була ряса, на голові стара, злиняла скуфійка.

— Не спить ся мені,— сказав преосвященний, сідаючи.— Хворий я, мабуть. І що воно таке, не знаю. Жар!

— Певно, застудилися, владико. Треба б вас свічковим салом змазати.

Сисой постояв трохи і позіхнув: «О, господи, прости мені грішному!»

— У Єракіна нині електрику засвічували,— сказав він.— Не подобається мені!

Отець Сисой був старий, худий, згорблений, завжди невдоволений чим-небудь, і очі в нього були сердиті, вирячковаті, як у рака.

— Не подобається! — ще раз сказав він, ідучи до себе.— Не подобається, бог з ним зовсім!

II

На другий день, у вербну неділю, преосвященний правив обідню в міському соборі, потім був у єпархіального архієрея, був у якоїсь дуже хворої старої генеральші і, нарешті, поїхав додому. О другій годині в нього обідали дорогі гості: старенька мати і племінниця Катя, дівчинка років восьми. Під час обіду у вікна знадвору безперестанно дивилося весняне сонечко і весело світилось на білій скатертині, в рудому Катиному волоссі. Крізь подвійні рами чути було, як галасувало в саду гайвороння і співали шпаки.

— Уже дев'ять років, як ми не бачились,— говорила старуха,— а вчора в монастирі, як подивилася на вас — господи! І анітрошечки не змінились, тільки от хіба схудли і борідка довша стала. Царице небесна, матінко! І вчора у всеношній не можна було стриматись, усі плакали. Я теж раптом, на вас дивлячись, заплакала, а чого, й сама не знаю. Його свята воля!

І, незважаючи на лагідність, з якою вона говорила це, було помітно, що вона почувала себе ніяково, начебто не знала, чи говорити йому ти чи ви, сміятись чи ні, і немов почувала себе більше дияконицею, аніж матір'ю. А Катя, не кліпаючи, дивилася на свого дядю, преосвященного, неначе бажаючи розгадати, що це за людина. Волосся в неї піднімалося з-за гребінця й оксамитової стрічки і стояло,

як сяйво, ніс був кирпатий, очі хитрі. Перед тим, як сідати обідати, вона розбила склянку, і тепер бабуся, розмовляючи, відсувала від неї то склянку, то чарку. Преосвящений слухав свою матір і згадував, як колись, багато-багато років тому, вона возила і його, і братів, і сестер до родичів, яких вважала багатими; тоді клопоталася з дітьми, а тепер з внучатами і привезла ось Катю...

— У Вареньки, в сестри вашої, четверо дітей,— розказувала вона,— оця Катя найстарша, і бог його знає, з якої причини, зять отець Іван захворів оце і помер днів за три до першої пречистої. І Варочка моя тепер хоч з торбою йди.

— А як Никанор? — спитав преосвящений про свого старшого брата.

— Нічого, хвалити бога. Хоч і нічого, а, дякувати богові, жити можна. Тільки от одно: син його Ніколаша, онучок мій, не захотів по духовній лінії, пішов в університет у доктори. Думає, краще, а хто його знає! Його свята воля.

— Ніколаша мертвяків ріже,— сказала Катя і пролила воду собі на коліна.

— Сиди, дитинко, смирно,— зауважила спокійно бабуся і взяла в неї з рук склянку.— Іж з молитвою.

— Скільки часу ми не бачились! — сказав преосвящений і ніжно погладив матір по плечу й по руці.— Я, матусю, сучав за вами, як був закордоном, дуже сучав.

— Дякуємо вам.

— Сидиш бувало ввечері біля розчиненого вікна, сам-самісінький, заграє музика, і раптом охопить туга за батьківщиною, і здається, все б віддав, тільки б додому, вас побачити...

Мати усміхнулась, просяяла, але зараз же зробила серйозне обличчя і промовила:

— Дякуємо вам.

Настрій змінився в нього якось зразу. Він дивився на матір і не розумів, звідки в неї цей шанобливий, боязкий вираз обличчя й голосу, навіщо він, і не пізнавав її. Стало сумно, досадно. А тут ще голова боліла так само, як учора, дуже ломило ноги, і риба здавалася прісною, несмачною, весь час хотілося пити...

По обіді приїжджали дві багаті дами, поміщиці, які сиділи години з півтори мовчки, з витягнутими фізіономіями; приходив у справі архімандрит, мовчазний і глуху-

ватий. А там задзвонили до вечерні, сонце спустилося за лісом, і день минув. Повернувшись із церкви, преосвящений квапливо помолвився, ліг у постіль, вкрився тепліше.

Неприємно було згадувати про рибу, яку їв за обідом. Місячне світло непокоїло його, а потім почулася розмова. В сусідній кімнаті, мабуть, у вітальні, отець Сисой говорив про політику:

— У японців тепер війна. Воюють. Японці, матінко, все одно, що чорногорці, одного племені. Під ігом турецьким разом були.

А потім почувся голос Марії Тимофіївни:

— Значить, богу помолвившись, ото, чаю напившись, поїхали ми, значить, до отця Єгора в Новохатнє, ото...

І раз у раз «чаю напившись», або «напимшись», і схоже було, неначе в своєму житті вона тільки й знала, що чай пила. Преосвященному поволі, неясно згадувалася семінарія, академія. Років зо три він був учителем грецької мови в семінарії, без окулярів уже не міг дивитись у книгу, потім постригся в монахи, його зробили інспектором. Потім захищав дисертацію. Коли йому було тридцять два роки, його зробили ректором семінарії, висвятили на архімандрита, і тоді життя було таке легке, приємне, здавалося довгим-довгим, кінця-краю не було видно. Тоді ж став хворіти, дуже схуд, мало не осліп і, за порадою лікарів, мусив був покинути все й поїхати за кордон.

— А потім що? — спитав Сисой у сусідній кімнаті.

— А потім чай пили...— відповіла Марія Тимофіївна.

— Батьюшко, у вас борода зелена! — промовила раптом здивовано Катя і засміялась.

Преосвященний згадав, що в сивого отця Сисоя борода справді вилискує зеленню, і засміявся.

— Господи боже мій, кара з цією дівчинкою! — голосно промовив Сисой, розсердившись.— Балувана яка! Сиди смирно!

Згадалася преосвященному біла церква, зовсім нова, в якій він правив, живучи за кордоном; згадався шум теплого моря. Квартира була з п'яти кімнат, високих і світлих, у кабінеті новий письмовий стіл, бібліотека. Багато читав, часто писав. І згадалось йому, як він тужив за батьківщиною, як сліпа жebraчка щодня в нього під вікнами співала про кохання і грала на гітарі, і він, слухаючи її, чомусь щоразу думав про минуле. Пробув він там вісім років, і його вікликали до Росії, і тепер він уже вікарний

архієрей, і все минуле пішло кудись далеко, в туман, наче снилося...

У спальню ввійшов отець Сисой із свічкою.

— Еге,— здивувався він,— ви вже спите, преосвященніший?

— Що таке?

— Та ще ж рано, десята година, а то й менше. Я свічку сьогодні купив, хотів був вас салом змазати.

— У мене жар...— промовив преосвященний і сів.— Справді, треба б щось. У голові недобре...

Сисой скинув з нього сорочку і став натирати йому груди й спину свічковим салом.

— Ось так... ось так...— говорив він.— Господи Ісусе Христе... Ось так. Сьогодні ходив я до міста, був у того — як його? — протоієрея Сідонського... Чай пив у нього... Не подобається він мені! Господи Ісусе Христе... Ось так... Не подобається!

III

Єпархіальний архієрей, старий, дуже огрядний, був хворий на ревматизм чи подагру і вже місяць не вставав з постелі. Преосвященний Петро провідував його майже щодня і приймав замість нього прохачів. І тепер, коли йому нездужалось, його вражала пустота, дріб'язковість усього того, про що просили, за чим плакали; його сердили нерозвиненість, боязкість; і все це дрібне й непотрібне гнітило його своєю масою, і йому здавалося, що тепер він розумів єпархіального архієрея, який колись, за молодих років, писав «Вчення про свободу волі», а тепер, здавалося, весь поринув у дрібниці, все забув і не думав про бога. Закордоном преосвященний, мабуть, відвик від російського життя, воно було нелегке для нього; народ здавався йому грубим, жінки-прохачки нудними й дурними, семінаристи і їх учителі неосвіченими, інколи дикими. А папери, вхідні й вихідні, лічилися десятками тисяч, і які папери! Благочинні по всій єпархії ставили священикам, молодим і старим, навіть їх жінкам і дітям, відмітки з поведінки, п'ятірки й четвірки, а іноді й трійки, і про це доводилося говорити, читати і писати серйозні папери. І просто-таки нема жодної вільної хвилини, цілий день душа тремтить, і заспокоювався преосвященний Петро тільки, коли бував у церкві.

Не міг він ніяк звикнути й до страху, що його, сам того не бажаючи, викликав у людей, хоч і був він тихої, скромної вдачі. Всі люди в цій губернії, коли він дивився на них, здавалися йому маленькими, зляканими, винуватими. В його присутності торопіли всі, навіть старі протоіереї, всі «бухали» йому в ноги, а недавно одна прохачка, стара сільська попадя, не могла вимовити жодного слова від страху, так і пішла ні з чим. І він, який ніколи не наважувався в проповідях говорити погано про людей, ніколи не дорікав, бо було жалко,— з прохачами втрачав самовладання, сердився, кидав на підлогу прохання. За весь час, поки він тут, жодна людина не поговорила з ним щиро, по-простому, по-людськи; навіть старенька мати, здавалось, була вже не та, зовсім не та! І чому, спитати б, із Сисоєм вона говорила не вмовкаючи і сміялася багато, а з ним, із сином, була серйозна, звичайно мовчала, соромилась, що зовсім не личило їй? Єдина людина, яка поводитись вільно при ньому і говорила все, що хотіла, був старий Сисой, який усе своє життя був при архієреях і пережив їх одинадцять душ. І тим-то з ним було легко, хоч, безперечно, це була важка, сварлива людина.

У вівторок після обідні преосвященний був в архієрейському домі і приймав там прохачів, хвилювався, сердився, потім поїхав додому. Йому все ще нездужалось, тягло в постіль; та тільки-но ввійшов він до себе, як йому доповіли, що приїхав Єракін, молодий купець, жертвуватель, у дуже важливій справі. Треба було прийняти його. Сидів Єракін близько години, говорив дуже голосно, майже кричав, і було важко зрозуміти, що він каже.

— Дай бог, щоб! — говорив він, ідучи від преосвященного.— Найнеодмінніше! Залежно від обставин, владико преосвященніший. Бажаю, щоб!

Після нього приїжджала ігуменя з далекого монастиря. А коли вона поїхала, то задзвонили до вечірні, треба було йти до церкви.

Увечері монахи співали стройно, натхненно, правив молодий ієромонах з чорною бородою; і преосвященний, слухаючи про жениха, грядущого в полунощі, і про чертог украшений, відчував не каяття в гріхах, не скорботу, а душевний спокій, тишу і линув у думках в далеке минуле, в дитинство і юність, коли також співали про жениха і про чертог, і тепер це минуле уявлялося живим, чудовим, радісним, яким, мабуть, ніколи й не було. І, можливо, на

тому світі, в тому житті ми будемо згадувати про далеке минуле, про наше тутешнє життя з таким самим почуттям. Хто знає! Преосвященний сидів у олтарі, було тут темно. Сльози текли по обличчю. Він думав про те, що от він досяг усього, що було доступне людині в його становищі, він вірував, але все ж не все було яснє, чогось ще бракувало, не хотілося вмирати; і все ще здавалось, що нема в нього чогось найважливішого, про що неясно мріялось колись, і тепер хвилює все та сама надія на майбутнє, яка була і в дитинстві, і в академії, і за кордоном.

«Як вони сьогодні гарно співають! — думав він, прислухаючись до співу. — Як гарно!»

IV

У четвер правив він обідню в соборі, було обмивання ніг. Коли в церкві скінчилася служба і народ розходився по домівках, було сонячно, тепло, весело, шуміла в канавах вода, а за містом доносився з полів безупинний спів жайворонків, ніжний, закликаючий до спокою. Дерева вже проснулись й усміхались привітно, над ними, бозна-куди, тяглося бездоннє, неозоре блакитнє небо.

Приїхавши додому, преосвященний Петро напився чаю, потім переодягся, ліг у постіль і наказав келійникові зачинити віконниці. В спальні — півтемрява. Однак, яка втома, який біль у ногах і в спині, важкий, холодний біль, який шум у вухах! Він давно не спав, як здавалось тепер, дуже давно, і заважала йому заснути якась дрібниця, що мерехтіла в мозку, як тільки заплющувались очі. Як і вчора, з сусідніх кімнат крізь стіну доносилися голоси, звук склянок, чайних ложок... Марія Тимофіївна весело, з примовками розповідала про щось отцю Сисоеві, а той похмуро, незадоволеним голосом відповідав: «Ну їх! Де ж пак! Куди там!» І преосвященному знову стало досадно і потім прикро, що з чужими старуха поводитася звичайно і просто, а з ним, із сином, ніяковіла, говорила рідко й не те, що хотіла, і навіть, як здавалось йому, всі ці дні, в його присутності все шукала приводу, щоб встати, бо соромилася сидіти. А батько? Той, мабуть, якби був живий, не міг би вимовити гри ньому ані слова...

Щось упало в сусідній кімнаті на підлогу й розбилось; певно, Катя впустила чашку чи блюдечко, бо отець Сисой відразу плюнув і промовив сердито:

— Справжня кара з цією дівчинкою, господи, прости мені грішному! Не настачиш!

Потім стало тихо, тільки доносилися звуки знадвору. І коли преосвященний розплющив очі, то побачив у себе в кімнаті Катю, яка стояла нерухомо і дивилась на нього. Руде волосся, як звичайно, піднімалося з-за гребінця, мов сяйво.

— Ти, Катю? — спитав він. — Хто це там унизу все відчиняє та зачиняє двері?

— Я не чую, — відповіла Катя і прислухалась.

— Ось зараз хтось пройшов.

— Та це ж у вас в животі, дядечку!

Він розсміявся й погладив її по голові.

— Так брат Ніколаша, кажеш, мертвяків ріже? — спитав він, помовчавши.

— Еге ж. Учиться.

— А він добрий?

— Нічого, добрий. Тільки горілку п'є дуже.

— А батько твій з якої хвороби помер?

— Татусь були слабі й худі-худі, і враз — горло. І я тоді захворіла, і брат Федя, — у всіх горло. Татусь померли, дядечку, а ми видужали.

У неї затремтіло підборіддя і сльози виступили з очей, поповзли по щоках.

— Ваше преосвященство, — промовила вона тоненьким голоском, уже гірко плачучи, — дядечку, ми з матусею залишилися нещасними... Дайте нам трошечки грошей... будьте такі ласкаві... голубчику!

Він теж заплакав і довго від хвилювання не міг вимовити й слова, потім погладив її по голові, торкнувся її плеча і сказав:

— Добре, добре, дівчинко! Ось настане великдень, тоді поговоримо... Я допоможу... допоможу...

Тихо, боязко ввійшла мати і помолилася до ікон. Помітивши, що він не спить, вона спитала:

— Чи не поїсте супчику?

— Ні, дякую... — відповів він. — Не хочеться.

— А ви, здається, нездужаєте... як я бачу. Ще б пак, як же не захворіти! Цілий день на ногах, цілісінський день — і боже мій, навіть дивитися на вас і то тяжко. Ну, свята не за горами, відпочинете, бог дасть, тоді й поговоримо, а тепер не стану я турбувати вас своїми розмовами. Ходімо, Катечко, — нехай владика поспить.

І він згадав, як колись дуже давно, коли він був ще хлопчиком, вона точнісінько так само, таким самим жар-тівливо-шанобливим тоном говорила з благочинним... Тільки по надзвичайно добрих очах, боязкому, занепокоєному погляду, який вона побіжно кинула, виходячи з кімнати, можна було догадатись, що це була мати. Він заплющив очі і, здавалося, спав, але чув двічі, як бив годинник, як покашлював за стіною отець Сисой. І ще раз входила мати й хвилину боязко дивилася на нього. Хтось під'їхав до ганку, як чути, в кареті чи в колясці. Раптом стук, грюкнули двері: ввійшов у спальню келійник.

— Ваше преосвященство! — окликнув він.

— Що?

— Коней подано, пора на страсті господні.

— Котра година?

— Чверть на восьму.

Він одягся і поїхав до собору. Протягом усіх дванадцяти евангелій треба було стояти посеред церкви нерухомо, і перше евангеліє, найдовше, найкрасивіше, читав він сам. Бадьорий, здоровий настрій опанував його. Це перше евангеліє «Нині прославися син человечеський» він знав напам'ять; і, читаючи, він часом зводив очі і бачив з обох боків ціле море вогнів, чув тріскотіння свічок, але людей не було видно, як і в минулі роки, і здавалося, що це всі ті самі люди, які були тоді, в дитинстві й замолоду, що вони ті ж самі будуть кожного року, а до якого часу — один бог знає.

Батько його був диякон, дід — священник, прадід — диякон, і весь рід його, можливо, аж від часів прийняття на Русі християнства, належав до духівництва, і любов його до відправ, духівництва, до церковного дзвону була в нього природжена, глибока, невикорінна; в церкві він, особливо коли сам брав участь у відправах, почував себе діяльним, бадьорим, щасливим. Так і тепер. Тільки коли прочитали вже восьме евангеліє, він відчув, що ослаб у ньому голос, навіть кашлю не було чути, дуже розболілася голова, і став непокоїти страх, що він от-от упаде. І справді, ноги зовсім заніміли, так що мало-помалу він перестав відчувати їх, і незрозуміло було, як і на чому він стоїть, чому не падає...

Коли служба скінчилась, було без чверті дванадцять. Приїхавши до себе, преосвященний зараз же роздягся і ліг, навіть богу не помолився. Він не міг говорити і, як здавалося йому, не міг би вже стояти. Коли він укривався ковдрою,

захотілося раптом за кордон, нестерпно захотілось! Здається, життя б віддав, тільки б не бачити цих жалюгідних, дешевих віконниць, низьких стель, не почувати цього важкого монастирського запаху. Хоч би одна людина, з якою можна було б поговорити, розважити душу!

Довго чути було чийсь кроки в сусідній кімнаті, і він ніяк не міг згадати, хто це. Нарешті відчинились двері, увійшов Сисой із свічкою і з чайною чашкою в руках.

— Ви вже лягли, преосвященніший? — спитав він. — А я ось прийшов, хочу вас змазати горілкою з оцтом. Якщо натертись добре, то велика від цього користь. Господи Ісусе Христе... Ось так... Ось так... А я зараз у нашому монастирі був... Не подобається мені! Піду звідси завтра, владико, не бажаю більше. Господи Ісусе Христе... Ось так...

Сисой не міг довго лишатись на тому самому місці, і йому здавалось, що в Панкратіївському монастирі він живе вже цілий рік. А головне, слухаючи його, важко було зрозуміти, де його дім, чи любить він когось-небудь або щось-небудь, чи вірує в бога... Йому самому було незрозуміло, чому він монах, та й не думав він про це, і вже давно стерся в пам'яті час, коли його постригли; схоже було, немовби він просто народився монахом.

— Піду завтра. Бог з ним, з усім!

— Мені б поговорити з вами... Все ніяк не зберуся,— промовив преосвященний стиха, через силу.— Адже я тут нікого й нічого не знаю.

— До неділі, будь ласка, залишусь, так тому вже й бути, а більше не хочу. Ну їх!

— Який я архієрей? — говорив далі стиха преосвященний.— Мені б бути сільським священиком, дячком... або звичайним монахом... Мене гнітить усе це... гнітить...

— Що? Господи Ісусе Христе... Ось так... Ну, спіть собі, преосвященніший!.. Чого вже там! Куди там! На добраніч!

Преосвященний не спав цілу ніч. А вранці, годині о восьмій, у нього почалася кровотеча з кишок. Келійник злякався і побіг спершу до архімандрита, потім до монастирського лікаря Івана Андрійовича, який жив у місті. Лікар, огрядний старик, з великою сивою бородою, довго оглядав преосвященного і все похитував головою й хмурився, потім сказав:

— Знаєте, ваше преосвященство? Та у вас же черевний тиф!

Від кровотечі преосвященний за якусь годину дуже скуд, зблід, змарнів, обличчя зморщилось, очі були великі, і він неначе постарів, став менший на зріст, і йому вже здавалось, що він худіший і слабший, незначніший за всіх, що все те, що було, пішло кудись дуже-дуже далеко і вже більше не повернеться, не триватиме.

«Як добре! — думав він. — Як добре!»

Прийшла стара мати. Побачивши його зморщене обличчя і великі очі, вона злякалась, упала навколішки перед ліжком і стала цілувати його обличчя, плечі, руки. І їй теж чомусь здавалось, що він худіший, слабший і незначніший від усіх, і вона вже не пам'ятала, що він архієрей, і цілувала його, як дитину, дуже близьку, рідну.

— Павлуша, голубчику, — заговорила вона, — рідний мій!.. Синочку мій!.. Чого ти такий став? Павлушо, відповідай же мені!

Катя, бліда, сувора, стояла поруч і не розуміла, що з дядечком, чого в бабусі таке страждання на обличчі, чому вона говорить такі зворушливі, сумні слова. А він уже не міг вимовити ані слова, нічого не розумів, і ввижалося йому, що він, уже проста, звичайна людина, іде полем швидко, весело постукуючи паличкою, а над ним широке небо, залите сонцем, і він вільний тепер, як птах, може йти, куди завгодно!

— Синочку, Павлушо, відповідай же мені! — говорила старуха. — Що з тобою? Рідний мій!

— Не турбуйте владику, — промовив Сисой сердито, переходячи через кімнату. — Нехай поспить... Нічого там... чого вже!..

Прийжджали три лікарі, радились, потім поїхали. День був довгий, неймовірно довгий, потім настала і довго-довго проходила ніч, а над ранок, у суботу, до старухи, яка лежала у вітальні на дивані, підійшов келійник і попросив її зайти до спальні: преосвященний наказав довго жити.

А на другий день була пасха. В місті було сорок дві церкви і шість монастирів: лункий, радісний дзвін з ранку до вечора стояв над містом, не вмовкаючи, хвилюючи весняне повітря; пташки співали, сонце яскраво світило. На великій базарній площі було шумно, гойдалися гойдалки, грали шарманки, вищала гармонія, лунали п'яні голоси. На головній вулиці після полудня почалось катання на рисаках, — одним словом, було весело, все благополучно,

точнісінько так само, як було минулого року, як буде, напевно, і наступного.

Через місяць було призначено нового вікарного архієрея, а про преосвященного Петра вже ніхто не згадував. А потім і зовсім забули. І тільки старуха, мати покійного, яка живе тепер у зятя-диякона в глухому повітовому містечку, коли виходила надвечір зустріти свою корову і сходилась на вигоні з іншими жінками, то починала розказувати про дітей, про онуків, про те, що в неї був син архієрей, і говорила про це несміливо, боячись, що їй не повірять...

І їй справді не всі вірили.

НАРЕЧЕНА

I

Було вже годин десять вечора, і над садом світив повний місяць. У домі Шуміних щойно закінчилася всеношна, яку замовляла бабуня Марфа Михайлівна; і тепер Наді — вона вийшла в сад на хвилинку — видно було, як у залі накривали на стіл для закуски, як у своїй пишній шовковій сукні метушилася бабуня; отець Андрій, соборний протоієрей, розмовляв про щось з Надиною матір'ю, Ніною Іванівною, і тепер мати при вечірньому освітленні крізь вікно чомусь здавалася дуже молодою; поруч стояв син отця Андрія, Андрій Андрійович, і уважно слухав.

В саду було тихо, прохолодно, і темні, спокійні тіні лежали на землі. Чути було, як десь далеко, дуже далеко, мабуть, за містом, кумкали жаби. Відчувався травень, любий травень! Дихалося глибоко й хотілося думати, що не тут, а десь під небом, над деревами, далеко за містом, у полях і лісах розгорнулося тепер своє весняне життя, таємниче, прекрасне, багате й святе, недоступне розумінню кволої, грішної людини. І хотілося чомусь плакати.

Йй, Наді, було вже 23 роки; з 16 років вона палко мріяла про заміжжя, і тепер, нарешті, вона була нареченою Андрія Андрійовича, того самого, що стояв за вікном; він їй подобався, весілля було вже призначене на сьоме липня, а тимчасом радості не було, ночі спала вона погано, веселість зникла... З підвального поверху, де була кухня, крізь відчинене вікно чути було, як там поспішали, як стукотіли ножами, як грюкали дверима на блоці; пахло сма-

женою індичкою та маринованими вишнями. І чомусь здавалося, що так тепер буде все життя, без зміни, без краю!

От хтось вийшов з дому й спинився на ганку: це Олександр Тимофійович, чи, попросту, Саша, гість, що приїхав з Москви днів десять тому. Колись давно до бабуні частенько ходила за подаянням її далека родичка, Марія Петрівна, зубожіла дворянка-вдова, маленька, худенька, хвора. В неї був син Саша. Чомусь про нього говорили, що він чудовий художник, і, коли у нього померла мати, бабуня, ради спасіння душі, вирядила його до Москви, в Комісаровське училище; років через два перейшов він в училище живопису, пробув тут мало не п'ятнадцять років і закінчив по архітектурному відділу, з гріхом пополам, але за архітектуру все-таки не брався, а служив в одній з московських літографій Майже щоліта приїздив він, звичайно дуже хворий, до бабуні, щоб відпочити й поправитися.

На ньому був тепер застебнутий сюртук і поношені парусинові брюки, стоптані внизу. І сорочка була неprasована, і увесь він мав якийсь несвіжий вигляд. Дуже худий, з великими очима, з довгими, худими пальцями, борода-тий, темний і все-таки вродливий. До Шуміних він звик, як до рідних, і у них почував себе, мов дома. І кімната, де він жив тут, називалася вже давно Сашиною кімнатою.

Стоячи на ганку, він побачив Надю й пішов до неї.

— Добре у вас тут,— сказав він.

— Звичайно, добре. Вам би тут до осені пожити.

— Еге ж, мабуть, що так доведеться. Можливо, до вересня у вас тут проживу.

Він засміявся без причини й сів поруч.

— А я ось сиджу й дивлюсь звідси на маму,— сказала Надя.— Вона здається звідси такою молодою! У моєї мами, звичайно, є слабості,— додала вона, помовчавши,— та все ж вона незвичайна жінка.

— Так, хороша...— погодився Саша.— Ваша мама по-своєму, звичайно, і дуже добра й мила жінка. але.. як вам сказати? Сьогодні вранці зайшов я до вас на кухню, а там четверо служниць сплять просто долі, ліжок нема, замість постелі лахміття, сморід, блощиці, таргани... Те саме, що було двадцять років тому, ніякої зміни. Ну, бабуня, бог з нею, на те вона й бабуня; а мама ж либонь по-французькому розмовляє, в спектаклях участь бере. Можна б, здається, розуміти.

Коли Саша говорив, то витягав перед слухачем два довгих, худючих пальці.

— Мені все тут якесь дике з незвички,— продовжував він.— Чорт знає, ніхто нічого не робить. Мамаша цілісінький день тільки гуляє, мов герцогиня якась, бабуня теж нічого не робить, ви — теж. І жених, Андрій Андрійович, теж нічого не робить.

Надя чула це й торік і, здається, позаторік, і знала, що Саша інакше міркувати не може, і це раніше смішило її, а тепер їй чомусь стало прикро.

— Все це застаріло й давно набридло,— сказала вона й підвелась.— Ви придумали б щось новіше.

Він засміявся й теж підвівся, і обоє пішли додому. Вона, висока, вродлива, струнка, здавалася тепер поруч нього дуже здоровою й нарядною: вона відчувала це, і їй було шкода його й чомусь ніяково.

— І говорите ви багато зайвого,— сказала вона.— Ось ви щойно говорили про мого Андрія, але ж ви його не знаєте.

— Мого Андрія... Бог з ним, з вашим Андрієм! Мені ось молодості вашої шкода.

Коли ввійшли в зал, там уже сідали вечеряти. Бабуня, чи, як її називали в домі, бабуля, дуже повна, некрасива, з густими бровами й з вусиками, розмовляла гучно, і вже з її голосу й з манери говорити було помітно, що вона тут найстарша в домі. Їй належали торгові ряди на ярмарку та старовинний будинок з колонами й садом, але вона щоранку молилась, щоб бог спас її від розорення, і при цьому плакала. І її невістка, Надина мати, Ніна Іванівна, білява, сильно зягнута, в рінсе-пез і з брильянтами на кожному пальці; і отець Андрій, старик, худорлявий, беззубий і з таким виразом, ніби збирався розповісти щось дуже смішне; і його син Андрій Андрійович, Надин жених, повний і вродливий, з кучерявим волоссям, схожий на артиста або на художника,— всі троє розмовляли про гіпно́тизм.

— Ти у мене за тиждень поправишся,— сказала бабуля, звертаючись до Саші,— тільки ось їж якомога більше. І на що ти схожий! — зітхнула вона.— Страшний ти став! От уже справді, достеменно, блудний син.

— Отческого дара расточив богатство,— промовив отець Андрій повільно, з сміхотливими очима,— с бесмысленными скоты пасохся окаянный...

— Люблю я свого батька,— сказав Андрій Андрійович і поторкав його за плече.— Славний старик. Добрий старик.

Усі помовчали. Саша раптом засміявся і притиснув до рота серветку.

— Отже, ви вірите в гіпнотизм? — спитав отець Андрій у Ніни Іванівни.

— Я не можу, звичайно, твердити, що я вірю,— відповіла Ніна Іванівна, надаючи своєму обличчю дуже серйозного, навіть суворого виразу,— але мушу признатися, що в природі є багато таємничого й незрозумілого.

— Цілком з вами погоджуюсь, хоч мушу додати від себе, що віра значно вкорочує нам сферу таємничого.

Подали велику, дуже жирну індичку. Отець Андрій та Ніна Іванівна продовжували розмовляти. У Ніни Іванівни блищали брильянти на пальцях, потім на очах заблищали сльози, вона захвилювалася.

— Хоч я й не смію сперечатися з вами,— сказала вона,— але, погодьтеся, в житті так багато нерозв'язних загадок!

— Жодної, смію вас запевнити.

Після вечері Андрій Андрійович грав на скрипці, а Ніна Іванівна акомпанувала на роялі. Він десять років тому закінчив в університеті філологічний факультет, але ніде не служив, певного діла не мав і тільки коли-не-коли брав участь у концертах з благодійною метою; і в місті називали його артистом.

Андрій Андрійович грав; усі слухали мовчки. На столі тихо кипів самовар і тільки один Саша пив чай. Потім, коли пробило дванадцяту, лопнула раптом струна на скрипці; усі засміялися, заметушилися й стали прощатися.

Провівши жениха, Надя пішла до себе нагору, де жила з матір'ю (нижній поверх займала бабуся). Унизу, в залі стали гасити вогні, а Саша все ще сидів і пив чай. Пив чай він завжди подовгу, по-московському, склянок по сім за один раз. Наді, коли вона роздяглася й лягла в постіль, довго ще було чути, як унизу прибирали служниці, як сердилася бабуся. Нарешті, все затихло, і тільки чулося інколи, як у своїй кімнаті, внизу покашлював басом Саша.

II

Коли Надя прокинулася, була, мабуть, друга година, починало світати. Десь далеко калатав сторож. Спати не

хотілося, лежати було дуже м'яко, незручно. Надя, як і в усі минулі травневі ночі, сіла в ліжку й стала думати. А думки були все ті самі, що й минулої ночі, одноманітні, непотрібні, невідчепні, думки про те, як Андрій Андрійович почав залищатися до неї і освідчився їй, як вона погодилася й потім поволі оцінила цю розумну, добру людину. Але чомусь тепер, коли до весілля залишилося не більше місяця, вона стала відчувати страх, неспокій, немовби чекало на неї щось непевне, тяжке.

«Тік-ток, тік-ток...— ліниво калатав сторож.—Тік-ток...»

У велике старе вікно видно сад, далі кущі рясно розквітлого бузку, сонного і прив'ялого від холоду: і туман, білий, густий, тихо підпливає до бузку, хоче закрити його. На далеких деревах кричить сонне гайвороння.

— Боже мій, чого мені так тяжко!

Можливо, те саме відчуває перед весіллям кожна наречена. Хто знає! Чи тут Сашин вплив? Але ж Саша вже кілька років підряд говорить одне й те саме, мов по-писаному, і коли говорить, то здається наївним і чудним. Але чому ж все-таки Саша не виходить з голови? Чому?

Сторож уже давно не калатає. Під вікном і в саду зашуміло птаство, туман пішов з саду, все навкруги осяялося весняним світлом, наче усмішкою. Незабаром увесь сад, зігрітий сонцем, приголублений, ожив, і краплини роси, як алмази, заблищали на листі; і старий, давно занедбаний сад цього ранку здавався таким молодим, нарядним.

Вже прокинулась бабуся. Закашляв грубим басом Саша. Чути було, як унизу подали самовар, як совали стільцями.

Години спливають повільно. Надя давно вже встала і давно вже гуляла в саду, а все ще тягнеться ранок.

Ось Ніна Іванівна, заплакана, із склянкою мінеральної води. Вона захоплювалась спиритизмом, гомеопатією, багато читала, любила поговорити про сумніви, до яких була схильна, і все це, здавалося Наді, мало в собі глибокий, таємничий смисл. Тепер Надя поцілувала матір і пішла з нею поруч.

— Чого ти плакала, мамо? — спитала вона.

— Вчора на ніч стала я читати повість, в якій розповідається про одного старика та його дочку. Старик служить десь, ну, і в дочку його закохався начальник. Я не

дочитала, але там є одне місце, що важко було утриматися від сліз,— сказала Ніна Іванівна й відсьорбнула з склянки.— Сьогодні вранці згадала й теж сплакнула.

— А мені всі ці дні так невесело,— сказала Надя, помовчавши.— Чому я не сплю ночами?

— Не знаю, люба. А коли я не сплю ночами, то заплющую очі міцно-міцно, отак ось, і уявляю собі Анну Кареніну, як вона ходить і як розмовляє, або уявляю щонебудь історичне, із стародавнього світу...

Надя відчула, що мати не розуміє її та й не може зрозуміти. Відчула це вперше в житті, і їй навіть страшно стало, захотілося схватися; і вона пішла до себе в кімнату.

А о другій годині сіли обідати. Була середа, день пісний, і тому бабусі подали пісний борщ та ляща з кашею.

Щоб подратувати бабусю, Саша їв і свій скоромний суп, і пісний борщ. Він жартував увесь час, поки обідали, але жарти у нього виходили громіздкі, неодмінно з розрахунком на мораль, і виходило зовсім не смішно, коли він перед тим, як кинути дотеп, підносив догори свої дуже довгі, схудлі, наче мертві пальці; і коли спадало на думку, що він дуже хворий і, можливо, недовго ще протягне на цьому світі, тоді ставало шкода його до сліз.

По обіді бабуся пішла до себе в кімнату відпочивати. Ніна Іванівна недовго пограла на роялі й потім теж пішла.

— Ах, люба Надю,— почав Саша свою звичайну побідню розмову,— якби ви послухалися мене! якби!

Вона сиділа глибоко в старовинному кріслі, заплющивши очі, а він тихо ходив по кімнаті, з кутка в куток.

— Якби ви поїхали вчитися! — говорив він.— Тільки освічені й святі люди цікаві, тільки вони й потрібні. Адже чим більше буде таких людей, тим швидше настане царство боже на землі. Від вашого міста тоді мало-помалу не лишиться каменя на камені,— все полетить шкереберть, все зміниться, немов якимись чарами. І тоді будуть тут величезні, прекрасні будинки, чудесні сади, фонтани незвичайні, дивні люди... Та головне не це. Головне те, що юрби в нашому розумінні, в якому вона є нині, цього лиха тоді не буде, бо кожна людина буде вірувати й кожна знатиме, для чого вона живе, і ніхто не шукатиме опори в юрбі. Люба, голубонько, їдьте! Покажіть усім, що це нерухоме, сіре, грішне життя набридло вам. Покажіть це хоч самій собі.

— Не можна, Сашо. Я виходжу заміж.

— Е, годі! Кому це потрібно?

Вийшли в сад, пройшлися трохи.

— І хоч би що там було, люба моя, треба вдуматися, треба зрозуміти, до якої міри нечисте, до якої міри неморальне це ваше бездіяльне життя,— вів далі Саша.— Зрозумійте, коли, приміром, ви, і ваша мати, і ваша бабулька нічого не робите, то значить, за вас працює хтось інший, ви заїдаєте чиясь чуже життя, а хіба це чисто, не брудно?

Надя хотіла сказати: «так, це правда»; хотіла сказати, що вона розуміє; але сльози показалися у неї на очах, вона раптом принишкла, зіщулилася вся й пішла до себе.

Надвечір приходив Андрій Андрійович і, як звичайно, довго грав на скрипці. Взагалі він був неговіркий і любив скрипку, можливо тому, що під час гри можна було мовчати. Об одинадцятій годині, йдучи додому, вже в пальті, він обняв Надю й став жадібно цілувати їй лице, плечі, руки.

— Дорога, люба моя, прекрасна!..— мурмотів він.— О, який я щасливий! Я шаленію від захвату!

І їй здавалося, що це вона вже давно чула, дуже давно, або читала десь... у романі, в старому, подертому, давно вже закинутому.

У залі Саша сидів біля столу й пив чай, поставивши блюдечко на свої довгі п'ять пальців; бабуся розкладала пасьянс. Ніна Іванівна читала. Тріскотів вогник у лампадці, і все, здавалося, було тихо, благополучно. Надя попрощалася й пішла до себе нагору, лягла й одразу ж заснула. Але, як і минулої ночі, ледь почало розвиднятися, вона вже прокинулася. Спати не хотілося, на душі було неспокійно, тяжко. Вона сиділа, поклавши голову на коліна, і думала про жениха, про весілля... Згадала вона чомусь, що її мати не любила свого покійного чоловіка й тепер нічого не мала, жила в цілковитій залежності від своєї свекрухи, бабусі. І Надя, хоч як думала, не могла зміркувати, чому досі вона вбачала в своїй матері щось особливе, незвичайне, чому не помічала простої, звичайної, нещасливої жінки.

І Саша не спав унизу,— чути було, як він кашляв. Це чудна, наївна людина, думала Надя, і в його мріях, в усіх цих чудесних садах, фонтанах незвичайних відчувається щось нісенітне; але чомусь у його наївності, навіть у цій нісенітниці стільки прекрасного, що тільки-но вона подумала

про те, чи не поїхати їй учитися, як усе серце, всі груди обдало холодком, залляло почуттям радості, захвату.

— Та краще не думати, краще не думати...— шепотіла вона.— Не слід думати про це.

«Тік-ток...— калатав сторож десь далеко.— Тік-ток... тік-ток...»

III

Саша в середині червня став раптом нудитися й почав збиратися до Москви.

— Не можу я жити в цьому місті,— казав він похмуро.— Ні водопроводу, ні каналізації! Я їсти за обідом гиду: на кухні бруд неймовірний...

— Та почекай, блудний сине! — переконувала бабуся чомусь пошепки,— сьомого числа весілля!

— Не бажаю.

— Хотів же у нас до вересня прожити!

— А тепер от не бажаю. Мені працювати треба!

Літо видалося вогке й холодне, дерева були мокрі, все в саду мало вигляд непривітний, сумовитий, хотілося справді працювати. В кімнатах, унизу й нагорі, лунали незнайомі жіночі голоси, стукотіла у бабусі швейна машина: це поспішали з посагом. Самих шуб за Надею давали шість, і найдешевша з них, за словами бабусі, коштувала триста карбованців! Метушня дратувала Сашу; він сидів у себе в кімнаті й сердився; та все ж його умовили залишитися, і він дав слово, що поїде першого липня, не раніше.

Час минув швидко. На Петра по обіді Андрій Андрійович пішов з Надею на Московську вулицю, ще раз оглянути будинок, що його найняли й давно вже приготували для молодих. Будинок двоповерховий, але прибраний був поки що тільки другий поверх. У залі блискуча підлога, пофарбована під паркет, віденські стільці, рояль, пюпір для скрипки. Пахло фарбою. На стіні в золотій рамі висіла велика картина, написана фарбами: гола дама й біля неї лілова ваза з відбитою ручкою.

— Чудова картина,— промовив Андрій Андрійович і з пошани зітхнув.— Це художника Шишмачевського.

Далі була вітальня з круглим столом, диваном і кріслами, оббитими яскравоголубою матерією. Над диваном великий фотографічний портрет отця Андрія в камілавці та в орденах. Потім ввійшли до ідальні з буфетом, потім

до спальні; тут у півтемряві стояли поряд два ліжка, і схоже було, що коли обставляли спальню, то мали на увазі, що завжди тут буде дуже добре, та інакше й бути не може. Андрій Андрійович водив Надю по кімнатах і увесь час тримав її за талію; а вона відчувала себе кволою, винною, ненавиділа всі ці кімнати, ліжка, крісла, її нудило від голої дами. Їй уже зрозуміло було, що вона розлюбила Андрія Андрійовича чи, можливо, не любила його ніколи, але як це сказати, кому сказати й навіщо, вона не розуміла й не могла зрозуміти, хоч думала про це всі дні, всі ночі... Він тримав її за талію, говорив так ласкаво, скромно, такий був щасливий, походжаючи по цій своїй квартирі; а вона бачила в усьому саму лише пошлість, безглузду, наївну, нестерпну пошлість, і його рука, що обіймала її талію, здавалася їй жорсткою, холодною, мов обруч. І щохвилини вона ладна була втекти, заридати, кинутися з вікна. Андрій Андрійович привів її у ванну й тут доторкнувся до крана, вмурованого в стіну, і раптом побігла вода.

— Як це тобі подобається? — сказав він і розсміявся. — Я звелів зробити на горищі бак на сто відер, і ось ми з тобою тепер матимемо воду.

Пройшлись двором, потім вийшли на вулицю, взяли візника. Курява здіймалася густими хмарами, і, здавалося, от-от піде дощ.

— Тобі не холодно? — спитав Андрій Андрійович, мружачись від пилу.

Вона промовчала.

— Учора Саша, ти пам'ятаєш, кинув мені докір у тому, що я нічого не роблю, — сказав він, помовчавши трохи. — Що ж, він правий! Безмежно правий! Я нічого не роблю й не можу робити. Люба моя, чому це? Чому мені така огидна навіть думка про те, що я коли-небудь почеплю на лоба кокарду й піду служити? Чому мені так не по собі, коли я бачу адвоката, або вчителя латинської мови, або члена управи? О, матінко Русь! О, матінко Русь, як це багато носиш ти на собі бездіяльних і нікчемних! Як багато на тобі таких, як я, многостраждальна!

І те, що він нічого не робив, він узагальнював, вбачав у цьому знамення часу.

— Коли одружимося, — вів він далі, — то підемо разом на село, люба моя, будемо там працювати! Ми купимо собі невеличкий клаптик землі з садом, річкою, будемо трудитися, спостерігати життя. О, як це буде хороше!

Він скинув шляпу, і волосся розв'ївалося у нього від вітру, а вона слухала його й думала: «Боже, додому хочу! Боже!» Майже біля самого дому вони перегнали отця Андрія.

— А ось і батько йде! — зрадів Андрій Андрійович і замахав шляпою.— Люблю я свого батька, справді,— сказав він, розплачуючися з візником.— Славний старик. Добрий старик.

Увійшла Надя в дім сердита, недужа, думаючи про те, що увесь вечір будуть гості, що треба розважати їх, посміхатися, слухати скрипку, слухати всілякі нісенітниці й говорити тільки про весілля. Бабуся, поважна, пишна в своїй шовковій сукні, гордовита, якою вона завжди здавалася при гостях,— сиділа біля самовара. Ввійшов отець Андрій з своєю хитрою посмішкою.

— Маю приємність і благодатну втіху бачити вас в доброму здоров'ї,— сказав він бабусі, і важко було зрозуміти, чи жартує він чи говорить серйозно.

IV

Вітер стукав у вікна, в покрівлю; чувся свист, і в печі домовик жалібно й сумовито наспівував свою пісеньку. Була перша година ночі. В домі всі вже полягали, але ніхто не спав, і Наді все ввижалося, що внизу грають на скрипці. Почувся різкий гуркіт, мабуть, зірвалася віконниця. За хвилину увійшла Ніна Іванівна в самій сорочці, з свічкою.

— Що це загуркотіло, Надю? — спитала вона.

Мати, з волоссям, заплетеним в одну косу, з боязкою посмішкою, цієї бурхливої ночі здавалася старішою, не такою вродливою, меншою на зріст. Наді пригадалося, як ще недавно вона вважала свою матір незвичайною і з гордістю слухала слова, які вона говорила; а тепер ніяк не могла згадати цих слів; все, що згадувалося, було таким невиразним, непотрібним.

У пічці пролунав спів кількох басів і навіть почулося: «А-ах, бо-о-же мій!» Надя сіла в ліжку і раптом схопила себе міцно за волосся і заридала.

— Мамо, мамо,— проговорила вона,— рідна моя, коли б ти знала, що зі мною діється! Прошу тебе, благаю, дозволь мені поїхати! Благаю!

— Куди? — спитала Ніна Іванівна, не розуміючи, і сіла на ліжку.— Куди поїхати?

Надя довго плакала й не могла вимовити ані слова.

— Дозволь мені поїхати з міста! — сказала вона, на-решті.— Весілля не повинно бути і не буде,— зрозумій! Я не люблю цієї людини... І говорити про неї не можу.

— Ні, рідна моя, ні,— заговорила Ніна Іванівна швидко, страшенно злякавшись.— Ти заспокойся,— це у тебе від поганого настрою. Це минеться. Це буває. Мабуть, ти посварилася з Андрієм; але милі посваряться — краще помиряться.

— Ну, іди, мамо, іди! — заридала Надя.

— Так,— сказала Ніна Іванівна, помовчавши.— Чи давно ти була дитиною, дівчинкою, а тепер уже наречена. В природі безперервний обмін речовин. І не помітиш, як сама станеш матір'ю і старухою, і буде у тебе така ж не-покірлива дочка, як у мене.

— Люба, добра моя, ти ж розумна, ти нещаслива,— сказала Надя,— ти дуже нещаслива,— навіщо ж ти говориш пошлості? Бога ради, навіщо?

Ніна Іванівна хотіла щось сказати, але не могла вимовити й слова, схлипнула й пішла до себе. Баси знову загули в пічці, стало раптом страшно. Надя схопилась з ліжка й швидко пішла до матері. Ніна Іванівна, заплакана, лежала в постелі, вкрившись голубою ковдрою, і тримала в руках книгу.

— Мамо, вислухай мене! — промовила Надя.— Благаю тебе, вдумайся й зрозумій! Ти тільки зрозумій, до якої міри дрібне й принизливе наше життя. У мене відкрилися очі, я тепер все бачу. І що таке твій Андрій Андрійович? Він же не розумний, мамо! Господи боже мій! Зрозумій, мамо, він дурний!

Ніна Іванівна рвучко сіла.

— Ти і твоя бабка мучите мене! — сказала вона, схлипнувши.— Я жити хочу! жити! — повторила вона і разів зо два вдарила кулачком по грудях.— Дайте ж мені свободу! Я ще молода, я жити хочу, а ви з мене старуху зробили!..

Вона гірко заплакала, лягла й скрутилась під ковдрою калачиком, і здалася такою маленькою, жалюгідною, дурненькою. Надя пішла до себе, одяглась і, сівши біля вікна, стала очікувати ранку. Вона всю ніч сиділа й думала, а хтось знадвору все стукав у віконницю і насвистував.

Вранці бабуся жалілася, що в саду вночі вітром позбивало всі яблука й зламало одну стару сливу. Було сіро, тьмяно, безвідрадно, хоч вогонь засвітаюй; всі жалілися на холод, і дощ стукотів у вікна. Після чаю Надя ввійшла до Саші і, не сказавши ані слова, стала на коліна в кутку біля крісла й затулила обличчя руками.

— Що? — спитав Саша.

— Не можу... — промовила вона. — Як я могла жити тут раніше, не розумію, не можу збагнути! Жениха я зневажаю, себе зневажаю, зневажаю все це бездіяльне, безглузде життя.

— Ну, ну... — проговорив Саша, не розуміючи ще, в чім річ. — Це нічого... Це добре.

— Це життя остогидло мені, — продовжувала Надя, — я не стерплю тут і жодного дня. Завтра ж я поїду звідси. Візьміть мене з собою, бога ради!

Саша хвилину дивився на неї з подивом; нарешті, він зрозумів і зрадів, мов дитина. Він змахнув руками й став притоптувати туфлями, ніби танцюючи з радощів.

— Чудово! — казав він, потираючи руки. — Боже, як це хороше!

А вона дивилася на нього, не моргаючи, великими, закоханими очима, мов зачарована, сподіваючись, що він негайно ж скаже їй що-небудь значне, безмежне своєю важливістю; він ще нічого не сказав їй, але вже їй здавалось, що перед нею відкривається щось нове й широче, чого вона раніше не знала, і вже вона дивилася на нього, сповнена сподівань, готова на все, хоч би й на смерть.

— Завтра я їду, — сказав він, подумавши, — і ви поїдете на вокзал проводити мене... Ваш багаж я заберу в свій чемодан і квиток вам візьму; а під час третього дзвінка ви ввійдете у вагон, — ми й поїдемо. Проводите мене до Москви, а там ви самі поїдете до Петербурга. Паспорт у вас є?

— Є.

— Клянусь вам, ви не пошкодуєте і не розкаетесь, — сказав Саша з захопленням. — Поїдете, будете вчитися, а там нехай вас носить доля. Коли перевернете ваше життя, то все зміниться. Головне, перевернути життя, а все інше не потрібне. Отже, значить, завтра поїдемо?

— О, так! Бога ради!

Наді здавалося, що вона дуже схвильована, що на душі у неї тяжко, як ніколи, що тепер аж до від'їзду доведеться

страждати й болісно думати; та тільки-но вона прийшла до себе нагору й прилягла на ліжку, як одразу ж заснула й спала міцно, з заплаканим обличчям, з усмішкою, аж до вечора.

V

Послали по візника. Надя, вже в капелюшку й пальті, пішла нагору, щоб іще раз поглянути на матір, на все своє; вона постояла в своїй кімнаті біля постелі, ще теплої, оглянула все, потім пішла тихо до матері. Ніна Іванівна спала. В кімнаті було тихо. Надя поцілувала матір і поправила їй волосся, постояла хвилини зо дві... Потім, не поспішаючи, повернулась униз.

Надворі йшов рясний дощ. Візник з критим верхом, увесь мокрий, стояв біля під'їзду.

— Не вмістишся з ним, Надю,— сказала бабуся, коли служниця стала вкладати чемодани.— І охота в таку погоду проваджати! Залишалася б дома. Бач, дощ який!

Надя хотіла щось сказати й не могла. От Саша посадовив Надю, вкрив їй ноги пледом. От і сам він сів поруч.

— Час добрий! Господь благословить! — кричала з ганку бабуся.— Ти ж, Сашо, пиши нам з Москви!

— Гаразд. Прощавайте, бабуся!

— Бережи тебе цариця небесна!

— Ну, погодка! — проговорив Саша.

Надя тепер тільки заплакала. Тепер уже для неї зрозуміло було, що вона поїде неодмінно, у що вона все-таки не вірила, коли прощалася з бабусяю, коли дивилася на матір. Прощавай, місто! І все їй раптом пригадалося: і Андрій, і його батько, і нова квартира, і гола дама з вагою; і все це вже не лякало, не гнітило, а було наївним, дрібним і йшло все назад і назад. А коли сіли у вагон і поїзд рушив, то все це минуло, таке велике й серйозне, стислося в грудочку, і розгорталося величезне, широке майбутнє, яке досі було так мало помітне. Дощ стукотів у вікна вагона, було видно тільки зелене поле, мелькали телеграфні стовпи та птахи на дротах, і радість раптом перехопила їй дихання: вона згадала, що вона їде на волю, їде вчитися, а це все рівно, що колись дуже давно називалося іти в козацтво. Вона і сміялася, і плакала, і молилась.

— Нічого! — казав Саша, посміхаючись.— Нічого!

Минула осінь, за нею минула зима. Надя вже дуже сумувала і щодня думала про матір і про бабусю, думала про Сашу. Листи з дому надходили лагідні, добрі, і, здавалося, все вже було прощене й забуте. У травні після екзаменів вона, здорова, весела, поїхала додому й по дорозі зупинилася в Москві, щоб побачитися з Сашею. Він був все такий же, як і минулого літа: бородатий, з скуйовдженою головою, все в тому ж сюртуці й парусинових брюках, все з тими ж великими, прекрасними очима; але вигляд у нього був нездоровий, замучений, він і постарів, і схуд, і все покашлював. І чомусь здався він Наді сірим, провінціалним.

— Боже мій, Надя приїхала! — сказав він і весело розсміявся. — Рідна моя, голубонько!

Посиділи в літографії, де було накурено й дуже, до духоти пахло тушшю та фарбами; потім пішли в його кімнату, де було накурено, напльовано; на столі біля проходолого самовара лежала розбита тарілка з темним папірцем і на столі, і на підлозі було безліч мертвих мух. І тут було видно з усього, що особисте життя своє Саша влаштував неохайно, жив як доведеться, з цілковитою зневагою до вигод, і якби хто-небудь заговорив з ним про його особисте щастя, про його особисте життя, про кохання до нього, то він би нічого не зрозумів і тільки б засміявся.

— Нічого, все обійшлося благополучно, — розповідала Надя квапливо. — Мама приїжджала до мене восени в Петербург, казала, що бабуся не сердиться, а тільки все ходить до моєї кімнати й хрестить стіни.

Саша дивився весело, але покашлював і говорив надтріснутим голосом, і Надя все вдивлялася в нього й не розуміла, чи хворий він справді серйозно, чи їй це тільки здається.

— Сашо, дорогий мій, — сказала вона, — а ви ж хворі!

— Ні, нічого. Хворий, але не дуже...

— Ах, боже мій, — захвилювалась Надя, — чому ви не лікуєтесь, чому не бережете свого здоров'я? Дорогий мій, любий Сашо, — проговорила вона, і сльози бризнули у неї з очей, і чомусь в уяві її виресли і Андрій Андрійович, і гола дама з вазою, і все її минуле, яке здавалося тепер таким уже далеким, мов дитинство; і заплакала вона тому, що Саша вже не здався їй таким новим, інтелігентним, інте-

ресним, яким був торік.— Любий Сашо, ви дуже, дуже хворі. Я б не знаю що зробила, щоб ви не були таким блідим і худим. Я вам така зобов'язана! Ви не можете навіть уявити собі, скільки ви зробили для мене, мій хороший Сашо! По суті для мене ви тепер найближча, найрідніша людина.

Вони посиділи, поговорили; і тепер, після того, як Надя пробула зиму в Петербурзі, від Саші, від його слів, від усмішки і від усієї його постаті віяло чимсь віджилим, старомодним, давно проспіваним і, можливо, вже мертвим.

— Я післязавтра на Волгу поїду,— сказав Саша,— ну, а потім на кумис. Хочу кумису попиту. А зо мною їде один приятель з дружиною. Дружина надзвичайна людина; все підбиваю її, умовляю, щоб вона вчитися пішла. Хочу, щоб життя своє перевернула.

Поговоривши, поїхали на вокзал. Саша частував чаєм, яблуками; а коли поїзд рушив, і він, посміхаючись, махав хусткою, то навіть по ногах його видно було, що він дуже хворий і навряд чи проживе довго.

Приїхала Надя в своє місто опівдні. Коли вона їхала з вокзалу додому, то вулиці здавалися їй дуже широкими, а будинки маленькими, приплюснутими; людей не було, і тільки стрівся німець-настройщик у рудому пальті. І всі будинки наче пилом вкриті. Бабуся, зовсім уже стара, по-давньому повна й некрасива, обхопила Надю руками й довго плакала, припавши обличчям до її плеча, і не могла відірватися. Ніна Іванівна теж дуже постаріла й змарніла, якось осунулася вся, але все ще по-давньому була затягнута, і брильянти блищали у неї на пальцях.

— Люба моя! — говорила вона, тремтячи всім тілом.— Люба моя!

Потім сиділи й мовчки плакали. Видно було, що й бабуся, і мати відчували, що минуле втрачене назавжди і безповоротно: нема вже ні становища в товаристві, ні колишньої шани, ні права запрошувати до себе в гості; так буває, коли серед легкого, безтурботного життя раптом наскочить вночі поліція, зробить трус, і господар дому, виявиться, розтратив, підробив,— і прощай тоді навіки легке, безтурботне життя!

Надя пішла нагору і побачила ту ж постіль, ті ж вікна з білими, наївними занавісками, а у вікнах той же сад, осяяний сонцем, веселий, гомінливий. Вона поторкала свій стіл, посиділа, подумала. І обідала добре, і пила чай з

смачними, жирними вершками, але чогось нестало, відчувалася порожнеча в кімнатах, і стелі були низькі. Ввечері вона лягла спати, вкрилась, і чомусь було смішно лежати в цій теплій, дуже м'якій постелі.

Прийшла на хвилинку Ніна Іванівна, сіла, як сідають винуваті, боязко і з оглядкою.

— Ну, як, Надю? — спитала вона, помовчавши. — Ти задоволена? Дуже задоволена?

— Задоволена, мамо.

Ніна Іванівна встала й перехрестила Надю та вікна.

— А я стала, як бачиш, релігійною, — сказала вона. — Знаєш, я тепер вдалася до філософії і все думаю, думаю... І мені тепер багато що стало ясним, як день. Насамперед треба, мені здається, щоб все життя проходило мов крізь призму.

— Скажи, мамо, як здоров'я бабусі?

— Начебто нічого. Коли ти поїхала тоді з Сашею і надійшла від тебе телеграма, то бабуся, як прочитала, так і впала; три дні лежала нерухомо. Потім все богу молилася й плакала. А тепер нічого.

Вона підвелась і пройшлась по кімнаті.

«Тік-ток... — калатав сторож. — Тік-ток, тік-ток...»

— Насамперед треба, щоб усе життя проходило мов крізь призму, — сказала вона, — тобто, інакше кажучи, треба, щоб життя в свідомості поділялося на найпростіші елементи, немовби на сім основних кольорів, і кожний елемент треба вивчати окремо.

Що ще сказала Ніна Іванівна і коли вона пішла, Надя не чула, бо невдовзі заснула.

Минув травень, настав червень. Надя вже звикла до дому. Бабуся клопоталася біля самовара, глибоко зітхала; Ніна Іванівна розповідала вечорами про свою філософію; вона по-давньому проживала в домі, як нахлібниця, і мусила звертатися до бабусі по кожний двогривений. Було багато мух у домі, і стелі в кімнатах, здавалося, ставали дедалі нижчими. Бабуся та Ніна Іванівна не виходили на вулицю з побоювання, щоб їм не стрілися отець Андрій та Андрій Андрійович. Надя ходила по саду, по вулиці, дивилася на будинки, на сірі паркани, і їй здавалося, що в місті все давно вже постаріло, віджило, і все тільки чекає чи то кінця, чи то початку чогось молодого, свіжого. О, якби швидше настало це нове, ясне життя, коли можна буде просто й сміло дивитися в очі своїй долі, відчувати

себе правим, бути веселим, вільним! А таке життя рано чи пізно настане! Адже буде час, коли від бабусиного дому, де все так влаштовано, що чотири служниці інакше жити не можуть, як тільки в одній кімнаті, в підвальному поверсі, в нечистоті,— буде ж час, коли від цього дому не лишиться й сліду, і про нього забудуть, ніхто не буде пам'ятати. І Надю розважали лише хлопчак з сусіднього двору; коли вона гуляла по саду, вони стукотіли в паркан і дражнили її, сміючись:

— Наречена! Наречена!

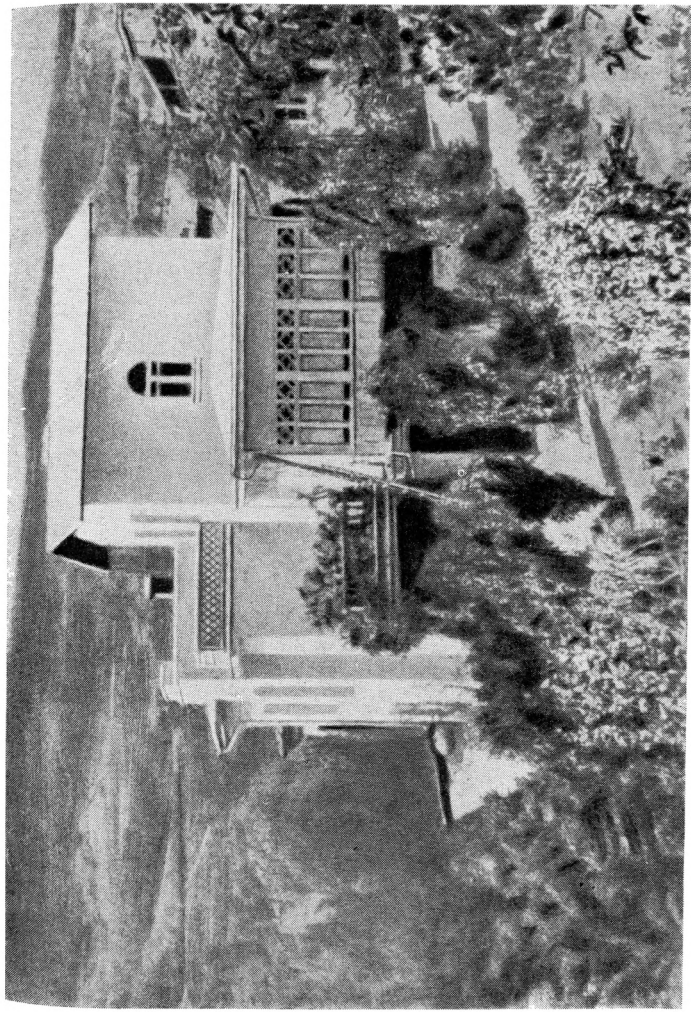
Надійшов з Саратова лист від Саші. Своїм веселим, танцюючим почерком він писав, що подорож по Волзі йому вдалася цілком, але що в Саратові він трохи заслаб, втратив голос і вже два тижні лежить у лікарні. Вона зрозуміла, що це означає, і передчуття, схоже на певність, опанувало нею. І їй було неприємно, що це передчуття й думки про Сашу не хвилювали її так, як колись. Їй палко хотілося жити, хотілося до Петербурга, і знайомство з Сашею уявлялося вже милим, але далеким, далеким минулим! Вона не спала всю ніч і вранці сиділа біля вікна, прислухаючись. І справді, пролунали голоси внизу; стривожена бабуся стала про щось швидко питати. Потім заплакав хтось... Коли Надя зійшла вниз, то бабуся стояла в кутку й молилася, і обличчя у неї було заплакане. На столі лежала телеграма.

Надя довго ходила по кімнаті, слухаючи як плаче бабуся, потім взяла телеграму, прочитала. Повідомлялося, що вчора вранці в Саратові від сухот помер Олександр Тимофійович, чи, попросту, Саша.

Бабуся і Ніна Іванівна пішли до церкви замовляти папахиду, а Надя довго ще ходила по кімнатах і думала. Вона виразно усвідомлювала, що життя її перевернute, як хотів того Саша, що вона тут самотня, чужа, непотрібна, і що все їй тут непотрібне, все минуле відірване від неї і зникло, наче згоріло, і попіл розвіявся на вітрі. Вона заїшла до Сашиної кімнати, постояла тут.

«Прощавай, любий Сашо!» — думала вона, і попереду їй уявлялося життя нове, широке, просторе, і це життя, ще невиразне, сповнене таємниць, захоплювало й вабило її.

Вона пішла до себе нагору укладатися, а на другий день вранці попрощалася із своїми і, жвава, весела, покинула місто,— як гадала, назавжди.

Будинок А. П. Чехова в Ялті.

И'ГСИ
(1887—1904)

І В А Н О В

Драма на чотири дії

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Іванов Микола Олексійович, неодмінний член присутствія у селянських справах.

Анна Петрівна, його дружина, уроджена Сара Абрамсон.

Шабельський Матвій Семенович, граф, його дядько по матері.

Лебедєв Павло Кирилович, голова земської управи.

Зинаїда Савівна, його дружина.

Саша, дочка Лебедєвих, 20 років.

Львов Євгеній Костянтинівич, молодий земський лікар.

Бабакіна Марфа Єгорівна, молода вдова, поміщиця, дочка багатого купця.

Косих Дмитро Микитович, акцизний.

Боркін Михайло Михайлович, далекий родич Іванова і управляючий його маєтком.

Авдотья Назарівна, старуха з непевною професією.

Єгорушка, нахлібник Лебедєвих.

1-й гість.

2-й гість.

3-й гість.

4-й гість.

Петро, лакей Іванова.

Гаврило, лакей Лебедєвих.

Гості обох статей, лакеї.

Дія відбувається в одному з повітів середньої смуги Росії.

ДІЯ ПЕРША

Сад у маєтку Іванова. Ліворуч фасад будинку з терасою. Одно вікно відчинене. Перед терасою широкий напівкруглий майданчик, від якого в сад, прямо і праворуч ідуть алеї. З правого боку саду диванчики і столики. На одному з останніх горить лампа. Вечоріє. Під час підняття завіси чути, як у будинку розучують дует на роялі і віолончелі.

I

Іванов і Боркін.

Іванов сидить за столом і читає книгу. Боркін у великих чобтях з рушницею показується в глибині саду; він напідпитку; побачивши Іванова, навшпиньках іде до нього і, порівнявшись із ним, прицілюється в його обличчя.

Іванов (побачивши Боркіна, здригається і схоплюється). Мишо, бог знає що... ви мене налякали... Я й так розстроений, а ви ще з дурними жартами... (Сідає.) Злякав і радіє...

Боркін (регоче). Ну, ну... пробачте, пробачте. (Сідає поруч.) Не буду більше, не буду... (Знімає кашкет.) Жарко. Чи вірите, душа моя, за яких-небудь три години сімнадцять верст відмавав... замучився... Послухайте, як у мене серце б'ється...

Іванов (читаючи). Гаразд, потім...

Боркін. Ні, ви зараз послухайте. (Бере його руку і прикладає до грудей.) Чуєте? Ту-ту-ту-ту-ту-ту. Це, значить, у мене порок серця. Кожної хвилини можу нагло вмерти. Послухайте, вам буде шкода, якщо я помру?

Іванов. Я читаю... потім...

Боркін. Ні, серйозно, вам буде шкода, якщо я раптом помру, Миколо Олексійовичу, вам буде шкода, якщо я помру?

Іванов. Не приставайте!

Боркін. Голубчику, скажіть: буде шкода?

Іванов. Мені шкода, що від вас горілкою тхне. Це, Мишо, гидко.

Боркін (сміється). Хіба тхне? Дивна річ... А втім, тут нема нічого дивного. У Плесниках я зустрів слідчого, і ми, признаюсь, з ним чарок по вісім стукнули. Власне кажучи, пити дуже шкідливо. Послухайте, адже ж шкідливо? Га? Шкідливо?

І в а н о в. Це, зрештою, нестерпно... Зрозумійте, Мишо, що це знуцання...

Б о р к і н. Ну, ну... пробачте, пробачте!.. Бог з вами, сидить собі... *(Встає і йде.)* Дивний народ, навіть і побалакати не можна. *(Повертається.)* Ах, да! Трохи було не забув... Прошу вісімдесят два карбованці!..

І в а н о в. Яких вісімдесят два карбованці?

Б о р к і н. Завтра робітникам платити.

І в а н о в. У мене нема.

Б о р к і н. Щиро вдячний! *(Передражнює.)* У мене нема... Але ж треба платити робітникам? Треба?

І в а н о в. Не знаю. У мене сьогодні нічого нема. Зачекайте до першого числа, коли платню одержу.

Б о р к і н. Ось і звольте розмовляти з такими суб'єктами!.. Робітники придуть по гроші не першого числа, а завтра вранці!..

І в а н о в. Так що ж мені тепер робити. Ну, ріжте мене, пиляйте... І що у вас за огидна манера приставати до мене саме тоді, коли я читаю, пишу або...

Б о р к і н. Я вас питаю: робітникам треба платити чи ні? Е, та що з вами говорити!.. *(Махає рукою.)* Поміщики теж, чорт візьми, землевласники... Раціональне господарство... Тисяча десятин землі — і ні копійки в кишені... Винний погріб є, а штопора нема... Візьму от і продам завтра тройку! Так!.. Овес на пні продав, а завтра візьму і жито продам. *(Крокує по сцені.)* Ви гадаєте, я стану церемонитись? Так? Ну, ні, не на такого натрапили...

II

Т і ж, Шабельський *(за сценою)* і Анна Петрівна. Голос Шабельського за вікном: «Грати з вами нема ніякої змоги... Слуху у вас менш, ніж у фаршированої щуки, а туше сбуриле».

Анна Петрівна *(показується у відчиненому вікні)*. Хто тут зараз розмовляв? Це ви, Мишо? Що ви так крокуєте?

Б о р к і н. З вашим Nicolas-voilà, ще й не так закрокуєш.

Анна Петрівна. Послухайте, Мишо, накажіть принести на крокет сіна.

Б о р к і н *(махає рукою)*. Облиште ви мене, будь ласка...

Анна Петрівна. Скажіть, який тон... Вам цей тон зовсім не личить. Якщо хочете, щоб вас кохали жінки, то ніколи при них не сердіться і не солідничайте... (До чоловіка.) Миколо, давайте на сні перекидатись!..

Іванов. Тобі, Анюто, шкідливо стояти біля відчиненого вікна. Іди, будь ласка... (Кричить.) Дядю, зачини вікно! (Вікно зачиняється.)

Боркін. Не забувайте ще, що через два дні треба проценти сплачувати Лебедеву.

Іванов. Я пам'ятаю. Сьогодні я буду у Лебедева і попрошу його зачекати... (Дивиться на годинник.)

Боркін. Ви коли туди поїдете?

Іванов. Зараз.

Боркін (жваво). Стривайте, стривайте!.. сьогодні ж, здається, день народження Шурочки... Те-те-те-те... А я забув. От пам'ять, га? (Підстрибує.) Поїду, поїду... (Співає.) Поїду... Піду викупаюсь, пожую паперу, прийму три краплі нашатирного спирту і — хоч спочатку починай... Голубчику, Миколо Олексійовичу, мамусю моя, ангел душі мсеї, ви все нервуєте, ниєте, постійно в мерехлюндії, а ми ж разом чорт знає яких справ могли б накоїти! Для вас я на все готовий... Хочете, я для вас з Марфушею Бабакиною одружуся? Половина посагу ваша... Тобто не половина, а все беріть, все!..

Іванов. Годі вам дурниці верзти...

Боркін. Ні, серйозно! Хочете, я з Марфушею одружусь? Посаг пополам... А втім, навіщо я вам це кажу? Хіба ви зрозумієте? (Передражнює.) «Годі вам дурниці верзти». Хороша ви людина, розумна, але вам неvistачає оцієї жилки, оцього, розумієте, змаху. Отак би розмахнутись, щоб аж пекло засміялося... Ви психопат, рюмса, а були б ви нормальною людиною, то через рік мали б мільйон. Наприклад, було б у мене зараз дві тисячі триста карбованців, я б через два тижні мав двадцять тисяч. Не вірите? І це, по-вашому, дурниці? Ні, не дурниці... Ось дайте мені дві тисячі триста карбованців, і я через тиждень доставлю вам двадцять тисяч. На тому березі Овсянов продає смужку землі, якраз проти нас, за дві тисячі триста карбованців. Якщо ми купимо цю смужку, то обидва береги будуть наші. А коли обидва береги будуть наші, то, розумієте, ми маємо право загатити річку. Адже так? Ми млин будуватимемо, і, як тільки ми оголосимо, що хочемо греблю зробити, як усі, хто живе вниз по річці, знімуть

гвалт, а ми зараз: комен-зіір,— якщо хочете, щоб греблі не було, заплатіть. Розумієте? Заревська фабрика дасть п'ять тисяч. Корольков три тисячі, монастир дасть п'ять тисяч...

І в а н о в. Все це, Мишо, фокуси... Якщо не хочете зі мною сваритись, то тримайте їх при собі.

Боркін (*сідає за стіл*). Звичайно!.. Я так і знав!.. І самі нічого не робите, і мене зв'язуєте...

III

Ті ж, Шабельський і Львов.

Шабельський (*виходячи з Львовим з будинку*). Лікарі — ті ж адвокати, з тією лише різницею, що адвокати тільки грабують, а лікарі і грабують і вбивають... Я не кажу про присутніх. (*Сідає на диванчик*.) Шарлатани, експлуататори... Можливо, в якій-небудь Аркадії трапляються винятки із загального правила, але... я за своє життя пролікував тисяч двадцять і не зустрів жодного лікаря, який не здався б мені патентованим шахраєм.

Боркін (*до Іванова*). Так, самі нічого не робите і мене зв'язуєте. Тому в нас і грошей нема...

Шабельський. Повторюю, я не кажу про присутніх... Можливо, є винятки, хоч, між іншим... (*Позіхає*.)

І в а н о в (*закриваючи книгу*). Що, лікарю, скажете?

Львов (*оглядаючись на вікно*). Те саме, що й вранці казав: їй негайно треба в Крим їхати. (*Ходить по сцені*.)

Шабельський (*пирскає*). В Крим!.. Чого, Мишо, ми з тобою не лікуємо? Це так просто... Почала пирхати чи кашляти від нудьги яка-небудь мадам Анго чи Офелія, бери зараз папір і прописуй за правилами науки: спочатку молодий лікар, потім поїздка в Крим, в Криму татарин...

І в а н о в (*до графа*). Ох, не туркоти туркало! (*До Львова*.) Щоб їхати в Крим, потрібні кошти. Припустімо, що я знайду їх, але ж вона рішуче відмовляється від цієї поїздки...

Львов. Так, відмовляється. (*Пауза*.)

Боркін. Послухайте, лікарю, хіба Анна Петрівна така вже серйозно хвора, що необхідно в Крим їхати?

Львов (*оглядається на вікно*). Так, сухоти...

Боркін. Псс!.. недобре... Я сам давно вже по обличчю помічав, що вона не протягне довго.

Львов. Але... говоріть тихше... в будинку чути... (*Пауза*.)

Боркін (зітхаючи). Життя наше... Життя людське подібне до квітки, яка пишно росте в полі: прийшов цап, з'їв і — нема квітки...

Шабельський. Все дурниці, дурниці й дурниці... (Позіхає.) Дурниці і шахрайство. (Пауза.)

Боркін. А я, панове, тут все навчаю Миколу Олексійовича гроші наживати. Подав йому одну чудову ідею, але мій порох, як звичайно, впав на вогкий ґрунт. Йому не втлумачиш... Погляньте, на що він схожий: меланхолія, спліт, нудьга, хандра, смуток...

Шабельський (встає і потягується). Для всіх ти, геніальна голова, винаходиш щось і навчаєш всіх, як жити, а мене хоч би раз повчив... Повчи-но мене, розумна голова, вкажи вихід...

Боркін (встає). Піду купатись... Прощавайте, панове... (До графа.) У вас двадцять виходів є... На вашому місці я через тиждень мав би тисяч з двадцять. (Іде.)

Шабельський (іде за ним). Яким це чином? Ану, навчи.

Боркін. Тут і вчити нема чого. Дуже просто... (Повертається.) Миколо Олексійовичу, дайте мені карбованця!

Іванов мовчки дає йому гроші.

Боркін. Мерсі! (До графа.) У вас ще багато козирів на руках.

Шабельський (йдуци за ним). Ну, які ж?

Боркін. На вашому місці я через тиждень мав би тисяч із тридцять, якщо не більше. (Виходить з графом.)

Іванов (після паузи). Зайві люди, зайві слова, необхідність відповідати на безглузді запитання — все це, лікарю, стоило мене до хвороби. Я став такий дратівливий, запальний, різкий, дріб'язковий, що не пізнаю себе. Цілими днями у мене голова болить, безсоння, шум у вухах... А дітись абсолютно нікуди... Абсолютно...

Львов. Мені, Миколо Олексійовичу, треба серйозно поговорити з вами.

Іванов. Говоріть.

Львов. Я про Анну Петрівну. (Сідає.) Вона не погоджується їхати в Крим, але з вами вона поїхала б.

Іванов (подумавши). Щоб їхати удвох, потрібні кошти. До того ж, мені не дадуть тривалої відпустки. В цьому році я вже брав один раз відпустку...

Львов. Припустімо, що це правда. Тепер далі. Найголовніші ліки від сухот — це абсолютний спокій, а ваша дружина не знає жодної хвилини спокою. Її постійно хвилює ваше ставлення до неї. Пробачте, я схвильований і буду говорити одверто. Ваша поведінка вбиває її. *(Пауза.)* Микола Олексійовичу, дозвольте мені бути кращої думки про вас!..

Іванов. Все це правда, правда... Певно, я страшенно винен, але думки мої переплуталися, душа скована якимись лінощами, і мені не сила розуміти себе. Не розумію ні людей, ні себе... *(Поглядає на вікно.)* Нас можуть почути, ходімо пройдемось. *(Встають.)* Я, любий друже, розповів би вам з самого початку, але історія довга і така складна, що й до ранку не розповісти. *(Идуть.)* Анюта чудова, незвичайна жінка... Заради мене вона перемінила віру, кинула батька й матір, залишила багатство, і, якби я зажадав ще сотню жертв, вона принесла б їх, не кліпнувши оком. Ну, а я нічим не визначний і нічим не жертвував. А втім, це довга історія... Вся суть в тому, любий лікарю *(мнеться)*, що... коротше кажучи, одружився я з палкого кохання і клявся кохати вічно, але... минуло п'ять років, вона все ще кохає мене, а я... *(Розводить руками.)* Ви ось кажете мені, що вона скоро вмере, а я не відчуваю ні кохання, ні жалю, а якусь порожнечу, втому. Якщо збоку подивитись на мене, то це, певно, жахливо; сам же я не розумію, що діється з моєю душею... *(Виходять по алії.)*

IV

Шабельський, потім Анна Петрівна.

Шабельський *(входить і регоче)*. Слово честі, це не шахрай, а мислитель, віртуоз! Пам'ятника йому треба поставити. В собі одному сполучає сучасний гній у всіх видах: і адвоката, і лікаря, і кукуєвця, і касира. *(Сідає на нижній східець тераси.)* І ніде ж, здається, курсу не кінчив, ось що дивно... Отже, яким був би геніальним мерзотником, коли б ще засвоїв культуру, гуманітарні науки! «Ви, — каже, — через тиждень можете мати двадцять тисяч. У вас, — каже, — ще на руках козирний туз — ваш графський титул. *(Регоче.)* За вас перша-ліпша дівчина піде з посагом...»

Анна Петрівна відчиняє вікно і дивиться вниз.

Шабельський. «Хочете,— каже,— посватаю за вас Марфушу?» Qui est ce que c'est¹, Марфуша? Ах, це та, Балабалкіна... Бабакалкіна... ота, що на прачку схожа.

Анна Петрівна. Це ви, граф?

Шабельський. Що таке?

Анна Петрівна сміється.

Шабельський (єврейським акцентом). Зачіво ви шмієтесь?

Анна Петрівна. Я згадала одну вашу фразу. Пам'ятаєте, ви говорили за обідом? Злодій прощений, кінь... як це?

Шабельський. Жид хрещений, злодій прощений, кінь лічений — одна ціна.

Анна Петрівна (сміється). Ви навіть звичайного каламбура не можете сказати без злості. Зла ви людина. (Серйозно.) Без жартів, граф, ви дуже злі. З вами жити нудно і моторошно. Завжди ви буркочете, бурчите, всі у вас падлюки і негідники. Скажіть мені, граф, відверто: чи говорили ви коли-небудь про когось добре?

Шабельський. Це що за екзамен?

Анна Петрівна. Живемо ми з вами під одним дахом уже п'ять років, і я ні разу не чула, щоб ви висловлювались про людей спокійно, без жовчі і без сміху. Що вам люди зробили поганого? І невже ви думаете, що ви кращий від усіх?

Шабельський. Зовсім я цього не думаю. Я такий же мерзотник і свиня у ярмулці, як усі. Моветон і старий шкарбун. Я завжди себе лаю. Хто я? Що я? Був багатий, вільний, трохи щасливий, а тепер... нахлібник, дармоїд, знеособлений блазень. Я обурююсь, зневажаю, а мені у відповідь сміються; я сміюсь, на мене печально кивають головою і кажуть: з глузду з'їхав старик... А найчастіше мене не чують і не помічають...

Анна Петрівна (спокійно). Знову кричить...

Шабельський. Хто кричить?

Анна Петрівна. Сова. Щовечора кричить.

Шабельський. Нехай кричить. Гірш за те, що вже є, не може бути. (Потягується.) Ех, люба Саро, коли б виграв я сто чи двісті тисяч, показав би я вам, де раки

¹ Хто це.

зимують!.. Тільки б ви мене й бачили. Пішов би я з цієї ями, від дарового хліба, і ні ногою б сюди аж до страшного суду...

Анна Петрівна. А що б ви зробили, коли б виграли?

Шабельський *(подумавши)*. Я перш за все поїхав би до Москви і циган послухав. Потім... потім махнув би до Парижа. Найняв би собі там квартиру, ходив би до руської церкви...

Анна Петрівна. А ще що?

Шабельський. Цілими днями сидів би на могилі моєї дружини і думав. Так би я й сидів на могилі, поки не сконав би. Дружина в Парижі похована... *(Пауза.)*

Анна Петрівна. Страшенно скучно. Може, зіграли нам ще дуета?

Шабельський. Гаразд, приготуйте ноти!

V

Шабельський, Іванов і Львов.

Іванов *(показується на алеї з Львовим)*. Ви, любий друже, скінчили курс тільки торік, ще молоді й бадьорі, а мені тридцять п'ять. Я маю право вам радити. Не одружуйтесь ви ні з єврейками, ні з психопатками, ні з синіми панчохами, а добирайте собі щось звичайне, сіреньке, без яскравих барв, без зайвих звуків. Взагалі все життя будуйте за шаблоном. Чим сіріший і одноманітніший фон, тим краще. Голубчику, не воюйте самі з тисячами, не змагайтеся з вітряками, не бийтесь лобом об стіни... Боронь вас боже від будь-яких раціональних господарств, незвичайних шкіл, палких промов... Замкніться собі в свою раковину і робіть свою маленьку, богом дану справу... Це тепліше, чесніше і здоровіше. А життя, яке я прожив,— яке воно стомлююче! Ох, яке стомлююче!.. Скільки помилок, несправедливостей, скільки безглузлого! *(Побачивши графа, роздратовано.)* Завжди ти, дядю, перед очима крутишся, не даєш поговорити віч-на-віч!

Шабельський *(плаксивим голосом)*. А чорт мене візьми, ніде притулку нема! *(Схоплюється і йде в будинок.)*

Іванов *(кричить йому вслід)*. Ну, пробач, пробач! *(До Львова.)* За що я його образив? Ні, я вкрай розгвинтився. Треба буде з собою щось зробити. Треба...

Львов (*хвилюючись*). Миколо Олексійовичу, я вислухав вас і... і, пробачте, буду говорити прямо, одверто. У вашому голосі, у вашій інтонації, не кажучи вже про слова, стільки бездушного егоїзму, стільки холодної безсердечності... Близька вам людина гине тому, що вона вам близька, дні її полічені, а ви... ви можете не кохати, ходити, давати поради, хизуватися... Не можу я вам висловити, нема в мене дару слова, але... але ви мені глибоко не симпатичні!..

Іванов. Можливо, можливо... Вам збоку видніше... Дуже можливо, що ви мене розумієте... Певно, я дуже, дуже винен... (*Прислухається.*) Здається, коней подали. Піду одягатись... (*Іде до будинку і зупиняється.*) Ви, лікарю, не любите мене і не криєтесь із цим. Це робить честь вашому серцю...

Іде в будинок.

Львов (*один*). Проклятий характер... Знову впустив нагоду і не поговорив з ним, як слід... Не можу говорити з ним спокійно! Ледве розкрию рота і скажу одне слово, як у мене ось тут (*показує на груди*) починає душити, перевертатися, і язик прилипає до горла. Ненавиджу осьього Тартюфа, піднесеного шахрая, всією душею... Ось їде звідси... Для нещасної дружини все щастя в тому, щоб він був біля неї, вона дише ним, благає його побути з нею хоч один вечір, а він... він не може... Йому, бачите, дома душно і тісно. Коли він хоч один вечір побуде дома, то з нудьги кулю собі пустить у лоба. Бідний... йому потрібен простір, щоб затіяти яку-небудь нову підлоту... О, я знаю чого ти щовечора їдиш до отих Лебедєвих! Знаю!

VI

Львов, Іванов (*у капелюсі і пальті*), Шабельський і Анна Петрівна.

Шабельський (*виходячи з Івановим і Анною Петрівною з будинку*). Нарешті, Nicolas, це жорстоко!.. Сам їдиш щовечора, а ми лишаємося самі. Від нудьги лягаємо спати о восьмій годині. Це неподобство, а не життя! І чому це тобі можна їхати, а нам не можна? Чому?

Анна Петрівна. Граф, облиште його! Нехай їде, нехай...

Іванов (до дружини). Ну, куди ти, хвора, поїдеш? Ти хвора, і тобі не можна після заходу сонця бути надворі... Спитай ось лікаря. Ти не дитина, Анюто, треба зважати... (До графа.) А тобі чого туди їхати?

Шабельський. Хоч к чорту в пекло, хоч крокодилові в зуби, аби тільки не тут лишатися. Мені скучно! Я отупів від нудьги! Я набрид усім. Ти лишаєш мене дома, щоб вона не нудьгувала на самоті, а я її загриз, заїв!

Анна Петрівна. Облиште його, граф, облиште! Нехай їде, коли йому там весело.

Іванов. Аню, навіщо цей тон? Ти знаєш, я не за веселощами туди їду! Мені треба поговорити про вексель.

Анна Петрівна. Не розумію, навіщо ти виправдуєшся? Ідь! Хто тебе тримає?

Іванов. Панове, не будемо гризти одне одного! Невже це так необхідно?!

Шабельський (плаксивим голосом). Nicolas, голубчику, ну, я прошу тебе, візьми мене з собою! Я подивлюсь там на шахраїв і дурнів і, можливо, розважусь. Адже я від самого великодня ніде не був!

Іванов (роздратовано). Гаразд, поїдемо! Як ви мені всі набридли!

Шабельський. Так? Ну, merci, merci... (Весело бере його під руку і відводить убік.) Твого солom'яного капелюха надіти можна?

Іванов. Можна, тільки швидше, будь ласка!

Граф біжить у будинок.

Іванов. Як ви всі набридли мені! А втім, господи, що я кажу? Аню, я розмовляю з тобою неможливим тоном. Ніколи цього зо мною раніше не було. Ну, прощай, Аню, я повернусь о першій годині.

Анна Петрівна. Колю, любий мій, залишись дома!

Іванов (хвилюючись). Голубко моя, рідна моя, нещасна, благаю тебе, не заважай мені виїжджати вечорами з дому. Це жорстоко, несправедливо з мого боку, але дозволяй мені робити цю несправедливість! Вдома мені нестерпно тяжко! Як тільки ховається сонце, душу мою починає гнітити туга. Яка туга! Не питай, чому це так. Я сам не знаю. Клянусь, не знаю! Тут туга, а поїдеш до Лебедєвих, там ще гірше; повернешся звідти, а тут знову туга, і так всю ніч... Просто відчай!..

Анна Петрівна. Колю... а то лишився б! Будемо, як колись, розмовляти... Повечеряємо разом, будемо читати... Я і буркотун розучила для тебе багато дуетів... (Обнімає його.) Залишся!.. (Пауза.) Я тебе не розумію. Це вже цілий рік триває. Чому ти змінився?

Іванов. Не знаю, не знаю...

Анна Петрівна. А чому ти не хочеш, щоб я їздила разом з тобою вечорами?

Іванов. Якщо тобі треба, то, мабуть, скажу. Трохи жорстоко це казати, але краще сказати... Коли мене мучить туга, я... я починаю тебе не кохати. Я і від тебе тікаю тоді. Одне слово, мені треба виїжджати з дому.

Анна Петрівна. Нудьга? Розумію, розумію... Знаєш що, Колю? Ти спробуй, як колись, співати, сміятися, сердитися... Залишся, будемо сміятися, пити наливку, і твою тугу розвіємо за хвилину. Хочеш, я співатиму? Або підемо, сядемо у тебе в кабінеті, в сутінках, як колись, і ти мені про свою нудьгу розкажеш... У тебе такі страдницькі очі! Я буду дивитись у них і плакати, і нам обом стане легше... (Сміється і плаче.) Чи як, Колю? Квітки повторюються кожної весни, а радощі—ні? Так? Ну, їдь, їдь...

Іванов. Ти помолись за мене богу, Аню! (Іде, зупиняється і думає.) Ні, не можу! (Виходить.)

Анна Петрівна. Їдь... (Сідає біля столу.)

Львов (ходить по сцені.) Анно Петрівно, візьміть собі за правило: як тільки б'є шість годин, ви повинні йти до кімнат і не виходити до самого ранку. Вечірня волога шкідлива для вас.

Анна Петрівна. Слухаюсь.

Львов. Що «слухаюсь»? Я кажу серйозно.

Анна Петрівна. А я не хочу бути серйозною. (Кашляє.)

Львов. От бачите,— ви вже кашляєте...

VII

Львов, Анна Петрівна і Шабельський.

Шабельський (в капелюсі і пальті виходить з будинку). А де Микола? Коней подали? (Швидко йде і цілує руку Анні Петрівні.) На добраніч, чарівна! (Гримасує.) Гевалт! Жвиніть, будь лашка! (Швидко виходить.)

Львов. Блазень!

Пауза; чути далекі звуки гармонії.

Анна Петрівна. Яка нудьга!.. Он кучери і куховарки влаштовують собі бал, а я... я — неначе кинута... Євгенію Костянтиновичу, де ви там крокуете? Ідіть сюди, сядьте!..

Львов. Не можу я сидіти. (Пауза.)

Анна Петрівна. На кухні «чижика» грають. (Співає.) «Чижик, чижик, що робив? Горілочку я дудлив». (Пауза.) Лікарю, у вас є батько й мати?

Львов. Батько помер, а мати є.

Анна Петрівна. Ви скучаєте за матір'ю?

Львов. У мене нема часу скучати.

Анна Петрівна (сміється). Квіти повторюються кожної весни, а радощі — ні. Хто мені сказав цю фразу? Дай боже пам'яті... Здається, сам Микола сказав. (Прислухається.) Знову сова кричить.

Львов. Ну, і нехай кричить.

Анна Петрівна. Я, лікарю, починаю думати, що доля мене обдурила. Безліч людей, які, можливо, і не кращі за мене, бувають щасливі і нічого не платять за своє щастя. Я ж за все платила, абсолютно за все!.. І як дорого! За віщо брати з мене такі жахливі проценти?.. Голубе мій, ви всі обережні зі мною, делікатничаєте, боїтеся сказати правду, але думаєте, я не знаю, яка у мене хвороба? Прекрасно знаю. А втім, скучно про це говорити... (Єврейським акцентом.) Жвиніть, будь лашка! Ви вмієте розповідати смішні анекдоти?

Львов. Не вмію.

Анна Петрівна. А Микола вміє. І починаю я теж дивуватися з несправедливості людей: чому на кохання не відповідають коханням і за правду платять брехнею? Скажіть: доки будуть ненавидіти мене батько й мати? Вони живуть за п'ятдесят верст звідси, а я день і ніч, навіть уві сні, відчуваю їхню ненависть. А як накажете розуміти нудьгу Миколи? Він каже, що не кохає мене тільки вечорами, коли його гнітить нудьга. Це я розумію і припускаю, але уявіть, що він розлюбив мене зовсім! Звичайно, це неможливо, ну — а що як? Ні, ні, про це і думати навіть не треба. (Співає.) «Чижик, чижик, що робив?..» (Здривається.) Які у мене страшні думки!.. Ви, лікарю, не сімейний і багато чого не можете зрозуміти...

Львов. Ви дивуетесь... (Сідає поруч.) Ні, я... я дивуюсь, дивуюсь з вас! Ну, поясніть, розтлумачте мені, як це ви, розумна, чесна, майже свята, дозволили так нахабно обдурити себе і затягнути вас до оцього совиного гнізда? Навіщо ви тут? Що спільного у вас з оцим холодним, бездушним... але облишмо вашого чоловіка! — що у вас спільного з оцим пустим, пошлим середовищем? О, господи, боже мій!... Оцей вічно буркотливий, заржавілий, божевільний граф, оцей пройдисвіт, шахрай з шахраїв, Миша, з своєю мерзотною фізіономією... Поясніть же мені, навіщо ви тут? Як ви сюди потрапили?..

Анна Петрівна (сміється). Ось точнісінько так і він колись говорив... Точнісінько... Але у нього очі більші, і бувало як почне він говорити про що-небудь з запалом, так вони як жарини... Говоріть, говоріть!..

Львов (встає і махає рукою). Що мені казати? Ідіть до кімнат...

Анна Петрівна. Ви кажете, що Микола те та се, п'яте, десяте. Звідки ви його знаєте? Хіба за півроку можна взнати людину? Це, лікарю, чудова людина, і я шкодую, що ви не знали його років два-три тому. Він тепер нудить світом, мовчить, нічого не робить, а колись... Яка краса!.. Я покохала його з першого погляду. (Сміється.) Глянула, а мене мишоловка хлоп! Він сказав: ходімо... Я відрізала від себе все, як знаєте, відрізають гниле листя ножицями, і пішла... (Пауза.) А тепер не те... Тепер він іде до Лебедєвих, щоб розважитись з іншими жінками, а я... сиджу в саду і слухаю, як сова кричить... (Калатання сторожа.) Лікарю, а братів у вас нема?

Львов. Нема.

Анна Петрівна ридає.

Львов. Ну, чого ще? Що вам?

Анна Петрівна (встає). Я не можу, лікарю, я поїду туди...

Львов. Куди це?

Анна Петрівна. Туди, де він... Я поїду... Накажіть запрягти коней. (Біжить у будинок.)

Львов. Ні, я рішуче відмовляюсь лікувати за таких умов! Мало того, що ні копійки не платять, та ще й душу вивертають догори дном!.. Ні, я відмовляюсь! Досить!.. (Іде у будинок.)

Завіса

ДІЯ ДРУГА

Зал у домі Лебедєвих; прямо вихід у сад; праворуч і ліворуч двері. Старовинні, дорогі меблі. Люстра, канделябри і картини — все це в чохлах.

I

Зинаїда Савівна, Косих, Авдотья Назарівна, Єгорушка, Гаврило, покоївка, старухи-гості, паночки і Бабакіна.

Зинаїда Савівна сидить на дивані. З обох боків її на кріслах старухи-гості; на стільцях молодь. В глибині, біля виходу в сад, грають в карти; серед гравців: Косих, Авдотья Назарівна і Єгорушка. Гаврило стоїть біля правих дверей; покоївка розносить на підносі ласощі. З саду в праві двері і назад на протязі всієї дії циркулюють гості. Бабакіна виходить з правих дверей і прямує до Зинаїди Савівни.

Зинаїда Савівна (*радісно*). Душечко, Марфо Єгоровно...

Бабакіна. Здрастуйте, Зинаїдо Савівно! Маю честь вас поздоровити з новонародженою... (*Цілюються.*) Дай боже, щоб...

Зинаїда Савівна. Дякую вам, душечко, я така рада... Ну, як ваше здоров'я?..

Бабакіна. Дуже вам вдячна. (*Сідає поруч на диван.*) Здрастуйте, молоді люди!..

Гості підводяться і вклоняються.

1-й гість (*сміється*). Молоді люди... а ви хіба стара?

Бабакіна (*зітхаючи*). Де вже нам у молоді лізти...

1-й гість (*шанобливо сміючись*). Годі-бо, що це ви... Одне тільки звання, що вдова, а ви першій-ліпшій дівчині можете десять очок вперед дати.

Гаврило підносить Бабакіній чай.

Зинаїда Савівна (*до Гаврила*). Що ж ти так подаєш? Приніс би якого-небудь варення. Агрусового, чи що...

Бабакіна. Не турбуйтеся, дуже вам вдячна.

Пауза.

1-й гість. Ви, Марфо Єгоровно, через Мушкіно їхали?..

Бабакіна. Ні, на Займище. Тут дорога краща.

1-й гість. Так.

Косих. Два піки.

Єгорушка. Пас.

Авдотья Назарівна. Пас.

2-й гість. Пас.

Бабакіна. Виграшні білети, душечко Зинаїдо Савівно, знову пішли дуже вгору. Чи то видана річ: перша позика коштує вже 270, а друга трохи не 250... Ніколи такого не було...

Зинаїда Савівна (зітхає). Добре, у кого їх багато...

Бабакіна. Не кажіть, душечко; хоч вони й у великій ціні, а тримати в них капітал не вигідно. Одна страховка із світу зжене.

Зинаїда Савівна. Так-то так, а все-таки, моя люба, сподіваєшся... (Зітхає.) Бог милостивий...

3-й гість. З моєї точки зору, mesdames, я так міркую, що тепер мати капітал дуже не вигідно. Процентні папери дають зовсім небагато дивіденду, а пускати гроші в обіг надзвичайно небезпечно. Я так розумію, mesdames, що людина, у якої тепер є капітал, перебуває у більш критичному стані, ніж та, mesdames, у якої...

Бабакіна (зітхає). Це вірно!

1-й гість позіхає.

Бабакіна. А хіба можна при дамах позіхати?

1-й гість. Pardon, mesdames, це я неумисне.

Зинаїда Савівна підводиться і виходить у двері праворуч; тривала мовчанка.

Єгорушка. Два бубни.

Авдотья Назарівна. Пас.

2-й гість. Пас.

Косих. Пас.

Бабакіна (вбік). Господи, яка нудьга, вмерти можна!

II

Ті ж, Зинаїда Савівна і Лебедев.

Зинаїда Савівна (виходячи з правих дверей з Лебедевим, тихо.) Чого сів там? Примадонна яка! Сиди з гостями! (Сідає на попереднє місце.)

Лебедев (позіхає). Ох, гріхи наші тяжкіі! (Побачивши Бабакіну.) Матінко, мармелад сидить! Рахат-лукум!.. (Вітається.) Як ваше найдорогоцінніше?..

Бабакіна. Дуже вам вдячна.

Лебедев. Ну, слава богу!.. Слава богу! (*Сідає в крісло.*) Так, так... Гаврило!

Гаврило підносить йому чарку горілки і склянку води; він випиває горілку і запиває водою.

1-й гість. На добре здоров'я!..

Лебедев. Яке вже там добре здоров'я!.. Сконанця нема, і на тому спасибі. (*До дружини.*) Зюзюшко, а де ж наша новонароджена?

Косих (*плаксиво*). Скажіть мені: ну, через що ми лишилися без взятки? (*Схоплюється.*) Ну, через що ми програли, хай мене чорт візьме цілком?

Авдотья Назарівна (*схоплюється і сердито*). А через те, що, коли ти, голубе, не вмієш грати, то не сідай. Яке ти маєш повне право ходити в чужу масть? От і залишився у тебе маринований туз!.. (*Обоє біжать з-за столу вперед.*)

Косих (*плаксивим голосом*). Дозвольте, панове... У мене на бубнах: туз, король, дама, коронка сам-вісім, туз пік і одна, розумієте, одна маленька червонка, а вона, чорт знає, не могла оголосити маленький шлем!.. Я сказав без козиря...

Авдотья Назарівна (*перебиваючи*). Це я сказала без козиря! Ти сказав: два без козиря...

Косих. Це обурливо!.. Дозвольте... у вас... у мене... у вас... (*До Лебедева.*) Та ви розсудіть, Павле Кириловичу. У мене на бубнах: туз, король, дама, коронка сам-вісім...

Лебедев (*затикає вуха*). Відчепись, будь ласка... відчепись...

Авдотья Назарівна (*кричить*). Це я сказала без козиря!

Косих (*люто*). Будь я негідник і анафема, якщо я сяду ще коли-небудь грати з цією севрюгою! (*Швидко виходить в сад.*)

2-й гість виходить за ним, за столом лишається Єгорушка.

Авдотья Назарівна. Ух!.. Навіть в жар від нього кинуло... Севрюга!.. Сам ти севрюга!..

Бабакіна. Та й ви, бабуню, сердита...

Авдотья Назарівна (*побачивши Бабакіну, сплескує руками*). Ясочко моя, красуню!.. Вона тут, а я, куряча сліпота, і не бачу... Голубонько... (*Цілує її в плече і сі-*

дає поруч.) От радість! Дай же я на тебе подивлюсь, лебідонько біла! Тьху, тьху, тьху... щоб не наврочити!..

Лебеде в. Ну, розспівалась... Жениха б їй краще підшукала...

Авдотья Назарівна. І знайду! В домовину, грішниця, не ляжу, а її та Санечку заміж видам!.. В домовину не ляжу... (Зітханья.) Тільки ось де їх знайдеш тепер, женихів отих? Он вони, женихи наші, сидять наїжачившись, неначе півні мокрі!..

3-й гість. Надто невдале порівняння. З моєї точки зору, mesdames, якщо сучасні молоді люди віддають перевагу холостому життю, то в цьому винні, так би мовити, соціальні умови...

Лебеде в. Ну, ну!.. не філософствуй!.. не люблю!..

III

Т і ж і С а ш а.

С а ш а (входить і йде до батька). Така чудова погода, а ви сидите тут, в духоті.

Зинаїда Савівна. Сашенько, хіба ти не бачиш що в нас Марфа Єгорівна?

С а ш а. Пробачте. (Йде до Бабакіної і вітається.)

Бабакіна. Загордилася, Санечко, загордилася, хоч би разок приїхала. (Цілюються.) Поздоровляю, душечко...

С а ш а. Дякую. (Сідає поруч батька.)

Лебеде в. Так, Авдотье Назарівно, важко тепер з женихами. Не те, що жениха — путніх шаферів дістати ніде. Нинішня молодь, пробачте на слові, якась, господь з нею, кисла, переварена... Ні потанцювати, ні поговорити, ні випити до пуття...

Авдотья Назарівна. Ну, пити вони всі майстрі, тільки дай...

Лебеде в. Не велика штука пити,— пити й кінь уміє... Ні, ти з розумом випий!.. За наших часів бувало цілісінький день з лекціями б'єшся, а тільки настав вечір, подашся просто куди-небудь на вогонь і до світанку дзигого крутишся... І танцюєш, і панночок забавляєш, і оця штука. (Лясає себе по горлу.) Бувало і брешеш, і філософствуєш, поки не заціпить... А нинішні... (Махає рукою.) Не розумію... Ні богу свічка, ні чорту кочерга. На весь повіт тільки і є один путящий чоловік, та й той одружений (зітхає) і здається, вже казитись почав...

Бабакіна. Хто це?

Лебедев. Ніколаша Іванов.

Бабакіна. Так, він хороший мужчина (*робить гримасу*), тільки нещасний!..

Зинаїда Савівна. Ще б, душечко, бути йому щасливим! (*Зітхає.*) Як він, бідний, помилився!.. Одружився з своєю жидівкою і так, бідний, розраховував, що батько й мати за нею золоті гори дадуть, а сталося зовсім навпаки... Відтоді, як вона перемінила віру, батько й мати знати її не хочуть, прокляли... Так жодної копійки й не одержав. Тепер кається, та вже пізно...

Саша. Мамо, це неправда.

Бабакіна (*палко*). Шурочко, як то неправда? Адже це всі знають. Коли б не було інтересу, то навіщо б йому з єврейкою одружуватись? Хіба росіянок мало? Помилівся, душечко, помилився... (*Жваво.*) Господи, та й дістається ж їй тепер від нього! Просто сміх. Прийде звідкись додому і зараз до неї: «Твій батько й мати мене обдурили! Геть з мого дому!» А куди їй іти? Батько й мати не приймуть; пішла б у покоївки, так працювати не привчана... Він уже мудрує-мудрує над нею, доки граф не заступиться. Не було б графа, давно б її з світу зігнав...

Авдотья Назарівна. А то, буває, замкне її в льох і — «Іж, така-сяка, часник»... Їсть-їсть, доки з душі не почне перти.

Сміх.

Саша. Тату, це ж брехня!

Лебедев. Ну, то й що ж? Хай собі базікають на здоров'я... (*Кричить.*) Гаврило!..

Гаврило подає йому горілку і воду.

Зинаїда Савівна. Тому-то й розорився, бідолашний. Справи, душечко, зовсім підупали... Якби Боркін не пильнував господарство, так йому б з жидівкою їсти нічого було. (*Зітхає.*) А як ми ось, душечко, через нього потерпіли!.. Так потерпіли, що один тільки бог бачить! Чи вірите, любо, вже три роки, як він нам дев'ять тисяч винен!

Бабакіна (*з жахом*). Дев'ять тисяч!..

Зинаїда Савівна. Так... це мій дорогий Пашенька розпорядився дати йому. Не розбирає, кому можна дати, кому не можна. Про капітал я вже не кажу, — бог з ним, та хоч би проценти своєчасно сплачував!..

Саша (палко). Мамо, про це ви вже говорили тисячу разів!

Зинаїда Савівна. А тобі що? Чого ти заступаєшся?

Саша (встає). Але як у вас вистачає духу говорити все це про людину, яка не зробила вам аніякого зла? Ну, що він вам зробив?

3-й гість. Олександро Павлівно, дозвольте мені сказати два слова! Я поважаю Миколу Олексійовича і завжди вважав за честь, але, кажучи, *entre nous*¹, він мені здається авантюристом.

Саша. І поздоровляю, якщо вам так здається.

3-й гість. На доказ наведу вам такий факт, який передавав мені його аташе, чи, так би мовити, чичероне Боркін. Два роки тому, під час скотинячої епізоотії, він накупив худоби, застрахував її...

Зинаїда Савівна. Так, так, так! Я пам'ятаю цей випадок. Мені теж говорили.

3-й гість. Застрахував її, можете мати на увазі, потім заразив чумою і взяв страхову премію.

Саша. Ох, та це все дурниці! Дурниці! Ніхто не купував і не заражував худоби! Це сам Боркін винайшов такий проект і всюди нахвалявся ним. Коли Іванов довідався про це, то Боркін потім у нього два тижні пробачення просив. Іванов тільки в тому винний, що у нього слабкий характер і неvistачає духу прогнати від себе отого Боркіна, і винний, що він надто вірить людям! Усе, що в нього було, порозтягали: з його великодушних намірів наживався кожен, хто тільки хотів.

Лебедєв. Шура-гарячко! Годі тобі!

Саша. Навіщо ж вони кажуть дурниці? Ох, та все це нудно й нудно! Іванов, Іванов, Іванов — і більш нема інших балачок. (Іде до дверей і повертається.) Дивуюсь! (До молодих людей.) Буквально дивуюсь вашому терпінню, панове! Невже вам не нудно отак сидіти? Адже повітря застигло від туги! Кажіть же що-небудь, розважайте панночок, ворухіться! Ну, якщо у вас нема інших сюжетів, крім Іванова, то смійтесь, співайте, танцюйте, чи що...

Лебедєв (сміється). Вичитай, вичитай їм гарненько!

Саша. Ну, послухайте, зробіть мені таку послугу! Якщо не хочете танцювати, сміятися, співати, якщо все це нудно, то прошу вас, благаю, хоч раз у житті, для курйозу,

¹ між нами

щоб здивувати чи насмішити, зберіть сили і всі разом загадайте що-небудь дотепне, блискуче, скажіть навіть хоч щось брутальне чи вульгарне, але щоб було смішне і нове! Або всі разом зробіть що-небудь маленьке, ледве помітне, але хоч трошки схоже на подвиг, щоб панночки хоч раз в житті, дивлячись на вас, могли б сказати: «Ах!» Послухайте, адже ви бажаєте подобатись, але чому ж ви не стараетесь подобатись? Ох, панове! Всі ви не те, не те, не те!.. На вас дивлячись, мухи мруть і лампи починають чадіти. Не те, не те!.. Тисячу разів я вам казала і завжди казатиму, що всі ви не те, не те, не те!..

IV

Ті ж, Іванов і Шабельський.

Шабельський (входячи з Івановим з правих дверей). Хто це тут декламує? Ви, Шурочко? (Рогоче і тисне їй руку.) Поздоровляю, ангеле мій, дай вам бог пізніше вмерти і не народжуватись вдруге...

Зинаїда Савівна (радісно). Миколо Олексійсвичу, граф!..

Лебедев. Ба! Кого бачу... граф! (Іде назустріч.)

Шабельський (побачивши Зинаїду Савівну і Бабакіну, простягає до них руки). Два банки на одному дивані!.. Дивитись любо! (Вітається; до Зинаїди Савівни.) Здрастуйте, Зюзюшко! (До Бабакіної.) Здрастуйте, помпончик!..

Зинаїда Савівна. Я така рада. Ви граф, у нас такий рідкий гість! (Кричить.) Гаврило, чаю! Сідайте, будь ласка! (Встає, виходить в праві двері і відразу ж позертається; вигляд дуже стурбований. Саша сідає на попереднє місце. Іванов мовчки вітається з усіма.)

Лебедев (до Шабельського). Звідки ти взявся? Які це сили тебе принесли? От сюрприз! (Цілує його.) Граф, адже ти розбійник! Так не роблять порядні люди! (Веде його за руку до рампи.) Чому ти в нас не буваєш? Гніваєшся, чи що?

Шабельський. На чому ж я можу до тебе їздити? Верхи на паличці? Своїх коней у мене нема, а Микола не бере з собою, наказує з Сарою сидіти, щоб та не нудьгувала. Присилай за мною своїх коней, тоді й буду їздити...

Лебедев (махає рукою). Ну, так!.. Зюзюшка скоріше лусне, ніж дасть коней. Голубчику ти мій, любий,

адже ти для мене дорожчий і рідніший за всіх! З усього старого мотлоху вціліли я та ти! Люблю в тобі минулі я страждання і молодість загинулу мою... Жарти жартами, а я ось ледве не плачу. (*Цілує графа.*)

Шабельський. Пустити, пустити! Від тебе, як з винного погребця...

Лебедев. Душа моя, ти не можеш собі уявити, як мені нудно без моїх друзів! Вішатись ладен з туги... (*Тихо.*) Зюзюшка з своєю позичковою касою розігнала всіх порядних людей, і лишилися, як бачиш, самі тільки зулуси... оці Дудкіни, Будкіни... Ну, пий чай...

Гаврило підносить графові чай.

Зинаїда Савівна (*стурбовано до Гаврила*). Ну, як же ти подаєш? Приніс би якогось варення... Агрусового, чи що...

Шабельський (*регоче; до Іванова*). Що, не казав я тобі? (*до Лебедева.*) Я з ним бився об заклад, що, як приїдемо, Зюзюшка одразу почне частувати нас агрусовим варенням...

Зинаїда Савівна. Ви, граф, все такий же насмішник... (*Сідає.*)

Лебедев. Двадцять бочок його наварили, то куди ж його дівати?

Шабельський (*сідаючи біля столу*). Ви відкладаєте, Зюзюшко? Ну як, вже мільйончик є, га?

Зинаїда Савівна (*зітхаючи*). Так, збоку глянути, ніби багатших від нас і людей нема, а звідки бути грошам? Одні балачки тільки...

Шабельський. Ну, так, так!.. знаємо!.. Знаємо, як ви погано в шашки граєте... (*До Лебедева.*) Пашо, скажи по совісті: зібрали мільйон?

Лебедев. Не знаю. Це в Зюзюшки спитай...

Шабельський (*до Бабакіної*). І в жирненького помпончика скоро буде мільйончик! Гарнішає і повнішає не по днях, а по годинах! Що то значить грошей багато...

Бабакіна. Дуже вам вдячна, ваше сіятельство, а тільки я не люблю насмішок.

Шабельський. Любий мій банку, та хіба це насмішки? Це просто зойк душі, від надміру почуттів глаголять уста... Вас і Зюзюшку я кохаю без краю... (*Весело.*) Радість!.. Насолода!.. Вас обох не можу бачити спокійно...

Зинаїда Савівна. Ви все такий же, як і були.

(До Єгорушки.) Єгорушко, погаси свічки! Навіщо їм горіти марно, якщо не граєте? (Єгорушка здригається: гасить свічки і сідає; до Іванова.) Миколо Олексійовичу, як здоров'я вашої дружини?

Іванов. Погано. Сьогодні лікар твердо сказав, що у неї сухоти...

Зинаїда Савівна. Невже? Яка жалість!.. (Зітхання.) А ми всі її так любимо...

Шабельський. Дурниці, дурниці й дурниці!.. Ні яких сухот нема, лікарське шарлатанство, фокус. Хочеться ескулапові шлятися, от і вигадав сухоти. Добре, що чоловік не ревнивий. (Іванов робить нетерплячий рух.) Щождо самої Сарі, то я не вірю жодному її слову, жодному рухові. У своєму житті я ніколи не вірив ні лікарям, ні адвокатам, ні жінкам. Дурниці, дурниці, шарлатанство і фокуси!

Лебедев (до Шабельського). Дивний ти суб'єкт, Матвію!.. Напустив на себе якусь мізантропію і носишся з нею, як дурень з писаною торбою. Людина як людина, а заговориш, так ніби в тебе язик поприщило або суцільний катар...

Шабельський. Що ж мені цілуватися з шахраями й негідниками, чи що?

Лебедев. Де ж ти бачив шахраїв і негідників?

Шабельський. Я, звичайно, не кажу про присутніх, але...

Лебедев. От тобі й але... Все це напускне.

Шабельський. Напускне... Добре, що в тебе ніякого світогляду нема.

Лебедев. Який мій світогляд? Сиджу і кожної хвилини сконання жду. Ось мій світогляд. Нам, брат, не час з тобою про світогляди думати. Так-то... (Кричить.) Гаврило!

Шабельський. Ти вже й так нагаврилився... Подивись, як надудлився!

Лебедев (п'є). Нічого, душа моя... не до вінця мені їхати.

Зинаїда Савівна. Давно вже у нас лікар Львов не був. Зовсім забув.

Саша. Моя антипатія. Ходяча чесність. Води не просить, цигарки не запалить без того, щоб не показати своєї надзвичайної чесності. Ходить чи говорить, а в самого на лобі написано: я чесна людина! Скучно з ним.

Шабельський. Вузкий, прямолінійний лікар! (Пе-

редражнює.) «Дорогу чесній праці!» Кричить на кожному кроці, як папуга, і гадає, що справді другий Добролюбов. Хто не кричить, той негідник. Пóгляди дивні своєю глибиною. Якщо мужик заможний і живе по-людськи, то, значить, негідник і глитай. Я ходжу в оксамитовому піджаці і одягає мене лакей — я негідник і кріпосник. Такий чесний, такий чесний, аж розпирає його від чесності. Місця собі не знаходить. Я навіть боюсь його... Справді, справді!.. Того й дивись, що з почуття обов'язку в рило заїде або негідником назве.

І в а н о в. Він мене страшенно стомив, але все-таки мені симпатичний; в ньому багато щирості.

Ш а б е л ь с ь к и й. Добра щирість! Підходить вчора до мене увечері і ні сіло, ні впало: «Ви, граф, мені глибоко не-симпатичні!» Широ вдячний! І все це не просто, а з тенденцією: і голос тремтить, і очі горять, і жижки трясуться... Чорти б взяли оту дерев'яну щирість! Ну, я огидний йому, гидкий, це природно... я й сам визнаю, але навіщо це казати в очі? Я нікчемна людина, але ж у мене, все ж таки, сиве волосся... Бездарна, безжалісна чесність!

Л е б е д е в. Ну, ну, ну!.. Адже сам був молодий і розумієш.

Ш а б е л ь с ь к и й. Так, я був молодий і дурний, у свій час розігрував Чацького, викривав мерзотників і шахраїв, але ніколи в житті я злодіїв не називав у очі злодіями і в домі повішеного не говорив про віршовку. Я був вихований. А ваш отой тупий лікар відчув би себе на висоті свого поклонання і на сьомому небі, коли б йому трапилася нагода, в ім'я принципу і загальнолюдських ідеалів, вдарити мене прилюдно по рилу і під ребра.

Л е б е д е в. Молоді люди всі з норовом. У мене дядько гегеліанець був... так той бувало скличе до себе гостей повний дім, вип'є, стане ось так на стілець і починає: «Ви невігласи! Ви темна сила! Зоря нового життя!» Та-та, та-та, та-та... Вже він вичитує-вичитує...

С а ш а. А гості що ж?

Л е б е д е в. А нічого... Слухають та п'ють собі. Одно-го разу, між іншим, я його на дуель вїкликав... дядька рідного. Через Бекона це сталося. Пам'ятаю, сидів я, дай боже пам'яті, ось так, як Матвій, а дядько з покійним Герасимом Ниловичем стояли ось тут, приблизно, де Ніколаша... Ну-с, Герасим Нилович і ставить, брат ти мій, запитання...

Входить Боркін.

Ті ж і Боркін (одягнений франтом, з пакунком в руках, підстрибуючи і наспівуючи, входить з правих дверей. Гул схвалення).

Панночки. Михайле Михайловичу!..

Лебедев. Мішель Мішеліч! Слихом-слихати...

Шабельський. Душа товариства!

Боркін. А ось і я! (Підбігає до Саші.) Благородна синьйорино, беру на себе сміливість поздоровити всевіт з народженням такої чудової квітки, як ви... Як данину свого захоплення, наслідуюсь піднести (подає пакунок) феєрверки і бенгальські вогні власного виготовлення. Хай прояснять вони ніч так само, як ви просвітлюєте морок темного царства. (Театрально розкланюється.)

Саша. Дякую вам.

Лебедев (регоче, до Іванова). Чому ти не проженеш оцього Іуду?

Боркін (до Лебедева). Павлові Кириловичу! (До Іванова.) Патрону... (Співає.) *Nicolas voilà, го-гі-го!* (Обходить усіх.) Шановній Зинаїді Савівні... Божественній Марфі Єгорівні... Найдревнішій Авдоті Назарівні... Сіятельному графу...

Шабельський (регоче). Душа товариства... Тількино увійшов, як атмосфера порідшала. Ви помічаєте?

Боркін. Ух, стомився... Здається, до всіх привітався. Ну, що новенького чувати, панове? Чи нема чогось такого особливого, що в ніс б'є? (Жваво до Зинаїди Савівни.) Ах, послухайте, мамашо... Іду оце зараз до вас... (До Гаврила.) Дай-но мені, Гаврюшо, чаю, тільки без агрусового варення! (До Зинаїди Савівни.) Іду зараз до вас, а на річці у вас мужики з лозняка кору деруть. Чому ви лозняк на відкуп не віддасте?

Лебедев (до Іванова). Чому ти не проженеш оцього Іуду?

Зинаїда Савівна (злякано.) Та це ж правда, а мені й на думку не спадало!..

Боркін (робить ручну гімнастику). Не можу без рухів... Мамашо, що б таке надзвичайне утнути? Марфо Єгорівно, я в ударі... Я екзальтований! (Співає.) «Я перед тобою...»

Зинаїда Савівна. Влаштуйте що-небудь, а то всі знудилися.

Боркін. Панове, що ж це ви справді носи повішали? Сидять, начебто присяжні засідателі!.. Давайте зобразимо що-небудь. Що хочете? Фанти, віршовочку, горюдуб, танці, фейерверки?..

Паночки (плещуть в долоні). Фейерверки, фейерверки! (Біжать в сад.)

Саша (до Іванова). Що ви сьогодні такий скучний?..

Іванов. Голова болить, Шурочко, та й скучно...

Саша. Ходімо до вітальні. (Ідуть в двері, що праворуч; виходять в сад всі, крім Зинаїди Савівни і Лебедева.)

Зинаїда Савівна. Оце я розумію — молода людина: й хвилини не побув, а вже всіх розвеселив. (Пригащує велику лампу). Поки вони всі в саду, нічого свічкам марно горіти. (Гасить свічки.)

Лебедев (їдучи за нею). Зюзюшко, треба б дати гостям закусити чого-небудь...

Зинаїда Савівна. Ач свічок скільки... недаром люди судять, що ми багаті (Гасить.)

Лебедев (їдучи за нею). Зюзюшко, дала б чого-небудь попоїсти людям... Люди молоді, певно зголодніли, бідні... Зюзюшко...

Зинаїда Савівна. Граф не допив своєї склянки. Марно тільки цукор пропав. (Іде в ліві двері.)

Лебедев. Тьху! (Виходить в сад.)

VI

Іванов і Саша.

Саша (виходячи з Івановим з правих дверей). Всі пішли в сад.

Іванов. Такі-от справи, Шурочко. Раніш я багато працював і багато думав, але ніколи не стомлювався; зараз же нічого не роблю і ні про що не думаю, а стомився тілом і душею. День і ніч болить моя совість, я відчуваю, що глибоко винен, а в чому власне моя вина, не розумію. А тут ще хвороба дружини, безгрошів'я, постійна гризня, плітки, зайві розмови, дурний Боркін... Моя домівка мені остогидла, і жити в ній для мене гірше тортур. Скажу вам відверто, Шурочко, для мене стало нестерпне навіть товариство дружини, яка мене кохає. Ви — мій старий приятель, і ви не будете гніватись за мою щирість. Приїхав я ось до вас розважитись, але мені

скучно і у вас, і знову мене тягне додому. Пробачте, я зараз потихеньку поїду.

С а ш а. Миколо Олексійовичу, я розумію вас. Ваше нещастя в тому, що ви самотні. Треба, щоб біля вас була людина, яку б ви кохали і яка б вас розуміла. Одна тільки любов може оновити вас.

І в а н о в. Ну, от ще, Шурочко! Невистачає, щоб я, старий мокрий півень, затіяв новий роман! Боронь мене, боже, від такого нещастя! Ні, моя розумнице, не в романі справа. Кажу, як перед богом, я перенесу все: і нудьгу, і психопатію, і розорення, і втрату дружини, і свою передчасну старість, і самотність, але не перенесу, не витримаю я свого глуму над самим собою. Я вмираю від сорому при думці, що я, здорова, сильна людина, обернувся чи то в Гамлета, чи то в Манфреда, чи то в зайві люди... сам чорт не добере! Є жалюгідні людиці, яким лестить, коли їх називають Гамлетами або зайвими, але для мене це — ганьба! Це обурює мою гордість, сором гнітить мене, і я страждаю...

С а ш а (жартуючи, крізь сльози). Миколо Олексійовичу, біжимо до Америки.

І в а н о в. Мені до цього порога ліньки дійти, а ви до Америки... (Ідуть до виходу в сад.) Справді, Шуро, вам тут тяжко живеться! Як подивлюсь я на людей, що вас оточують, мені стає страшно: за кого ви тут заміж підете? Одна тільки надія, що який-небудь проїжджий поручик чи студент вкраде вас і повезе геть звідси...

VII

З и н а ї д а С а в і в н а (виходить з лівих дверей з банкою варення).

І в а н о в. Пробачте, Шурочко, я наздожену вас...

С а ш а виходить в сад.

І в а н о в. Зинаїдо Савівно, я до вас з проханням...

З и н а ї д а С а в і в н а. Чого вам, Миколо Олексійовичу?

І в а н о в (мнеться). Справа, бачите, в тому, що після завтра строк моему векселю. Я був би надзвичайно вдячний вам, коли б ви дали відстрочку чи дозволили приписати проценти до капіталу. В мене зараз зовсім нема грошей...

Зинаїда Савівна (злякано). Миколо Олексійовичу, та як це можна? Що ж це за порядок? Ні, і не вигадуйте ви, бога ради, не мучте мене нещасну...

Іванов. Пробачте, пробачте... (Виходить в сад.)

Зинаїда Савівна. Ой, лишенько, як він мене стурбував!.. Я вся тремчу... вся тремчу... (Виходить у праві двері.)

VIII

Косих (входить з лівих дверей і йде через сцену). У мене на бубнах: туз, король, дама, коронка сам-вісім, туз пік і одна... одна маленька червонка, а вона, чорт її візьми зовсім, не могла оголосити маленького шлема! (Виходить у праві двері.)

IX

Авдотья Назарівна і 1-й гість.

Авдотья Назарівна (виходячи з 1-м гостем з саду). Ось так би я її й пошматувала, скнару... так би й пошматувала! Легко сказати, з п'ятої години сиджу, а вона хоч би іржавим оселедцем пошматувала!.. Ну, дім!.. Ну, господарство!..

1-й гість. Така нудота, що просто розігнався б та головою об стінку! Ну, люди, господи помилуй!.. З нудьги га з голоду вовком завиєш і людей гризти почнеш.

Авдотья Назарівна. Так би я її й пошматувала, грішниця.

1-й гість. Вип'ю, стара, і— додому! І наречених мені твоїх не треба. Яке тут, к нечистому, кохання, коли від самого обіду ані чарки?

Авдотья Назарівна. Ходім, пошукаємо, чи що...

1-й гість. Тсс!.. Потихеньку! Шнапс, здається, в ідальні, в буфеті стоїть. Ми Єгорушку за боки... Тсс!.. (Виходить у ліві двері.)

X

Анна Петрівна і Львов виходять з правих дверей.

Анна Петрівна. Нічого, нам раді будуть. Нікого нема. Певно, в саду.

Львов. Ну, навіщо, питаю, ви привезли мене сюди, до цих шулік? Не місце тут для нас з вами! Чесні люди не повинні знати цієї атмосфери!

Анна Петрівна. Послухайте, пане чесна людина! Нелюб'язно проводити даму і всю дорогу говорити з нею тільки про свою чесність! Можливо, це й чесно, але принаймні скучно. Ніколи з жінками не говоріть про свою добродієність. Нехай вони самі зрозуміють. Мій Микола, коли був таким, як ви, в жіночому товаристві тільки співав пісень і розповідав небилиці, а між тим кожна знала, що він за людина.

Львов. Ох, не кажіть мені про вашого Миколу, я його прекрасно розумію!

Анна Петрівна. Ви хороша людина, але нічого не розумієте. Ходімо в сад. Він ніколи не висловлювався так: «Я чесний! Мені душно в цій атмосфері! Шуліки! Совине гніздо! Крокодили!» Звіринця він не чіпав, а коли бувало обурюювся, то я від нього тільки й чула: «Ах, який я був несправедливий сьогодні!» або: «Анюто, шкода мені цієї людини!» Ось як, а ви... (Виходять.)

XI

Авдотья Назарівна і 1-й гість.

1-й гість (виходячи з лівих дверей). В їдальні нема, так, певно, десь в коморі. Треба Єгорушку пощупати. Ходімо через вітальню.

Авдотья Назарівна. Так би я її й пошматувала!.. (Виходить у праві двері.)

XII

Бабакіна, Боркін і Шабельський

Бабакіна і Боркін з сміхом вибігають з саду; за ними, сміючись і потираючи руки, дріботить Шабельський.

Бабакіна. Яка скука! (Рече). Яка скука! Всі ходять і сидять, наче аршин проковтнули! Від скуки всі кісточки застигли. (Підскакує.) Треба розім'ятись!.. (Боркін хапає її за талію і цілує в щоку.)

Шабельський (рече і лясає пальцями). Чорт візьми! (Крякає.) Деяким чином...

Бабакіна. Пустіть, пустіть руки, безсоромний, а то граф бог зна що подумає! Облиште!..

Боркін. Ангеле душі моєї, карбункуле мого серця!.. (Цілує.) Позичте дві тисячі триста карбованців!..

Бабакіна. Ні-ні-ні... Як собі хочете, а щодо грошей — дуже вам вдячна... Ні, ні, ні!.. Ох, та пустіть руки!..

Шабельський (дріботить коло них). Помпончик... Має свою приємність...

Боркін (серйозно). Ну, годі. Давайте говорити про діло. Будемо міркувати просто, по-комерційному. Відповідайте мені прямо, без субтильностей і без всяких фокусів: так чи ні? Слухайте! (Показує на графа.) Ось йому потрібні гроші, мінімум три тисячі річного доходу. Вам потрібен чоловік. Хочете бути графинею?

Шабельський. (регоче). Дивний цинік!

Боркін. Хочете бути графинею? Так чи ні?

Бабакіна (схвильована). Вигадуєте, Мишо, справді.. І ці справи не робляться так, ні сіло, ні впало... Якщо графу вгодно, він сам може, і... і я не знаю, як це так раптом, одразу...

Боркін. Ну, ну, годі напускати туману! Справа комерційна... Так чи ні?

Шабельський (сміючись і потираючи руки). Справді, га? Чорт візьми, хіба влаштувати собі оцю мерзоту? Га? Помпончик... (Цілує Бабакіну в щоку.) Краса!.. Огірочок!..

Бабакіна. Стійте, стійте, ви мене зовсім стривожили... Ідіть, ідіть! Ні, не йдіть!..

Боркін. Скоріше! Так чи ні? Нам ніколи...

Бабакіна. Знаєте що, граф? Ви приїжджайте до мене в гості днів на три... У мене весело, не так, як тут... Приїжджайте завтра... (До Боркіна.) Ні, та ви, мабуть, жартуєте?

Боркін (сердито). Та хто ж буде жартувати в серйозних справах?

Бабакіна. Стривайте, стривайте... Ох, мені млосно! Мені млосно! Графиня... Мені млосно!.. Я падаю...

Боркін і граф сміючись беруть її під руки і, цілуючи в щоки, ведуть у праві двері.

ХІІІ

Іванов, Саша, згодом Анна Петрівна.
Іванов і Саша вибігають з саду.

Іванов (*в розпачі схопивши себе за голову*). Не може бути! Не треба, не треба, Шурочко!.. Ох, не треба!..

Саша (*з захопленням*). Кохаю вас до нестями... Без вас моє життя не має смислу, нема щастя і радості! Для мене ви все...

Іванов. Навіщо, навіщо! Боже мій, я нічого не розумію... Шурочко, не треба!..

Саша. В дитинстві моєму ви були для мене єдиною радістю; я кохала вас і вашу душу, як себе, а тепер... я вас кохаю, Миколо Олексійовичу... З вами не те що на край світу, а куди хочете, хоч у могилу, тільки ради бога скоріш, інакше я задихнусь...

Іванов (*заходиться щасливим сміхом*). Це що ж таке? Це, значить, починати життя спочатку? Шурочко, так? Щастя моє! (*Пригортає її до себе.*) Моя молодість, моя свіжість...

Анна Петрівна виходить з саду і, побачивши чоловіка і Сашу, зупиняється, наче вкопана.

Іванов. Значить, жити? Так? Знову за діло?

Поцілунок. Після поцілунку Іванов і Саша оглядаються і бачать Анну Петрівну.

Іванов (*жахнувшись*). Сара!

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

Кабінет Іванова. Письмовий стіл, на якому в безладді лежать папери, книги, казенні пакети, різні дрібнички, револьвери; біля паперів лампа, графин з горілкою, тарілка з оселедцем, куски хліба і огірки. На стінах ландкарти, картини, рушниці, пістолети, серпи, нагаї тощо.
Полудень.

І

Шабельський, Лебедев, Боркін і Петро.

Шабельський і Лебедев сидять обабіч письмового стола. Боркін серед сцени верхи на стільці. Петро стоїть біля дверей.

Лебедев. У Франції політика ясна і певна... Французи знають, чого хочуть. Їм треба луштити ковбасників і

більш нічого, а в Німеччини, брат, зовсім не та музика. В Німеччини, крім Франції, ще багато сучків у оці...

Шабельський. Дурниці! На мою думку, німці боягузи і французи боягузи... Показують тільки одне одному дулі в кишені. Повір, дулями справа й обмежиться. Битися не будуть.

Боркін. А по-моєму, навіщо битися? Навіщо всі оці озброєння, конгреси, видатки? Я що б зробив? Зібрав би з усієї держави собак, прищепив би їм пастерівську отруту в добрій дозі і пустив би у ворожу країну. Всі вороги переказилися б у мене через місяць.

Лебедев (сміється). Голова, дивись, маленька, а великих ідей в ній тьма-тьмуца, як риб в океані.

Шабельський. Віртуоз!

Лебедев. Бог з тобою, смішиш ти, Мішель Мішеліч! (Переставши сміятися.) Що ж, панове, Жоміні та Жоміні, про горілку ж ні півслова. Repetatur!¹ (Наливає три чарки.) Будьмо здорові... (П'ють і закушують.) Оселедчик, голубе, всім закускам закуска.

Шабельський. Ні, ні, огірок краще... Вчені від створення світу думають і нічого розумнішого за солоний огірок не вигадали. (До Петра.) Петре, сходи-но принеси ще огірків, та звели на кухні зажарити чотири пиріжки з цибулею. Щоб гарячі були.

Петро виходить.

Лебедев. Горілку добре також ікрою закушувати. Тільки як? З розумом треба... Взяти ікри паюсної четвірку, дві зелені цибулини, прованської олії, змішати все це і, знаєш, отак... поверх усього лимончиком... Смерть! Від одного аромату учадієш.

Боркін. Після горілки добре також закушувати смаженими піскарями. Тільки їх треба вмючи смажити. Треба почистити, потім обкачати в товчених сухарях і смажити досуха, щоб на зубах хрумтіли... хру-хру-хру...

Шабельський. Учора у Бабакіної була добра закуска — білі гриби.

Лебедев. Ще б пак...

Шабельський. Тільки якось особливо приготовлені. Знаєш, з цибулею, з лавровим листом, з усякими

¹ Повторимо!

спеціями. Як розкрили каструлю, а з неї пара, запах... Просто розкіш!

Лебедев. А що ж? *Perpetatur*, панове! (*Випивають*). Будьмо здорові... (*Дивиться на годинник*.) Мабуть, не дійдуть я Ніколаші. Час мені їхати. У Бабакіної, ти кажеш, гриби подавали, а в нас ще немає грибів. Скажи, будь ласка, за яким це ти бісом вчащаєш до Марфутки?

Шабельський (*киває на Боркіна*). Та ось він ожени мені хоче з нею...

Лебедев. Ожени?.. Тобі скільки років?

Шабельський. Шістдесят два роки.

Лебедев. Саме час женитись. А Марфутка якраз тобі пара.

Боркін. Тут не в Марфутці справа, а в Марфутчиних стерлінгах.

Лебедев. Чого захотів: Марфутчиних стерлінгів... А гусячого чаю не хочеш?

Боркін. А ось як одружиться людина та наб'є собі ампоше, тоді й побачите гусячий чай. Оближетеся...

Шабельський. А він же серйозно. Оцей геній певен, що я його послухаюсь і одружусь...

Боркін. А то як же? А ви хіба вже не певні?

Шабельський. Та ти з глузду з'їхав... Коли я був певен? Псс...

Боркін. Дякую вам... Дуже вам вдячний! То це, значить, ви мене підвести хочете? То одружусь, то не одружусь... сам чорт не розбере, а я вже слово честі дав! Так ви не женитесь?

Шабельський (*знижує плечима*). Він серйозно... Дивна людина!

Боркін (*обурюючись*). В такому разі навіщо ж було баламутити чесну жінку? Вона схилнулася на графстві, не спить, не їсть... Хіба цим жартують? Хіба це чесно?

Шабельський (*ляскає пальцями*). А чому, справді, не зробити собі це паскудство? Га? На зло? Візьму й зроблю. Слово честі... От буде потіха!

Входить Львов.

II

Лебедев. Ескулапії наше шанування... (*Подає Львову руку і співає*.) «Лікарю, врятуйте любий, смерті смерть як я боюсь...»

Львов. Микола Олексійович ще не приходив?
Лебедев. Та ні, я сам його чекаю понад годину.

Львов нетерпляче крокує по сцені.

Лебедев. Любий, ну, як здоров'я Анни Петрівни?

Львов. Погано.

Лебедев (зітхання). Можна піти засвідчити пошану?

Львов. Ні, будь ласка, не ходіть. Вона, здається, спить... (Пауза.)

Лебедев. Симпатична, славно... (Зітхає). В Шуроччин день народження, коли вона у нас знепритомніла, подивився я на її обличчя, і тоді ще зрозумів, що вже їй, бідоласній, недовго жити. Не розумію, з чого їй тоді не добре сталося? Прибігаю, бачу: вона пополотніла, на підлозі лежить, біля неї Ніколаша навколішках, теж блідий, Шурочка вся в сльозах. Я і Шурочка після того випадку тиждень немов очманілі ходили.

Шабельський (до Львова). Скажіть мені, шановний жрець науки, який вчений відкрив, що при грудних хворобах дамам бувають корисні часті відвідини молодого лікаря? Це велике відкриття! Велике! До чого воно належить: до алопатії чи гомеопатії?

Львов хоче відповісти, але робить зневажливий рух і виходить.

Шабельський. Який нищівний погляд...

Лебедев. А тебе смикає нелегка за язика! За що ти його образив?

Шабельський (роздратовано). А навіщо він бреше? Сухоти, нема надії, вмре... Бреше він! Я цього терпіти не можу!

Лебедев. Чому ти гадаєш, що він бреше?

Шабельський (встає і ходить). Я не можу припустити думки, щоб жива людина раптом, ні з того ні з сього, померла. Облишмо цю розмову!

III

Косих (вбігає захекавшись). Дома Микола Олексійович? Здрастуйте! (Швидко потискує всім руки.) Дома?

Боркін. Його нема.

Косих (сідає і схоплюється). В такому разі, прощайте! (Випиває чарку горілки і швидко закушує.) Поїду далі... Справи... Замучився... Ледве на ногах тримаюсь...

Лебедєв. Звідки вітер приніс?

Косих Від Барабанова. Всю ніч грали у винт і тільки-но скінчили... Програвся вщент... Отой Барабанов грає, як швець! *(Плаксивим голосом.)* Ви послухайте: весь час несую черву... *(Звертається до Боркіна, який відскакує від нього.)* Він ходить бубну, я знову черву, він бубну... Ну, й без взятки. *(До Лебедєва.)* Граємо чотири трефи. У мене туз, дама-шост на руках, туз, десятка-третьей пік...

Лебедєв *(затикає вуха)*. Облиш, облиш, заради христа, облиш!

Косих *(до графа)*. Розумієте: туз, дама-шост на трефах, туз, десятка-третьей пік...

Шабельський *(відсторонює його руками)*. Ідіть, не хочу вас слухати.

Косих. І раптом нещастя: туза пік по першій б'ють...

Шабельський *(хапає зі столу револьвер)*. Відійдіть, стрілятиму!..

Косих *(махає рукою)*. Чорт зна... Невже навіть поговорити ні з ким? Живеш наче в Австралії: ні спільних інтересів, ні солідарності... Кожен живе нарізно... Однак треба їхати... пора. *(Хапає кашкет.)* Час дорогий... *(Подає Лебедєву руку.)* Пас!..

Сміх.

Косих виходить і в дверях стикається з Авдотьею Назарівною.}

IV

Авдотья Назарівна *(скрикує)*. Нехай тобі всячина, з ніг збив!

Всі. А-а-а!.. всюдисуща!..

Авдотья Назарівна. Ось вони де, а я по всьому дому шукаю. Здрастуйте, ясні соколи, хліб та сіль... *(Вітається.)*

Лебедєв. Чого прийшла?

Авдотья Назарівна. У справі, голубе! *(До графа.)* Справа вас стосується, ваше сіятельство. *(Вклоняється.)* Веліли кланятись і про здоров'я спитати... І веліла вона, лялечка моя, сказати, що коли ви нині увечері не прийдете, то вона оченята свої проплаче. Так, каже, люба, відклич його вбік і шепни на вушко по секрету. А навіщо по секрету? Тут все люди свої. І таке діло, не

курей крадемо, а по закону та по любові, по міжусобній згоді. Ніколи, грішниця, не п'ю, а з такої нагоди вип'ю!

Лебедев. І я вип'ю. *(Наливає.)* А тобі, стара шпаківня, і зносу нема. Років з тридцять я тебе старухою знаю...

Авдотья Назарівна. І лік рокам загубила... Двох чоловіків поховала, пішла б ще за третього, та ніхто не хоче без посагу брати. Дітей душ вісім було... *(Бере чарку.)* Ну, дай, боже, діло добре ми почали, дай, боже, його й закінчити! Вони будуть жити да поживати, а ми дивитись на них та радіти. Згода їм і любов... *(П'є.)* Сувора горілка!

Шабельський *(регочучи, до Лебедева)*. Але що, розумієш, тут найкурйозніше, так це те, що вони думають серйозно, начебто я... Дивно! *(Встає.)* А то справді, Пашо, чи не зробити собі оце паскудство? На зло... Отак, мовляв, на, старий собако, їж! Пашо, га?

Лебедев. Пусте ти верзеш, граф. Наша, брат, справа з тобою про сконання думати, а Марфутки та стерлінги давно мимо проїхали... Минула наша пора.

Шабельський. Ні, я зроблю! Слово честі, зроблю!

Входять Іванов і Львов.

V

Львов. Я прошу вас приділити мені лише п'ять хвилин.

Лебедев. Ніколашо! *(Іде назустріч до Іванова і цілує його)*. Здрастуй, друже... Я на тебе вже цілу годину чекаю.

Авдотья Назарівна *(вклоняється)*. Здрастуйте, батечку!

Іванов *(з гіркотою)*. Панове, знову в моєму кабінеті шинок завели!.. Тисячу разів просив я всіх і кожного не робити цього... *(Підходить до столу.)* Ну, ось, папір горілкою облили... крихти... огірки... Адже гидко!

Лебедев. Пробач, Ніколашо, пробач... Прости. Мені з тобою, друже, поговорити треба про дуже важливу справу...

Боркін. І мені теж.

Львов. Миколо Олексійовичу, можна з вами поговорити?

Іванов (показує на Лебедева). Ось і йому я потрібен. Зачекайте, ви потім... (До Лебедева). Чого тобі?

Лебедев. Панове, я бажаю говорити, конфіденційно. Прошу...

Граф виходить з Авдотью Назарівною, за ними Боркін, потім Львов.

Іванов. Пашо, сам ти можеш пити, скільки тобі завгодно, це твоя хворість, але прошу не споювати дядю. Раніш він у мене ніколи не пив. Йому шкідливо.

Лебедев (злякано). Голубчику, я не знав... Я навіть уваги не звернув...

Іванов. Не дай боже, помре оця стара дитина, не вам буде эле, а мені... Чого тобі треба?.. (Пауза.)

Лебедев. Бачиш, любий друже... Не знаю, як почати, щоб це вийшло не так безсовісно. Ніколашо, совісно мені, червонію, язик заплітається, але, голубчику, зглянься на моє становище, зрозумій, що я людина підневільна, негр, ганчірка... Пробач ти мені...

Іванов. Що таке?

Лебедев. Дружина послала... Зроби ласку, будь другом, заплати ти їй проценти! Віриш, загризла, заїздила, замутила! Відчепись ти від неї, заради творця!..

Іванов. Пашо, ти знаєш, у мене зараз грошей нема.

Лебедев. Знаю, знаю, та що ж мені робити? Чекати вона не хоче. Якщо протестує вексель, то як я і Шурочка будемо тобі в очі дивитись?

Іванов. Мені самому совісно, Пашо, ладен крізь землю провалитись, але... але де взяти? Навчи: де? Залишається одно: чекати осені, коли я хліб продам.

Лебедев (кричить). Не хоче вона чекати! (Пауза.)

Іванов. Твоє становище неприємне, делікатне, а моє ще гірше. (Ходить і думає.) І нічого не придумаєш... Продати нічого...

Лебедев. Поїхав би до Мільбаха, попросив, адже він тобі шістнадцять тисяч винен.

Іванов безнадійно махає рукою.

Лебедев. Ось що, Ніколашо... Я знаю, ти почнеш лаятись, але... уваж старого п'яницю! По-дружньому... Дивись на мене, як на друга... Студенти ми з тобою, ліберали... Спільність ідей і інтересів... У Московському університеті обидва вчилися... Alma mater... (Виймає бумаж-

ник.) У мене ось є завітні, про них жодна душа в домі не знає. Позич у мене... (Виймає гроші і кладе на стіл.) Кинь самолюбство, а подивись по-дружньому... Я б у тебе взяв, слово честі... (Пауза.) Ось вони на столі: тисяча сто. Ти поїдь до неї сьогодні і віддай власноручно. Натє, мовляв, Знайдо Савівно, подавітсья! Тільки дивись, і взнаки не давай, що в мене позичив, боронь тебе боже! А то буде мені на горіхи від агрусового варення! (Вдивляється в обличчя Іванова.) Ну, ну, не треба! (Швидко бере з столу гроші і ховає в кишеню.) Не треба! Я пожартував. Пробач, заради христа! (Пауза.) Погано на душі?

Іванов махає рукою.

Лебедеєв. Да, справи.. (Зітхає). Настав для тебе час скорботи і печалі. Людина, брат мій, однаково, як самовар. Не все він стоїть в затінку на полиці, трапляється, й жарини в нього кладуть: пш... пш! Ні к чорту це порівняння не годиться, ну, та розумнішого не вигадаш... (Зітхає.) Нещастя гартують душу. Мені тебе не шкода, Ніколашо, ти вискочиш з біди, перемелеться лихо — добре буде, але образливо, брат, і прикро мені на людей... Скажи, будь ласка, звідки ці плітки беруться! Стільки, брат, про тебе по повіту пліток ходить, що, того й дивись, до тебе товариш прокурора приїде... Ти й убивець, і кровопивець, і грабіжник...

Іванов. Це все дурниці, от у мене голова болить.

Лебедеєв. Все тому, що багато думаєш.

Іванов. Нічого я не думаю.

Лебедеєв. А ти, Ніколашо, начхай на все та їдь до нас. Шурочка тебе кохає, розуміє і цінує. Вона, Ніколашо, чесна, хороша людина. Не в матір і не в отця, а певно, в проїжджого молодця... Дивлюсь, брат, іноді й не вірю, що в мене, в товстоногого п'яниці, а такий скарб. Їдь, поговори з нею про щось розумне і — розважишся. Це вірна, щира людина... (Пауза.)

Іванов. Пашо, голубчику, залиш мене самого...

Лебедеєв. Розумію, розумію... (Поквапливо дивиться на годинник.) Я розумію. (Цілує Іванова.) Прощай. Мені ще на освячення школи їхати. (Іде до дверей і зупиняється.) Розумна... Вчора почали ми з Шурочкою відносно пліток розмовляти. (Сміється.) А вона афоризмом випалила: «Таточку, світляки, каже, світять вночі тільки для того, щоб їх легше могли побачити і з'їсти нічні птахи, а добрі

люди існують для того, щоб було що їсти наклепові і плітці». Як? Геній! Жорж Занд!..

І в а н о в. Пашо! (Затримує його.) Що зі мною?

Л е б е д е в. Я сам тебе хотів спитати про це, та, правду кажучи, соромився. Не знаю, брат! З одного боку мені здавалося, що тебе здолали нещастя різні, а з другого ж боку, знаю, що ти не з таких, щоб того... Бідою тебе не переможеш. Щось, Ніколашо, інше, а що — не розумію!

І в а н о в. Я сам не розумію. Мені здається, чи... а втім, ні! (Пауза.) Бачиш, що я хотів сказати. У мене був робітник Семен, ти його пам'ятаєш. Одного разу, під час молотьби, він захотів похвалитись перед дівками своєю силою, взяв на плечі два мішки і надірвався. Помер невдовзі. Мені здається, що я теж надірвався. Гімназія, університет, потім господарство, школи, проекти... Вірував я не так, як всі, одружився не так, як всі, гарячкував, ризикував, гроші свої, сам знаєш, кидав направо і наліво, був щасливий і страждав, як ніхто в усьому повіті. Все це, Пашо, мої мішки... Взяв собі на плечі тягар, а спина й тріснула. В двадцять років ми всі вже герої, за все беремось, все нам під силу, і до тридцяти вже стомлюємося, ні на що не здатні. Чим, чим ти поясниш таку стомлюваність? А втім, можливо, це не те... Не те, не те! Іди, Пашо, з богом, я обрид тобі.

Л е б е д е в (жваво). Знаєш що? Тебе, брат, середовище заїло!

І в а н о в. Безглуздо, Пашо, і старо. Іди!

Л е б е д е в. Дійсно, безглуздо. Тепер сам бачу, що безглуздо. Іду, іду!.. (Виходить.)

VI

І в а н о в (сам). Погана, жалюгідна і нікчемна я людина. Треба бути таким жалюгідним, потасканим, виснаженим, як Паша, щоб ще любити мене й поважати. Як я себе зневажаю, боже мій! Як глибоко ненавиджу я свій голос, свої кроки, свої руки, оцей одяг, свої думки. Ну, чи не смішно, чи не прикро? Ще року нема, як був здоровий і сильний, був бадьорий, невтомний, палкий, працював цими руками, говорив так, що навіть невігласи до сліз розчулювалися, умів плакати, коли бачив горе, обурювався, коли зустрічав зло. Я знав, що таке натхнення, знав красу і поезію тихих ночей, коли з рання до пізна сидиш за

робочим столом або тишиш свій розум мріями. Я вірував, у майбутнє дивився, як в очі рідній матері... А тепер, о, боже мій! Стомився, не вірю, в неробстві проводжу дні і ночі. Не слухаються ні мозок, ні руки, ні ноги. Маєток іде прахом, ліси тріщать під сокирою. (Плаче.) Земля моя дивиться на мене, як сирота. Нічого я не чекаю, нічого мені не шкода, душа тремтить від страху перед завтрашнім днем... А історія з Сарою? Присягався в вічному коханні, пророкував щастя, відкривав перед її очима майбутнє, яке вона навіть уві сні не бачила. Вона повірила. За усі п'ять років я бачив тільки, як вона згасала під тягарем своїх жертв, як знемагала в боротьбі з сумлінням, але, бачить бог, ані косяго погляду на мене, ні слова докору!.. І що ж? Я розлюбив її... Як? Чому? За що? Не розумію. Ось вона страждає, дні її полічені, а я, мов найгірший боягуз, тікаю від її блілого обличчя, запалих грудей, благаючих очей... Соромно, соромно! (Пауза.) Сашу, дівчинку, зворушують мої нещастя. Вона мені, майже старику, признається в коханні, а я п'янію, забуваю про все на світі, заморожений наче музикою, і кричу: «Нове життя! щастя!» А на другий день вірю в це життя і в щастя так само мало, як в домовика... Що ж зі мною? В яку прірву штовхаю я себе? Звідки в мене оце безсилля? Що сталося з моїми нервами? Досить хворій дружині вколоти моє самолюбство, або не догодять слуги або рушниця дасть осічку, як я стаю грубим, злим і не схожим на себе... (Пауза.) Не розумію, не розумію, не розумію! Просто, хоч кулю в лоб!..

Львов (входить). Мені треба з вами об'яснитися, Микола Олексійовичу!

Іванов. Якщо ми, лікарю, будемо щодня об'яснятися, то на це сил ніяких не вистачить.

Львов. Ви хочете мене вислухати?

Іванов. Вислуховую я вас щодня і досі ніяк не можу зрозуміти: чого, власне, ви хочете від мене?

Львов. Кажу я ясно і зрозуміло, і не може мене зрозуміти тільки той, у кого нема серця...

Іванов. Що в мене дружина при смерті — я знаю; що я непоправно винний перед нею — я теж знаю; що ви чесна, одверта людина — теж знаю! Що ж вам ще треба?

Львов. Мене обурює людська жорстокість... Помирає жінка. У неї є батько й мати, яких вона любить і хотіла б бачити перед смертю; ті знають прекрасно, що вона скоро помре і що все ще любить їх, але, проклята жорстокість,

вони наче хочуть здивувати своїм релігійним гартом: все ще проклинають її! Ви людина, якій вона пожертвувала всім — і рідним гніздом, і спокоєм сумління, ви відверто і з найвідвертішою метою щодня катаєтесь до отих Лебедєвих!

І в а н о в. Ох, я там вже два тижні не був...

Л ь в о в (не слухаючи його). З такими людьми, як ви, треба говорити прямо, одверто, і якщо вам не вгодно слухати мене, то не слухайте! Я звик називати речі справжнім їх ім'ям... Вам потрібна ця смерть для нових подвигів; нехай так, але невже ви не могли б зачекати? Коли б ви дали їй померти природним порядком, не довбали її своїм відвертим цинізмом, то невже б від вас пішла Лебедева з своїм посагом? Не тепер, так через рік, через два, ви, чудовий Тартюф, встигли б закрутити голову дівчинці і заволодіти її посагом так само, як і тепер... Навіщо ви поспішаєте? Навіщо вам треба, щоб ваша дружина померла зараз, а не через місяць, через рік?

І в а н о в. Муки... Лікарю, ви надто поганий лікар, якщо гадаєте, що людина може стримувати себе без кінця. Мені страшних зусиль коштує не відповідати вам на ваші образи.

Л ь в о в. Годі-бо, кого ви хочете пошити в дурні? Скиньте маску.

І в а н о в. Розумна людино, подумайте: по-вашому нема нічого легшого, як зрозуміти мене! Так? Я одружився з Анною, щоб одержати великий посаг... Посагу мені не дали, я промахнувся і тепер зживаю її з світу, щоб одружитись з іншою і взяти посаг... Так? Як просто і нескладно... Людина така проста й нехитра машина... Ні, лікарю, в кожному з нас надто багато коліщат, гвинтів і клапанів, щоб ми могли судити один про одного з першого враження чи за двома-трьома зовнішніми ознаками. Я не розумію вас, ви мене не розумієте, і ми самі себе не розуміємо. Можна бути чудовим лікарем — і зовсім не знати людей. Не будьте ж самовпевнені і погодьтесь із цим.

Л ь в о в. Та невже ви думаете, що ви такі непрозорі і в мене так мало мозку, що я не можу відрізнити підлість від чесності?

І в а н о в. Певно, ми з вами ніколи не порозуміємося... Востаннє я запитую і відповідайте, будь ласка, без передмов: що, власне, вам треба від мене? Чого ви домагаєтесь? (Роздратовано.) І з ким я маю честь говорити: з моїм прокурором чи з лікарем моєї дружини?

Львов. Я лікар і, як лікар, вимагаю, щоб ви змінили свою поведінку... Вона вбиває Анну Петрівну!

Іванов. Та що ж мені робити? Що? Якщо ви мене розумієте краще, ніж я сам себе розумію, то кажіть прямо: що мені робити?

Львов. Принаймні діяти не так одверто.

Іванов. О, боже мій! Невже ви себе розумієте? (П'є воду.) Облиште мене. Я тисячу разів винен, відповім перед богом, а вас ніхто не уповноважував щоденно мордувати мене...

Львов. А хто вас уповноважував ображати в мені мою правду? Ви змучили і отруїли мою душу. Поки я не потрапив до цього повіту, я припускав існування людей дурних, божевільних, схильних захоплюватися, але ніколи я не вірив, що є люди злочинні розумно, такі, що свідомо спрямовують свою волю в бік зла... Я поважав і любив людей, але коли побачив вас...

Іванов. Я вже чув про це!

Львов. Чули? (Побачивши, що входить Саша; вона в амазонці.) Тепер вже, сподіваюсь, ми чудово розуміємо один одного! (Знижує плечима і виходить.)

VII

Іванов (злякано). Шуро, це ти?

Саша. Так, я. Здрастуй. Не чекав? Чому ти так довго не був у нас?

Іванов. Шуро, заради бога, це необережно! Твій приїзд може страшенно вплинути на дружину.

Саша. Вона мене не побачить. Я пройшла чорним ходом. Зараз поїду. Я хвилююсь: ти здоровий? Чому не приїжджав так довго?

Іванов. Дружина й без того вже ображена, майже помирає, а ти приїдиш сюди. Шуро, Шуро, це легковажно і жорстоко.

Саша. Що ж мені було робити? Ти два тижні не був у нас, не відповідав на листи. Я змучилась. Мені здавалося, що ти тут нестерпно страждаєш, хворий, помер. Жодної ночі я не спала спокійно... Зараз поїду... Принаймні скажи: ти здоровий?

Іванов. Ні, замучив я себе, люди мучать мене без краю... Просто сил моїх нема! А тут ще ти! Як це недобре, як ненормально! Шуро, як я винен, як винен!..

С а ш а. Як ти любиш говорити стравні і жалібні слова! Винен ти? Так? Винен? Ну, то скажи: в чому?

І в а н о в. Не знаю, не знаю...

С а ш а. Це не відповідь. Кожен грішник повинен знати, в чому він грішний. Фальшиві гроші робив, чи що?

І в а н о в. Недотепно!

С а ш а. Винен, що розлюбив дружину? Можливо, але людина не господар своїм почуттям, ти не хотів розлюбити. Винен ти, що вона бачила, як я признавалася тобі в коханні? Ні, ти не хотів, щоб вона бачила...

І в а н о в (*перебиваючи*). І таке інше, і таке інше... Полюбив, розлюбив, не господар своїм почуттям — все це загальні місця, заяложені фрази, якими не допоможеш...

С а ш а. Важко з тобою говорити. (*Дивиться на картину.*) Добре собака намальований! Це з натури?

І в а н о в. З натури. І весь цей наш роман — загальне, заяложене місце: він занепав духом і втратив ґрунт. З'явилась вона, бадьора, сильна, і подала йому руку допомоги. Це красиво і схоже на правду тільки в романах, а в житті...

С а ш а. І в житті те саме.

І в а н о в. Бачу, тонко ти розумієш життя! Мое ниття викликає в тобі благоговійний страх, ти уявляєш, що знайшла в мені другого Гамлета, а, на мою думку, оця моя психопатія, з усіма її аксесуарами, може служити добрим матеріалом тільки для сміху і більш нічого! Треба б реготати до упаду над моїм кривлянням, а ти — караул! Рятувати, робити подвиг. Ох, який я злий сьогодні на себе. Відчуваю, що сьогоднішнє моє напруження розв'яжеться чим-небудь. Або я зламаю що-небудь, або...

С а ш а. От, от, це саме й треба. Зламай що-небудь, розбий або закричи. Ти на мене сердитий, я зробила дурницю, що наважилася приїхати сюди. Ну, так обурся, закричи на мене, затупочи ногами. Ну? Починай сердитись... (*Пауза.*) Ну?

І в а н о в. Смішна.

С а ш а. Чудово. Ми, здається, посміхаємось! Будьте ласкаві, звольте ще раз посміхнутись!

І в а н о в (*сміється*). Я помітив: коли ти починаєш рятувати мене і навчати ума-розуму, то обличчя в тебе стає наївне-наївне, а зіниці великі, наче ти на комету дивишся. Стривай, у тебе порох на плечі. (*Змахує з її плеча порох.*) Наївний мужчина — це дурень. Ви ж, жінки, примудряє-

тєсь наївничати так, що це у вас виходить і любо, і здорово, і тепло, і не так безглуздо, як здається. Тільки що у вас у всіх за манера? Доки мужчина здоровий, дужий і веселий, ви не звертаєте на нього ніякої уваги, але як тільки він покотився вниз по похилій площині і почав Лазаря співати, ви вішаєтесь йому на шию. Хіба бути дружиною сильного і хороброго чоловіка гірше, ніж бути сиділкою у якого-небудь сльозоточивого невдахи?

С а ш а. Гірше!

І в а н о в. Чому ж? (Рече.) Не знає про це Дарвін, а то б він добре провчив вас! Ви псуєте людську породу. З вашої ласки на світ скоро будуть народжуватись самі лише нитики і психопати.

С а ш а. Мужчини багато чого не розуміють. Всякій дівчині скоріше сподобається невдаха, ніж щасливець, тому що кожному спокушає любов діяльна... Розумієш? Діяльна. Мужчини зайняті ділом, і тому у них любов на третьому плані. Поговорити з дружиною, погуляти з нею по саду, приємно провести час, на її могилці поплакати — от і все. А у нас любов — це життя. Я люблю тебе, це означає, що я мрію, як я вилікую тебе від нудьги, як піду з тобою на край світу... Ти на гору, і я на гору; ти до ями, і я до ями. Для мене, наприклад, було б великим щастям всю ніч папери твої переписувати, чи всю ніч стерегти, щоб тебе не розбудив хто-небудь, чи йти з тобою пішки верст сто. Пам'ятаю, років зо три тому, ти одного разу, під час молотьби, прийшов до нас весь запорошений, загорілий, змучений і попросив пити. Принесла я тобі склянку, а ти вже лежиш на дивані і спиш, як убитий. Спав ти в нас півдоби, а я весь час стояла за дверима і стерегла, щоб хтось не ввійшов. І так мені було хороше! Чим більше зусиль, тим любов краща, тобто вона, розумієш, сильніше відчувається...

І в а н о в. Діяльна любов... Гм... зіпсованість це... дівоча філософія, чи, може, так воно й повинно бути... (Знижує плечима.) Чорт його знає! (Весело.) Шуро, слово честі, я порядна людина!.. Ти розсуди: я завжди любив філософствувати, але ніколи в житті я не говорив: «наші жінки зіпсовані» або «жінка стала на хибну дорогу». Я був тільки вдячний і більш нічого! Більш нічого! Дівчинко моя, хороша, яка ти забавна! А я ось, який смішний бовдур! Православний народ бентежу, цілими днями Лазаря співаю. (Сміється.) Бу-у! Бу-у! (Швидко відходить.) Але йди, Сашо! Ми забулися...

С а ш а. Так, час іти. Прощай! Боюсь, як би твій чесний лікар з почуття обов'язку не доніс Анні Петрівні, що я тут. Слухай мене: іди зараз до жінки і сиди, сиди, сиди... Рік треба буде сидіти — рік сиди. Десять років — сиди десять років. Виконуй свій обов'язок. І горюй, і прощення у неї проси, і плач — і все це так і треба. А головне, не забувай діла.

І в а н о в. Знову в мене таке почуття, начебто я мухомору об'ївся. Знову!

С а ш а. Ну, бережи тебе творець! Про мене можеш зовсім не думати! Тижнів через два напишеш рядок — і за те дяка. А я тобі буду писати...

Боркін виглядає в двері.

VIII

Боркін. Миколо Олексійовичу, можна? (*Побачивши Сашу.*) Пробачте, я й не бачу... (*Входить.*) Бонжур! (*Розкланюється.*)

С а ш а (*збентежено*). Здрастуйте...

Боркін. Ви поповнішали, погарнішали.

С а ш а (*до Іванова*). Так я іду, Миколо Олексійовичу. Я іду. (*Виходить.*)

Боркін. Прекрасне видіння! Ішов за прозою, а потрапив на поезію... (*Співає.*) «З'явилась ти, мов птах на світло...»

Іванов схвильовано ходить по сцені.

Боркін (*сідає*). А в ній, Nicolas, є щось таке, отаке, чого нема в інших. Правда ж? Щось особливе... фантазмагоричне... (*Зітхає.*) По суті, найбагатша наречена в усьому повіті, але матінка така редька, що ніхто не схоче зв'язуватися. Після її смерті все лишиться Шуруцці, а до смерті дасть тисяч десять, плійку і праску, та ще звелить в ніжки вклонитися. (*Риється в кишенях.*) Покурити де-лос-махорос. Чи не хочете? (*Простягає портсигар.*) Добрі... Курити можна.

І в а н о в (*підходить до Боркіна, задихаючись від гніву*). Цю ж мить щоб ноги вашої не було в мене в домі! Зараз же!

Боркін встає і впускає сигару.

І в а н о в. Геть зараз же!

Б о р к і н. Nicolas, що це значить? За що ви гніваєтесь?

І в а н о в. За що? А звідки у вас ці сигари? І ви гадаєте, що я не знаю, куди і для чого ви щодня возите старого?

Б о р к і н *(знижує плечима)*. Та вам що до цього?

І в а н о в. Негідник ви такий! Ваші підлі проекти, про які ви теревените по всьому повіті, зробили мене в очах людей безчесним! У нас нема нічого спільного, і я прошу вас зараз же лишити мій дім! *(Швидко ходить.)*

Б о р к і н. Я знаю, все це ви говорите в роздратуванні, а тому не гніваюсь на вас. Ображайте, скільки хочете... *(Піднімає сигару.)* А меланхолію час кинути. Ви не гімназист...

І в а н о в. Я вам що сказав? *(Тремтячи.)* Ви граєте мною?

Входить Анна Петрівна.

Б о р к і н. Ну ось, Анна Петрівна прийшла... Я піду. *(Виходить.)*

Іванов зупиняється біля стола і стоїть, схиливши голову.

А н н а П е т р і в н а *(після паузи)*. Навіщо вона зараз сюди приїжджала? *(Пауза.)* Я тебе питаю: навіщо вона сюди приїжджала?

І в а н о в. Не питай, Анюто... *(Пауза.)* Я глибоко винен. Вигадай яку хочеш кару, я все перенесу, але... не питай... Говорити я не маю сили.

А н н а П е т р і в н а *(сердито)*. Навіщо вона тут була? *(Пауза.)* А, так ось ти який! Тепер я тебе розумію. Нарешті я бачу, яка ти людина. Безчесна, низька... Пам'ятаєш, ти прийшов і збрехав мені, що ти мене любиш... Я повірила і залишила батька, матір, віру і пішла за тобою... Ти брехав мені про правду, про добро, про свої чесні плани, я вірила кожному слову...

І в а н о в. Анюто, я ніколи не брехав тобі.

А н н а П е т р і в н а. Жила я з тобою п'ять років, томила і нездужала, але любила тебе і не залишала ні на хвилину... Ти був моїм кумиром. І що ж? Весь час ти обдурював мене найнахабніше...

І в а н о в. Анюто, не кажи неправду. Я помилявся, так, але не збрехав ані разу в житті... В цьому ти не смієш до-рікнути мені...

А н н а П е т р і в н а. Тепер все зрозуміло... Одружився ти зі мною і гадав, що батько й мати пробачать мене, дадуть мені гроші... Ти так гадав...

І в а н о в. О, боже мій! Анюто, випробувати так тер-піння... *(Плаче.)*

А н н а П е т р і в н а. Мовчи! Коли побачив, що гро-шей нема, повів нову гру... Зараз я все пам'ятаю і розумію. *(Плаче.)* Ти ніколи не любив мене і не був мені вірний... Ніколи!..

І в а н о в. Саро, це брехня!.. Кажи, що хочеш, але не ображай мене брехнею...

А н н а П е т р і в н а. Безчесна, низька людина... Ти ви-нен Лебедєву і тепер, щоб уникнути сплати боргу, хочеш запаморочити голову його дочці, обдурити її так само, як мене. Хіба не правда?

І в а н о в *(задихаючись)*. Замовчи, ради бога! Я за себе не ручуся... Мене душить гнів, і я... я можу образити тебе...

А н н а П е т р і в н а. Завжди ти нахабно обдурював, і не мене одну... Всі безчесні вчинки звалював ти на Бор-кіна, але тепер я знаю — чії вони...

І в а н о в. Саро, замовчи, іди, а то в мене з язика зі-рветься слово! Мене так і пориває сказати тобі що-небудь жахливе, образливе... *(Кричить.)* Замовчи, жидівко!..

А н н а П е т р і в н а. Не замовчу... Надто довго ти об-дурював мене, щоб я могла мовчати...

І в а н о в. Так ти не замовчиш? *(Бореться з собою.)* Ради бога...

А н н а П е т р і в н а. Тепер іди і обдурюй Лебедєву...

І в а н о в. Так знай же, що ти... скоро помреш... Мені лікар сказав, що ти скоро помреш...

А н н а П е т р і в н а *(сідає, ослабим голосом)*. Коли він сказав? *(Пауза.)*

І в а н о в *(хапаючи себе за голову)*. Як я винен! Боже, як я винен! *(Ридає.)*

З а в і с а

Між третьою і четвертою діями минає близько року.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

I

Одна з віталень в будинку Лебедевих. Спереду арка, яка відокремлює вітальню від зали, праворуч і ліворуч — двері. Старовинна бронза, фамільні портрети. Святкове оздоблення. Піаніно, на ньому скрипка, тут же стоїть віолончель.— Протягом всієї дії по залі ходять гості, одягнені по-бальному.

Львов (входить, дивиться на годинник). П'ята година. Певно, зараз почнеться благословення... Благословлять і повезуть вінчати. Ось воно торжество доброчесності і правди! Сару не пощастило пограбувати, замучив її в труну поклав, тепер знайшов іншу. Буде й перед цією лицемірити, поки не пограбує її і, пограбувавши, не покладе туди ж, де лежить бідна Сара. Стара, глитайська історія... (Пауза.) На сьомому небі від щастя, прекрасно проживе до глибокої старості і помре з спокійною совістю. Ні, я виведу тебе на чисту воду! Коли я зірву з тебе прокляту маску і коли всі довідаються, що ти за птах, ти полетиш в мене з сьомого неба сторч головою в таку яму, з якої не витягне тебе сама нечиста сила! Я чесна людина, моя справа втрутитись і відкрити очі сліпим. Виконаю свій обов'язок і завтра ж геть з цього проклятого повіту! (Задумується.) Але що зробити? Порозумітися з Лебедевим — марна праця. Викликати на дуель? Зчинити скандал? Боже мій, я хвилююсь, як хлопчисько, і зовсім втратив здатність міркувати. Що робити? Дуель?

II

Косих (входить, радісно до Львова). Вчора оголосив маленький шлем на трєфах, а взяв великий. Тільки знову отой Барабанов мені всю музику зіпсував! Граємо. Я кажу без козирів. Він пас. Два трєфи. Він пас. Я два бубни... три трєфи... і уявіть, можете собі уявити: я оголошую шлем, а він не показує туза. Показав би він, мерзотник, туза, я оголосив би великий шлем на безкозирях...

Львов. Пробачте, я в карти не граю, і тому не можу поділити вашого захоплення. Скоро благословення?

Косих. Певно, скоро. Зюзюшку до притомності приводять. Несамовито кричить, посагу шкода.

Львов. А не дочки?

Косих. Посагу. Та й прикро. Одружитись, значить, боргу не заплатить. Зятеві векселі не протестуєш.

III

Бабакіна (виряджена, поважно проходить через сцену повз Львова і Косих; останній пирскає в кулак; вона оглядається). Безглуздо!

Косих торкається до її талії і регоче.

Бабакіна. Мужик! (Виходить.)

Косих (регоче). Зовсім з глузду з'їхала жінка! Поки в сіятельство не лізла — була жінка, як жінка, а тепер приступу нема. (Передражнює.) Мужик!

Львов (хвилюючись). Слухайте, скажіть мені щиро: якої ви думки про Іванова?

Косих. Нічого не вартий. Не грає, а партачить. Торік, у піст, був такий випадок. Сідаємо ми грати: я, граф, Боркін і він. Я здаю...

Львов (перебиваючи). Хороша він людина?

Косих. Він? Жиган-мужчина! Пройда, крізь вогонь і воду пройшов. Він і граф — п'ятак пара. Нюхом чують, де що погано лежить. На жидівці нарвався, з'їв гриба, а тепер до Зюзюшких скринь добирається. Об заклад б'юся, будь я тричі анафема, якщо через рік він Зюзюшку по світу не пустить. Він — Зюзюшку, а граф — Бабакіну. Заберуть грошики і будуть жити-поживати та добра наживати. Лікарю, чого це ви сьогодні такий блідий? На вас лиця нема.

Львов. Нічого, це так. Випив вчора зайве.

IV

Лебедев (входячи з Сашею). Тут поговоримо. (До Львова і Косих.) Ідіть, зулуси, в залу до панночок. Нам по секрету поговорити треба.

Косих (проходячи повз Сашу, захоплено ляскає пальцями). Картина! Козирна дама!

Лебедев. Проходь, печерна людино, проходь!

Львов і Косих виходять.

Лебедев. Сідай, Шурочко, ось так... (Сідає і оглядається.) Слухай уважно і з належним благоговінням. Справа ось в чому: твоя мати наказала мені передати тобі таке... Розумієш? Я не від себе говоритиму, а мати наказала.

Саша. Тату, коротше!

Лебедєв. Тобі на посаг призначається п'ятнадцять тисяч карбованців сріблом... От... Дивись, щоб потім розмов не було! Стривай, помовч! Це тільки квітки, а будуть ще ягідки. Посагу тобі призначено п'ятнадцять тисяч, але, беручи до уваги, що Микола Олексійович винен твоїй матері дев'ять тисяч, з твого посагу віднімається... Ну, а потім, крім того...

Саша. Навіщо ти мені це говориш?

Лебедєв. Мати наказала!

Саша. Дай мені спокій! Якби ти хоч трохи поважав мене і себе, то не дозволяв би собі говорити зо мною так. Не треба мені вашого посагу! Я не просила і не прошу!

Лебедєв. За віщо ж ти на мене накинулася? У Голя два пацюки спочатку понюхали, а потім вже пішли, а ти, емансипé, не понюхавши, накинулася.

Саша. Дайте мені спокій, не ображайте мого слуху своїми копійчаними розрахунками.

Лебедєв (*спалахнувши*). Тьху! Всі ви те зробите, що я себе ножем штрикну або людину заріжу! Та цілий день ревма реве, туркоче, пиляє, копійки рахує, а оця, розумна, гуманна, чорт візьми, емансипована, не може зрозуміти рідного батька! Я ображаю слух! Таж раніше, ніж прийти сюди ображати твій слух, мене там (*показує на двері*) на шматки різали, четвертували. Не може вона зрозуміти! Голову запаморочили і з пантелику збили... Ну вас! (*Іде до дверей і зупиняється.*) Не подобається мені, все мені у вас не подобається!

Саша. Що тобі не подобається?

Лебедєв. Все мені не подобається! Всел!

Саша. Що все?

Лебедєв. Так ось я розсядусь перед тобою і почну розповідати. Нічого мені не подобається, а на весілля твоє я й дивитись не хочу! (*Підходить до Саші і ласкаво.*) Ти мене пробач, Шурочко, можливо, твоє весілля розумне, чесне, піднесене, з принципами, але щось в ньому не те, не те! Не схоже воно на інші весілля. Ти — молода, свіжа, чиста, як скельце, вродлива, а він — удівець, потріпався, обносився. І не розумію я його, бог з ним. (*Цілує дочку.*) Шурочко, пробач, але щось тут не так. Надто вже багато люди теревенять. Якось так у нього ота Сара померла, потім якось раптом чомусь з тобою одружитись захотів... (*Жваво.*) А втім, я баба, баба. Обабився, як старий кринолін. Не слухай мене. Нікого, себе тільки слухай.

Саша. Тату, я й сама відчуваю, що не те... Не те, не те, не те. Коли б ти знав, як мені тяжко! Нестерпно! Мені незручно і страшно признатися в цьому. Тату, голубчику, ти мене підбадьор, ради бога... навчи, що робити.

Лебедев. Що таке? Що?

Саша. Так страшно, як ніколи не було! (Оглядається.) Мені здається, що я його не розумію і ніколи не зрозумію. За весь час, поки я його наречена, він жодного разу не посміхнувся, жодного разу не глянув мені просто у вічі. Вічні скарги, каяття в чомусь, натяки на якусь провину, тремтіння... Я стомилась. Бувають навіть хвилини, коли мені здається, що я... я його кохаю не так сильно, як треба. А коли він приїжджає до нас чи говорить зо мною, мені стає скучно. Що це все означає, таточку? Страшно!

Лебедев. Голубонько моя, дитино моя єдина, послухай старого батька. Відмов йому!

Саша (злякано). Що ти, що ти!

Лебедев. Справді, Шурочко. Скандал буде, весь повіт плестиме, але ж краще пережити скандал, ніж губити себе на все життя.

Саша. Не кажи, не кажи, тату! І слухати не хочу. Треба боротися з сумними думками. Він добра, нещасна людина, яку не зрозуміли; я буду його любити, зрозумію, зведу його на ноги. Я виконаю своє завдання. Вирішено!

Лебедев. Не завдання це, а психопатія.

Саша. Досить! Я покаялась тобі, в чому не хотіла признаватись навіть самій собі. Нікому не кажи. Забудьмо.

Лебедев. Нічого я не розумію. Чи я отупів від старості, чи всі ви надто вже розумні стали, а тільки я, хоч заріжете, нічого не розумію.

V

Шабельський (входячи). Чорт би забрав усіх і мене в тому числі! Обурливо!

Лебедев. Чого тобі?

Шабельський. Ні, серйозно, треба будь-що зробити собі якесь паскудство, підлість, щоб не тільки мені, але й всім гидко стало. І я зроблю. Слово честі! Я вже сказав Боркіну, щоб він оголосив мене сьогодні нареченим. (Сміється.) Всі підлі, і я буду підлим.

Лебедев. Набрид ти мені! Слухай, Матвію, добазикаєшся ти до того, що тебе, пробач на слові, до жовтого дому відвезуть.

Шабельський. А чим жовтий дім гірший за перший-ліпший білий чи червоний дім? Зроби ласку, хоч зараз мене туди вези. Зроби ласку. Всі підленькі, маленькі, нікчемні, бездарні, сам я собі остогид, не вірю жодному своєму слову...

Лебедев. Знаєш що, брат? Візьми в рот клоччя, запали і дихай на людей. Або ще краще: візьми свою шапку і їдь додому. Тут весілля, всі розважаються, а ти кра-кра, як ворона. Так, справді...

Шабельський схиляється до піаніно і ридає.

Лебедев. Лишенько!.. Матвію!.. граф!.. Що з тобою? Матюшо, рідний мій... ангел мій... Я образив тебе? Ну, пробач мене, старого собаку... Пробач п'яницю... Води випий...

Шабельський. Не треба. *(Підводить голову.)*

Лебедев. Чого ти плачеш?

Шабельський. Нічого, так...

Лебедев. Ні, Матюшо, не бреши... чого? З якої причини?

Шабельський. Глянув я зараз на цю віолончель і... жидівочку згадав...

Лебедев. Ова, знайшов коли згадувати! Царство їй небесне, вічний спокій, а згадувати не час...

Шабельський. Ми з нею дуети грали... Чудова, прекрасна жінка!

Саша ридає.

Лебедев. Ти ще чого? Годі тобі! Господи, ревуть обоє, а я... я... Хоч ідуть звідси, гості побачать!

Шабельський. Пашо, коли сонце світить, то й на кладовищі весело. Коли є надія, то й на старості добре. А в мене жодної надії, жодної!

Лебедев. Так, справді тобі поганенько... Ні дітей в тебе, ні грошей, ні занять... Ну, та що робити? *(До Саші.)* А ти чого?

Шабельський. Пашо, дай мені грошей. На тому світі ми поквитаємось. Я з'їжджу до Парижа, подивлюсь на могилу моєї дружини. У своєму житті я багато давав, роздав половину свого майна, а тому маю право просити. До того ж прошу я в друга...

Лебедев *(роззублено)*. Голубчику, в мене жодної копійки! А втім, добре, добре! Тобто я не обіцяю, а, розумієш... прекрасно, прекрасно! *(Вбік.)* Замучили!

VI

Бабакіна (входить). Де ж мій кавалер? Граф, як ви смієте залишати мене одну? У, противний! (Б'є графа в'ялом по руці.)

Шабельський (з огидою). Дайте мені спокій! Я вас ненавиджу!

Бабакіна (стороніло). Що?.. Га?..

Шабельський. Ідіть геть!

Бабакіна (падає в крісло). Ах! (Плаче).

Зинаїда Савівна (входить, плачучи). Там хтось приїхав... Здається, женихів шафер. Благословляти час... (Ридає.)

Саша (благально). Мамо!

Лебедев. Ну, всі заревли! Квартет! Та годі вам вологу розпускати! Матвію!.. Марфо Єгорівно!.. Адже так і я... я заплачу... (Плаче.) Господи!

Зинаїда Савівна. Якщо тобі мати не потрібна, якщо не хочеш слухатись... то зроблю тобі таку втіху, благословляю...

Входить Іванов; на ньому фрак і рукавички.

VII

Лебедев. Цього ще неvistачало! Що таке?

Саша. Чого ти?

Іванов. Пробачте, панове, дозвольте мені поговорити з Сашею віч-на-віч.

Лебедев. Це не гоже, щоб перед вінцем до нареченої приїжджати! Тобі час їхати до церкви!

Іванов. Пашо, я прошу...

Лебедев знизує плечима; він, Зинаїда Савівна, граф і Бабакіна виходять.

VIII

Саша (суворо). Що тобі треба?

Іванов. Мене душить злість, але я можу говорити спокійно. Слухай. Зараз я одягався до вінця, глянув на себе в дзеркало, а в мене на скронях сивина. Шуро, не треба! Поки ще є час, треба припинити цю безглузду комедію... Ти молода, чиста, у тебе попереду життя, а...

Саша. Все це не нове, чула я вже тисячу разів, і мені обридло! Ідь до церкви, не затримуй людей.

І в а н о в. Я зараз поїду додому, а ти скажи своїм, що весілля не буде. Поясни їм як-небудь. Час схаменутись. Пограв я Гамлета, а ти піднесену дівицю — і доволі з нас.

С а ш а (спалахнувши). Що це за тон? Я не слухаю.

І в а н о в. А я кажу і казати му.

С а ш а. Ти навіщо приїхав? Твоє ниття переходить в знущання.

І в а н о в. Ні, я вже не нию! Знущання? Так, я знущаюсь. І коли б можна було знущатись над собою в тисячу разів сильніше і примусити реготати весь світ, то я б це зробив! Глянув я на себе у дзеркало — і в моєму сумлінні наче ядро лопнуло! Я посміявся з себе і від сорому трохи не збожеволів. (Сміється.) Меланхолія! Благородна туга! Несвідома скорбота! Ще неvistачає, щоб я вірші писав. Нити, співати Лазаря, наганяти нудьгу на людей, усвідомлювати, що енергія життя втрачена назавжди, що я заіржавів, віджив своє, що я піддався легкодухості і по вуха загруз у цій мерзотній меланхолії,— усвідомлювати це, коли сонце яскраво світить, коли навіть мураха тягне свій тягар і задоволена собою,— ні, дякую красенько! Бачити, як одні вважають тебе за шарлатана, другі жаліють, треті простягають руку допомоги, четверті,— що найгірше,— з благоговінням прислухаються до твоїх зітхань, дивляться на тебе, як на другого Магомета, і чекають, що ти от-от оголосиш їм нову релігію... Ні, слава богу, в мене ще є гордість і совість! Їхав я сюди, сміявся з себе, і мені здавалося, що з мене сміються птахи, сміються дерева...

С а ш а. Це не злість, а божевілля!

І в а н о в. Ти гадаєш? Ні, я не божевільний. Тепер я бачу все в справжньому світлі, і мої мислі такі ж чисті, як твоя совість. Ми кохаємо одне одного, але весілля нашому не бути! Я сам можу казатись і киснути скільки мені завгодно, але я не маю права губити інших! Своїм ниттям я отруїв дружині останній рік її життя. Поки ти моя наречена, ти розучилась сміятися і постаріла на п'ять років. Твій батько, для якого було все ясно в житті, через мене перестав розуміти людей. Чи їду я на з'їзд, в гості, на полювання, куди не піду, всюди вношу з собою нудьгу, сум, невдоволення. Стій, не перебивай! Я різкий, лютий, але, пробач, злоба душить мене, і інакше говорити я не можу. Ніколи я не брехав, не клепав на життя, але, ставши буркуном, я мимоволі, сам того не помічаючи, клепаю на нього, ремствую на долю, бідкаюсь, і кожен, слухаючи мене,

переймається огидою до життя і також починає зводити наклеп. А який тон! Начебто я роблю ласку природі, що живу. Та чорт мене візьми!

Саша. Стривай... З того, що ти зараз сказав, виходить, що ниття тобі обридло і що час почати нове життя!.. І прекрасно!..

Іванов. Нічого я прекрасного не бачу. І яке там нове життя? Я загинув безповоротно! Час нам обом зрозуміти це. Нове життя!

Саша. Миколо, схаменись! З чого видно, що ти загинув? Що за цинізм такий? Ні, не хочу ні говорити, ні слухати... Ідь до церкви!

Іванов. Загинув!

Саша. Не кричи так, гості почують!

Іванов. Якщо недурна, освічена і здорова людина без будь-якої причини почала співати Лазаря і покотилась вниз по похилій площині, то вона котиться вже без упину, і нема їй рятунку! Ну, де мій рятунок? У чому? Пити я не можу — голова болить від горілки; поганих віршів писати не вмю; молитися на свої душевні лінощі і бачити в них щось превиспрене — не можу. Лінощі і є лінощі, слабкість є слабкість, — інших назв у мене нема. Загинув, загинув — і розмов бути не може! (Оглядається.) Нам можуть перешкодити. Слухай. Якщо ти мене кохаєш, то допоможи мені. Цю ж мить, негайно відмовся від мене! Швидше...

Саша. Ох, Миколо, коли б ти знав, як ти мене стомив! Як змучив ти мою душу! Добра, розумна людино, розсуди: ну, чи можна задавати такі задачі? Що ні день, то задача, одна важча за іншу... Хотіла я діяльного кохання, але ж це мученицьке кохання!

Іванов. А коли ти станеш моєю дружиною, задачі будуть ще складніші. Відмовся ж! Зрозумій: в тобі говорить не кохання, а впертість чесної натури. Ти поставила собі за мету будь-що воскресити в мені людину, врятувати, тобі лестило, що ти робиш подвиг... Тепер ти ладна відступити назад, але тобі заважає невірне почуття. Зрозумій!

Саша. Яка в тебе дивна, дика логіка! Ну, чи можу я від тебе відмовитись? Як я відмовлюсь? У тебе ні матері, ні сестри, ні друзів... Ти розорений, маєток твій розтягли, на тебе всюди зводять наклепи...

Іванов. Безглуздо я зробив, що сюди приїхав. Мені треба було б зробити так, як я хотів...

Входить Лебедєв.

С а ш а (біжить назустріч батькові). Тату, ради бога, прибїг він сюди, мов скажений, і мучить мене! Вимагає, щоб я відмовилась від нього, не хоче губити мене. Скажи йому, що я не хочу його великодушності! Я знаю, що рсблю.

Лебедеєв. Нічого не розумію... Яка великодушність?

І в а н о в. Весілля не буде!

С а ш а. Буде! Тату, скажи йому, що весілля буде!

Лебедеєв. Стривай, стривай!.. Чому ж ти не хочеш, щоб було весілля?

І в а н о в. Я пояснив їй чому, але вона не хоче розуміти.

Лебедеєв. Ні, ти не їй, а мені поясни, та так поясни, щоб я зрозумів! Ох! Миколо Олексійовичу! Бог тобі суддя! Стільки ти напустив туману в наше життя, що я начебто в кунсткамері живу: дивлюсь і нічого в тямки не візьму... Просто кара якась... Ну, що мені накажеш, старикові, з тобою робити? На дуель тебе викликати, чи що?

І в а н о в. Ніякої дуелі не треба. Треба мати тільки голову на плечах і розуміти рідну мову.

С а ш а (ходить схвильована по сцені). Це жахливо, жахливо! Просто наче дитина!

Лебедеєв. Лишається тільки руками розвести і більш нічого. Послухай, Миколо! По-твоему, все це в тебе розумно, тонко, за всіма правилами психології, а, по-моему, це скандал і нещастя. Вислухай мене, старого, востанне! Ось що я тобі скажу: заспокой свій розум! Дивись на речі просто, як всі дивляться! На цьому світі все просто. Стеля біла, чоботи чорні, цукор солодкий. Ти Сашу кохаєш, вона тебе кохає. Якщо кохаєш — залишайся, не кохаєш — іди, в претензії не будемо. Адже це так просто! Обое ви здорові, розумні, моральні і ситі, слава богу, і одягнені... Чого ж тобі ще треба? Грошей нема? Велике діло! Не в грошах щастя... Звичайно, я розумію... маєток у тебе заставлений, процентів нічим платити, але я — батько, я розумію... Мати, як хоче, бог з нею; не дає грошей — не треба. Шурка каже, що не нуждается в посагу. Принципи, Шопенгауер... Все це дурниці... Є в мене в банку завітні десять тисяч. (Оглядається.) Про них у домі жодна собака не знає... Бабчині... Це вам обом... Беріть, тільки умова дорожча за гроші: Матвієві дайте тисячі з дві...

В залі збираються гості.

Іванов. Пашо, розмови ні до чого. Я роблю так, як наказує мені моя совість.

Саша. І я роблю так, як наказує мені моя совість. Можеш говорити, що завгодно, я тебе не відпущу. Підупокличу маму. (*Виходить*).

Х

Лебедев. Нічого не розумію...

Іванов. Слухай, бідолахо... Пояснювати тобі, хто я — чесний чи підлий, здоровий чи психопат, я не буду. Тобі не втлумачиш. Був я молодим, гарячим, щирим, недурним; любив, ненавидів і вірив не так, як усі, працював і сподівався за десятьох, воював з вітряками, бився лобом об стіни; не розраховувавши своїх сил, не розмірковуючи, не знаючи життя, я взяв на себе тягар, від якого відразу захрустіла спина і потягнулись жили; я квапився витратити себе на одну лише молодість, п'янів, збуджувався, працював; не знав міри. І скажи: чи можна було інакше? Адже нас обмаль, а роботи багато, багато! Боже, як багато! І ось як жорстоко віддячує мені життя, з яким я борюся! Надірвався я! В тридцять років вже похмілля, я старий, я вже одягнув халат. З важкою головою, з лінивою душею, стомлений, надірваний, надломлений, без віри, без любові, без мети, як тінь, тиняюсь я серед людей і не знаю: хто я, навіщо живу, чого хочу? І мені вже здається, що любов — дурниця, ласки нудотні, що в роботі нема сенсу, що пісня і палкі промови пошлі й старі. І всюди я вношу з собою нудьгу, холодну скуку, невдоволення, огиду до життя... Загинув безповоротно! Перед тобою стоїть людина, в тридцять п'ять років уже стомлена, розчарована, розчавлена своїми жалюгідними подвигами; вона згоряє від сорому, знущується із своєї слабості... О, як обурюється в мені гордість, яка душить мене лють! (*Похигучись*.) Ох, як я замучив себе! Навіть хитаюсь... Ослаб я. Де Матвій? Нехай він відвезе мене додому.

Голоси в залі. Женихів шафер приїхав!

ХІ

Шабельський (*входячи*). В чужому, поношеному фраку... без рукавичок... і скільки за це глузливих поглядів, дурних дотепів, пошлких посмішок... Огидні люди!

Боркін (*швидко входить з букетом; він у фрак, з шаферською квіткою*). Уф! Де ж він? (*До Іванова*.) Вас у церкві давно чекають, а ви тут філософію розводите. От комік! Йй-богу, комік! Адже вам треба не з нареченою їхати, а окремо зі мною, за нареченою ж я приїду з церкви. Невже ви навіть цього не розумієте? Справді, комік!

Львов (*входить, до Іванова*). А ви тут? (*Голосно*.) Миколо Олексійовичу Іванов, оголошую привселюдно, що ви негідник!

Іванов (*холодно*). Уклінно дякую.

Загальне збентеження.

Боркін (*до Львова*). Шановний пане, це низько! Я викликаю вас на дуель!

Львов. Пане Боркін, я вважаю для себе принизливим не тільки битись, але навіть розмовляти з вами! А пан Іванов може вимагати сатисфакції, коли йому завгодно.

Шабельський. Шановний пане, я б'юся з вами!..

Саша (*до Львова*). За що? За що ви його образили? Панове, дозвольте, нехай він мені скаже: за що?

Львов. Олександро Павлівно, я ображав не голо- слівно. Я прийшов сюди, як чесна людина, щоб розкрити вам очі, і прошу вас вислухати мене.

Саша. Що ви можете сказати? Що ви чесна людина? Це весь світ знає! Ви краще скажіть мені по чистій совісті: розумієте ви себе чи ні? Ввійшли ви зараз сюди, як чесна людина, і завдали йому страшної образи, яка трохи не вбила мене; раніше, коли ви переслідували його, як тінь, і заважали йому жити, ви були певні, що виконуєте свій обов'язок, що ви чесна людина. Ви втручалися в його особисте життя, лихословили і судили його; де тільки можна було, закидали мене і всіх знайомих анонімними листами,— і весь час ви думали, що ви чесна людина. Думаючи, що це чесно, ви, лікарю, не щадили навіть його хворої дружини і не давали їй спокою своїми підозрами. І яке б насильство, яку жорстоку підлість ви не зробили, вам все б здавалося, що ви надзвичайно чесна і передова людина!

Іванов (*сміючись*). Не весілля, а парламент! Браво, браво!..

Саша (*до Львова*). От тепер і подумайте: розумієте ви себе, чи ні? Тупі, безсердечні люди! (*Бере Іванова за руку*.) Ходімо звідси, Миколо! Тату, ходімо!

І в а н о в. Куди там підемо? Стривай, я зараз все це скінчу! Прокинулася в мені молодість, заговорив колишній Іванов! *(Виймає револьвер)*.

С а ш а *(скрикує)*. Я знаю, що він хоче зробити! Микола, бога ради!

І в а н о в. Довго котився вниз по схилу, тепер стій! Пора і честь знати! Відійдіть! Дякую, Сашо!

С а ш а *(кричить)*. Микола, бога ради! Спиніть!

І в а н о в. Облиште мене! *(Відбігає вбік і застрілюється.)*

З а в і с а

1887—1889

ВЕДМІДЬ

Жарт на одну дію.

Присвячено М. М. Соловцову.

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Олена Іванівна Попова, вдовичка з ямочками на щоках, поміщиця.

Григорій Степанович Смирнов, нестарий поміщик.

Лука, лакей Попової, дідок.

Вітальня в садибі Попової.

I

Попова в глибокому траурі, не відриває очей від фотографічної картки, і Лука.

Лука. Недобре, пані!.. Занапащаєте ви себе тільки.. Покоївка і кухарка пішли по ягоди, всяке створіння радіє, навіть кіт, і той свою втіху розуміє й по двору гуляє, пташок ловить, а ви цілісінький день сидите в кімнаті, немов у монастирі, і ніякої втіхи. А так, справді! Мабуть, уже рік минув, як ви з дому не виходите!..

Попова. І не вийду ніколи... Навіщо? Життя моє вже скінчене. Він лежить у могилі, я поховала себе в чотирьох стінах... Ми обое померли.

Лука. Ну, от! І не слухав би, справді. Микола Михайлович померли, так тому й бути, божа воля, царство їм

небесне... Погорювали — і досить, треба й честь знати. Не цілий же вік плакати і траур носити. У мене теж свого часу стара померла... Що ж? Погорював, поплакав з місяць, і досить з неї, а якщо цілий вік Лазаря співати, то й стара того не варта. (Зітхає.) Сусідів усіх позабували... І самі не їздите, і приймати не дозволяєте. Живемо, пробачте, як павуки,— світу білого не бачимо. Ліврею миші з'їли... Якби ж добрих людей не було, а то ж безліч панів у повіті... В Риблові полк стоїть, то офіцери — як ті цукерки, не надивися! А в таборах що не п'ятниця, то й бал, і майже кожного дня військова оркестра музику грає... Ех, пані-матінко! Молода, вродлива, кров з молоком,— тільки й жити б собі на втіху... Красу ж не навіки дано! Мине років з десять, самі захочете павою пройтися та панам офіцерам очі засліпити, а воно й пізно буде.

Попова (рішуче). Я прошу тебе ніколи не говорити мені про це! Ти знаєш, відтоді, як помер Микола Михайлович, життя втратило для мене всяку ціну. Тобі здається, що я жива, але це тільки здається! Я заприсяглася до самої могили не скидати цього трауру й не бачити світу... Чуєш? Хай тінь його бачить, як я кохаю його... Так, я знаю, для тебе не таємниця, він часто бував несправедливий до мене, жорстокий і... і навіть зрадливий, але я буду вірна до могили і доведу йому, як я вмю кохати. Там, по той бік гробу, він побачить мене такою самою, якою була я до його смерті...

Лука. Ніж оце казати, пішли б краще по саду погуляти або звеліли б запрягти Тобі чи Великана і до сусідів у гості...

Попова. Ах!.. (Плаче.)

Лука. Пані!.. Матінко!.. Чого це ви? Христос з вами!

Попова. Він так любив Тобі! Він завжди їздив ним до Корчагіних і Власових. Як він чудово правив! Скільки грації було в його постаті, коли він з усієї сили натягав віжки! Пам'ятаєш? Тобі, Тобі! Накажи дати йому сьогодні зайву восьмушку вівса.

Лука. Слухаю!

Різкий дзвінок.

Попова (здрігається). Хто це? Скажи, що я нікого не приймаю!

Лука. Слухаю! (Виходить.)

II

Попова сама.

Попова (*дивлячись на фотографію*). Ти побачиш, Nicolas, як я вмію любити і прощати... Любов моя згасне разом зі мною, коли перестане битися моє бідне серце. (*Сміється, крізь сльози.*) І тобі не совісно? Я цяця, вірна дружинонька, замкнула себе на замок і буду вірна тобі до могили, а ти... і тобі не совісно, карапузику? Зраджував, сварився, на цілі тижні лишав мене саму...

III

Попова і Лука.

Лука (*входить, стривожено*). Пані, там хтось питає вас. Хоче бачити...

Попова. Але ж ти сказав, що я від дня смерті чоловіка нікого не приймаю?

Лука. Сказав, та він і слухати не хоче, каже, що дуже потрібно.

Попова. Я не прий-ма-ю!

Лука. Я йому казав, та... дідько якийсь... лається і просто в кімнату преться... вже в їдальні стоїть...

Попова (*роздратовано*). Гаразд, запроси... Які нечеми!

Лука виходить

Попова. Які важкі ці люди! Чого їм треба від мене? Навіщо їм порушувати мій спокій? (*Зітхає.*) Ні, мабуть, вже й справді доведеться піти в монастир... (*Задумується.*) Так, у монастир...

IV

Попова, Лука і Смирнов.

Смирнов (*входячи, до Луки*). Бовдур, любиш багато балакати... Осел! (*Побачивши Попову, з ідністю.*) Пані, маю честь відрекомендуватися: відставний поручик артилерії, землевласник Григорій Степанович Смирнов! Змушений турбувати вас у дуже важливій справі...

Попова (*не подаючи руки*). Чого ви хочете?

Смирнов. Ваш покійний чоловік, з яким я мав честь бути знайомим, завинив мені по двох векселях тисячу дві-

сті карбованців. А що завтра я маю платити проценти в земельний банк, то я просив би вас, пані, сплатити мені гроші сьогодні ж.

Попова. Тисяча двісті... А за що мій чоловік завинив вам?

Смирнов. Він купував у мене овес.

Попова (зітхаючи, до Луки). То ти ж, Луко, не забудь сказати, щоб дали Тобі зайву восьмушку вівса. (Лука виходить. До Смирнова.) Якщо Микола Михайлович завинив вам, то, само собою розуміється, я сплачу; але, пробачте, будь ласка, в мене сьогодні нема вільних грошей. Післязавтра повернется з міста мій прикажчик, і я накажу йому сплатити вам, щó слід, а поки що я не можу виконати вашого бажання... До того ж, сьогодні минуло рівно сім місяців, як помер мій чоловік, і в мене тепер такий настрій, що я зовсім не маю охоти братися до грошових справ.

Смирнов. А в мене тепер такий настрій, що, коли я завтра не заплачу процентів, то змушений буду вилетіти в трубу догори ногами. У мене опишуть маєток!

Попова. Післязавтра ви одержите ваші гроші.

Смирнов. Мені потрібні гроші не післязавтра, а сьогодні.

Попова. Пробачте, сьогодні я не можу сплатити вам.

Смирнов. А я не можу чекати до післязавтра.

Попова. Щó ж робити, коли в мене зараз нема!

Смирнов. Виходить, не можете сплатити?

Попова. Не можу...

Смирнов. Гм!.. Це ваше останнє слово?

Попова. Так, останнє.

Смирнов. Останнє? Цілком?

Попова. Цілком.

Смирнов. Дуже вдячний. Так і запишемо. (Знижує плечима.) А ще хочуть, щоб я був спокійний! Зустрічається оце мені по дорозі акцизний і питає: «чого ви все сердитесь, Григорію Степановичу?» Та пробачте, як же мені не сердитися? Потрібні мені дозарізу гроші... Виїхав я ще вчора вдосвіта, об'їздив усіх своїх боржників, і хоч би один з них сплатив свій борг! Змучився, як собака, ночував казна-де,— в жидівській корчмі біля горілчаного барила... Нарешті приїжджаю сюди, за 70 верст від дому, сподіваюсь одержати, а мене частують «настроєм»! Як же мені не сердитися?

Попова. Я, здається, ясно сказала: прикажчик повернеться з міста, тоді й одержите.

Смирнов. Я прийшов не до прикажчика, а до вас! На якого дідька, вибачте на слові, здався мені ваш прикажчик!

Попова. Пробачте, шановний добродію, я не звикла до цих дивних висловів, до такого тону. Я вас більше не слухаю. *(Швидко виходить.)*

V

Смирнов сам.

Смирнов. Скажіть, будь ласка! Настрій... Сім місяців тому чоловік помер! Та мені треба ж платити проценти, чи ні? Я вас питаю: треба платити проценти, чи ні? Ну, у вас чоловік помер, настрої там і всякі штуки... прикажчик кудись поїхав, чорт би його забрав, а мені щоб скажете робити? Полетіти від своїх кредиторів на повітряній кулі, чи що? Чи розбігтися й торохнутись головою об стіну? Приїжджаю до Груздьова — дома нема, Ярошевич сховався, з Курициним посварився на смерть і мало був його у вікно не викинув, у Мазутова — холерина, в цієї — настрої. Жодна каналія не платить! А все через те, що я занадто їм потурав, що я тютхтій, ганчірка, баба! Занадто я з ними делікатний! Ну, заждіть же! Знатимете ви мене! Я не дозволю жартувати з собою, хай вам чорт! Залишусь і стовбичитиму тут, поки вона не сплатить! Брр!.. Який я лютий сьогодні, який я лютий! Від злості всі жижки трясуться і дух забило... Фу, боже мій, аж млосно стає! *(Кричить.)* Служник!

VI

Смирнов і Лука.

Лука *(входить)*. Чого вам?

Смирнов. Дай мені квасу або води!

Лука виходить.

Смирнов. Ні, яка логіка! Людині потрібні дозарізу гроші, хоч вішайся, а вона не платить, бо, бачите, не має охоти братися до грошових справ!.. Справжня жіноча, турнюрна логіка! Тому саме я ніколи не любив і не люблю го-

ворити з жінками. Мені легше сидіти на бочці з порохом, ніж говорити з жінкою. Брр!.. Аж мороз по шкірі дере — так розлютив мене цей шлейф! Досить мені хоч би здала побачити поетичне створіння, як у мене від злості в литках починаються судороги. Просто хоч гвалт кричи.

VII

Смирнов і Лука.

Лука (входить і подає воду). Пані хворі і не приймають.

Смирнов. Геть!

Лука виходить.

Смирнов. Хворі і не приймають! Не треба, не приймай... Я залишусь і сидітиму тут, поки не віддаси грошей. Тиждень будеш хвора, і я тиждень просиджу тут... Рік будеш хвора — і я рік... Я своє візьму, матінко! Мене не зворушиш трауром та ямочками на щоках... Знаємо ми ці ямочки! (Кричить у вікно.) Семене, розпрягай! Ми не скоро поїдемо! Я тут залишаюся! Скажеш там на конюшні, щоб вівса дали коням! Знову в тебе, йолопе, лівий припряжний заплутався у віжках! (Передражняє.) Нічого... Я тобі дам — нічого! (Відходить од вікна.) Погано... спека нестерпна, грошей ніхто не повертає, погано вночі спав, а тут ще цей траурний шлейф з настроєм... Голова болить... Горілки випити, або що? Мабуть, вип'ю. (Кричить.) Служник!

Лука (входить). Чого вам?

Смирнов. Дай чарку горілки!

Лука виходить.

Смирнов. Ух! (Сідає й оглядає себе.) Нема чого сказати, гарна фігура! Весь у пилюці, чоботи брудні, не вмитий, не чесаний, на жилетці солома... Панійка, чого доброго, мене за розбійника вважає. (Позіхає.) Трошки нечемно з'являться у вітальню в такому вигляді, ну, та нічого... я тут не гість, а кредитор, а для кредиторів костюм не передбачений...

Лука (входить і подає горілку). Багато ви дозволяєте собі, пане...

Смирнов (сердито). Що?

Лука. Я... я нічого... я власне...

Смирнов. З ким ти розмовляєш?! Замовчи!

Лука (набік). Причепився, дідько, на нашу голову...
Принесла нечиста...

Лука виходить.

Смирнов. Ах, який я лютий! Такий лютий, що, здається, весь світ стер би на порошок... Аж млосно стає...
(Кричить.) Служник!

VIII

Попова і Смирнов

Попова (входить, опустивши очі). Шановний пане, в своїй самотині я давно вже одвикла від людського голосу й не можу терпіти крику. Прошу вас дуже, не порушуйте мого спокою!

Смирнов. Сплатить мені гроші, і я поїду.

Попова. Я сказала вам людською мовою: грошей у мене вільних тепер нема, заждіть до післязавтра.

Смирнов. Я теж мав честь сказати вам людською мовою: гроші потрібні мені не післязавтра, а сьогодні. Якщо сьогодні ви мені не сплатите, то завтра я змушений буду повиситись.

Попова. Та що ж мені робити, коли в мене нема грошей? От дивно!

Смирнов. То ви зараз не сплатите? Ні?

Попова. Не можу...

Смирнов. В такому разі я залишаюся тут і сидітиму, поки не одержу... (Сідає.) Післязавтра сплатите? Прекрасно! Я до післязавтра просиджу отак-от. Ось так і сидітиму... (Схоплюється.) Я вас питаю: мені треба заплатити завтра проценти, чи ні?.. Може, ви думаете, що я жартую?

Попова. Шановний пане, прошу вас не кричати! Тут не конюшня!

Смирнов. Я вас не про конюшню питаю, а про те,— треба мені платити завтра проценти, чи ні?

Попова. Ви не вмієте поводитися в жіночому товаристві!

Смирнов. Ні, я вмію поводитися в жіночому товаристві!

Попова. Ні, не вмієте! Ви невихована, брутальна людина! Порядні люди не говорять так з жінками!

Смирнов. Ах, дивна річ! Як же накажете говорити з вами? По-французьки, чи що? (*Злоститься й сюсюкає.*) Мадам, же ву прі... який я щасливий, що ви не платите мені грошей... Ах, пардон, що потурбував вас! Така сьогодні чудова погода! І цей траур так личить вам! (*Розшаркується.*)

Попова. Не розумно і брутально.

Смирнов (*передражнює*). Не розумно і брутально! Я не вмію поводитися в жіночому товаристві! Пані, на своєму віку я бачив жінок значно більше, ніж ви горобців! Тричі я стрілявся на дуелі через жінок, дванадцять жінок я покинув, дев'ять покинули мене! Так! Був час, коли я клеїв дурня, миндальничав, медоточив, розсипався бісером, шаркав ногами... Кохав, страждав, зітхав до місяця, розкидав, танув, холонув... Кохав палко, шалено, на всякі манери, хай їм чорт, стрекотав, як сорока, про емансипацію, прожив на ніжному почутті половину майна, але тепер — щиро дякую! Тепер мене не обдурите! Досить! Очі чорнії та жагучії, червоні вустонька, ямочки на щоках, місяць, шепіт, боязке дихання — за все це, пані, я тепер і шеляга мідного не дам! Я не кажу про присутніх, але всі жінки, від малої до великої, кривляки, гримасниці, плетуки, ненависниці, брехухи до самих кісток, суєтні, дріб'язкові, безжальні, логіка обурлива, а щодо цієї штуки (*ляскає себе по лобі*), то, пробачте за одвертість, горобець будь-якому філософові в спідниці може дати десять очок наперед! Подивившись на яке-небудь поетичне створіння: серпанок, ефір, напівбогиня, мільйон захоплень, а заглянеш у душу — звичайнісінький крокодил! (*Хапається за спинку стільця, стілець тріщить і ламається.*) А найобурливіше те, що цей крокодил чомусь уявляє, що його шедевр, його привілей і монополія — ніжне почуття! Та хай йому чорт зовсім, повісьте мене ось на цьому цвяху догори ногами, — хіба жінка вміє кохати кого-небудь, крім болонок?.. В коханні вона вміє тільки пхивкати та рюмсати! Де мужчина страждає і жертвує, там усе її кохання виявляється тільки в тому, що вона крутить шлейфом і старається дужче схопити за ніс. Ви маєте нещастя бути жінкою, виходить, по собі самій знаєте жіночу натуру. Скажіть же мені по совісті: чи бачили ви на своєму віку жінку, яка була б щира, вірна і незрадлива? Не бачили! Вірні і незрадливі самі тільки старухи та потвори! Скоріше ви зустрінете рогату кішку чи білого вальдшнепа, ніж вірну жінку!

Попова. Дозвольте, хто ж, по-вашому, вірний і незрадливий у коханні? Чи не мужчина?

Смирнов. А так, мужчина!

Попова. Мужчина (*Злий сміх.*) Мужчина вірний і незрадливий у коханні! Скажіть, яка новина! (*З запалом.*) Та яке ви маєте право говорити це? Мужчини вірні і незрадливі! Коли на те пішло, то я вам скажу, що з усіх мужчин, яких я тільки знала і знаю, найкращим був мій покійний чоловік... Я любила його палко, всім своїм еством, як може любити тільки молода, розсудлива жінка; я віддала йому свою молодість, щастя, життя, своє майно, дихала ним, молилась на нього, як ідолопоклонниця, і... і — що ж? Цей найкращий з мужчин якнайбезсовісніше обдурював мене на кожному кроці! Після його смерті я знайшла в його столі повну шухляду любовних листів, а за життя — страшно згадати! — він лишав мене саму цілими тижнями, на моїх очах залицявся до інших жінок і зраджував мене, кидався моїми грішми, жартував з мого почуття... І, незважаючи на все це, я кохала його й була йому вірна... Мало того, він помер, а я все ще вірна йому й незрадлива. Я навіть поховала себе в чотирьох стінах і до самої могили не скину цього трауру...

Смирнов (*презирливий сміх*). Траур!.. Не розумію, за кого ви мене вважаєте? Наче я не знаю, для чого ви ходите в цьому чорному доміно і поховали себе в чотирьох стінах! Це б пак! Це так таємничо, поетично! Проїде повз садибу який-небудь юнкер чи куций поет, гляне на вікна й подумає: «Тут живе таємничка Тамара, яка з кохання до чоловіка поховала себе в чотирьох стінах». Знаємо ми ці штуки!

Попова (*спалахнувши*). Що? Як ви смієте говорити мені все це?

Смирнов. Ви поховали себе живцем, а проте ось не забули напудритись!

Попова. Та як ви смієте говорити зі мною так?

Смирнов. Не кричіть, будь ласка, я вам не прикажчик! Дозвольте мені називати речі справжніми їх іменами. Я не жінка і звик висловлювати свою думку прямо! Будь ласка, не кричіть!

Попова. Не я кричу, а ви кричите! Прошу вас, дайте мені спокій!

Смирнов. Сплатіть мені гроші, і я поїду.

Попова. Не дам я вам грошей!

Смирнов. Ні, дасте!

Попова. От на зло ж вам, ні копійки не одержите! Дайте мені спокій!

Смирнов. Я не маю приємності бути ні вашим чоловіком, ні женихом, а тому, будь ласка, не робіть мені сцен. (Сідає.) Я цього не люблю.

Попова (задихаючись від гніву). Ви сіли?

Смирнов. Сів.

Попова. Прошу вас піти звідси!

Смирнов. Віддайте гроші... (Про себе.) Ах, який я лютий! Який я лютий!

Попова. Я не бажаю розмовляти з нахабами! Будь ласка, забирайтесь геть! (Пауза.) Ви не підете? Ні?

Смирнов. Ні.

Попова. Ні?

Смирнов. Ні!

Попова. Ну, добре ж! (Дзвонить.)

ІХ

Ті самі і Лука.

Попова. Луко, виведи цього пана!

Лука (підходить до Смирнова). Пане, будь ласка, ідіть, коли кажуть! Нема чого тут...

Смирнов (схоплюючись). Замовч! З ким ти розмовляєш? Я з тебе салат зроблю!

Лука (хапається за серце). Ой лишенько!.. Угодники!.. (Падає в крісло.) Ох, недобре, недобре! Дух забило!

Попова. Де ж Даша? Дашо! (Кричить.) Дашо! Пелагее! Дашо! (Дзвонить.)

Лука. Ох! Усі по ягоди пішли... Нікого дома нема... Недобре! Води!

Попова. Прошу забиратися геть!

Смирнов. Чи не zvolите бути чемнішою?

Попова (стискаючи кулаки й тупаючи ногами). Ви мужик! Грубий ведмідь! Бурбон! Монстр!

Смирнов. Як? Що ви сказали?

Попова. Я сказала, що ви ведмідь, монстр!

Смирнов (наступаючи). Дозвольте, яке ж ви маєте право ображати мене?

Попова. Так, ображаю... ну, то що ж? Ви думаєте, я вас боюся?

Смирнов. А ви думаєте, що коли ви поетичне створіння, то маєте право ображати безкарно? Так? До бар'єра!

Лука. Ой лишенько!.. Угодники!.. Води!

Смирнов. Стріляйтесь!

Попова. Якщо у вас здорові кулаки і бичаче горло, то, думаєте, я боюся вас? Га? Бурбон ви отакий!

Смирнов. До бар'єра! Я нікому не дозволю ображати себе і не подивлюся на те, що ви жінка, ніжне створіння!

Попова (*намагаючись перекричати*). Ведмідь! Ведмідь! Ведмідь!

Смирнов. Пора, нарешті, відмовитися від забобону, що тільки самі чоловіки повинні розплачуватися за образи! Рівноправність, так рівноправність, хай їй чорт! До бар'єра!

Попова. Стріляйтесь хочете? Будь ласка!

Смирнов. Цю ж хвилину!

Попова. Цю ж хвилину! Після чоловіка лишилися пістолети... Я зараз принесу їх сюди... (*Квапливо йде і повертається.*) З якою насолодою я вліплю кулю у ваш мідний лоб! Чорт би вас узяв! (*Виходить.*)

Смирнов. Я підстрелю її, як курча! Я не хлопчисько, не сентиментальне щеня, для мене не існує ніжних створінь!

Лука. Батечку рідний!.. (*Стає навколішки.*) Зроби таку ласку, пожалій мене, старого, іди собі звідси!.. Налякав до смерті, та ще стріляйтесь збираєшся!

Смирнов (*не слухаючи його*). Стріляйтесь, ось це й є рівноправність, емансипація! Тут обидві статі рівні! Підстрелю її з принципу! Але яка жінка? (*Передражнює.*) «Чорт би вас узяв... вліплю кулю в мідний лоб...» Яка? Розчервонілася, очі блищать... Виклик прийняла! Слово честі, вперше в житті таку бачу...

Лука. Батечку, іди собі! Довіку богу за тебе молитимусь!

Смирнов. Оце — жінка! Ось це я розумію! Справжня жінка! Не кислятина, не розмазня, а вогонь, порох, ракета! Аж убивати жалко!

Лука (*плаче*). Батечку... рідний, іди собі!

Смирнов. Вона мені дуже подобається! Дуже! Хоч і ямочки на щоках, а подобається! Ладен навіть борг їй подарувати... і лють минула... Чудова жінка!

Попова (*входить з пістолами*). Ось вони, пістолети... Але перше, ніж будемо стрілятися, ви, будь ласка, покажіть мені, як треба стріляти... Я ні разу в житті не тримала в руках пістолета.

Лука. Спаси, господи, і помилуй... Піду садівника й кучера пошукаю... Звідки ця напасть узялася на нашу голову... (*Виходить.*)

Смирнов (*оглядаючи пістолети*). Бачите, є кілька сортів пістолетів... Є спеціально дуельні пістолети Мортімера, капсульні. А це у вас револьвери системи Сміт і Вессон, потрійної дії з екстрактором, центрального бою... Чудові пістолети! Ціна таким мінімум 90 карбованців за пару... Тримати револьвер треба ось так... (*Набик.*) Очі, очі! Вогонь, а не жінка!

Попова. Так?

Смирнов. Еге ж, так... Потім ви зводите курок... ось так прицілюєтесь... Голову трошки назад! Витягніть руку, як слід... Ось так... Потім ось цим пальцем натискуєте оцю штучку — та й усе!.. Тільки головне правило: не гарячитись і прицілюватися не поспішаючи... Старатися, щоб не здригнулася рука.

Попова. Гаразд... В кімнатах стрілятися незручно, ходімо в сад.

Смирнов. Ходімо. Тільки попереджаю, що я вистрілю в повітря.

Попова. Цього ще бракувало! Чому?

Смирнов. Тому що... тому що... Це моє діло, чому!

Попова. Ви злякалися? Так? А-а-а! Ні, пане, ви не крутіть! Будь ласка, ідіть за мною! Я не заспокоюся, поки не проб'ю вашого лоба... ось цього лоба, що його так ненавиджу! Злякались?

Смирнов. Так, злякався.

Попова. Брешете! Чому ви не хочете стрілятися?

Смирнов. Тому що... тому що ви... мені подобається.

Попова (*злий сміх*). Я йому подобаюсь! Він сміє говорити, що я йому подобаюсь! (*Показує на двері.*) Можете.

Смирнов (*мовчки кладе револьвер, бере кашкет і йде; біля дверей спиняється, з півхвилини обоє мовчки дивляться одне на одного; потім він говорить, нерішуче*

підходячи до Попової). Послухайте... Ви все ще сердитесь?.. Я теж, як чорт, розлючений, але, розумієте... як би це так висловитись... Діло в тому, що, бачите, такого роду історія, власне кажучи... (Кричить.) Ну, та хіба я винен, що ви мені подобаетесь? (Хапається за спинку стільця, стілець тріщить і ламається.) Чорт знає, які у вас ламкі меблі! Ви мені подобаетесь! Розумієте? Я... я майже закоханий!

Попова. Відійдіть від мене,— я вас ненавиджу!

Смирнов. Боже, яка жінка! Ніколи в житті не бачив нічого подібного! Пропав! Загинув! Потрапив у пастку, як миша!

Попова. Відійдіть геть, а то стрілятиму!

Смирнов. Стріляйте! Ви не можете зрозуміти, яке щастя вмерти під поглядами цих чудових очей, вмерти від револьвера, що його тримає ця маленька оксамитна ручка... Я збожеволів! Думайте й вирішуйте зараз, бо коли я вийду звідси, то вже ми більше ніколи не побачимось! Вирішуйте... Я дворянин, порядна людина, маю десять тисяч щорічного прибутку... влучаю кулею в підкинута копійку... маю чудових коней... Хочете бути моєю дружиною?

Попова (обурена, трясє револьвером). Стріляйтесь! До бар'єра!

Смирнов. Збожеволів... Нічого не розумію... (Кричить.) Служник, води!

Попова (кричить). До бар'єра!

Смирнов. Збожеволів, закохався, як хлопчисько, як дурень! (Хапає її за руку, вона скрикує від болю.) Я кохаю вас! (Стає навколішки.) Кохаю, як ніколи не кохав! Дванадцять жінок я покинув, дев'ять покинули мене, але жодної з них я не кохав так, як вас... Розлимонився, розсиропився, розкис... стою навколішки, як дурень, і пропоную руку... Сором, ганьба! П'ять років не закохувався, зарікся, і раптом уклепався, як голобля в чужий віз! Руку пропоную. Так чи ні? Не хочете? Не треба! (Встає й швидко йде до дверей.)

Попова. Почекайте...

Смирнов (спиняється). Ну?

Попова. Нічого, йдіть собі... А втім, почекайте... Ні, йдіть собі, йдіть! Я вас ненавиджу! Чи ні... Не йдіть! Ах, якби ви знали, яка мене злість бере, яка злість! (Кидає на стіл револьвер.) Заклякли пальці від цієї мерзоти... (Рве зі злості хустку.) Чого ж ви стоїте? Забирайтесь!

Смирнов. Прощайте.

Попова. Так, так, ідіть собі!.. (Кричить.) Куди ж ви? Почекайте... А втім, ідіть. Ах, яка злість бере! Не підходьте, не підходьте!

Смирнов (підходячи до неї). Який я на себе злий! Закохався, як гімназист, стояв навколішки... Аж мороз по шкірі дере... (Грубо.) Я кохаю вас! Дуже мені треба було закохуватися у вас! Завтра проценти платити, косовиця почалась, а тут ви... (Бере її за талію.) Ніколи цього не подарую собі...

Попова. Відійдіть геть! Геть руки! Я вас... ненавиджу! До ба-бар'єра! (Тривалий поцілунок.)

ХІ

Ті ж самі, Лука з сокирою, садівник з граблями, кучер з вилами і робітники з дрючками.

Лука (побачивши парочку, що цілується). Ой леле! (Пауза.)

Попова (опустивши очі). Луко, скажеш там, на конюшні, щоб сьогодні Тобі зовсім не давали вівса.

Завіса

ОСВІДЧЕННЯ

Жарт на одну дію.

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Степан Степанович Чубуков, поміщик.

Наталія Степанівна, його дочка, 25-ти років.

Іван Васильович Ломов, сусід Чубукова, здоровий, вдований, але дуже надумливий поміщик.

Дія відбувається в садибі Чубукова.

Вітальня в домі Чубукова.

I

Чубуков і Ломов входить у фраку і білих рукавичках.

Чубуков (*ідучи йому назустріч*). Голубонько, кого бачу! Іван Васильович! Дуже радий! (*Потискує руку.*) От справді, сюрприз, мамонько... Як поживаєте?

Ломов. Дякую вам. А ви як поживаєте?

Чубуков. Живемо помаленьку, ангеле мій, вашими молитвами тощо. Сідайте, уклінно прошу... От справді, не добре сусідів забувати, мамонько моя. Голубонько, але чого ж це ви так офіційно? У фраку, в рукавичках тощо. Хіба куди їдете, дорогоцінний мій?

Ломов. Ні, я тільки до вас, шановний Степане Степановичу.

Чубуков. То чого ж у фраку, чарівний мій? Наче на новий рік із візитом!

Ломов. Бачите, в чому річ. (*Бере його під руку.*) Я приїхав до вас, шановний Степане Степановичу, щоб потвербувати вас одним проханням. Не раз я вже мав честь звертатися до вас по допомогу, і завжди ви, так би мовити... але я, пробачте, хвилююсь. Я вип'ю води, шановний Степане Степановичу. (*П'є воду.*)

Чубуков (*набік*). Грошей приїхав просити! Не дам! (*До нього.*) В чому річ, красеню мій?

Ломов. Бачите, Шановаю Степановичу... пробачте, Степане Шановаєвичу... тобто я страшенно хвилююсь, як зволите бачити... Одне слово, ви один тільки можете допомогти мені, хоча, звичайно, я нічим не заслужив і... не маю права сподіватися вашої допомоги...

Чубуков. Ах, та не розмазуйте, мамонько! Кажіть зразу! Ну?

Ломов. Зараз... Цю ж хвилину. Справа в тому, що я приїхав просити руки у вашої дочки Наталії Степанівни.

Чубуков (*радісно*). Мамусю! Іване Васильовичу! Повторіть ще раз — я недочув!

Ломов. Я маю честь просити...

Чубуков (*перебиваючи*). Голубонько моя... Я такий радий тощо... От справді і тому подібне. (*Обіймає й цілує.*) Давно бажав. Це було моїм повсякчасним бажанням. (*Ронить сльозу.*) І завжди я любив вас, ангеле мій, як рідного сина. Дай боже вам обом згоду та любов тощо, а я дуже бажав... Чого ж я стою, як бовдур? Розгубився з радості, зовсім розгубився! Ох, я від щирого серця... Піду, покличу Наташу і тому подібне.

Ломов (*зворушений*). Шановний Степане Степановичу, як ви гадаєте, чи можу я сподіватися її згоди?

Чубуков. Такий, от справді, красень і... і раптом вона не погодиться! Закохана, мабуть, як кішка тощо... Зараз! (*Виходить.*)

II

Ломов сам.

Ломов. Холодно... Я весь тремчу, як перед іспитом. Головне — треба зважитись. А коли довго думати, вагатися, багато балакати та чекати ідеалу чи справжнього кохання, то отак ніколи не оженишся... Брр!.. Холодно! Наталія Степанівна — чудова хазяйка, непогана, освічена... чого ж мені ще треба? Проте в мене вже починає від хвилювання шуміти у вухах. (*П'є воду.*) А не женитися мені не

можна... По-перше, мені вже 35 років — вік, так би мовити, критичний. По-друге, мені потрібне правильне, регулярне життя... У мене порок серця, раз у раз серцебиття, я запальний і завжди страшенно хвилююсь... Зараз ось у мене губи тремтять і на правій повіці живчик стрибає... А найжахливіше в мене — це сон. Ледве тільки ляжу в постіль і тільки-но почну засинати, як раптом у лівому боці щось — смик! і б'є просто в плече і в голову... Схоплююсь, як божевільний, походжу трохи та й знову лягаю, але тільки-но почну засинати, як у мене в боці знову — смик! І отак разів із двадцять...

III

Наталія Степанівна і Ломов.

Наталія Степанівна (входить). Ну, от! Це ви, а тато каже: піди, там купець по товар прийшов. Здрастуйте, Іване Васильовичу!

Ломов. Здрастуйте, шановна Наталіє Степанівно!

Наталія Степанівна. Пробачте, я у фартусі і негліже... Ми горошок чистимо для сушіння. Чому ви в нас так довго не були? Сідайте... (Сідають.) Хочете снідати?

Ломов. Ні, дякую вам, я вже їв.

Наталія Степанівна. Куріть... Ось сірники... Погода чудова, а вчора такий дощ був, що косарі цілий день нічого не робили. Ви скільки копиць накосили? Я, уявіть, пожадувала й скосила весь луг, а тепер сама не рада, боюся, щоб моє сіно не згнило. Краще було б почекати. Але що це? Ви, здається, у фраку! От новина! На бал їдете, чи як? Між іншим, ви покращали... Справді, чого ви таким франтом?

Ломов (хвилюючись). Бачите, шановна Наталіє Степанівно... Річ у тому, що я наважився просити вас вислухати мене... Звичайно, ви здивуєтесь і навіть розсердитесь, але я... (Набік.) Страшенно холодно!

Наталія Степанівна. У чому річ? (Пауза.) Ну?

Ломов. Я постараюся сказати коротко. Вам, шановна Наталіє Степанівно, відомо, що я давно вже, з самого дитинства, маю честь знати вашу родину. Моя покійна тітуся та її чоловік, від яких я, як ви зволите знати, дістав у спадщину землю, завжди ставилися з глибокою пошаною до вашого татуса і до покійної матусі. Рід Ломових і рід Чубукових завжди перебували в найдружніших і, можна навіть сказати, родинних стосунках. До того ж, як ви зволит-

те знати, моя земля щільно прилягає до вашої. Якщо зволите пригадати, мої Волові Лужки межують з вашим безрзняком.

Наталія Степанівна. Пробачте, я вас переб'ю. Ви кажете «мої Волові Лужки»... Та хіба ж вони ваші?

Ломов. Мої...

Наталія Степанівна. Ну, от іще! Волові Лужки наші, а не ваші!

Ломов. Ні, мої, шановна Наталіє Степанівно.

Наталія Степанівна. Це для мене новина. Звідки ж вони ваші?

Ломов. Як звідки? Я кажу про ті Волові Лужки, що заходять клином між вашим безрзняком і Горілим болотом.

Наталія Степанівна. Ну, так, так... Вони наші...

Ломов. Ні, ви помиляєтесь, шановна Наталіє Степанівно,— вони мої.

Наталія Степанівна. Опам'ятайтесь, Іване Васильовичу! Чи давно вони стали вашими?

Ломов. Як давно? Відколи я себе пам'ятаю, вони завжди були нашими.

Наталія Степанівна. Ну, це ви вже, скажімо, пробачте!

Ломов. З паперів це видно, шановна Наталіє Степанівно. Волові Лужки були колись спірними, це — правда; але тепер усім відомо, що вони мої. І сперечатися тут немає чого. Як зволите бачити, бабуся моєї тітусі віддала ці Лужки в безстрокове й безплатне користування селянам дідуся вашого татуся за те, що вони випалювали для неї цеглу. Селяни дідуся вашого татуся користувалися безплатно Лужками років з сорок і звикли вважати їх ніби своїми, а потім, коли вийшло положення...

Наталія Степанівна. І зовсім не так, як ви розкажете! І мій дідусь, і прадідусь вважали, що їх земля доходила до Горілого болота,— значить, Волові Лужки були наші. Чого ж тут сперечатися? — не розумію. Аж прикро!

Ломов. Я вам папери покажу, Наталіє Степанівно!

Наталія Степанівна. Ні, ви просто жартуєте чи дражните мене... Сюрприз який! Володіємо землею мало не триста років, і раптом нам заявляють, що земля не наша! Іване Васильовичу, пробачте, але я навіть вухам своїм не вірю... Мені не дорогі ці Лужки. Там усього п'ять десятин і коштують вони яких-небудь триста карбованців, але мене

обурює несправедливість. Кажіть, що хочете, але несправедливості я терпіти не можу.

Ломов. Вислухайте мене, благаю вас! Селяни дідуся вашого татуса, як я вже мав честь сказати вам, випалювали для бабусі моєї тітусі цеглу. Тітусина бабуся, бажаючи зробити їм приємне...

Наталія Степанівна. Дідусь, бабуся, тітуса... нічого я тут не розумію! Лужки наші, от і все!

Ломов. Мої!

Наталія Степанівна. Наші! Хоч ви два дні доводьте, хоч надіньте п'ятнадцять фраків, а вони наші, наші, наші! Вашого я не хочу і свого втрачати не бажаю... Як собі хочете!

Ломов. Мені, Наталіє Степанівно, Лужків не треба, але я з принципу. Якщо хочете, то, будь ласка, я вам подарую їх.

Наталія Степанівна. Я сама можу подарувати їх вам, вони мої!.. Все це, принаймні, дивно, Іване Васильовичу! Досі ми вас вважали добрим сусідом, другом, торік давали вам свою молотарку, і через це самим нам довелося домолочувати свій хліб у листопаді, а ви поводитесь з нами, як з циганами. Даруєте мені мою ж таки землю. Пробачте, це не по-сусідськи! По-моєму, це навіть зухвальство, коли хочете...

Ломов. По-вашому виходить, отже, що я узурпатор? Добродійко, ніколи я чужих земель не захоплював і обвинувачувати мене в цьому нікому не дозволю... (*Швидко йде до графина й п'є воду.*) Волові Лужки мої!

Наталія Степанівна. Неправда, наші!

Ломов. Мої!

Наталія Степанівна. Неправда! Я вам доведу! Сьогодні ж пошлю своїх косарів на ці Лужки!

Ломов. Що-о?

Наталія Степанівна. Сьогодні ж там будуть мої косарі!

Ломов. А їх в шию!

Наталія Степанівна. Не смієте!

Ломов (*хапається за серце*). Волові Лужки мої! Розумієте? Мої!

Наталія Степанівна. Не кричіть, будь ласка! Можете кричати й хрипіти від злості в себе дома, а тут прошу триматися в межах!

Ломов. Якби, добродійко, не це страшне, болісне

серцебиття, якби жили не стукали в скронях, то я поговорив би з вами інакше! (Кричить.) Волові Лужки мої!

Наталія Степанівна. Наші!

Ломов. Мої!

Наталія Степанівна. Наші!

Ломов. Мої!

IV

Ті самі і Чубуков.

Чубуков (входячи). Що таке? Чого кричите?

Наталія Степанівна. Тату, поясни, будь ласка, цьому панові, кому належать Волові Лужки: нам чи йому?

Чубуков (до нього). Ціпонько, Лужки наші!

Ломов. Та змилуйтесь, Степане Степановичу, звідки вони ваші? Будьте хоч ви розсудливою людиною! Бабуся моєї тітусі віддала Лужки в тимчасове, безплатне користування селянам вашого дідуся. Селяни користувалися землею сорок років і звикли до неї, як до своєї, а коли вийшло положення...

Чубуков. Дозвольте, дорогоцінний мій... Ви забуваєте, що саме селяни не платили вашій бабусі і тому подібне, бо Лужки тоді були спірними тощо... А тепер усякий собака знає, от справді, що вони наші. Ви, значить, плану не бачили!

Ломов. А я вам доведу, що вони мої!

Чубуков. Не доведете, любий мій!

Ломов. Ні, доведу!

Чубуков. Мамонько, навіщо ж кричати так! Криком, от справді, нічого не доведете. Я вашого не бажаю і свого втрачати не маю наміру. З якої речі? Коли вже на те пішло, любчику мій, якщо ви маєте намір сперечатися за Лужки тощо, то я скоріше подарую їх мужикам, ніж вам. Отак-бо!

Ломов. Не розумію! Яке ж ви маєте право дарувати чужу власність?

Чубуков. Дозвольте вже мені знати, маю я право, чи ні. От справді, молодий чоловіче, я не звик, щоб зі мною розмовляли таким тоном тощо. Я, молодий чоловіче, старший за вас удвоє і прошу вас говорити зі мною без ажитації й тому подібне.

Ломов. Ні, ви мене просто за дурня вважаєте й смієтеся з мене! Мою землю називаєте своєю, та ще хочете, щоб я був спокійний і говорив з вами по-людськи! Так

добрі сусіди не роблять, Степане Степановичу! Ви не сусід, а узурпатор!

Чубуков. Що-о? Що ви сказали?

Наталія Степанівна. Тату, зараз же пошли на Лужки косарів!

Чубуков (до Ломова). Що ви сказали, ласкавий добродію?

Наталія Степанівна. Волові Лужки наші, і я не поступаюся, не поступаюся, не поступаюся!

Ломов. Це ми побачимо! Я вам судом доведу, що вони мої.

Чубуков. Судом? Можете подавати до суду, ласкавий добродію, і тому подібне! Можете! Я вас знаю, ви тільки, от справді, і чекаєте нагоди, щоб судитися тощо!.. Кляузна натура! Весь ваш рід був сутяжний! Увесь!

Ломов. Прошу не ображати мого роду! В роду Ломових усі були чесні і не було жодного, хто був би під судом за розтрату, як ваш дядечко!

Чубуков. А у вашому Ломовському роду всі були божевільні!

Наталія Степанівна. Всі, всі, всі!

Чубуков. Дід ваш пив запоем, а менша тітуся, от справді, Настасія Михайлівна, втекла з архітектором тощо...

Ломов. А ваша мати була кривобока. (Ханається за серце.) В боку смикнуло... В голову вдарило... Батечку!.. Води!

Чубуков. А ваш батько був картяр і ненажера.

Наталія Степанівна. А тітка — плетуха, яких мало!

Ломов. Ліву ногу відібрало... А ви інтриган... Ох, серце!.. І ні для кого не таємниця, що ви перед виборами під... В очах іскри... Де мій капелюх?

Наталія Степанівна. Низько! Нечесно! Гидко!

Чубуков. А самі ви, от справді, єхидна, дволична і каверзна людина! Так!

Ломов. Ось він, капелюх... Серце... Куди йти? Де двері? Ох!.. Помираю, здається... Нога волочиться... (Іде до дверей.)

Чубуков (йому вслід). І щоб ноги вашої більше не було у мене в домі!

Наталія Степанівна. Подавайте в суд! Ми побачимо!

Ломов виходить, похитуючись.

Чубуков. К чорту! *(Ходить схвильований.)*

Наталія Степанівна. Який негідник? От і вір після цього добрим сусідам!

Чубуков. Мерзотник! Опудало городне!

Наталія Степанівна. Виродок такий! Привласнив собі чужу землю, та ще й сміє сваритися.

Чубуков. І оця потвора, оця, от справді, куряча сліпота наслідуюється ще освідчуватись тощо. Га? Освідчуватись!..

Наталія Степанівна. Як це освідчуватись?

Чубуков. Як же! Приїздив, щоб тобі освідчитись.

Наталія Степанівна. Освідчитись? Мені? Чому ж ти раніше мені цього не сказав?

Чубуков. І у фрак через те вбрався! Вишкварка отака! Дрантя!

Наталія Степанівна. Мені? Освідчення? Ах! *(Падає в крісло й стогне.)* Вернути його! Вернути! Ах! Вернути!

Чубуков. Кого вернути?

Наталія Степанівна. Швидше, швидше! Недобре! Вернути! *(Истерика.)*

Чубуков. Що таке? Чого тобі? *(Хапається за голову.)* Нещасна людина! Застрелюсь! Повішусь! Задушили!

Наталія Степанівна. Умираю! Вернути!

Чубуков. Тьху! Зараз! Не реви! *(Вибігає.)*

Наталія Степанівна *(сама стогне)*. Що ми наробили! Вернути! Вернути!

Чубуков *(вбігає)*. Зараз прийде тощо, хай йому чорт! Ух! Говори з ним сама, а я, от справді, не бажаю...

Наталія Степанівна *(стогне)*. Вернути!

Чубуков *(кричить)*. Іде він, кажуть тобі. Що за комісія, мій боже, дорослій доньці батьком бути! Заріжусь! Неодмінно заріжусь! Вилаяли людину, осоромили, вигнали, а все це ти... ти!

Наталія Степанівна. Ні, ти!

Чубуков. Я ж і винен, от справді! *(У дверях з'являється Ломов.)* Ну, розмовляй сама з ним! *(Виходить.)*

Наталія Степанівна і Ломов.

Ломов (входить, знеможений). Страшенно серце б'ється... Нога затерпла... в боку смикає...

Наталія Степанівна. Пробачте, ми погарячилися, Іване Васильовичу... я тепер пригадую. Волові Лужки таки справді ваші.

Ломов. Страшенно серце б'ється... Мої Лужки... На обох очах живчики стрибають...

Наталія Степанівна. Ваші, ваші Лужки... Сідайте. (Сідають.) Ми помилились.

Ломов. Я з принципу... Мені не дорога земля, а дорогий принцип...

Наталія Степанівна. Саме принцип... Давайте поговоримо про що-небудь інше.

Ломов. Тим більше, що в мене є докази. Бабуся моєї тітусі віддала селянам дідуся вашого татуся...

Наталія Степанівна. Годі, годі про це... (Набік.) Не знаю, з чого почати... (До нього.) Скоро збираєтесь на полювання?

Ломов. На тетерюків, шановна Наталіє Степанівно, думаю після жнив почати. Ах, ви чули? Уявіть, яке в мене нещастя! Мій Угадай, якого ви зволите знати, закульгав.

Наталія Степанівна. От жалко! Чого ж це?

Ломов. Не знаю... Мабуть, звихнув або інші собаки покусали... (Зітхає.) Найкращий собака, не кажучи вже про гроші! Я ж за нього Миронову 125 карбованців заплатив.

Наталія Степанівна. Переплатили, Іване Васильовичу!

Ломов. А по-моєму, це дуже дешево. Собака чудесний.

Наталія Степанівна. Тато дав за свого Відката 85 карбованців, а Відкатай куди кращий за вашого Угадая!

Ломов. Відкатай кращий за Угадая? Що ви! (Сміється.) Відкатай кращий за Угадая!

Наталія Степанівна. Звичайно, кращий! Відкатай, правда, молодий, ще не опсовів, але по ладах та по розв'язі кращого за нього нема навіть у Волчанецького.

Ломов. Дозвольте, Наталіє Степанівно, але ж ви за-

буваєте, що він підуздуватий, а підуздуватий собака завжди на влови поганий!

Наталія Степанівна. Підуздуватий? Вперше чую!

Ломов. Запевняю вас, нижня щелепа коротша за верхню.

Наталія Степанівна. А ви міряли?

Ломов. Міряв. Ганяти він може, звичайно, але як хпати, то навряд чи...

Наталія Степанівна. По-перше, наш Відкатай породистий, густопсовий, він син Запряга і Стамезки, а у вашого рябомурого не доберешся до породи... До того ж, старий і потворний, як шкапа...

Ломов. Старий, але я за нього п'ятьох ваших Відкатаїв не візьму... Хіба можна? Угадай — собака, а Відкатай... навіть сперечатися смішно... Таких, як ваш Відкатай, у всякого вижлятника — хоч греблю гати. Четвертна — красна ціна.

Наталія Степанівна. У вас, Іване Васильовичу, сидить сьогодні якийсь біс суперечності. То видумали, що Лужки ваші, то Угадай кращий за Відкатая. Не люблю я, коли людина говорить не те, що думає. Ви ж дуже добре знаєте, що Відкатай у сто разів кращий за вашого... отого дурного Угадая. Навіщо ж говорити навпаки?

Ломов. Я бачу, Наталіє Степанівно, що ви вважаєте мене за сліпого чи дурня. Та зрозумійте, що Відкатай ваш підуздуватий!

Наталія Степанівна. Неправда!

Ломов. Підуздуватий!

Наталія Степанівна (*кричить*). Неправда!

Ломов. Чого ж ви кричите, добродійко?

Наталія Степанівна. Навіщо ж ви говорите дурниці? Це ж обурливо! Вашого Угадая підстрелити пора, а ви порівнюєте його з Відкатаєм!

Ломов. Пробачте, я не можу сперечатися далі. У мене серцебиття.

Наталія Степанівна. Я помітила: ті мисливці найбільше сперечаються, які найменше тямлять.

Ломов. Добродійко, прошу вас, замовчіть... У мене лопається серце... (*Кричить*.) Замовчіть!

Наталія Степанівна. Не замовчу, поки ви не визнаєте, що Відкатай в сто разів кращий за вашого Угадая!

Ломов. У сто разів гірший! Щоб він здох, ваш Відкатай! Скроні... око... плече...

Наталія Степанівна. А вашому дурному Угадаєві нема потреби здихати, бо він і без того вже дохлий!

Ломов (плаче). Замовчіть! У мене розрив серця!

Наталія Степанівна. Не замовчу!

VII

Ті самі і Чубуков.

Чубуков (входить). Чого ще?

Наталія Степанівна. Тату, скажи щиро, по чистій совісті: який собака кращий — чи наш Відкатай чи його Угадай.

Ломов. Степане Степановичу, благаю вас, скажіть ви тільки одне: підуздуватий ваш Відкатай чи ні? Так чи ні?

Чубуков. А хоч би й так? Велика штука! Та зате на весь повіт кращого собаки нема тощо.

Ломов. Але ж мій Угадай кращий? По совісті!

Чубуков. Ви не хвилюйтесь, дорогоцінний мій... Дозвольте... Ваш Угадай, от справді, має свої добрі якості... Він чистопсовий, на твердих ногах, з крутими стегнами і тому подібне. Але в цього собаки, коли хочете знати, красеню мій, дві істотні вади: старий і з короткою мордою.

Ломов. Пробачте, в мене серцебиття... Візьмімо факти... Звольте пригадати, в Марусьчаних рунах мій Угадай ішов з графським Розмахаєм вухо з вухом, а ваш Відкатай відстав на цілу версту.

Чубуков. Відстав, бо графський доїжджачий ударив його гарапником.

Ломов. Було за що. Всі собаки за лисицею біжать, а Відкатай барана рвати почав!

Чубуков. Неправда!.. Голубонько, я запальний і, от справді, прошу вас, припинімо цю суперечку. Ударив, бо всім заздрісно на чужого собаку дивитись... Авжеж! Ненависники всі! І ви, добродію, не без гріха! Як тільки, от справді, побачите, що чийсь собака кращий за вашого Угадаю, зараз же починаєте теє... отеє... саме... і тому подібне... Я ж усе пам'ятаю!

Ломов. І я пам'ятаю!

Чубуков (передражнює). І я пам'ятаю... А що ви пам'ятаєте?

Ломов. Серце б'ється... Ногу відібрало... Не можу.

Наталія Степанівна (*передражнює*). Серце б'ється... Який з вас мисливець? Вам у кухні на печі лежати та тарганів душити, а не на лисиць полювати! Серце б'ється...

Чубуков. Справді, який з вас мисливець? З вами, от справді, серцебиттями дома сидіти, а не на сідлі метлятися. Нехай би полювали, а то ж їздите тільки для того, щоб сперечатися й чужим собакам заважати тощо. Я запальний, облишмо цю розмову. Ви зовсім, от справді, не мисливець!

Ломов. А ви хіба мисливець? Ви їздите тільки для того, щоб до графа підлабузнюватись та інтригувати... Серце!.. Ви інтриган!

Чубуков. Що-о? Я інтриган? (*Кричить.*) Мовчіть!

Ломов. Інтриган!

Чубуков. Хлопчисько! Щеня!

Ломов. Старий пацюк! Єзуїт!

Чубуков. Замовчи, а то я підстрелю тебе з поганої рушничі, як куріпку! Свистун!

Ломов. Усім відомо, що — ох, серце! — ваша покійна жінка вас біла... Нога... скроні... іскри... Падаю, падаю!..

Чубуков. А ти у своїй ключниці під черевиком!

Ломов. От, от, от... лопнуло серце! Плече відірвалося... Де моє плече?.. Помираю! (*Падає в крісло.*) Лікаря! (*Непритомність.*)

Чубуков. Хлопчисько! Молокосос! Свистун! Мені недобре! (*П'є воду.*) Недобре!

Наталія Степанівна. Який з вас мисливець? Ви й на коні сидіти не вмієте! (*До батька.*) Тату! Що з ним? Тату! Подивися, тату! (*Верещить.*) Іване Васильовичу! Він помер!

Чубуков. Мені недобре!.. Дух забило!.. Повітря!

Наталія Степанівна. Він помер! (*Шарпає Ломова за рукав.*) Іване Васильовичу! Іване Васильовичу! Що ми нарobili! Він помер! (*Падає в крісло.*) Лікаря, лікаря! (*Істерика.*)

Чубуков. Ох!.. Що таке? Що тобі?

Наталія Степанівна (*стогне*). Він помер!.. Помер!

Чубуков. Хто помер? (*Подивившись на Ломова.*) Справді помер! Батечку! Води! Лікаря! (*Підносить до рота Ломова склянку.*) Випийте!.. Ні, не п'є... Значить, помер

і тому подібне... Пренещасна я людина! Чому я не пускаю собі кулю в лоб? Чому я ще досі не зарізався? Чого я чекаю? Дайте мені ножа! Дайте мені пістолет! (Ломов ворушиться.) Оживає, здається... Випийте води!.. Ось так...

Ломов. Іскри... туман... Де я?

Чубуков. Женіться ви швидше і — ну вас к дідьку! Вона згодна! (З'єднує руки Ломова і дочки.) Вона згодна і тому подібне. Благословляю вас тощо. Тільки дайте ви мені спокій!

Ломов. Га? Що? (Підводяться.) Кого?

Чубуков. Вона згодна! Ну? Цілуйтесь та й... чорт з вами!

Наталія Степанівна (стогне). Він живий... Так, так, я згодна...

Чубуков. Цілуйтесь!

Ломов. Га? Кого? (Цілується з Наталією Степанівною.) Дуже приємно... Дозвольте, в чому річ? Ах, так, розумію... Серце... іскри... Я щасливий, Наталіє Степанівно... (Цілує руку.) Ногу відібрало...

Наталія Степанівна. Я... я теж щаслива...

Чубуков. Як гора з пліч... Ух!

Наталія Степанівна. Але... все-таки погодьтеся хоч тепер: Угадай гірший за Відкатая.

Ломов. Краший!

Наталія Степанівна. Гірший!

Чубуков. Ну, починається родинне щастя! Шампанського!

Ломов. Краший!

Наталія Степанівна. Гірший! Гірший! Гірший!

Чубуков (намагаючись перекричати). Шампанського! Шампанського!

Завіса

1888—1889

ВЕСІЛЛЯ

Сцена на одну дію

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Євдоким Захарович Жигалов, відставний колезький реєстратор.

Настасія Тимофіївна, його дружина.

Дашенька, їхня дочка.

Епаміонд Максимович Апломбов, її жених.

Федір Яковлевич Ревунов-Караулов, капітан 2-го рангу у відставці.

Андрій Андрійович Нюнін, агент страхового товариства.

Анна Мартинівна Змеюкіна, акушерка 30 років, в яскравочервоному вбранні.

Іван Михайлович Ять, телеграфіст.

Харлампій Спиридонович Димба, грек, кондитер.

Дмитро Степанович Мозговий, матрос із Добровільного флоту.

Шафери, кавалери, лакеї та ін.

Дія відбувається в одній із зал кухмістера Андропова.

Яскраво освітлена зала. Великий стіл, накритий для вечері. Біля стола пораяються лакеї у фраках. За сценою музика грає останню фігуру кадрили.

Змеюкіна, Ять і шафер *(ідуть через сцену)*.

Змеюкіна. Ні, ні, ні!

Ять *(ідучи за нею)*. Згляньтесь! Згляньтесь!

Змєюкіна. Ні, ні, ні!

Шафер (поспішаючи за ними). Панове, так не можна! Куди ж ви? А гран-рон? Гран-рон сіль-ву-пле! (Виходять.)

Входять Настасія Тимофіївна і Апломбов.

Настасія Тимофіївна. Ніж турбувати мене всякими словами, ви б краще йшли танцювати.

Апломбов. Я не Спіноза який-небудь, щоб виробляти ногами кренделі. Я людина статечна і з характером, і не бачу ніякої розваги в пустих приємностях. Та діло не в танцях. Пробачте, татап, але я багато чого не розумію у ваших вчинках. Наприклад, крім речей домашньої потреби, ви обіцяли також дати мені за вашою дочкою два виграшних білети. Де вони?

Настасія Тимофіївна. Голова в мене чогось розболілася... Мабуть, на негоду... Буде відлига!

Апломбов. Ви мені баки не забивайте. Сьогодні ж я дізнався, що ваші білети в заставі. Пробачте, татап, але так роблять самі тільки експлуататори. Я ж бо це не з егоїстицизму — мені ваші білети не потрібні, а я з принципу, і обдурювати себе нікому не дозволю. Я вашу дочку ошасливив і, якщо ви мені не віддасте сьогодні білетів, то я вашу дочку з кашею з'їм. Я людина благородна!

Настасія Тимофіївна (оглядаючи стіл і рахуючи прибори). Раз, два, три, чотири, п'ять...

Лакей. Кухар питає, як скажете подавати морозиво: з ромом, з мадерою, чи з безнічим?

Апломбов. З ромом. Та скажи хазяїнові, що вина мало. Скажи, щоб іще го-сотерну поставив. (До Настасії Тимофіївни.) Ви також обіцяли і умова така була, що сьогодні на вечері буде генерал. А де він, питаю вас?

Настасія Тимофіївна. Це, голубе, не я винна.

Апломбов. А хто ж?

Настасія Тимофіївна. Андрій Андрійович винен... Учора він був і обіцяв привести справжнісінького генерала. (Зітхає.) Мабуть, не знайшов ніде, бо привів би... Хіба нам жалко? Для рідної дитини ми нічого не пожаліємо. Генерал, то генерал...

Апломбов. Але далі... Всім, у тому числі й вам, татап, відомо, що до Дашеньки, поки я її не посватав, залицявся оцей телеграфіст Ять. Навіщо ви його запросили? Хіба ви не знали, що мені це неприємно?

Настасія Тимофіївна. Ох, як бо тебе? Епамінонде Максимовичу, ще й дня нема, як оженився, а вже замучив ти мене і Дашеньку своїми розмовами. А що буде через рік? Нудний ти, ох, нудний!

Апломбов. Не подобається правду слухати? Ага? Ото ж бо! А ви робіть благородно. Я від вас хочу тільки одного: будьте благородні!

Через залу з одних дверей в інші проходять пари, танцюючи grand-pomp. В передній парі шафер з Дашенькою, в задній Ять із Змеюкіною. Остання пара відстає й залишається в залі. Жигалов і Димба входять і йдуть до столу.

Шафер (кричить). Променад! Мсьє, променад! (За сценою.) Променад!

Пари виходять.

Ять (до Змеюкіної). Згляньтесь! Згляньтесь, чарівна Анно Мартинівно!

Змеюкіна. Ах, який ви... Я вже вам сказала, що я сьогодні не в голосі.

Ять. Благаю вас, заспівайте! Одну тільки ноту! Згляньтесь! Одну тільки ноту!

Змеюкіна. Набридли... (Сідає й махає віялом.)

Ять. Ні, ви просто безжальні! У такого жорстокого створіння, дозвольте вам сказати, і такий чудовий, чудовий голос! З таким голосом, вибачайте на слові, не акушерством займатися, а концерти співати в прилюдних зібраннях! Наприклад, як божественно виходить у вас ось оця фіоритура... ось ця... (Наспівує.) «Я вас любив, любов іще даремно...» Чудово!

Змеюкіна (наспівує). «Я вас любив, любов іще можливо...» Це?

Ять. Ось це саме! Чудово!

Змеюкіна. Ні, я не в голосі сьогодні. Нате, махайте на мене віялом... Жарко! (До Апломбова.) Епамінонде Максимовичу, чого це ви в меланхолії? Хіба женихові можна так? Як вам не соромно, противний! Ну, про що ви задумались?

Апломбов. Одруження крок серйозний! Треба все обдумати всебічно, ґрунтовно.

Змеюкіна. Які ви всі противні скептики! Біля вас я задихаюсь... Дайте мені атмосфери! Чуєте? Дайте мені атмосфери! (Наспівує.)

Ять. Чудово! Чудово!

Змеюкіна. Махайте на мене, махайте, бо я почу-

ваю, що в мене зараз буде розрив серця. Скажіть, будь ласка, чого мені так душно?

Я т ь. Це від того, що ви спітніли...

З м е ю к і н а. Фу, які ви вульгарні! Не смійте так казати!

Я т ь. Пробачте! Певна річ, ви звикли, вибачайте на слові, до аристократичного товариства і...

З м е ю к і н а. Ах, дайте мені спокій. Дайте мені поезії, захвату! Махайте, махайте...

Ж и г а л о в (до Димби). Повторимо, чи як? (Наливає.) Пити кожної хвилини можна. Головна дія, Харлампію Спиридоновичу, щоб діла свого не забувати. Пий та діло розумій... А коли, щоб випити, то чому не випити? Випити можна... За ваше здоров'я! (П'ють.) А тигри у вас в Греції є?

Д и м б а. Є.

Ж и г а л о в. А леви?

Д и м б а. І леви є. Це в Росії нічого нема, а в Греції все є. Там у мене і батько, і дядько, і брати, а тут нічого нема.

Ж и г а л о в. Гм... А кашалоти в Греції є?

Д и м б а. Все є.

Н а с т а с і я Т и м о ф і ї в н а (до чоловіка). Чого ж даремно пити й закушувати? Пора б уже всім сідати. Невиділкаю в омарів... Це для генерала поставлено. Може, ще прийде...

Ж и г а л о в. А омари в Греції є?

Д и м б а. Є... Там усе є.

Ж и г а л о в. Гм... А колезькі реєстратори є?

З м е ю к і н а. Уявляю, яка в Греції атмосфера!

Ж и г а л о в. І, мабуть, шахрайства багато. Греки ж це те саме, що вірмени чи цигани. Продає тобі губку, чи золоту рибку, а сам так і націляється, щоб здерти з тебе зайве. Повторимо, чи як?

Н а с т а с і я Т и м о ф і ї в н а. Чого ж даремно повторювати? Всім би вже пора сідати. Дванадцята година...

Ж и г а л о в. Сідати, то сідати. Панове, уклінно прошу! Будь ласка! (Кричить.) Вечеряти! Молоді люди!

Н а с т а с і я Т и м о ф і ї в н а. Дорогі гості, будьте ласкаві! Сідайте!

З м е ю к і н а (сідаючи до столу). Дайте мені поезії! А він шука, бентежний, бурі, неначе в бурях спокій є. Дайте мені бурю!

Ять (набик). Чудова жінка! Закоханий! По вуха закоханий!

Входять Дашенька, Мозговий, шафери, кавалери, панночки та ін. Всі галасливо сідають до столу; хвилинна пауза; музика грає марш.

Мозговий (підводячись). Панове! Я повинен сказати вам таке... У нас приготовлено дуже багато тостів і промов. Не будемо дожидати й почнемо зараз же. Панове, пропоную випити тост за молодих!

Музика грає туш. Ура. Цокання.

Мозговий. Гірко!

Всі. Гірко! Гірко! (Апломбов і Дашенька цілуються.)

Ять. Чудово! Чудово! Я повинен вам висловитися, панове, і віддати належну справедливість, що ця зала і взагалі приміщення прекрасні! Прекрасно, чарівно! Тільки знаєте, чого бракує для цілковитого тріумфу? Електричного освітлення, вибачайте на слові! В усіх країнах уже запроваджено електричне освітлення, і сама тільки Росія відстала.

Жигалов (глибокодумно). Електрика... Гм... А на мою думку, електричне освітлення — саме тільки шахрайство... Встромлять туди вуглинку, та й думають очі замилити! Ні, брат, вже коли ти даєш освітлення, то ти давай не вуглинку, а що-небудь істотне, отаке що-небудь особливе, щоб було за що взятися! Ти давай вогню — розумієш? — вогню, котрий натуральний, а не уявний!

Ять. Якби ви бачили електричну батарею, з чого її складено, то інакше б міркували.

Жигалов. І не бажаю бачити. Шахрайство. Людей простих обдурюють... Соки останні вичавлюють... Знаємо їх, оцих самих... А ви, пане молодий чоловіче, ніж за шахрайство заступатися, краще б випили та й іншим налили. Справді!

Апломбов. Я з вами, татусю, цілком згоден. Навіщо заводити вчені розмови? Я й сам не від того, щоб поговорити про різноманітні відкриття в науковому розумінні, але ж на це є інший час! (До Дашеньки.) Ти якої думки, машер?

Дашенька. Вони хотять свою освіченість показати і завжди говорять про незрозуміле.

Настасія Тимофіївна. Слава богу, прожили вік без освіти і ось уже третю дочку за хорошого чоловіка ви-

даємо. А якщо ми по-вашому виходимо неосвічені, то чого ж ви до нас ходите? Ішли б до своїх освічених!

Ять. Я, Настасіє Тимофіївно, завжди поважав вашу родину, а якщо я про електричне освітлення, то це ще не означає, що я з гордості. Навіть ось випити можу. Я завжди з усієї щирості бажав Дарії Євдокимівні хорошого жениха. В наші часи, Настасіє Тимофіївно, трудно вийти за хорошого чоловіка. Ниньки кожен намагається одружитися з інтересу, заради грошей...

Апломбов. Це натяк!

Ять (злякавшись). Та ніякого тут нема натяку... Я не кажу про присутніх... Це я так... взагалі... Даруйте! Всі знають, що ви з кохання... Придане незначне.

Настасія Тимофіївна. Ні, не незначне! Ти говори, добродію, та не заговорюйся. Крім того, що тисячу карбованців готівкою, ми три салопи даємо, постіль та всі меблі. Піди-но, знайди в іншому місці таке придане!

Ять. Я нічого... Меблі, справді, добрі і... і салопи, звичайно, але я в тому розумінні, що ось вони ображаються, що я натякнув.

Настасія Тимофіївна. А ви не натякайте. Ми вас по ваших батьках шануємо і на весілля запросили, а ви усякі слова. А коли ви знали, що Епаміонд Максимович заради інтересу жениться, то чого ж ви раніше мовчали? (Слізливо.) Я її, може, вигодувала, випоїла, викохала... берегла краще за алмаз ізумрудний, дитинку мою...

Апломбов. І ви повірили? Щиро вам дякую! Дуже вам вдячний! (До Ятя.) А ви, пане Ять, хоч і знайомий мій, а я вам не дозволяю чинити в чужому домі такі бешкети! Дозвольте вам вийти геть!

Ять. Тобто як?

Апломбов. Бажаю, щоб і ви були такою самою чесною людиною, як я! Одно слово, дозвольте вам вийти геть! (Музика грає туш.)

Кавалери (до Апломбова). Та облиш! Годі тобі! Ну чи варто? Сідай! Облиш!

Ять. Я нічого... Я ж... Не розумію навіть... Будь ласка, я піду... Тільки ви віддайте мені спочатку п'ять карбованців, що ви брали в мене торік на жилетку піке, вибачайте на слові. Вип'ю ось іще та й... піду, тільки ви спочатку борг віддайте.

Кавалери. Ну, годі, годі! Досить! Чи варто за дурниці?

Шафер (кричить). За здоров'я батьків молоді, Євдокима Захаровича і Настасії Тимофіївни!

Музика грає туш. Ура.

Жигалов (зворушений кланяється на всі боки). Дякую вам! Дорогі гості! Дуже вам вдячний, що ви нас не забули й завітали, не погребували!.. І не подумайте, щоб я був проноза якийсь, чи шахрайство з мого боку, а просто з почуттів! Від щирості душі! Для добрих людей нічого не пожалію! Дякуємо щиро! (Цілується.)

Дашенька (до матері). Матусю, чого ж ви плачете? Я така щаслива!

Апломбов. Матан схвильована майбутньою розлукою. Але я порадив би їй краще згадати нашу недавню розмову.

Ять. Не плачте, Настасіє Тимофіївно! Ви подумайте: що таке сльози людські? Малодушна психіатрія та й годі!

Жигалов. А рижики в Греції є?

Димба. Є. Там все є.

Жигалов. А от груздів, мабуть, нема.

Димба. І грузді є. Все є.

Мозговий. Харлампію Спиридоновичу, ваша черга читати промову! Панове, нехай каже промову!

Всі (до Димби). Промову! промову! Ваша черга!

Димба. Нащо? Я не розумію котре... Що таке?

Змеюкіна. Ні, ні! Не смійте відмовлятися! Ваша черга! Вставайте!

Димба (встає, збентежено). Я можу казати таке... Котра Росія і котра Греція. Тепер котрі люди в Росії і котрі в Греції... І котрі по морю плавають каравія, по-російськи знацить кораблі, а по землі котрі різні залізниці. Я добре розумію... Ми греки, ви росіяни і мені ніцього не треба... Я можу казати таке... котра Росія і котра Греція.

Входить Нюнін.

Нюнін. Почекайте, панове, не їте! Заждіть! Настасіє Тимофіївно, на хвилиночку! Будь ласка, сюди! (Веде Настасію Тимофіївну набік, засапавшись.) Послухайте... зараз прийде генерал... Нарешті, знайшов-таки... Просто замучився... Генерал справжній, солідний такий, старий, років, мабуть, з вісімдесят або й з дев'яносто...

Настасія Тимофіївна. Коли ж він прийде?

Нюнін. Цю ж хвилинку. Будете весь вік мені дяку-

вати. Не генерал, а малина, Буланже! Не піхота яка-небудь, не інфантерія, а флотський! За чином він капітан другого рангу, а по-їхньому, по-морському, це однаково що генерал-майор, або на цивільній — дійсний статський радник. Зовсім однаково. Навіть вище.

Настасія Тимофіївна. А ти мене не обманюєш, Андрюшенько?

Нюнін. Ну от, шахай я, чи хто? Будьте певні!

Настасія Тимофіївна (*зітхаючи*). Не хочеться марно гроші витратити, Андрюшенько...

Нюнін. Будьте певні! Не генерал, а картина! (*Підвищуючи голос.*) Я й кажу: «Зовсім, кажу, забули нас, ваше превосходительство! Недобре, ваше превосходительство, старих знайомих забувати! Настасія, кажу, Тимофіївна на вас у великій претензії!» (*Іде до стола й сідає.*) А він і каже: — «Пробач, мій друже, як же я піду, коли я з женихом не знайомий?» — «Е, годі, ваше превосходительство, які там церемонії? Жених, кажу, людина щонайпрекрасніша, душа нарозпашку. Служить, кажу, оцінником у позичковій касі, але ви не подумайте, ваше превосходительство, що це який-небудь замухрижка, або червоний валет. У позичкових касах, кажу, ниньки й благородні дами служать». Поплескав він мене по плечу, викурили ми з ним по гаванській сигарі, і ось тепер він їде... Заждіть, панове, не їйте...

Апломбов. А коли він приїде?

Нюнін. Цю ж хвилину. Коли я виходив від нього, він уже калосі надівав. Заждіть, панове, не їйте.

Апломбов. То треба наказати, щоб марш грали...

Нюнін (*кричить*). Гей, музиканти! Марш!

Музика з хвилину грає марш.

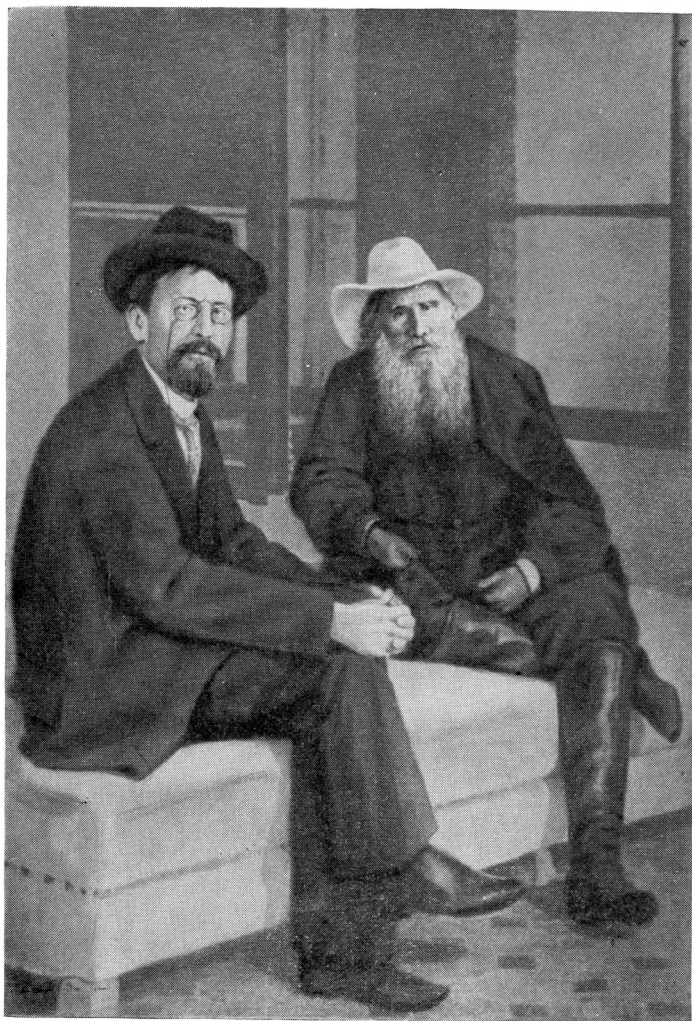
Лакей (*доповідає*). Пан Ревунов-Караулов.

Жигалов, Настасія Тимофіївна і Нюнін біжать назустріч. Входить Ревунов-Караулов.

Настасія Тимофіївна (*кланяючись*). Ласкаво просимо, ваше превосходительство! Дуже приємно!

Ревунов. Вельми!

Жигалов. Ми, ваше превосходительство, люди не знатні, не високі, люди прості, але не подумайте, що з нашого боку яке-небудь шахайство. Для хороших людей, у нас перше місце, ми нічого не пожаліємо. Просимо!

А. П. Чехов і Л. М. Толстой в Гаспрі. (Крим 1901 р.)

Ревунов. Вельми радий!

Нюнін. Дозвольте відрекомендувати ваше превосходительство! Молодий Епаміонд Максимович Апломбов зі своєю новонародж... тобто молодою дружиною! Іван Михайлович Ять, служить на телеграфі! Іноземець грецького звання по кондитерській лінії Харлампій Спиридонович Димба! Осип Лукич Бабельмандебський! Та інші, та інші... Решта всі — дрібнота. Сідайте, ваше превосходительство!

Ревунов. Вельми! Пробачте, панове, я хочу сказати Андрюші два слова. (*Одводить Нюніна набік.*) Мені, братіку, трохи ніяково... Навіщо ти звеш мене вашим превосходительством? Я ж не генерал! Капітан 2-го рангу — це навіть нижче за полковника.

Нюнін (*говорить йому на вухо, як глухому*). Знаю, але, Федоре Яковлевичу, будьте ласкаві, дозвольте нам називати вас вашим превосходительством! Сім'я тут, знаєте, патріархальна, поважає старших, любить чиношанування...

Ревунов. Ну, якщо так, то звичайно... (*Ідучи до столу.*) Вельми!

Настасія Тимофіївна. Сідайте, ваше превосходительство! Будьте такі ласкаві! Призволяйтесь, ваше превосходительство! Тільки вибачте, у себе ви там звикли до делікатності, а в нас просто!

Ревунов (*не розчувши*). Що? Гм... Егеж! (*Пауза.*) Егеж... В старі часи люди завжди жили просто і були задоволені. Я людина, яка в чинах, і то живу просто... Сьогодні Андрюша приходиться до мене й кличе мене сюди на весілля. Як же, кажу, я піду, коли я незнайомий? Це незручно! А він каже: «люди вони прості, патріархальні, всякому гостеві раді...» Ну, звичайно, коли так... то чого ж? Дуже радий. Дома мені самотньому нудно, а коли моя присутність на весіллі може бути кому-небудь приємна, то зроби, кажу, ласку...

Жигалов. Значить, по ширості, ваше превосходительство? Поважаю! Сам я людина проста, без будь-якого шахрайства, і поважаю таких. Призволяйтесь, ваше превосходительство!

Апломбов. Ви давно у відставці, ваше превосходительство?

Ревунов. Га? Авжеж, авжеж... так... Це правда. Так... Але дозвольте, що ж це, одначе? Оселедець гіркий... і хліб гіркий. Неможливо їсти!

Всі. Гірко! Гірко!

Апломбов і Дашенька цілються.

Ревунов. Хе-хе-хе... За ваше здоров'я. *(Пауза.)* Так... В старі часи все просто було і всі були задоволені... Я люблю простоту... Я ж старий, у відставку вийшов у 1865 році... Мені сімдесят два роки... Так. Звичайно, не без того, і раніше любили при нагоді показати пишноту, але... *(Побачивши Мозгового.)* Ви теє... матрос, виходить?

Мозговий. Точно так.

Ревунов. Ага... Так... Егеж... Морська служба завжди була важка. Є над чим задуматися й голову поморочити. Всяке незначне слово має, так би мовити, свій особливий зміст! Наприклад: марсові по вантах на фок і грот! Що це означає? Матрос вже, певно, розуміє! Хе-хе. Тонкощі, як ота математика!

Нюнін. За здоров'я його превосходительства Федора Яковлевича Ревунова-Караулова! *(Музика грає туш. Ура.)*

Ять. От ви, ваше превосходительство, зволили оце висловитися щодо труднощів флотської служби. А хіба телеграфна легша? Тепер, ваше превосходительство, ніхто не може стати на телеграфну службу, якщо не вміє читати й писати по-французьки і по-німецьки. Але найважче в нас, це передача телеграм. Страшенно важко! Звольте послухати.

Стукає виделкою по столу, як на телеграфному станку.

Ревунов. А що це означає?

Ять. Це означає: я поважаю вас, ваше превосходительство, за чесноти. Ви думаєте, легко? А ось іще. *(Стукає.)*

Ревунов. Ви гучніше... Не чую...

Ять. А це означає: мадам, який я щасливий, що тримаю вас у своїх обіймах!

Ревунов. Ви про яку це мадам? Егеж... *(До Мозгового.)* А от, коли йдучи повним вітром і треба... і треба поставити брамселі і бом-брамселі! Тут уже треба командувати: салінгові до вант на брамселі і бом-брамселі... і в той час, як на реях віддають паруси, внизу стають на брам і бом-брам шкоти, фали і браси...

Шафер *(встаючи)*. Шановні панове і шановні па...

Ревунов *(перебиваючи)*. Егеж... Хіба мало всяких команд... Так... Брам і бом-брам-шкоти тягнути вишов

фали!! Добре? Але що це означає і який зміст? А дуже просто! Тягнуть, знаєте, брам і бом-брам-шкоти і підіймають фали... всі враз! до того ж зрівнюють бом-брам-шкоти і бом-брам-фали при підйманні, а в цей час, зважаючи на потребу, потравлюють браси з їх парусів, а коли вже, виходить, шкоти натягнуті, фали всі до місця підняті, то брам і бом-брам-браси витягаються і реї брасопляться відповідно до напрямку вітру...

Нюнін (до Ревунова). Федоре Яковлевичу, хазяйка просить вас поговорити про що-небудь інше. Це незрозуміле гостям і нудно...

Ревунов. Що? Кому нудно? (До Мозгового.) Молодий чоловіче! А от якщо корабель лежить бейдевінд правим галсом під усіма парусами і треба зробити через фордевінд. Як треба командувати? А ось як: свистати всіх наверх, поворот через фордевінд!.. Хе-хе...

Нюнін. Федоре Яковлевичу, годі! Призволяйтесь!

Ревунов. Як тільки всі повибігали, зразу ж командують: по місцях стояти, поворот через фордевінд! Ех, життя! Командуєш, а сам дивишся, як матроси, мов блискавка, розбігаються по місцях і розносять брами і браси. Отак не витерпиш і гукнеш: молодці хлопці! (Поперхнувся й кашляє.)

Шафер (поспішає скористатися паузою). В сьогоднішній, так би мовити, день, в який ми, зібравшись всі до купи для вшанування нашого улюбленого...

Ревунов (перебиваючи). Егеж! І все ж це треба пам'ятати! Наприклад: фока-шкот, грота-шкот розсмикнути!..

Шафер (ображено). Чого ж він перебиває? Отак ми жодної промови не скажемо!

Настасія Тимофіївна. Ми люди темні, ваше превосходительство, нічого цього самого не розуміємо, а ви краще розкажіть нам що-небудь, яке стосується...

Ревунов (не розчувши). Я вже їв, дякую. Ви кажете: гуски? Дякую... Так. Старе згадав... А воно ж приємно, молодий чоловіче! Пливеш собі морем, лиха не знаючи, і... (голосом, що здригнувся) пам'ятаєте цей захват, коли роблять поворот о вершлаг. Який моряк не запалиться при спогаді про цей маневр?! Адже як тільки пролунала команда: свистати всіх наверх, поворот о вершлаг — немов електрична іскра пробігла по всіх. Починаючи від командира і до останнього матроса — всі стрепенулися...

Змеюкіна. Нудно! Нудно! (Загальне ремство.)

Ревунов (*не розчувши*). Дякую, я їв. (*З захопленням.*) Все приготувалось і вп'ялося очима в старшого офіцера... На фокові і гротові браси на праву, на крюсельні браси, на ліву, на контро-брас на ліву, командує старший офіцер. Все вмиль виконується... Фока-шкот, клівер-шкот розсмикнути... право на борт! (*Встає.*) Корабель помчав за вітром і, нарешті, паруси починають тріпотіти. Старший офіцер: — на брасах, на брасах не гавити, а сам уп'явся очима в грот-марсель і, коли, нарешті, і цей парус затріпотів, тобто момент повороту настав, лунає громова команда: грото-марса буллель віддай, пшов браси! Тут усе летить, тріщить — стовпотворіння вавилонське! — все виконується без помилки. Поворот удався!

Настасія Тимофіївна (*спалахнувши*). Генерал, а бешкетуєте... І сорому вам нема!

Ревунов. Стегна? Ні, не їв... дякую вам.

Настасія Тимофіївна (*голосно*). Я кажу, сорому вам нема! Генерал, а бешкетуєте!

Нюнін (*збентежено*). Панове, ну от... чи варто? Справді...

Ревунов. По-перше, я не генерал, а капітан другого рангу, що за військовим табелем про ранги відповідає підполковникові.

Настасія Тимофіївна. Якщо не генерал, то за що ж ви гроші взяли? І ми вам не за те гроші платили, щоб ви бешкетували!

Ревунов (*здивовано*). Які гроші?

Настасія Тимофіївна. Звісно, які. Певно одержали через Андрія Андрійовича четвертну... (*До Нюніна.*) А тобі, Андрюшенько, гріх! Я тебе не просила такого наймати!

Нюнін. Ну, от... Облиште! Чи варто?

Ревунов. Найняли... заплатили... Що таке?

Апломбов. Дозвольте, однак... Ви ж одержали від Андрія Андрійовича 25 карбованців?

Ревунов. Які 25 карбованців? (*Зміркувавши.*) Он воно що! Тепер я все розумію... Яка гидота! Яка гидота!

Апломбов. Ви ж одержали гроші?

Ревунов. Ніяких я грошей не одержував! Геть! (*Виходить з-за столу.*) Яка гидота! Яка низькість! Образити так стару людину, моряка, заслуженого офіцера!... Якби це порядне товариство, я міг би викликати на дуель, а тепер що я можу зробити? (*Розгублено.*) Де двері? В який бік

іти? Служник, виведи мене! Служник! *(Іде.)* Яка низькість! Яка гидота! *(Виходить.)*

Настасія Тимофіївна. Андрюшенько, а де ж 25 карбованців?

Нюнін. Ну, чи варто говорити про такі дрібниці? Велика важниця! Тут усі радіють, а ви чорт знає про що... *(Кричить.)* За здоров'я молодих! Музико, марш! Музико! *(Музика грає марш.)* За здоров'я молодих!

Змєюкіна. Мені душно! Дайте мені атмосфери! Біля вас я задихаюсь.

Ять *(у захваті)*. Чудова! Чудова! *(Гамір.)*

Шафер *(намагаючись перекричати)*. Шановні панове і шановні пані! В сьогоднішній, так би мовити, день...

Завіса

1889—1890

ЮВІЛЕЙ

Жарт на одну дію.

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Шипучин Андрій Андрійович, голова правління Н-ського товариства взаємного кредиту, нестарий чоловік, з м-ноклем.

Татьяна Олексіївна, його дружина, 25 років.

Хирін Кузьма Миколайович, бухгалтер банку, старик.

Мерчуткіна Настасія Федорівна, старуха в салопі.

Члени банку.

Службовці банку.

Дія відбувається в Н-ському банку взаємного кредиту.

Кабінет голови правління. Ліворуч двері в контору банку. Два письмових стола. Обстановка з претензією на вишукану розкіш: оксамитові меблі, квіти, статуї, килим, телефон. Полудень.

Хирін сам; він у валянках.

Хирін (*кричить у двері*). Пошліть узяти в аптеці валеріанових крапель на 15 копійок, та звеліть принести в директорський кабінет свіжої води! Чи сто разів вам казать! (*Іде до столу.*) Зовсім замучився. Пишу вже четверту добу і очей не заплющую; з ранку до вечора пишу тут, а з вечора до ранку — вдома. (*Кашляє.*) А тут ще запалення в усьому тілі. Морозить, жар, кашель, ноги ломить і в очах такі... метелики... (*Сідає.*) Наш кривляка, цей мерзотник, голова правління, сьогодні на загальних зборах читатиме

доповідь: «Наш банк в сучасному і в майбутньому». Який Гамбетта, подумаєш... (Пише.) Два... один... один... шість... нуль... сім... Далі, шість... нуль... один... шість... Йому хочеться туману напустити, а я от сиди й працюю для нього, як каторжний!.. Він у цю доповідь самої тільки поезії підпустив і більше нічого, а я от цілісінький день на рахівниці цокай, чорт би його душу взяв!.. (Цокає на рахівниці.) Терпіти не можу! (Пише.) Значить, один... три... сім... два... один... нуль... Обіцяє нагородити за труди. Якщо сьогодні все обійдеться благополучно і вдасться очі замилити публіці, то обіцяв золотий жетон і триста нагородних... Побачимо. (Пише.) Ну, а як труди мої пропадуть марно, то вже, брат, вибачай... Я людина запальна... Я, брат, під гарячу руку можу і злочин зробити... Отак-от!

За сценою шум і оплески. Голос Шипучина: «Дякую! Дякую! Зворушений!» Входить Шипучин. На ньому фрак і білий галстук; в руках тільки-но піднесений йому альбом.

Шипучин (стоячи на дверях і звертаючись у контору). Цей ваш подарунок, дорогі товариші по службі, я зберігатиму до самої смерті, як спогад про найщасливіші дні мого життя! Егеж, вельмишановні добродіі! Іще раз дякую! (Посилає поцілунок рукою і йде до Хиріна.) Мій дорогий, мій найповажніший Кузьмо Миколайовичу!

Весь час, доки він на сцені, службовці зрідка входять з паперами для підпису і виходять.

Хирін (встаючи). Маю честь поздоровити вас, Андрію Андрійовичу, з п'ятнадцятилітньою річницею нашого банку і бажаю, щоб...

Шипучин (міцно тисне руку). Дякую, мій дорогий! Дякую! Для сьогоднішнього знаменитого дня, заради ювілею, думаю, можна й поцілуватись!.. (Цілюються.) Дуже, дуже радий! Спасибі вам за службу... за все, за все спасибі! Якщо мною, скільки я маю честь бути головою правління цього банку, зроблено що-небудь корисне, то цим я зобов'язаний перш за все своїм товаришам по службі. (Зітхає.) Так, батечку, 15 років! 15 років, не був би я Шипучиним! (Жваво.) Ну, як моя доповідь? Посувається?

Хирін. Так. Лишилось усього сторінок п'ять.

Шипучин. Чудово. Значить до третьої години буде готова?

Хирін. Якщо ніхто не перешкодить, то закінчу. Дрібниці лишилися.

Шипучин. Чудово. Чудово, не був би я Шипучиним! Загальні збори будуть о четвертій. Будь ласка, голубе. Дайте-но мені першу половину, я простудіюю... Дайте швидше. *(Бере доповідь.)* На цю доповідь я покладаю величезні надії... Це моє profession de foi, або, краще сказати, мій фейерверк... Фейерверк, не був би я Шипучиним! *(Сідає і про себе читає доповідь.)* Втомився я, однак, страшенно... Вночі у мене був припадок подагри, весь ранок провів у турботах і побігеньках, потім ці хвилювання, овації, ця ажитация... втомився!

Хирін *(пише)*. Два... нуль... нуль... три... дев'ять... два... нуль... Від цифр в очах позеленіло... три... один... шість... чотири... один... п'ять... *(Цокає на рахівниці.)*

Шипучин. Теж неприємність... Сьогодні вранці була в мене ваша дружина і знову скаржилась на вас. Говорила, що вчора ввечері ви за нею і за свояченицею з ножом ганялись. Кузьмо Миколайовичу, на що це схоже? Ай-ай!

Хирін *(суворо)*. Насмілюсь ради ювілею, Андрію Андрійовичу, звернутись до вас із проською. Прошу вас, хоч би з поваги до моїх каторжних трудів, не втручайтесь у моє сімейне життя. Прошу!

Шипучин *(зітхає)*. Неможливий у вас характер, Кузьмо Миколайовичу! Людина ви прекрасна, поважна, а з жінками поводитесь, як який-небудь Джек. Справді. Не розумію, за що ви їх так ненавидите?

Хирін. А я от не розумію: за що ви їх так любите? *(Пауза.)*

Шипучин. Службовці піднесли щойно альбом, а члени банку, як я чув, хочуть піднести мені адрес і срібний дзбан... *(Граючи моноклем.)* Добре, не був би я Шипучиним! Це не зайве... Для репутації банку необхідна деяка помпа, чорт візьми! Ви своя людина, вам все, звичайно, відомо... Адрес написав я сам, срібний дзбан купив теж я сам... Ну, і оправа для адреса 45 карбованців, але без цього не можна. Самі вони б не здогадались. *(Оглядається.)* Обстановочка ж яка!.. Що за обстановка! От кажуть, що я дріб'язковий, що мені треба, щоб тільки замки на дверях були почищені, щоб службовці носили модні галстуки, та біля під'їзду стояв товстий швейцар. Ну, ні, добродії. Замки на дверях і товстий швейцар — не дрібниця. Вдома у себе я можу бути міщанином, їсти і спати по-свинськи, пити запоєм...

Хирін. Прошу, будь ласка, без натяків!

Шипучин. Ах, ніхто не натякає! Який у вас неможливий характер. Так от я й кажу, вдома у себе я можу бути міщанином, парвеню і слухатися своїх звичок, але тут все повинно бути en grand. Тут банк! Тут кожна деталь повинна імпонувати, так би мовити, і мати урочистий вигляд. (Піднімає з підлоги папірець і кидає його в камін.) Заслуга моя саме в тому, що я високо підняв репутацію банку!.. Велике діло — тон! Велике, не був би я Шипучиним. (Оглянувши Хиріна.) Дорогий мій, щохвилини сюди може з'явитися депутація від членів банку, а ви у валянках, в цьому шарфі... в якомусь піджаку дикого кольору... Могли б надіти фрак, ну, нарешті, чорний сюртук...

Хирін. Мені здоров'я дорожче ваших членів банку. У мене запалення всього тіла.

Шипучин (хвилюючись). Але погодьтесь, що це безладдя! Ви порушуєте ансамбль!

Хирін. Якщо прийде депутація, то я сховатися можу. Не велика біда... (Пише.) Сім... один... сім... два... один... п'ять... нуль... Я і сам безладдя не люблю... Сім... два... дев'ять... (Докає на рахівниці.) Терпіти не можу безладдя! От добре б ви зробили, якби не запрошували сьогодні на ювілейний обід дам...

Шипучин. Дурниці які...

Хирін. Я знаю, ви для шику напустите їх сьогодні повну залу, але, глядіть, вони вам все діло зіпсують. Від них всяка шкода і безладдя.

Шипучин. Навпаки, жіноче товариство підносить!

Хирін. Так... Ваша дружина, здається, освічена, а в понеділок минулого тижня таке випалила, що я потім днів зо два тільки руками розводив. Раптом при сторонніх питає: «Чи правда, що у нас в банку чоловік накупив акцій Дрязько-Прязького банку, які упали на біржі? Ох, мій чоловік так турбується!» І це при сторонніх! І навіщо ви говорите відверто з ними, не розумію! Хочете, щоб вони вас під кримінал підвели?

Шипучин. Ну, досить, досить! Для ювілею це все занадто сумно. До речі, ви мені нагадали. (Дивиться на годинник.) Зараз повинна приїхати моя дружинонька. По суті, слід було б з'їздити на вокзал, зустріти її, бідолашну, але немає часу і... і втомився. Признатися, я не радий їй! Тобто, я радий, але для мене було б приємніше, коли б вона ще днів зо два пожила у своєї матері. Вона зажадає, щоб я сьогодні провів увесь вечір з нею, а, тимчасом, у нас

сьогодні передбачається після обіду маленька екскурсія... (Здрагається.) Проте у мене вже починається нервовий дроз. Нерви такі напружені, що досить, здається, найменшої дрібниці, щоб я розплакався! Ні, треба бути міцним, не був би я Шипучиним!

Входить Тат'яна Олексіївна, у ватерпруфі і з дорожньою сумочкою через плече.

Шипучин. Чи ба! Про тебе помовка, а ти вже й тут!

Тат'яна Олексіївна. Любий! (Біжить до чоловіка. Тривалий поцілунок.)

Шипучин. А ми тільки-но про тебе говорили!.. (Дивиться на годинник.)

Тат'яна Олексіївна (задихавшись). Скучив? Здоровий? А я ще дома не була, з вокзалу прямо сюди. Треба тобі багато чого розповісти, багато... Не можу витерпіти... Роздягатись я не буду, я на хвилинку. (До Хиріна.) Здрастуйте, Кузьмо Миколайовичу! (До чоловіка.) Дома у нас все благополучно?

Шипучин. Все. А ти за цей тиждень поповнішала, покращала... Ну, як їздилося?

Тат'яна Олексіївна. Чудово. Кланяються тобі мама і Катя. Василь Андрійович велів тебе поцілувати. (Цілує.) Тітонька прислала тобі банку варення і всі гніваються, що ти не пишеш. Зіна веліла тебе поцілувати. (Цілує.) Ах, якби ти знав, що було! Що було! Мені навіть страшно розказувати! Ах, що було! Але я бачу по очах, що ти мені не радий!

Шипучин. Навпаки... Люба... (Цілує.)

Хирін сердито кашляє.

Тат'яна Олексіївна (зітхає). Ох, бідна Катя, бідна Катя! Мені її так жаль, так жаль.

Шипучин. У нас, люба, сьогодні ювілей, щохвилини сюди може з'явитися депутація від членів банку, а ти не одягнена.

Тат'яна Олексіївна. Справді, ювілей! Вітаю, панове... Бажаю вам... Значить, сьогодні збори, обід... Це я люблю. А пам'ятаєш той чудовий адрес, який так довго ти складав для членів банку? Його сьогодні будуть тобі читати?

Хирін (сердито кашляє).

Шипучин (*збентежено*). Люба, про це не говорять... Справді, іхала б додому.

Татьяна Олексіївна. Зараз, зараз. За одну хвилину розкажу і поїду. Я тобі все з самого початку. Ну от... Коли ти мене провів, я, пам'ятаєш, сіла рядом з тією повною дамою і стала читати. У вагоні я не люблю розмовляти. Три станції все читала і ні з ким жодного слова... Ну, настав вечір і такі, знаєш, пішли все сумні думки! Навпроти сидів молодий чоловік, нічого собі так, гарненький, брюнет... Ну, розговорились... Підійшов моряк, потім студент якийсь... (*Сміється.*) Я сказала їм, що я не заміжня... Як вони упадали біля мене! Балакали ми до самої півночі, брюнет розказував страшенно смішні анекдоти, а моряк усе співав. У мене груди заболіли від сміху. А коли моряк — ах, ці моряки! — коли моряк випадково дізнався, що мене звуть Татьяною, то знаєш, що він співав? (*Співає басом.*) Онегін, я таїть не стану, безумно я люблю Татьяну!.. (*Сміється.*)

Хирін (*сердито кашляє*).

Шипучин. Одначе, Танюшо, ми заважаємо Кузьмі Миколайовичу. Ідь додому, любача... Потім...

Татьяна Олексіївна. Нічого, нічого, нехай і він послухає, це дуже цікаво. Я зараз кінчу. На станцію виїхав за мною Серьожа. Підвернувся тут якийсь молодий чоловік, податковий інспектор, здається... нічого собі, гарненький, особливо очі... Серьожа представив його, і ми поїхали втрьох... Погода була чудова...

За сценою голоси: «Не можна! Не можна! Чого вам треба?»

Входить Мерчуткіна.

Мерчуткіна (*у дверях, відмахуючись*). Чого хапаєте? — От іще! Мені самого треба!.. (*Входить, до Шипучина.*) Мое шанування, ваше превосходительство... Дружина губернського секретаря, Настасія Федорівна Мерчуткіна.

Шипучин. Чого вам треба?

Мерчуткіна. Бачите, ваше превосходительство, чоловік мій, губернський секретар Мерчуткін, був хворий п'ять місяців, і поки він лежав вдома і лікувався, йому без всякої причини відставку дали, ваше превосходительство, а коли я пішла по його платню, то вони, бачите, взяли і вихували із його платні 24 карбованці 36 копійок. — За що? — питаю. «А він, кажуть, із товариської каси брав і за нього інші ручалися». Як же так? Та хіба ж він міг без

моєї згоди брати? Так не можна, ваше превосходительство! Я жінка бідна, тільки й живу, що з квартирантів. Я квола, беззахисна... Від усіх кривду терплю і ні від кого доброго слова не чую.

Шипучин. Дозвольте... *(Бере від неї прохання і читає його стоячи.)*

Татьяна Олексіївна *(до Хиріна)*. Але треба спочатку... Минулого тижня раптом я одержую від мами листа. Пише, що сестрі Каті освідчився якийсь Грендилевський. Прекрасний, скромний молодий чоловік, але без усяких достатків і ніякого певного становища. І на лихо, уявіть собі, Катя закохалася в нього. Що тут робити? Мама пише, щоб я негайно приїхала і вплинула на Катю...

Хирін *(суворо)*. Дозвольте, ви мене збили! Ви — мама та Катя, а я от збився і нічого не розумію.

Татьяна Олексіївна. Яка важниця! А ви слухайте, коли з вами дама говорить! Чого це ви сьогодні такій сердитий? Закохані? *(Сміється.)*

Шипучин *(до Мерчуткіної)*. Дозвольте, однак, як же це? Я нічого не розумію...

Татьяна Олексіївна. Закохані? Ага! Почервонів.

Шипучин *(до дружини)*. Танюшо, піди, люба, на хвилинку в контору. Я зараз.

Татьяна Олексіївна. Добре. *(Виходить.)*

Шипучин. Я нічого не розумію. Мабуть, ви, пані, не туди попали. Ваше прохання по суті зовсім до нас не стосується. Ви потрудіться звернутись до того відомства, де служив ваш чоловік.

Мерчуткіна. Я, батечку, в п'ятьох місцях уже була, ніде навіть прохання не прийняли. Я вже і розум втратила, та спасибі зятю Борису Матвійовичу, напоумив до вас сходити. «Ви, каже, мамашо, зверніться до pana Шипучина, вони впливова людина, все можуть...» Допоможіть, ваше превосходительство!

Шипучин. Ми, пані Мерчуткіна, нічого не можемо для вас зробити. Зрозумійте ви: ваш чоловік, скільки я можу судити, служив у військово-медичному відомстві, а наша установа зовсім приватна, комерційна, у нас банк. Як не зрозуміти цього!

Мерчуткіна. Ваше превосходительство, а що чоловік мій хворий був, у мене є лікарське посвідчення. Ось воно, подивіться...

Шипучин (роздратовано). Чудово, я вірю вам, але повторюю, це до нас не стосується.

За сценою сміх Татяни Олексіївни; потім чоловічий сміх.

Шипучин (глянувши на двері). Вона там заважає службовцям. (До Мерчуткіної). Дивно і навіть смішно. Невже ваш чоловік не знає, куди вам звертатися?

Мерчуткіна. Він, ваше превосходительство, в мене нічого не знає. Зарядив одне: «Не твоє діло! Іди геть!» та й годі...

Шипучин. Повторюю, добродійко: ваш чоловік служив у військово-медичному відомстві, а тут банк, установа приватна, комерційна...

Мерчуткіна. Так, так, так... Розумію, батечку. В такому разі, ваше превосходительство, накажіть видати мені хоч 15 карбованців! Я згодна не все зразу.

Шипучин (зітхає). Ох!

Хирін. Андрію Андрійовичу, це так я ніколи доповіді не кінчу.

Шипучин. Зараз. (До Мерчуткіної.) Вам не втовкмачиш. Та зрозумійте ж, що звертатися до нас з подібним проханням так само дивно, як подавати прохання про розлучення, наприклад, в аптеку, або в пробірну палатку.

Стукіт у двері. Голос Татяни Олексіївни: «Андрію, можна зайти?»

Шипучин (кричить). Підожди, люба, зараз! (До Мерчуткіної.) Вам не доплатили, але ж ми тут при чому? І до того ж, добродійко, у нас сьогодні ювілей, ми зайняті... і може сюди увійти хто-небудь зараз... Пробачте...

Мерчуткіна. Ваше превосходительство, пожалійте мене, сироту! Я жінка квола, беззахисна... Замучилась до смерті... І з пожилцями судись, і за чоловіка клопочись, і по господарству бігай, а тут ще зять без посади.

Шипучин. Пані Мерчуткіна, я... Ні, вибачайте, я не можу з вами говорити! У мене навіть голова закрутилась... Ви і нам заважаєте, і час даремно гаєте... (Зітхає, вбік.) От пробка, не був би я Шипучиним! (До Хиріна.) Кузьмо Миколайовичу, поясніть ви, будь ласка, пані Мерчуткіній... (Махає рукою і йде в правління).

Хирін (підходить до Мерчуткіної. Суворо). Що вам потрібно?

Мерчуткіна. Я жінка квола, беззахисна... На вигляд, можливо, я міцна, а якщо розібратись, так у мене

жодної жилочки нема здорової! Ледве на ногах тримаюсь і апетиту збулась. Каву сьогодні пила і без усякого задоволення.

Хирін. Я вас питаю, що вам потрібно?

Мерчуткіна. Накажіть, батечку, видати мені 15 карбованців, а решту хоч через місяць.

Хирін. Але ж вам, здається, було сказано по-людськи: тут банк!

Мерчуткіна. Так, так... А якщо треба, я можу медичне посвідчення представити.

Хирін. У вас на плечах голова, чи що?

Мерчуткіна. Миленький, я ж по закону прошу. Мені чужого не треба.

Хирін. Я вас, мадам, запитую: у вас голова на плечах, чи що? Ну, чорт мене візьми зовсім, мені ніколи з вами розмовляти! Я занятий. (Вказує на двері.) Прошу!

Мерчуткіна (здивовано). А гроші як же?

Хирін. Одне слово, у вас на плечах не голова, а от що... (Стукає пальцем об стіл, потім себе по лобі.)

Мерчуткіна (образившись). Що? Ну, нічого, нічого... Своїй жінці постукай... Я губерньська секретарша... Зі мною не дуже!

Хирін (скипівши, напівголосно). Геть звідси!

Мерчуткіна. Ну, ну, ну... Не дуже!

Хирін (напівголосно). Якщо ти не підеш в цю ж мить, то я по двірника пошлю! Геть! (Тупотить ногами.)

Мерчуткіна. Нічого, нічого! Не боюсь! Бачили ми таких... Шпарина!

Хирін. Здається, за все своє життя не бачив огиднішої... Ох! Аж у голову вдарило... (Важко дихає.) Я тобі ще раз кажу... Чуєш! Якщо ти, стара потворо, не підеш звідси, то я тебе на порошок зітру! В мене такий характер, що я можу з тебе на весь вік каліку зробити! Я можу злочин вчинити!

Мерчуткіна. Собака гавка, вітер носить. Не злякалась. Бачили ми таких.

Хирін (у відчай). Бачити її не можу! Мені недобре! Я не можу! (Іде до столу і сідає.) Напустили бабів повен банк, не можу я доповідь писати! Не можу!

Мерчуткіна. Я не чуже прошу, а своє, по закону. Ач, соромітник! У присутственому місці в валянках сидить... Мужик...

Входять Шипучин і Татьяна Олексіївна.

Татьяна Олексіївна (входячи за чоловіком). Поїхали ми на вечір до Бережницьких. На Каті було голу-беньке фулярове плаття з легким мереживом і з відкритою шийкою... Їй дуже до лиця висока зачіска, і я її сама причесала... Як одягнулась і причесалась, ну просто краса!

Шипучин (уже з мігренню). Так, так... краса... За-раз можуть прийти сюди.

Мерчуткіна. Ваше превосходительство!..

Шипучин (сумно). Що іще? Що вам треба?

Мерчуткіна. Ваше превосходительство!.. (Вказує на Хиріна.) Ось цей, ось самий... ось цей постукав себе пальцем по лобі, а потім об стіл... Ви веліли йому мою справу розібрати, а він насміхається і всякі слова. Я жінка кволла, беззахисна...

Шипучин. Гаразд, добродійко, я розберу... вживу заходів... Ідїть... Потім!.. (Вбік.) У мене подагра починається!..

Хирін (підходить до Шипучина, тихо). Андрію Андрійовичу, накажіть послати по швейцара, нехай її утри-шия прожене. Та що ж це таке?

Шипучин (злякано). Ні, ні! Вона вереск підніме, а в цьому будинку багато квартир.

Мерчуткіна. Ваше превосходительство!..

Хирін (плаксивим голосом). Але ж мені доповідь треба писати! Я не встигну!.. (Повертається до столу.) Я не можу!

Мерчуткіна. Ваше превосходительство, коли ж я одержу? Мені сьогодні гроші потрібні.

Шипучин (вбік, з обуренням). Надзвичайно підла баба! (До неї лагідно.) Добродійко, я вже вам говорив. Тут банк, установа приватна, комерційна...

Мерчуткіна. Зробіть ласку, ваше превосходительство, будьте батьком рідним... Якщо медичного посвідчення мало, то я можу й з участку посвідчення представити. Накажіть видати мені гроші!

Шипучин (важко зітхає). Ох!

Татьяна Олексіївна (до Мерчуткіної). Бабусю, вам же говорять, що ви заважаєте. Яка-бо ви, справді.

Мерчуткіна. Красуню, матінко, за мене поклопотати нікому. Тільки й вважається, що п'ю та їм, а каву сьогодні пила без усякого задоволення.

Шипучин (у знеможі, до Мерчуткіної). Скільки ви хочете одержати?

Мерчуткіна. 24 карбованці 36 копійок.

Шипучин. Добре!.. (Дістає з бумажника 25 карбованців і подає їй.) Ось вам 25 карбованців. Беріть і... йдіть!

Хирін (сердито кашляє).

Мерчуткіна. Уклінно дякую, ваше превосходительство... (Ховає гроші.)

Татьяна Олексіївна (сідає біля чоловіка.) Однак мені пора додому... (Подивившись на годинник.) Але я ще не скінчила... За одну хвилинку кінчу і піду... Що було! Ой, що було! Отже, поїхали ми на вечір до Бережницьких... Нічого собі, весело було, але не дуже... Був, звичайно, і Катин поклонник — Грендилевський... Ну, я з Катею поговорила, поплакала, вплинула на неї, вона тут же на вечорі поговорила з Грендилевським і відмовила йому. Ну, думаю, все влаштувалось якнайкраще: маму заспокоїла, Катю врятувала і тепер сама можу бути спокійна... Що ж ти думаєш? Перед самою вечерею йдемо ми з Катею по алеї і раптом... (Хвилюючись.) І раптом чуємо постріл... Ні, я не можу говорити про це спокійно! (Обмахується хусточкою.) Ні, не можу!

Шипучин (зітхає). Ох!

Татьяна Олексіївна (плаче). Біжимо до альтанки, а там... там лежить бідний Грендилевський з пістолетом у руці...

Шипучин. Ні, я цього не перенесу! Я не перенесу! (До Мерчуткіної.) Вам що ще треба?

Мерчуткіна. Ваше превосходительство, чи не можна моему чоловікові знову стати на роботу?

Татьяна Олексіївна (плаче). Вистрілив собі прямо в серце... Ось тут... Катя зомліла, сердешна... А він сам страшенно злякався, лежить і... і просить послати по лікаря. Скоро приїхав лікар і... і врятував нещасного.

Мерчуткіна. Ваше превосходительство, чи не можна моему чоловікові знову стати на роботу?

Шипучин. Ні, я не перенесу! (Плаче.) Не перенесу! (Простягає до Хиріна обидві руки у розпачі.) Проженіть її! Проженіть, благаю вас!

Хирін (підходить до Татьяни Олексіївни). Геть звідси!

Шипучин. Не її, а от цю... от цю жахливу... (Вказує на Мерчуткіну.) Ось оцю!

Хирін (не зрозумів його, до Тат'яни Олексіївни). Геть звідси! (Тупотить ногами.) Пішла геть!

Тат'яна Олексіївна. Що? Що ви? Збожеволіли?

Шипучин. Це жах! Я нещасна людина! Женіть її! Женіть!

Хирін (до Тат'яни Олексіївни). Геть, скалічу! Знівечу! Злочин зроблю!

Тат'яна Олексіївна (біжить від нього, він за нею). Та як ви смієте! Ви нахаба! (Кричить.) Андрію! Рятуй! Андрію! (Верещить.)

Шипучин (біжить за ними). Перестаньте! Благаю вас! Тихіше! Згляньтесь наді мною!

Хирін (женеться за Мерчуткіною.) Геть звідси! Ловіть! Бийте! Ріжте її!

Шипучин (кричить). Перестаньте! Прошу вас! Благаю!

Мерчуткіна. Ой, лишенько!.. Ой, лишенько!.. (Верещить.) Ой, лишенько!..

Тат'яна Олексіївна (кричить). Рятуйте! Рятуйте!.. Ой, ой... млосно! Млосно! (Вискакує на стілець, потім падає на диван і стогне, як в непритомному стані.)

Хирін (женеться за Мерчуткіною). Бийте її! Лупцюйте! Ріжте!

Мерчуткіна. Ах, ах... Батечку, в очах потемніло! Ах! (Падає непритомна на руки Шипучину.)

Стукіт у двері і голос за сценою: «Депутація!»

Шипучин. Депутація... репутація... окупація...

Хирін (тупотить ногами). Геть, чорт би мене взяв! (Засукує рукава.) Дайте мені її! Злочин можу зробити!

Входить депутація з п'яти чоловік; усі в фраках. У одного в руках адрес в оксамитовій оправі, у другого — дзбан. У двері з правління дивляться службовці. Тат'яна Олексіївна на дивані, Мерчуткіна на руках у Шипучина, обидві тихо стогнуть.

Член банку (голосно читає). Вельмишановний і дорогий Андрію Андрійовичу! Кидаючи ретроспективний погляд на минуле нашої фінансової установи і пробігаючи розумовим зором історію її поступового розвитку, ми дістаємо в найвищій мірі відрядне враження. Щоправда, в перший час її існування невеликі розміри основного капіталу, відсутність будь-яких серйозних операцій, а також

невизначеність цілей ставили руба гамлетівське питання: «бути, чи не бути?» і один час навіть лунали голоси на користь закриття банку. Але ось, на чолі установи стає ви. Ваші знання, енергія і властивий вам такт були причиною надзвичайного успіху і рідкісного процвітання. Репутація банку... (кашляє) репутація банку...

Мерчуткіна (стогне). Ох! Ох!

Татьяна Олексіївна (стогне). Води! Води!

Член банку (продовжує). Репутація... (кашляє) репутація банку піднята вами на таку височінь, що наша установа може сьогодні суперничати з найкращими закордонними установами...

Шипучин. Дспутація... репутація... окупація... вечірньої пори два приятелі йшли і путню між собою бесіду вели... Не говори, що молодість згубила, що ревність змучила тебе моя.

Член банку (продовжує в замішанні). Потім, кидаючи об'єктивний погляд на теперішнє, ми, вельмишановний і дорогий Андрію Андрійовичу... (знизивши тон). В такому разі ми потім... Ми краще потім...

Виходять у замішанні.

Завіса

ЧАЙКА

Комедія на чотири дії

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Ірина Миколаївна Аркадіна, по чоловіку Треплева, актриса.

Костянтин Гаврилович Треплев, її син, молода людина.

Петро Миколайович Сорін, її брат.

Ніна Михайлівна Заречна, молода дівчина, дочка багатого поміщика.

Ілля Афанасійович Шамраєв, поручик у відставці, управитель у Соріна.

Поліна Андріївна, його жінка.

Маша, його дочка.

Борис Олексійович Тригорін, белетрист.

Євгеній Сергійович Дорн, лікар.

Семен Семенович Медведенко, учитель.

Яків, робітник.

Кухар.

Покоївка.

Дія відбувається в садибі Соріна.— Між третьою і четвертою діями минає два роки.

ДІЯ ПЕРША

Частина парку в маєтку Соріна. Широка алея, що веде в глибину парку в напрямі від глядачів до озера, загорожена естрадою, на швидку збитою для домашнього спектаклю, так що озера зовсім не видно. Ліворуч і праворуч біля естради кущі. Кілька стільців, столик.

Щойно зайшло сонце. На естраді за спущеною завісою Яків та інші робітники; чути кашель і стукіт. Маша і Медведенко ідуть зліва, повертаючися з прогулянки.

Медведенко. Чому ви завжди ходите в чорному?

Маша. Це траур по моєму життю. Я нещасна.

Медведенко. Чому? (*В роздумі.*) Не розумію... Ви здорові, батько у вас хоч і небагатий, але з достатком. Мені живеться значно важче, ніж вам. Я одержую тільки 23 карбованці на місяць, та ще вираховують з мене в емеритуру, а все ж я не ношу трауру.

Сідають.

Маша. Справа не в грошах. І бідняк може бути щасливим.

Медведенко. Це в теорії, а на практиці виходить так: я, та мати, та дві сестри і братусь, а платні тільки 23 карбованці. Але ж їсти й пити треба? Чаю та цукру треба? Тютюну треба? Ось тут і крутися.

Маша (*озираючись на естраду*). Скоро почнеться спектакль.

Медведенко. Так. Гратиме Заречна, а п'єса Костянтина Гавриловича. Вони закохані одне в одного, і сьогодні їх душі зіллються в прагненні дати той самий художній образ. А в моєї душі і у вашої нема спільних точок стикування. Я кохаю вас, не можу від туги сидіти вдома, щодня ходжу пішки шість верст сюди та шість назад і зустрічаю самий тільки індивідуалізм з вашого боку. Це зрозуміло. Я без грошей, родина у мене велика... Що за інтерес йти за людину, якій самій їсти нічого?

Маша. Пусте. (*Нюхає тютюн.*) Ваше кохання зворушує мене, але я не можу відповідати взаємністю, от і все. (*Простягає йому табакерку.*) Призволяйтеся.

Медведенко. Не хочеться. (*Пауза.*)

Маша. Душно, мабуть, вночі буде гроза. Ви все філософствуете або говорите про гроші. По-вашому, нема більшого лиха, як убогість, а по-моєму, в тисячу разів легше ходити в лахмітті й жебрачити, ніж... А втім, вам не зрозуміти цього...

Входять справа Сорін і Треплев.

Сорін (*спираючись на тростину*). Мені, брат, в селі якось не тее, і, зрозуміла річ, ніколи я тут не звикну. Вчора ліг о десятій і сьогодні вранці прокинувся о дев'ятій з

таким почуттям, наче від довгого снання у мене мозок прилип до черепа і тому подібне. (Сміється.) А після обіду несподівано знову заснув, і тепер я весь розбитий, у мене кошмари, кінець кінцем...

Треплев. Правда, тобі треба жити у місті. (Побачивши Машу і Медведенка.) Панове, коли почнеться, вас покличуть, а тепер не можна тут. Ідіть, будь ласка.

Сорін (до Маші). Мар'є Іллінічно, будьте такі ласкаві, попросіть вашого тата, щоб він розпорядився відв'язати собаку, а то вона виє. Сестра знову цілу ніч не спала.

Маша. Говоріть з моїм батьком самі, а я не буду. Звільніть мене від цього, будь ласка. (До Медведенка.) Ходімо!

Медведенко (до Треплева). То ви перед початком пришліть сказати.

Обое виходять.

Сорін. Значить, знову цілу ніч витиме собака. От історія, ніколи в селі я не жив, як хотілося. Було візьмеш відпустку на 28 днів і приїдеш сюди, щоб відпочити і все, а тут тобі так допечуть всякими дурницями, що вже з першого дня хочеться геть. (Сміється.) Завжди я виїздив звідси залюбки... Ну, а тепер я у відставці, подітися нікуди, кінець кінцем. Хоч-не-хоч, живи...

Яків (до Треплева). Ми, Костянтин Гавриловичу, купатися підемо.

Треплев. Добре, тільки через десять хвилин щоб були на місцях. (Дивиться на годинник.) Скоро почнеться.

Яків. Слухаю. (Виходить.)

Треплев (окидає поглядом естраду). Ось тобі і театр. Завіса, потім перші лаштунки, потім другі і далі порожній простір. Декорацій ніяких. Відкривається краєвид прямо на озеро і на обрій. Підніmemo завісу рівно о-пів на дев'яту, коли зійде місяць.

Сорін. Чудово.

Треплев. Якщо Заречна запізниться, то, звичайно, пропаде весь ефект. Пора б уже їй бути. Батько і мачуха стережуть її, і вирватися їй з дому так само тяжко, як із тюрми. (Поправляє дядькові галстук.) Голова і борода у тебе скуйовджені. Слід би підстригтися, абошо...

Сорін (розчісуючи бороду). Трагедія мого життя. У мене й змолоду була така зовнішність, наче я запоєм пив і все. Мене ніколи не кохали жінки. (Сідаючи.) Чому сестра не в настрої?

Треплев. Чому? Нудьгує. (Сідає поруч.) Ревнує. Вона вже і проти мене, і проти спектакля, і проти моєї п'єси, бо не вона грає, а Заречна. Вона не знає моєї п'єси, а вже ненавидить її.

Сорін (сміється). Вигадаєш, справді...

Треплев. Їй вже прикро, що ось на цій маленькій сцені матиме успіх Заречна, а не вона. (Глянувши на годинник.) Психологічний курйоз — моя мати. Безперечно талановита, розумна, здатна ридати над книжкою, продекламує тобі напам'ять всього Некрасова, за хворими догляне, як ангел; але спробуй похвалити при ній Дузе! Ого-го! Треба хвалити тільки її одну, треба писати про неї, кричати, захоплюватися її надзвичайною грою в «La dame aux camélias» або в «Чад життя», але через те, що тут, у селі, немає цього дурману, то вона нудьгує і злиться, і всі ми — її вороги, всі ми винні. Потім, вона забобонна, боїться трьох свічок, тринадцятого числа. Вона скупа. У неї в Одесі в банку сімдесят тисяч — це я знаю напевне. А попроси в неї позичити, вона почне плакатися.

Сорін. Тобі здалося, що твоя п'єса не подобається матері, і вже хвилюєшся і все. Заспокойся, мати тебе дуже любить.

Треплев (обриваючи з квітки пелюстки). Любить — не любить, любить — не любить, любить — не любить, (Сміється.) Бачиш, моя мати мене не любить. Ще б пак! Їй хочеться жити, кохати, носити світлі кофточки, а мені вже двадцять п'ять років, і я раз у раз нагадую їй, що вона вже не молода. Коли мене немає, їй тільки тридцять два роки, при мені ж сорок три, і за це вона мене ненавидить. Вона знає також, що я не визнаю театру. Вона любить театр, їй здається, що вона служить людству, святому мистецтву, а по-моєму, сучасний театр — це рутинна, забобон. Коли підіймається завіса і при вечірньому освітленні, в кімнаті з трьома стінами, ці великі таланти, жерці святого мистецтва показують, як люди їдять, п'ють, кохають, ходять, носять свої піджаки; коли з пошлх картин і фраз намагаються виудити мораль, — мораль маленьку, легко зрозумілу, корисну для домашнього вжитку; коли в тисячі варіацій мені підносять те саме, те саме і те саме, — то я тікаю й тікаю, як Мопассан тікав від Ейфельової башти, яка давила йому мозок своєю пошлістю.

Сорін. Без театру не можна.

Треплев. Потрібні нові форми. Нові форми потрібні, а коли їх нема, то краще нічого не треба. (*Дивиться на годинник.*) Я люблю матір, дуже люблю; але у неї безладне життя, вічно носиться з отим белетристом, ім'я її постійно тріпають в газетах,— і це мене стомлює. Інколи ж просто в мені говорить егоїзм звичайного смертного; буває шкода, що у мене мати відома актриса, і, здається, коли б це була звичайна жінка, то я був би щасливіший. Дядю, що може бути тяжче й безглуздіше за становище: було, сидять у неї в гостях самі знаменитості, артисти й письменники, і між ними лише один я — ніщо, і мене терплять тільки тому, що я її син. Хто я? Що я? Вийшов з третього курсу університету за обставин, як то кажуть, від редакції незалежних, ніяких талантів, грошей ні шага, а за паспортом я — київський міщанин. Адже мій батько київський міщанин, хоч теж був відомим актором. Так от, коли бувало в її вітальні всі ці артисти і письменники звертали на мене свою ласкаву увагу, то мені здавалося, що своїми поглядами вони виміряли мою нікчемність,— я відгадував їх думки і страждав від приниження...

Сорін. До речі, скажи, будь ласка, що за людина цей белетрист? Не зрозумієш його. Все мовчить.

Треплев. Людина розумна, проста, трохи, знаєш, меланхолійна. Дуже порядна. Сорок років їй буде ще не скоро, але вона вже знаменита і задоволена всім... А щодо її писань, то... як тобі сказати? Гарно, талановито... але... після Толстого або Золя не захочеш читати Тригоріна.

Сорін. А я, брат, люблю літераторів. Колись я палко хотів двох речей: хотів оженитися і хотів стати літератором, але не вдалося ні те, ні інше. Так. І маленьким літератором приємно бути, кінець кінцем.

Треплев (*прислухаючись*). Я чую кроки... (*Обіймає дядька.*) Я без неї жити не можу... Навіть звук її кроків прекрасний... Я щасливий безмежно! (*Швидко йде назустріч Ніні Заречній, що входить.*) Чарівнице, мріє моя!

Ніна (*схвильовано*). Я не запізнилася... Звичайно, я не запізнилася...

Треплев (*цілуючи її руки*). Ні, ні, ні...

Ніна. Цілий день я непокоїлася, мені було так страшно! Я боялася, що батько не пустить мене... Але він зараз поїхав з мачухою. Червоне небо, вже починає сходити місяць, і я гнала коня, гнала. (*Сміється.*) Але я рада. (*Міцно тисне руку Соріну.*)

Сорін (сміється). Оченята, здається, заплакані... Ге-ге! Негаразд!

Ніна. Це так... Бачите, як мені важко дихати. Через півгодини я поїду, треба поспішати. Не можна, не можна, бога ради не затримуйте. Батько не знає, що я тут.

Треплев. Справді, вже час починати. Треба йти за-прошувати всіх.

Сорін. Я піду і все. Одну хвилинку. (Іде праворуч і співає.) «У Францію два гренадери...» (Озирається.) Раз отак само я заспівав, а один товариш прокурора і каже мені: «А у вас, ваше превосходительство, голос сильний...». Потім подумав і додав: «Але... протівний». (Сміється і виходить.)

Ніна. Батько і його жінка не пускають мене сюди. Кажуть, що тут богема... бояться, як би я не пішла в актриси... А мене тягне сюди до озера, як чайку... Мое серце повне вами. (Озирається.)

Треплев. Ми самі.

Ніна. Здається, хтось там...

Треплев. Нікого. (Поцілунок.)

Ніна. Це яке дерево?

Треплев. Берест.

Ніна. Чому воно таке темне?

Треплев. Уже вечір, темнішають всі речі! Не їдьте рано, благаю вас.

Ніна. Не можна.

Треплев. А коли я поїду до вас, Ніно? Я цілу ніч стоятиму в саду і дивитимусь на ваше вікно.

Ніна. Не можна, вас помітить сторож. Трезор ще не звик до вас і гавкатиме.

Треплев. Я кохаю вас.

Ніна. Тсс...

Треплев (почувши кроки). Хто там? Ви, Якове?

Яків (за естрадою). Точно так.

Треплев. Ставайте на місця! Час. Місяць сходить?

Яків. Точно так.

Треплев. Спирт є? Сірка є? Коли з'являться червоні очі, треба, щоб пахло сіркою. (До Ніни.) Ідїть, там все приготовано. Ви хвилюєтесь?..

Ніна. Так, дуже. Ваша мама — нічого, її я не боюсь, але у вас Тригорін... Грати при ньому мені страшно і соромно... відомий письменник... Він молодий?

Треплев. Так.

Ніна. Які у нього чудові оповідання!

Треплев (*холодно*). Не знаю, не читав.

Ніна. У вашій п'єсі важко грати. В ній немає живих осіб.

Треплев. Живі особи! Треба зображати життя не таким, як воно є, і не таким, як має бути, а таким, яким воно ввижається в мріїх.

Ніна. У вашій п'єсі мало дії, сама тільки читка. І в п'єсі, по-моєму, обов'язково повинне бути кохання... (*Обоє ідуть за естраду.*)

Входять Поліна Андріївна і Дорн.

Поліна Андріївна. Стає вогко. Верніться, надіньте калоші.

Дорн. Мені жарко.

Поліна Андріївна. Ви не бережете себе. Це упертість. Ви — лікар і чудово знаєте, що вам шкодить вогке повітря, але вам хочеться, щоб я страждала; ви умисне просиділи вчора весь вечір на терасі...

Дорн (*наспівує*). «О, не кажи, що молодість згубила...»

Поліна Андріївна. Ви були так захопилися розмовою з Іриною Миколаївною... ви не помічали холоду. Скажіть правду, вона вам подобається...

Дорн. Мені 55 років.

Поліна Андріївна. Пусте, для чоловіки це не старість. Ви чудово збереглися і ще подобаєтесь жінкам.

Дорн. То чого ж вам треба?

Поліна Андріївна. Перед актрисою ви всі готові падати ниць. Всі!

Дорн (*наспівує*). «Знов перед тобою...» Коли в товаристві люблять артистів і ставляться до них інакше, наприклад, ніж до купців, то це річ звичайна. Це — ідеалізм.

Поліна Андріївна. Жінки завжди закохувалися у вас і вішалися на шию. Це теж ідеалізм?

Дорн (*знизавши плечима*). Що ж? В ставленні жінок до мене було багато хорошого. Мене любили, найбільше, як чудового лікаря. Років 10—15 тому, ви пам'ятаєте, на всю губернію я був єдиним пристойним акушером. Потім я завжди був чесною людиною.

Поліна Андріївна (*хапає його за руку*). Любий мій!

Дорн. Тихше. Ідуть.

Входить Аркадіна під руку з Сориним, Тригорін,
Шамраєв, Медведенко і Маша.

Шамраєв. В 1873 році в Полтаві на ярмарку вона грала прекрасно. Просто розкіш! Чудово грала! Чи не зволите також знати, де тепер комік Чадин, Павло Семенович? В Расплюєві був незрівнянний, кращий за Садовського, клянусь вам, вельмишановна. Де він тепер?

Аркадіна. Ви все питаєте про якихось допотопних. Звідки я знаю! (Сідає).

Шамраєв (зітхнувши). Пашка Чадин! Таких уже немає тепер. Занепала сцена, Ірино Миколаївно! Раніше були могутні дуби, а тепер ми бачимо самі тільки пеньки.

Дорн. Блискучих обдаровань тепер мало, це правда, але середній актор став значно вищий.

Шамраєв. Не можу з вами погодитися. Проте, як на чий смак. De gustibus aut bene, aut nihil¹.

Треплев виходить з-за естради.

Аркадіна (до сина). Любий мій сину, коли ж початок?

Треплев. Через хвилину. Прошу потерпіти.

Аркадіна (читає з Гамлета). «Ти, сину, очі обернув мені у глибоку душу, і я побачила її в таких кривавих, в таких смертельних ранах, що нема рятунку!»

Треплев (з Гамлета). «Чому ж бо ти пороку піддалася, в безодні злочину шукаючи кохання?»

За естрадою грають у ріжок.

Треплев. Панове, початок! Прошу уваги! (Пауза.) Я починаю. (Стукає паличкою і говорить голосно.) О ви, шановані, старі тіні, що носитеся нічної пори над цим озером, приспіть нас і хай нам присниться те, що буде через двісті тисяч років!

Сорін. Через двісті тисяч років нічого не буде.

Треплев. То от нехай зобразять нам оце нічого.

Аркадіна. Нехай. Ми спимо.

Підіймається завіса; відкривається краєвид на озеро; місяць над обрієм, віддзеркалення його у воді; на великому камені сидить

Ніна Заречна, вся в білому.

¹ Про смаки — або добре, або нічого. [Слова в двох латинських висловів «de gustibus non disputantur» (про смаки не сперечаються) і «de mortuis aut bene, aut nihil» (про мертвих — або добре, або нічого)].

Н і н а. Люди, леви, орли і куріпки, рогаті олені, гуси, па-
вуки, мовчазні риби, що населяли води, морські зірки і ті,
яких не можна було бачити оком,— словом, все живе, все жи-
ве, все живе, пройшовши сумне коло, згасло... Вже тисячі ві-
ків, як земля не носить на собі жодної живої істоти, і цей бідо-
лашний місяць даремно засвічує свій ліхтар. На луках уже
не прокидаються з курликанням журавлі, і хрущів не чути
в липових гаях. Холодно, холодно, холодно. Порожньо, по-
рожньо, порожньо. Страшно, страшно, страшно. (Пауза).
Тіла живих істот стали прахом, і вічна матерія обернула їх
у каміння, у воду, у хмари, а душі їх всіх злилися в одну.
Спільна світова душа — це я... я... В мені душа і Олексан-
дра Великого, і Цезаря, і Шекспіра, і Наполеона і мізерної
п'явки. В мені свідомість людей злилася з інстинктами
тварин, і я пам'ятаю все, все, все, і кожне життя в со-
бі самій я переживаю знову. (З'являються болотяні
вогні.)

Аркадіна (тихо). Це щось декадентське.

Треплев (з благанням і докором). Мамо!

Н і н а. Я самотня. Раз на сто років я відкриваю уста,
щоб говорити, і мій голос звучить в цій пустелі сумно, і
ніхто не чує... І ви, бліді вогні, не чуєте мене... Вдосвіта
вас родить гниле болото, і ви блукаєте до сходу сонця, але
без думки, без волі, без трепету життя. Боячись, щоб у вас
не виникло життя, батько вічної матерії, диявол, кожної
миті у вас, немов у каменях і у воді, провадить обмін ато-
мів, і ви міняєтеся безперервно. У всесвіті лишається по-
стійним і незмінним один лише дух (Пауза.) Наче бранець,
кинутий у порожній глибокий колодязь, я не знаю, де я
і що на мене чекає. Від мене не приховано лише, що в упер-
тій, жорстокій боротьбі з дияволом, початком матеріальних
сил, мені судилося перемогти, і після того матерія і дух
зіллються в гармонії прекрасній і настане царство світової
волі. Але це буде лише тоді, коли помалу, через довгу,
довгу низку тисячоліть і Місяць, і ясний Сіріус, і Земля
обернуться в порох... А доти жах, жах... (Пауза; на фоні
озера з'являються дві червоні цятки.) От наближається мій
могутній супротивник — диявол. Я бачу його страшні,
багрові очі...

Аркадіна. Сіркою пахне. Це так треба?

Треплев. Так.

Аркадіна (сміється). Так, оце ефект.

Треплев. Мамо!

Ніна. Він нудьгує без людини...

Поліна Андріївна (до Дорна). Ви скинули капелюха. Надіньте, а то застудитесь.

Аркадіна. Це лікар скинув капелюха перед дияволом, батьком вічної матерії.

Треплев (спалахнувши, голосно). П'єсу закінчено! Досить! Завісу!

Аркадіна. Чого ж ти сердишся?

Треплев. Досить! Завісу! Давай завісу! (Тупнувши ногою.) Завісу! (Завіса опускається.) Вибачте! Я випустив з уваги, що писати п'єси і грати на сцені можуть тільки нечисленні обрані. Я порушив монополію! Мені... я... (Хоче ще щось сказати, але махає рукою і йде ліворуч.)

Аркадіна. Що з ним?

Сорін. Ірино, не можна так, матінко, поводитися з молодим самолюбством.

Аркадіна. Що ж я йому сказала?

Сорін. Ти його образила.

Аркадіна. Він сам попереджав, що це жарт, і я ставилася до його п'єси, як до жарту.

Сорін. Все ж таки...

Аркадіна. Тепер виявляється, що він написав великий твір! Скажіть, будь ласка! Отже, влаштував він цей спектакль і начадив сіркою не для жарту, а для демонстрації... Йому хотілося повчити нас, як треба писати і що потрібно грати. Нарешті, це стає нудно. Ці постійні вилазки проти мене й шпильки, воля ваша, набриднуть хоч кому! Капризний, самолюбивий клопець.

Сорін. Він хотів зробити тобі приємність.

Аркадіна. Так? Одначе ж він не обрав якої-небудь звичайної п'єси, а змусив нас прослухати це декадентське марення. Заради жарту я ладна слухати і марення, але ж тут претензії на нові форми, на нову еру в мистецтві. А по-моєму, ніяких тут нових форм нема, а просто поганий характер.

Тригорін. Кожен пише так, як хоче і як може.

Аркадіна. Нехай він пише, як хоче і як може, тільки хай дасть мені спокій.

Дорн. Юпітере, ти сердишся.

Аркадіна. Я не Юпітер, а жінка. (Закурює). Я не серджусь, мені тільки прикро, що молода людина так нудно проводить час. Я не хотіла його образити.

Медведевко. Ніхто не має підстав відокремлювати

дух від матерії, бо, можливо, самий дух є сукупність матеріальних атомів. (*Жваво, до Тригоріна.*) А от, знаєте, описати б у п'єсі і потім зіграти на сцені, як живе наш брат-учитель. Трудно, трудно живеться!

Аркадіна. Це справедливо, але не будемо говорити ні про п'єси, ні про атоми. Вечір такий славний! Чуєте, панове, співають? (*Прислухається.*) Як хороше!

Поліна Андріївна. Це на тому березі. (*Пауза.*)

Аркадіна (*до Тригоріна*). Сядьте біля мене. Років 10—15 тому, тут на озері, музика й співи лунали безперервно майже кожної ночі. Тут на березі шість поміщицьких садиб. Пам'ятаю, сміх, галас, стрілянина, і все романи, романи... *Jeune premier'om*¹ і куміром всіх цих шести садиб був тоді ось, рекомендую (*киває на Дорна*), лікар Євгеній Сергійович. І тепер він чарівний, а тоді був непереборний. Однак мене починає мучити совість. За віщо я образила мого бідного хлопчика? Я неспокійна. (*Голосно.*) Костю! Сину! Костю!

Маша. Я піду пошукаю його.

Аркадіна. Будь ласка, люба.

Маша (*іде ліворуч*). Ау! Костянтин Гавриловичу!.. Ау! (*Виходить.*)

Ніна (*виходячи з-за естради*). Мабуть, продовження не буде, мені можна вийти. Здрастуйте! (*Цілується з Аркадіною і з Поліною Андріївною.*)

Сорін. Браво! браво!

Аркадіна. Браво! браво! Ми милувалися. З такою зовнішністю, з таким чудовим голосом не можна, грішно сидіти в селі. У вас має бути талант. Чуєте? Ви повинні піти на сцену!

Ніна. О, це моя мрія! (*Зітхнувши.*) Але вона ніколи не здійсниться.

Аркадіна. Хто знає? Ось дозвольте вам представити: Тригорін, Борис Олексійович.

Ніна. Ах, я така рада... (*Сконфужено.*) Я завжди вас читаю...

Аркадіна (*садовлячи її поруч*). Не конфузуйтеся, люба. Він знаменитість, але у нього проста душа... Бачите, він сам сконфузився.

Дорн. Гадаю, тепер можна підняти завісу, а то моторошно.

¹ Актор, що грає ролі першого коханця.

Шамраєв (голосно). Якове, підніми лишень, голубе, завісу! (Завіса підіймається.)

Ніна (до Тригоріна). Правда ж, дивна п'еса?

Тригорін. Я нічого не зрозумів. А втім, дивився я з задоволенням. Ви так щиро грали. І декорація була чудова. (Пауза.) Мабуть, в цьому озері багато риби.

Ніна. Так.

Тригорін. Я люблю вудити рибу. Для мене немає більшої насолоди, як сидіти надвечір на березі і дивитися на поплавки.

Ніна. Але, я гадаю, хто зазнав насолоди творчості, для того вже всі інші насолоди не існують.

Аркадіна (сміючись). Не кажіть так. Коли йому говорять хороші слова, то він провалюється.

Шамраєв. Пам'ятаю, в Москві в оперному театрі одного разу знаменитий Сільва взяв нижнє «до». А в цей час, як на зло, сидів на галереї бас із наших синодальних півчих, і раптом, можете уявити собі весь наш подив, ми чуємо з галереї: «Браво, Сільва!» — на цілу октаву нижче... Ось так (низьким баском): браво, Сільва... Театр так і завмер... (Пауза.)

Дорн. Тихий ангел пролетів.

Ніна. А мені пора. Прощайте.

Аркадіна. Куди? Куди так рано? Ми вас не пустимо.

Ніна. Мене жде тато.

Аркадіна. Який він, справді... (Цілюються.) Ну, що поробиш. Жаль, жаль вас відпускати.

Ніна. Коли б ви знали, як мені тяжко їхати.

Аркадіна. Вас би провів хто-небудь, моя крихітко.

Ніна (злякано). О, ні, ні!

Сорін (до неї з благанням). Залишіться!

Ніна. Не можу, Петре Миколайовичу.

Сорін. Залишіться на одну годину і все. Ну, що справді...

Ніна (подумавши, крізь сльози). Не можна! (Тисне руку і швидко виходить.)

Аркадіна. Нещасна дівчина по суті. Кажуть, її покійна мати відписала чоловікові все своє величезне багатство, все до копійки, і тепер ця дівчина лишилася ні з чим, бо батько її вже відписав усе своїй другій жінці. Це обурливо.

Дорн. Так, її татонько неабияка тварюка, треба віддати йому повну справедливість.

Сорін (*потираючи змерзлі руки.*) Ходімо ж, панове, і ми, а то стає вогко. У мене ноги болять.

Аркадіна. Вони у тебе, як дерев'яні, ледве ступають. Ну, ходімо, діду злощасний. (*Бере його під руку.*)

Шамраєв (*подаючи руку жінці*). Мадам?

Сорін. Я чую — знову виє собака. (*До Шамраєва.*) Будь ласка, Ілле Афанасійовичу, скажіть відв'язати її.

Шамраєв. Не можна, Петре Миколайовичу, боюся, щоб злодії в комору не залізли. Там у мене просо. (*До Медведенка, що йде поруч.*) Егеж, на цілу октаву нижче: «Браво, Сільва!» А сам же не співак, звичайний синодальний півчий.

Медведенко. А яку платню одержує синодальний півчий? (*Всі виходять, крім Дорна.*)

Дорн (*сам*). Не знаю, може, я нічого не розумію або збожеволів, але п'єса мені сподобалась. В ній щось є. Коли ця дівчинка говорила про самотність і потім, коли показала червоні очі диявола, у мене від хвилювання тремтіли руки. Свіжо, наївно... Ось, здається, він іде. Мені хочеться наговорити йому більше приємного.

Треплев (*входить*). Вже немає нікого.

Дорн. Я тут.

Треплев. Мене по всьому парку шукає Машенька. Нестерпне створіння.

Дорн. Костянтині Гавриловичу, мені ваша п'єса надзвичайно сподобалась. Дивна вона якась, і кінця я не чув, і все ж таки враження сильне. Ви талановита людина. Вам треба продовжувати.

Треплев міцно тисне йому руку і обнімає поривчасто.

Дорн. Фу, який нервовий. Сльози на очах... Я що хочу сказати? Ви взяли сюжет із абстрактних ідей. Так і треба було, тому що художній твір неодмінно мусить висловлювати яку-небудь велику думку. Тільки те прекрасно, що серйозне. Які ви бліді!

Треплев. Так ви кажете — продовжувати?

Дорн. Так... Але зображуйте лише важливе й вічне. Ви знаєте, я прожив своє життя різноманітно і з смаком, я задоволений, та коли б мені довелося зазнати піднесення духу, яке буває у художників під час творчості, то, мені здається, я зневажав би свою матеріальну оболонку і все, цій оболонці властиве, і линув би від землі геть далі у височинь.

Т р е п л е в. Вибачте, де Заречна?

Д о р н. І ще от що. У творі має бути ясна, певна думка. Ви повинні знати, для чого пишете, інакше, пішовши по цьому мальовничому шляху без певної мети, ви заблудитесь і ваш талант занепасть вас.

Т р е п л е в (нетерпляче). Де Заречна?

Д о р н. Вона поїхала додому.

Т р е п л е в (у розпачі). Що ж мені робити? Я хочу її бачити... Мені потрібно її бачити... Я поїду...

М а ш а входить.

Д о р н (до Трєплева). Заспокойтеся, мій друже.

Т р е п л е в. Але все-таки я поїду. Я мушу поїхати.

М а ш а. Ідіть, Костянтинє Гавриловичу, в дім. Вас жде ваша мама. Вона неспокійна.

Т р е п л е в. Скажіть їй, що я поїхав. І прошу вас усіх — дайте мені спокій. Залиште! Не ходіть за мною!

Д о р н. Ну, ну, ну, любий... не можна так... Негаразд.

Т р е п л е в (крізь сльози). Прощайте, лікарю... Дякую... (Виходить.)

Д о р н (зітхнувши). Молодість, молодість!

М а ш а. Коли нічого більше сказати, то кажуть: молодість, молодість... (Нюхає тютюн.)

Д о р н (бере у неї табакерку і шпурляє в куці). Це гидко! (Пауза.) В домі, здається, грають. Треба йти.

М а ш а. Стривайте.

Д о р н. Що?

М а ш а. Я ще раз хочу вам сказати. Мені хочеться поговорити... (Хвилюючись.) Я не люблю свого батька... але до вас лежить моє серце. Чомусь я всією душею відчуваю, що ви мені близькі... Допоможіть же мені. Допоможіть, а то я зроблю дурницю, я насміюся з свого життя, зіпсую його... Не могу далі...

Д о р н. Що? В чому допомогти?

М а ш а. Я страждаю. Ніхто, ніхто не знає моїх страждань! (Кладе йому голову на груди, тихо.) Я кохаю Костянтина.

Д о р н. Які всі нервові! Які всі нервові! І скільки коханья... О, чарівницьке озеро! (Ніжно.) Але що ж я могу зробити, дитино моя? Що? Що?

З а в і с а

ДІЯ ДРУГА

Площадка для крокета. В глибині праворуч будинок з великою терасою, ліворуч видно озеро, в якому, відбиваючись, сяє сонце. Квітники. Полудень. Жарко. Збоку площадки, в тіні старої липи сидять на лаві Аркадіна, Дорн і Маша. У Дорна на колінах розгорнута книга.

Аркадіна (до Маші). Ось встаньмо. (Обидві підводяться.) Станьмо рядом. Вам двадцять два роки, а мені майже вдвоє. Євгенію Сергійовичу, хто з нас молодавіший?

Дорн. Ви, звичайно.

Аркадіна. Отож... А чому? Бо я працюю, я відчуваю, я весь час у метушні, а ви сидите все на одному місці, не живете... І в мене правило: не зазирати в майбутнє. Я ніколи не думаю ні про старість, ні про смерть. Що буде, того не минути.

Маша. А в мене таке почуття, наче я народилася вже давно-давно; життя своє я тягну волоком, як нескінченний шлейф... І часто не буває ніякої охоти жити. (Сідає.) Звичайно, все це дурниця. Треба підбадьоритися, скинути з себе все це.

Дорн (наспівує тихо). «Розкажіть-бо ви їй, квітки мої...»

Аркадіна. Потім, я коректна, як англієць. Я, люба, держу себе в струні, як кажуть, і завжди одягнена і причесана comme il faut¹. Щоб я дозволила собі вийти з дому, хоч би ось у сад, в блузі або непричесаною? Ніколи! Тому я й збереглася, що ніколи не була чуперадлом, не розпустила себе, як дехто... (Взявшись в боки, проходиться по площадці.) Ось вам,— як ціпочка. Хоч п'ятнадцятилітню дівчинку грати.

Дорн. Ну, а проте все-таки я продовжую. (Бере книгу.) Ми зупинилися на лабазнику і пацюках...

Аркадіна. І пацюках. Читайте. (Сідає.) А втім, дайте мені, я буду читати. Моя черга. (Бере книгу і шукає в ній очима.) І пацюках... Ось воно... (Читає.) «І, зрозуміло, для світських людей балувати романістів і приваблювати їх до себе так само небезпечно, як лабазникові виховувати пацюків у своїх амбарах. А тимчасом їх люблять. Отже, коли жінка обрала письменника, якого вона бажає заповонити, вона бере його в облогу з допомогою компліментів, чемностей і догоджання...» Ну, це, може, у фран-

¹ Як слід.

цузів, а у нас нічого подібного, ніяких програм. У нас жінка, звичайно, перше ніж заповнити письменника, сама вже закохана по вуха, будь ласка. Недалеко ходити, взяти хоч мене і Тригоріна...

Іде Сорін, спираючись на палицю, і поряд з ним Ніна; Медведенко котить за ними порожнє крісло.

Сорін (тоном, яким голублять дітей). Так? У нас радість? Ми сьогодні веселі, кінець кінцем? (До сестри.) У нас радість! Батько й мачуха поїхали в Твер, і ми тепер вільні аж на три дні.

Ніна (сідає поруч Аркадіної і обнімає її). Я щаслива. Я тепер належу вам.

Сорін (сідає в своє крісло). Вона сьогодні гарненька.

Аркадіна. Нарядна, інтересна... За це ви розумниця. (Цілує Ніну.) Але не треба дуже хвалити, а то зурочимо. Де Борис Олексійович?

Ніна. Він у купальні рибу ловить.

Аркадіна. Як йому не набридне? (Хоче продовжувати читати.)

Ніна. Це ви що?

Аркадіна. Мопассан «На воді», любочко. (Читає кілька рядків про себе.) Ну, далі нецікаво і невірно. (Закриває книгу.) Неспокійна в мене душа. Скажіть, що з моїм сином? Чого він такий засмучений і суворий? Він цілі дні проводить на озері, і я його майже зовсім не бачу.

Маша. У нього негарно на душі. (До Ніни, боязко.) Прошу вас, прочитайте з його п'єси!

Ніна (знизавши плечима). Ви хочете? Це так нецікаво!

Маша (стримуючи захват). Коли він сам читає щонебудь, то очі у нього горять і лице стає блідим. У нього чудовий, сумний голос; а манери, як у поета.

Чути, як хропе Сорін.

Дорн. На добраніч!

Аркадіна. Петрушо!

Сорін. Га?

Аркадіна. Ти спиш?

Сорін. Анітрохи.

Пауза.

Аркадіна. Ти не лікуєшся, а це негаразд, брате.

Сорін. Рад би лікуватися, та от лікар не хоче.

Дорн. Лікуватися в шістдесят років!

Сорін. І в шістдесят років жити хочеться.

Дорн (досадливо). Ет! Ну, приймайте валеріанові краплі.

Аркадіна. Мені здається, йому б добре поїхати куди-небудь на води.

Дорн. Що ж? Можна поїхати. Можна і не поїхати.

Аркадіна. От і зрозумій.

Дорн. І розуміти нічого. Все ясно.

Пауза.

Медведенко. Петрові Миколайовичу слід би кинути курити.

Сорін. Пусте.

Дорн. Ні, не пусте. Вино і тютюн знеособлюють. Після сигари або чарки горілки ви вже не Петро Миколайович, а Петро Миколайович плює ще хтось; у вас розпливається ваше я, і ви вже ставитеся до себе самого, як до третьої особи — він.

Сорін (сміється). Вам добре говорити. Ви пожили на своєму віку, а я? Я прослужив по судовому відомству 28 років, але ще не жив, нічого не бачив, кінець кінцем, і, зрозуміла річ, жити мені дуже хочеться. Ви ситі й байдужі, і тому маєте нахил до філософії, я ж хочу жити і тому п'ю за обідом херес і курю сигари і все. От і все.

Дорн. Треба ставитися до життя серйозно, а лікуватися в шістдесят років, жалкувати, що за молодих років мало втішався — це, вибачте, легковажність.

Маша (підводиться). Снідати пора, мабуть. (Іде лінивою, млявою ходою.) Нogu пересиділа... (Виходить.)

Дорн. Піде і перед сніданком дві чарочки хильне.

Сорін. Особистого щастя немає у бідненької.

Дорн. Пусте, ваше превосходительство.

Сорін. Ви говорите, як сита людина.

Аркадіна. Ах, що може бути нудніше від оцієї ось милої сільської нудьги! Жарко, тихо, ніхто нічого не робить, все філософствують... Хороше з вами, друзі, приємно вас слухати, але... сидіти у себе в номері і вчити роль — куди краще!

Ніна (захоплено). Хороше! Я розумію вас.

Сорін. Звісно, у місті краще. Сидиш у своєму кабінеті, лакей нікого не впускає без дозволу, телефон... на вулиці візники і все...

Дорн (наспівує). «Розкажіть-бо ви їй, квітки мої...»

Входить Шамраєв за ним Поліна Андріївна.

Шамраєв. Ось і наші. Добридень! (*Цілує руку в Аркадіної, потім у Ніни.*) Дуже радий бачити вас при доброму здоров'ї. (*До Аркадіної.*) Дружина каже, що ви збираєтеся сьогодні їхати з нею разом у місто. Це правда?

Аркадіна. Так, ми збираємося.

Шамраєв. Гм... Це прекрасно, але на чому ж ви поїдете, вельмишановна? Сьогодні у нас возять жито, всі робітники зайняті. А на яких конях, дозвольте вас спитати?

Аркадіна. На яких? Звідки я знаю — на яких!

Сорін. У нас же виїзні є.

Шамраєв (*хвилюючись*). Виїзні? А де я візьму хомути? Де я візьму хомути? Це дивовижно! Це незбагненно! Вельмишановна! Вибачте, я благоговію перед вашим талантом, ладен віддати за вас десять років життя, але коней я вам не можу дати!

Аркадіна. А коли я мушу їхати? Дивна річ!

Шамраєв. Вельмишановна! Ви не знаєте, що значить господарство!

Аркадіна (*скипівши*). Це стара історія! В такому разі я сьогодні ж виїжджаю в Москву. Накажіть найняти для мене коней в селі, а то я піду на станцію пішки!

Шамраєв (*скипівши*). В такому разі я одмовляюсь від роботи! Шукайте собі іншого управителя! (*Виходить.*)

Аркадіна. Кожного літа так, кожного літа мене тут ображають! Ноги моєї тут більше не буде! (*Виходить ліворуч, де має бути купальня; через хвилину видно, як вона проходить в будинок; за нею іде Тригорін з вудочками і з відром.*)

Сорін (*скипівши*). Це нахабство! Це чорт знає що таке! Мені це набридло, кінець кінцем. Зараз же подати сюди всіх коней!

Ніна (*до Поліни Андріївни*). Відмовити Ірині Миколаївні, славетній артистці! Хіба кожне бажання її, навіть каприз, не важливіше за ваше господарство? Просто не ймовірно!

Поліна Андріївна (*у розпачі*). Що я можу? Згляньтеся на моє становище: що я можу?

Сорін (*до Ніни*). Ходімо до сестри... Ми всі будемо багаті її, щоб вона не виїжджала. Хіба ж не правда?

(Дивлячись в напрямі, куди пішов Шамраєв.) Нестерпна людина! Деспот!

Ніна (не даючи йому встати). Сидіть, сидіть... Ми вас доведемо... (Вона і Медведенко котять крісло.) О, як це жахливо!..

Сорін. Так, так, це жахливо... Але він не піде, я зараз поговорю з ним. (Виходять; залишаються тільки Дорн і Поліна Андріївна.)

Дорн. Люди нудні. По суті слід було б вашого чоловіка звідси просто в шию, а все закінчиться тим, що ця стара баба Петро Миколайович і його сестра попросять у нього вибачення. Ось побачите!

Поліна Андріївна. Він і виїзних коней послав у поле. І щодня такі непорозуміння. Коли б ви знали, як це хвилює мене! Я хворію; бачите, я тремчу... Я не терплю його брутальності... (З благанням.) Євгенію, любий, милий, візьміть мене до себе... Час наш спливає, ми вже не молоді, і хоч би наприкінці життя нам не ховатися, не брехати... (Пауза.)

Дорн. Мені 55 років, уже пізно міняти своє життя.

Поліна Андріївна. Я знаю, ви відмовляєте мені, бо, крім мене, є жінки, які вам близькі. Взяти всіх до себе неможливо. Я розумію. Вибачте, я набридли вам.

Ніна показується біля будинку; вона рве квіти.

Дорн. Ні, нічого.

Поліна Андріївна. Я страждаю від ревнощів. Звичайно, ви лікар, вам не можна уникати жінок. Я розумію...

Дорн (до Ніни, що підходить). Як там?

Ніна. Ірина Миколаївна плаче, а у Петра Миколайовича астма.

Дорн (підводиться). Піти дати обом валеріанових крапель...

Ніна (подає йому квіти). Будь ласка.

Дорн. Merci bien. (Іде до будинку.)

Поліна Андріївна (ідучи за ним). Які гарненькі квіти! (Біля будинку глухим голосом.) Дайте мені ці квіти! Дайте мені ці квіти! (Взявши квіти, рве їх і викидає; об'є ідуть в будинок.)

Ніна (сама). Як дивно бачити, що відома артистка плаче, та ще з такого незначного приводу! І чи не дивно, знаменитий письменник, улюбленець публіки, про нього пишуть

по всіх газетах, портрети його продаються, його перекладають на іноземні мови, а він цілий день ловить рибу і радіє, що піймав двох головнів. Я думала, що видатні люди гордовиті, неприступні, що вони зневажають юрбу і своєю славою, сьйвом свого імені мовби мстять їй за те, що вона вище за все ставить знатність походження та багатство. Але вони ось плачуть, вудять рибу, грають у карти, сміються і сердяться, як усі...

Треплев (входить без капелюха, з рушницею і з убитою чайкою). Ви самі тут?

Ніна. Сама.

Треплев кладе біля її ніг чайку.

Ніна. Що це значить?

Треплев. Я мав підлість убити сьогодні цю чайку. Кладу біля ваших ніг.

Ніна. Що з вами? (Піднімає чайку і дивиться на неї.)

Треплев (після паузи). Скоро так само я вб'ю самого себе.

Ніна. Я вас не пізнаю.

Треплев. Так, після того, як я перестав пізнавати вас. Ви змінились до мене, ваш погляд холодний, моя присутність заважає вам.

Ніна. В останній час ви стали дразливі, висловлюєтесь все незрозуміло, якимись символами. І ось ця чайка теж, мабуть, символ, але, вибачте, я не розумію... (Кладе чайку на лаву.) Я надто проста, щоб розуміти вас.

Треплев. Це почалося з того вечора, коли так безглуздо провалилася моя п'єса. Жінки не прощають неспіху. Я все спалив, все до останнього клаптика. Коли б ви знали, який я нещасливий! Ваше збайдуження страшно, неймовірно, наче я прокинувся і бачу ось ніби це озеро раптом висохло або стекло в землю. Ви тільки-но сказали, що ви надто прості, щоб розуміти мене. О, що тут розуміти? П'єса не сподобалась, ви нехтуєте моє натхнення, вже вважаєте мене звичайним, нікчемним, яких багато... (Тупнувши ногою.) Як це я добре розумію, як розумію! У мене у мозку неначе цвях, будь він проклятий разом з моїм самолюбством, яке смокче мою кров, смокче, як змія... (Побачивши Григоріна, який іде, читаючи книжку.) Ось іде справжній талант; ступає як Гамлет, і теж з книжкою. (Перекирвлює.) «Слова, слова, слова»... Це сонце ще не

підійшло до вас, а ви вже всміхаєтесь, погляд ваш розтав в його промінні. Не буду заважати вам. (*Швидко виходить.*)

Тригорін (*записуючи в книжку*). Нюхає тютюн і п'є горілку... Завжди в чорному. Її кохає вчитель...

Ніна. Здрастуйте, Борисе Олексійовичу!

Тригорін. Здрастуйте. Обставини несподівано склалися так, що, здається, ми сьогодні виїжджаємо. Ми з вами навряд чи побачимось ще коли-небудь. А жаль. Мені доводиться не часто зустрічати молодих дівчат, молодих і цікавих, я вже забув і не можу собі ясно уявити, як почуввають себе у 18—19 років, і тому у мене в повістях та оповіданнях молоді дівчата звичайно фальшиві. Я б хотів хоч одну годину побути на вашому місці, щоб дізнатися, як ви думаєте, і взагалі що ви за штучка.

Ніна. А я б хотіла побувати на вашому місці.

Тригорін. Навіщо?

Ніна. Щоб дізнатися, як відчуває себе популярний, талановитий письменник. Як відчувається популярність? Як ви відчуваєте те, що ви популярні?

Тригорін. Як? Мабуть, що ніяк. Про це я ніколи не думав. (*Подумавши.*) Щось із двох: або ви перебільшуєте мою популярність, або ж взагалі вона ніяк не відчувається.

Ніна. А коли читаєте про себе в газетах?

Тригорін. Коли хвалять — приємно, а коли гудять, то потім два дні відчуваєш себе не в настрої.

Ніна. Дивний світ! Як я заздрю вам, коли б ви знали! Доля людська не однакова. Одні насилу тягнуть своє нудне, непомітне існування, всі схожі одне на одного, всі нещасні; а іншим, як от вам, — ви один із мільйона, — випало на долю життя цікаве, світле, повне значення... Ви щасливі...

Тригорін. Я? (*Знижуючи плечима.*) Гм... Ви ось говорите про популярність, про щастя, про якесь світле, цікаве життя, а для мене всі ці хороші слова, вибачте, однаково, що мармелад, якого я ніколи не їм. Ви дуже молоді і дуже добрі.

Ніна. Ваше життя прекрасне!

Тригорін. Що в ньому особливо гарного? (*Дивиться на годинник.*) Я мушу зараз іти й писати. Вибачте, мені ніколи... (*Сміється.*) Ви, як кажуть, наступили на мою найулюбленішу мозолю, і ось я починаю хвилюватися і

трохи сердитися. А втім, давайте говорити. Будемо говорити про моє прекрасне, світле життя... Ну, ось, з чого почнемо? (*Подумавши трохи.*) Бувають примусові уявлення, коли людина день і ніч думає, наприклад, все про місяць, і у мене є свій такий місяць. День і ніч переслідує мене одна настирлива думка: я мушу писати, я мушу писати, я мушу.. Ледве закінчив повість, як уже чомусь мушу писати другу, потім третю, після третьої четверту... Пишу безперервно, як на перекладних, й інакше не можу. Що ж тут прекрасного і світлого, я вас питаю? О, яке це дике життя! Ось я з вами, я хвилююся, а тимчасом кожну мить пам'ятаю, що мене жде незакінчена повість. Бачу ось хмара, схожу на рояль, думаю: треба буде згадати, десь в оповіданні, що пливла хмара, схожа на рояль. Пахне геліотропом. Швидше мотаю на вус: нудотний запах, вдовиний цвіт, згадати в описі літнього вечора. Ловлю себе і вас на кожній фразі, на кожному слові і поспішаю швидше замкнути всі ці фрази і слова в свою літературну комору: може, згодиться! Коли кінчаю роботу, біжу в театр або вудити рибу; отут і спочити б, забутися, аж — ні, в голові вже ворухиться важке чавунне ядро — новий сюжет, і вже тягне до столу, і треба спішити знову писати й писати. І так завжди, завжди, і немає мені спокою від самого себе, і я почуваю, що з'їдаю власне життя, що для меду, який я віддаю комусь у простір, я збираю пилок з найкращих своїх квітів, рву самі квіти і топчу їх коріння. Хіба я не божевільний? Хіба мої близькі і знайомі поводяться зо мною, як із здоровим? «Що пописуєте? Що нам подаруєте?» Одне й те саме, одне й те саме, і мені здається, що ця увага знайомих, похвали, захоплення, — все це обман, мене обманюють, як хворого, і я іноді боюся, що ось-ось підкрадуться до мене ззаду, схоплять і повезуть, як Поприщина, в будинок божевільних. А в ті літа, в молоді, найкращі літа, коли я починав, моє письменництво було однією суцільною мукою. Маленький письменник, особливо коли йому не щастить, здається собі незграбним, неспритним, зайвим, нерви у нього напружені, пошарпані; невпинно бродить він коло людей, причетних до літератури та мистецтва, невизнаний, ніким не помічений, боячись прямо й сміливо дивитися у вічі, наче запальний картяр, у якого немає грошей. Я не бачив свого читача, але чомусь у моїй уяві він здається мені недружелюбним, недовірливим. Я боявся публіки, вона була страшна мені, і коли мені доводилось ставити

свою нову п'єсу, то мені здавалося кожного разу, що брюнети вороже настроєні, а блондини холодно байдужі. О, як це жахливо! Яка це була мука!

Ніна. Дозвольте, але хіба натхнення і самий процес творчості не дають вам високих, щасливих хвилин?

Тригорін. Так. Коли пишу — приємно. І коректуру читати приємно, та... ледве вийшло з друку, як я не витерплюю, і бачу вже, що воно не те, помилка, що його б не треба було писати зовсім, і мені прикро, на душі гидко... (Сміючись.) А публіка читає: «Так, гарно, талановито... Гарно, але далеко до Толстого», або: «Чудова річ, але «Батьки і діти» Тургенева кращі». І так до смерті все буде гарно і талановито, гарно і талановито — більше нічого, а як помру, знайомі, проходячи повз могилу, будуть казати: «Тут лежить Тригорін. Хороший був письменник, але він писав гірше, ніж Тургенєв».

Ніна. Вибачте, я відмовляюся розуміти вас. Ви просто розпещені успіхом.

Тригорін. Яким успіхом? Я ніколи не подобався собі. Я не люблю себе, як письменника. Найгірше, що я в якомусь чаді і часто не розумію, що я пишу... Я люблю оцю воду, дерева, небо, я відчуваю природу, вона збуджує в мені пристрасть, непереборне бажання писати. Але ж я не лише пейзажист, я ще й громадянин, я люблю батьківщину, народ, я почуваю, що коли я письменник, то я повинен говорити про народ, про його страждання, про його майбутнє, говорити про науку, про права людини і таке інше, і таке інше, і я говорю про все, кваплюся, мене звідусіль підганяють, сердяться, я кидаюся сюди й туди, як лис, загнаний псами, бачу, що життя і наука все йдуть вперед і вперед, а я все відстаю і відстаю, як мужик, що запізнився на поїзд, і, кінець кінцем, відчуваю, що вмію писати тільки пейзаж, а в усьому іншому я фальшивий і фальшивий до самих кісток.

Ніна. Ви запрацювалися і у вас немає часу й бажання усвідомити своє значення. Нехай ви незадоволені собою, але для інших ви великі й прекрасні! Коли б я була таким письменником, як ви, то я віддала б юрбі все своє життя, але усвідомлювала б, що її щастя лише в тому, щоб підійматися до мене, і вона возила б мене на колісниці.

Тригорін. Ну, на колісниці... Агамемнон я, чи що? (Обоє посміхнулися.)

Ніна. За таке щастя, як бути письменницею або артисткою, я перенесла б нелюбов близьких, злидні, розчарування, я жила б під дахом і їла б тільки житній хліб, страждала б від невдоволення собою, від усвідомлення своєї недосконалості, але зате я вже зажадала б слави... справжньої, гучної слави... (*Затуляє обличчя руками.*) В голові паморочиться... Уф!..

Голос Аркадіної (з будинку). Борисе Олексійовичу!

Тригорін. Мене кличуть... Мабуть, укладатися. А не хочеться їхати. (*Озирається на озеро.*) Ач, яка благодать! Хорше!

Ніна. Бачите на тому березі будинок і сад?

Тригорін. Так.

Ніна. То садиба моєї покійної матері. Я там народилась. Я все життя прожила біля цього озера і знаю на ньому кожен острівець.

Тригорін. Хороше у вас тут. (*Побачивши чайку.*) А це що?

Ніна. Чайка. Костянтин Гаврилович убив.

Тригорін. Красивий птах. Справді, не хочеться їхати. Умовили б Ірину Миколаївну, щоб вона залишилась. (*Записує в книжку.*)

Ніна. Що це ви пишете?

Тригорін. Так записую... Сюжет промайнув... (*Ховаючи книжку.*) Сюжет для невеликого оповідання: на березі озера з дитинства живе молода дівчина, така, як ви; любить озеро, як чайка, і щаслива і вільна, як чайка. Але випадково прийшла людина, побачила і знічев'я занапастила її, як оцю чайку.

Пауза.

У вікні показується Аркадіна.

Аркадіна. Борисе Олексійовичу, де ви?

Тригорін. Зараз! (*Іде й озирається на Ніну; біля вікна, до Аркадіної.*) Що?

Аркадіна. Ми залишаємося.

Тригорін іде в будинок.

Ніна (*підходить до рампи; після деякого роздумування*). Сон!

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

Удальня в домі Соріна. Праворуч і ліворуч двері. Буфет. Шафа з ліками. Посередині кімнати стіл. Чемодан і картонки; помітне готування до від'їзду. Тригорін снідає, Маша стоїть біля столу.

Маша. Все це я розповідаю вам, як письменникові. Можете скористатися. Я вам по совісті: коли б він себе поранив серйозно, то я не жила б і однієї хвилини. А все ж я хоробра. От узяла й вирішила: вирву це кохання із свого серця, з коренем вирву.

Тригорін. Як же?

Маша. Заміж виходжу. За Медведенка.

Тригорін. Це за вчителя?

Маша. Так.

Тригорін. Не розумію, яка потреба.

Маша. Кохати безнадійно, цілі роки все чекати чогось... А як вийду заміж, буде вже не до кохання, новий клопіт заглушить все старе. І все-таки, знаєте, переміна. Чи не повторити нам?

Тригорін. А чи не багато буде?

Маша. Ну, от! *(Наливає по чарці.)* Ви не дивіться на мене так. Жінки п'ють частіше, ніж ви думаєте. Меншість п'є відкрито як я, а більшість нишком. Егеж. І все горілку або коньяк. *(Цокається.)* Бажаю вам! Ви людина проста, шкода з вами розставатися. *(П'ють.)*

Тригорін. Мені самому не хочеться їхати.

Маша. А ви попросіть, щоб вона зосталася.

Тригорін. Ні, тепер не зостанеться. Син поводить ся вкрай безтактно. То стрілявся, а тепер, кажуть, збирається мене на дуель викликати. А чого ради? Дметься, фиркає, проповідує нові форми... Адже всім вистачить місця, і новим і старим,— чого штовхатися?

Маша. Ну, і ревнючі. А втім, це не моя справа.

Пауза. Яків проходить зліва направо з чемоданом; входить Ніна і зупиняється біля вікна.

Маша. Мій учитель не дуже розумний, але добра людина і бідняк, і мене дуже любить. Його шкода. І його матір стареньку шкода. Ну от, дозвольте побажати вам всього найкращого. Не згадуйте лихом. *(Міцно тисне руку.)* Дуже вам вдячна за вашу прихильність. То ж пришліть мені ваші книжки, обов'язково з автографом. Тільки не пишть «вельмишановній», а просто так: «Марії, яка не пам'ятає роду і

невідомо для чого живе на цьому світі». Прощайте! (Виходить.)

Ніна (простягаючи в бік Тригоріна руку, стиснуту в кулак.) Чіт чи лишка?

Тригорін. Чіт.

Ніна (зітхнувши). Ні. У мене в руці тільки одна горошина. Я загадала: йти мені в актриси, чи ні? Хоч би порадив хто.

Тригорін. Тут радити не можна. (Пауза.)

Ніна. Ми розстаємося і... мабуть, більше уже не побачимося. Я прошу вас прийняти від мене на пам'ять оцей маленький медальйон. Я сказала вирізьбити ваші ініціали... а з цього боку назву вашої книжки: «Дні і ночі».

Тригорін. Як граціозно! (Цілує медальйон.) Чарівний подарунок!

Ніна. Інколи згадуйте мене.

Тригорін. Я буду згадувати. Я буду згадувати вас, якою ви були в той ясний день — пам'ятаєте? — тиждень тому, коли ви були в світлому платті... ми розмовляли... ще тоді на лаві лежала біла чайка.

Ніна (задумливо). Так, чайка... (Пауза.) Більше нам говорити не можна, сюди йдуть... Перед від'їздом дайте мені дві хвилини, благаю вас... (Виходить ліворуч; одночасно входять справа Аркадіна, Сорін у фракі із зіркою, потім Яків, заклопотаний укладанням).

Аркадіна. Зоставайся-но, дідусю, дома. Чи ж тобі з твоїм ревматизмом їздити по гостях? (До Тригоріна.) Це хто зараз вийшов? Ніна?

Тригорін. Так.

Аркадіна. Pardon, ми перешкодили... (Сідає.) Здається, все уклала. Замучилась.

Тригорін (читає на медальйоні). «Дні і ночі», сторінка 121, рядки 11 і 12.

Яків (прибираючи з столу). Вудочки теж накажете повкладати?

Тригорін. Так, вони мені ще здадуться. А книги віддай кому-небудь.

Яків. Слухаю.

Тригорін (про себе). Сторінка 121, рядки 11 і 12. Що ж в цих рядках? (До Аркадіної.) Тут в домі є мої книжки?

Аркадіна. У брата в кабінеті, у шафі, що в кутку.

Тригорін. Сторінка 121... (Виходить.)

Аркадіна. Справді, Петрушо, зостався б дома...

Сорін. Ви виїжджаєте, без вас мені буде важко дома.

Аркадіна. А що ж у місті?

Сорін. Особливого нічого, але все ж. (Сміється.)
Буде закладка земського будинку і все таке... Хочеться хоч на годину-дві одірватися від цього піскариноного життя, а то дуже вже я залежався, мов старий мундштук. Я наказав подавати коней на першу годину, разом і виїдемо.

Аркадіна (після паузи). Ну, живи тут, не нудьгуй, не застуджуйся. Наглядай за сином. Бережи його. Навчай. (Пауза.) Ось поїду, так і не знатиму, чого стрілявся Костянтин. Мені здається, головною причиною були ревності, і чим швидше я повезу звідси Тригоріна, тим краще.

Сорін. Як тобі сказати? Були й інші причини. Зрозуміла річ, людина молода, розумна, живе в селі, в глушині, без грошей, без становища, без майбутнього. Ніякої роботи. Соромиться і боїться своєї бездіяльності. Я його дуже люблю, і він до мене прив'язаний, але все ж, кінець кінцем, йому здається, що він зайвий в домі, що він тут нахлібник, дармоїд. Зрозуміла річ, самолюбство...

Аркадіна. Лихо мені з ним! (Роздумуючи.) Піти б йому на службу, абощо...

Сорін (насвистує, потім нерішуче). Мені здається, було б найкраще, коли б ти... дала йому трохи грошей. Передусім йому треба одягтися по-людському і все. Глянь, свій єдиний сюртучок він носить три роки, ходить без пальта... (Сміється.) Та й погуляти молодцеві не завадило б... Поїхати закордон, абощо... Адже це не дорого коштує.

Аркадіна. Все-таки... Може, на костюм я ще можу, але щоб закордон... Ні, тепер і на костюм не можу. (Рішуче.) Нема в мене грошей!

Сорін сміється.

Аркадіна. Нема!

Сорін (насвистує). Так. Вибач, любя, не сердься. Я тобі вірю... Ти великодушна, благородна жінка.

Аркадіна (крізь сльози). Нема в мене грошей!

Сорін. Були б у мене гроші, зрозуміла річ, я б сам дав йому, але у мене нічого немає, ані п'ятачка. (Сміється.) Всю мою пенсію у мене забирає управитель і витрачає на землеробство, скотарство, бджільництво, і гроші мої пропадають даром. Бджоли дохнуть, корови дохнуть, коней мені ніколи не дають...

Аркадіна. Так, у мене є гроші, але ж я артистка; самі туалети розорили зовсім.

Сорін. Ти добра, мила... Я тебе поважаю... Егеж... Але знову зо мною щось тее... (Поточився.) В голові паморочиться. (Держиться за стіл.) Мені погано і все.

Аркадіна (злякано). Петрушо! (Намагається підтримати його.) Петрушо, любий мій... (Кричить.) Допоможіть мені! Допоможіть!..

Входять Треплев з пов'язкою на голові, Медведенко.

Аркадіна. Йому погано!

Сорін. Нічого, нічого... (Усміхається і п'є воду.) Уже минулося... і все...

Треплев (до матері). Не бійся, мамо, це не так страшно. З дядею тепер це часто трапляється. (До дядька.) Тобі, дядечку, треба полежати.

Сорін. Трошки, так... А все-таки у місто я поїду... Полежу і поїду... зрозуміла річ... (Іде, спираючись на палицю.)

Медведенко (веде його під руку). Є загадка: вранці на чотирьох, опівдні на двох, увечері на трьох...

Сорін (сміється). Саме так, а вночі на спині. Дякую вам, я сам можу йти...

Медведенко. Ну от, церемонії!.. (Він і Сорін виходять.)

Аркадіна. Як він мене налякав!

Треплев. Йому нездорово жити на селі. Нудьгує. От коли б ти, мамо, раптом розщедрилась і позичила б йому тисячі півтори-дві, то він зміг би прожити у місті цілий рік.

Аркадіна. У мене нема грошей. Я актриса, а не банкірша.

Пауза.

Треплев. Мамо, зміни мені пов'язку. Ти це добре робиш.

Аркадіна (дістає з аптечної шафи йодоформ і ящик з перев'язним матеріалом). А лікар запізнився.

Треплев. Обіцяв бути на десяту, а вже полудень.

Аркадіна. Сідай. (Знімає у нього з голови пов'язку.) Ти як в чалмі. Вчора один приїжджий питав у кухні, якої ти національності. А в тебе майже зовсім загоїлось. Лишилась сама дрібниця. (Цілує його в голову.) А ти без мене знову не зробиш чик-чик?

Треплев. Ні, мамо. То була хвилина безумного розпачу, коли я не міг володіти собою. Більше це не повториться. *(Цілує їй руку.)* У тебе золоті руки. Пам'ятаю, дуже давно, коли ти ще служила на казенній сцені,— я тоді був маленьким,— у нас у дворі була бійка, сильно побили жилицю-прачку. Пам'ятаєш? Її підвели непритомну... ти все ходила до неї, носила ліки, купала в ночвах її дітей.. Невже не пам'ятаєш?

Аркадіна. Ні. *(Накладає нову пов'язку.)*

Треплев. Дві балерини жили тоді в тому самому будинку, де й ми... Ходили до тебе кофе пити..

Аркадіна. Це пам'ятаю.

Треплев. Богомольні вони такі були. *(Пауза.)* Останнім часом, ось у ці дні, я люблю тебе так само ніжно і беззавітно, як у дитинстві. Крім тебе, тепер у мене нікого не лишилось. Тільки нащо, нащо ти піддаєшся впливу цієї людини?

Аркадіна. Ти не розумієш його, Костянтинне. Це найблагородніша особа...

Треплев. Проте, коли йому доповіли, що я збираюся викликати його на дуель, благородство не перешкодило йому підігнути хвоста. Вийжджає. Ганебна втеча!

Аркадіна. Які дурниці! Я сама прошу його виїхати звідси.

Треплев. Найблагородніша особа! Ось ми з тобою майже сваримося з-за нього, а він тепер де-небудь у вітальні або в саду сміється з нас... розвиває Ніну, намагається остаточно переконати її, що він геній.

Аркадіна. Для тебе насолода говорити мені неприємності. Я поважаю цю людину і прошу при мені не висловлюватися про неї погано.

Треплев. А я не поважаю. Ти хочеш, щоб я теж вважав його генієм, але, вибач, я брехати не вмію, від його творів мене нудить.

Аркадіна. Це заздрість. Людям неталановитим, але з претензіями, нічого більше не лишається, як засуджувати справжні таланти. Нічого сказати, утіха!

Треплев *(іронічно)*. Справжні таланти! *(Гнівно.)* Я талановитіший за вас усіх, як на те пішлося! *(Зриває з голови пов'язку.)* Ви, рутинери, захопили першість у мистецтві і вважаєте законним і справжнім лише те, що робите ви самі, а все інше ви пригнічуєте і душите. Не визнаю я вас! Не визнаю ні тебе, ні його!

Аркадіна. Декадент!..

Треплев. Ідь у свій любий театр і грай там в жалюгідних, бездарних п'єсах!

Аркадіна. Ніколи я не грала в таких п'єсах. Облиш мене! Ти й нікчемного водевіля написати не здатний. Київський міщанин! Дармоїд!

Треплев. Скнара!

Аркадіна. Обірванець!

Треплев сідає і тихо плаче.

Аркадіна. Нікчема! (*Пройшовшись, у хвилюванні.*) Не плач. Не треба плакати... (*Плаче.*) Не треба... (*Цілує його в лоб, в щоки, в голову.*) Любе моє дитя, прости... Прости свою грішну матір. Прости мене, нещасну.

Треплев (*обнімає її*). Коли б ти знала! Я все втратив. Вона мене не любить, я вже не можу писати... пропали всі надії...

Аркадіна. Не впадай у розпач... Все обійдеться. Він зараз поїде, вона знову тебе покохає. (*Витирає йому сльози.*) Годі, ми вже помирилися.

Треплев (*цілує її руки*). Так, мамо.

Аркадіна (*ніжно*). Помирись і з ним. Не треба дуелі... Адже не треба?

Треплев. Добре... Тільки, мамо, дозволь мені не зустрічатись з ним. Мені це тяжко... над силу... (*Входить Тригорін.*) От... Я вийду... (*Швидко ховає в шафу ліки.*) А пов'язку вже лікар зробить...

Тригорін (*шукає в книжці*). Сторінка 121... рядки 11 і 12... Ось... (*Читає.*) «Якщо тобі коли-небудь буде потрібне моє життя, то прийди і візьми його».

Треплев підбирає з підлоги пов'язку і виходить.

Аркадіна (*глянувши на годинник*). Скоро коней подадуть.

Тригорін (*про себе*). Якщо тобі коли-небудь буде потрібне моє життя, то прийди і візьми його.

Аркадіна. У тебе, сподіваюся, все уже складено?

Тригорін (*нетерпляче*). Так, так... (*Роздумуючи.*) Чого в цьому заклику чистої душі почувся мені сум і моє серце так болісно стислось?.. Якщо тобі коли-небудь буде потрібне моє життя, то прийди і візьми його. (*До Аркадіної.*) Зостаньмося ще на один день!

Аркадіна заперечливо хитає головою.

Тригорін. Зостаньмося!

Аркадіна. Любий, я знаю, що затримує тебе тут. Але май над собою владу. Ти трохи сп'янів. Протверезись.

Тригорін. Будь ти теж тверезою, будь розумною, розсудливою, благаю тебе, подивися на все це, як справжній друг... *(Тисне їй руку.)* Ти здатна на жертви... Будь моїм другом, відпусти мене...

Аркадіна *(дуже хвилюючись)*. Ти такий захоплений?

Тригорін. Мене тягне до неї! Може, це саме те, що потрібно мені.

Аркадіна. Кохання провінціальної дівчинки? О, як ти мало себе знаєш!

Тригорін. Іноді люди сплять на ходу, то от я розмовляю з тобою, а сам наче сплю і бачу її уві сні... Мене заповонили солодкі, чарівні мрії... Відпусти...

Аркадіна *(тремтячи)*. Ні, ні... Я звичайна жінка, зо мною не можна говорити так.. Не муч мене, Борисе... Мені страшно...

Тригорін. Коли схочеш, ти можеш бути незвичайною. Кохання юне, чарівне, поетичне, що заносить у світ мрій,— на землі тільки воно одне може дати щастя! Такого кохання я ще не знав... Змолоду було ніколи, я оббивав пороги редакцій, боровся із злиднями. Тепер ось воно, це кохання прийшло, нарешті, вабить. Яка ж рація тікати від нього?

Аркадіна *(з гнівом)*. Ти збожеволів!

Тригорін. І нехай.

Аркадіна. Ви всі змовились сьогодні мучити мене! *(Плаче.)*

Тригорін *(бере себе за голову)*. Не розуміє! Не хоче зрозуміти!

Аркадіна. Хіба я вже така стара і потворна, що зо мною можна, не соромлячись, говорити про інших жінок? *(Обнімає його і цілує.)* О, ти збожеволів! Мій прекрасний, чудовий... Ти, остання сторінка мого життя! *(Стає на коліна.)* Моя радість, моя гордість, мое блаженство... *(Обнімає його коліна.)* Коли ти покинеш мене хоч на одну годину, то я не переживу, збожеволю, мій чарівний, чудовий, мій володарю...

Тригорін. Сюди можуть увійти. *(Допомагає їй встати.)*

Аркадіна. Нехай, я не соромлюся мого кохання до тебе. *(Цілує йому руки.)* Любий мій, відчайдушна голово, ти хочеш безумства, але я не хочу, не пушу... *(Сміється.)* Ти мій... ти мій... І цей лоб мій, і очі мої, і це прекрасне шовкове волосся теж моє... Ти весь мій. Ти такий талановитий, розумний, найкращий з усіх теперішніх письменників, ти єдина надія Росії... У тебе стільки щирості, простоти, свіжості, здорового гумору... Ти можеш одним штрихом передати головне, що характерне для особи або пейзажу, люди у тебе, як живі. О, тебе не можна читати без захвату. Ти думаєш, це фіміам? Лестоші? Ну, подивися мені у вічі... подивися... Схожа я на брехуху? От і бачиш, я одна умію цінити тебе; одна кажу тобі правду, мій любий, чудовий... Поїдеш? Так? Ти мене не покинеш?..

Тригорін. У мене немає своєї волі... У мене ніколи не було своєї волі... Млявий, рихлий, завжди покірний — невже це може подобатися жінці? Бери мене, вези, та тільки не пускай мене від себе й на крок...

Аркадіна *(про себе)*. Тепер він мій. *(Розв'язно, наче й не було нічого.)* Проте, коли хочеш, можеш лишитися. Я поїду сама, а ти приїдеш потім, через тиждень. Справді, куди тобі поспішати?

Тригорін. Ні, вже поїдемо разом.

Аркадіна. Як хочеш. Разом, то й разом. *(Пауза.)*

Тригорін записує в книжку.

Аркадіна. Що ти?

Тригорін. Вранці чув хороший вислів... «Дівочий бір...» Знадобиться. *(Потягується.)* Значить, їхати. Знову вагони, станції, буфети, відбивні котлети, розмови...

Шамраєв *(входить)*. Маю честь з сумом сповістити, що коней подано. Пора вже, вельмишановна, їхати на станцію; поїзд приходить о другій і п'ять хвилин. То ж ви, Ірино Миколаївно, прошу вас, не забудьте довідатися, де тепер актор Суздальцев. Чи живий? Чи здоровий? Разом випивали колись... В «Пограбованій пошті» грав незрівнянно... З ним тоді, пам'ятаю, в Єлисаветграді служив трагік Ізмайлов, теж особа прикметна... Не кваптеся, вельмишановна, п'ять хвилин ще можна. Якось в одній мелодрамі вони грали змовників, і коли їх зненацька накрили, то треба було сказати: «Ми потрапили в западню», а Ізмайлов — «Ми потрапили в запандю»... *(Рогоче.)* Запандю! *(Поки він говорить, Яків поряється біля чемоданів, покоївка при-*

носить Аркадіній капелюшок, манто, зонтик, рукавички; всі допомагають Аркадіній одягтися. Із лівих дверей визирає кухар, який трохи згодом входить нерішуче. Входить Поліна Андріївна, потім Сорін і Медведенко.)

Поліна Андріївна (з кошиком.) Ось вам слив на дорогу. Дуже солодкі. Може, захочете поласувати...

Аркадіна. Ви така добра, Поліно Андріївно.

Поліна Андріївна. Прощайте, моя люба! Коли що було не так, то пробачте. (Плаче.)

Аркадіна (обнімає її). Все було добре, все було добре. Тільки от плакати не треба.

Поліна Андріївна. Час наш спливає!

Аркадіна. Що ж робити!

Сорін (в пальті з пелериною, в капелюсі, з палицею, виходить із лівих дверей, проходячи через кімнату.) Сестро, пора, коли б не спізнитися, кінець кінцем. Я йду сідати. (Виходить.)

Медведенко. А я піду пішки на станцію... проводити. Я хутко... (Виходить.)

Аркадіна. До побачення, мої любі... Якщо будемо живі й здорові, влітку знову побачимось... (Покоївка, Яків і кухар цілують у неї руку.) Не забувайте мене. (Подає кухареві карбованця.) Ось вам карбованця на трьох.

Кухар. Щиро дякуємо, пані. Щасливої вам дороги! Дуже вами вдоволені!

Яків. Дай, боже, час добрий!

Шамраєв. Листом порадували б! Прощайте, Борисе Олексійовичу!

Аркадіна. Де Костянтин? Скажіть йому, що я їду. Треба попрощатися. Ну, не згадуйте лихом. (До Якова.) Я дала карбованця кухарю. Це на трьох.

Всі виходять праворуч. Сцена порожня. За сценою гомін, який буває, коли виряджають. Покоївка повертається, щоб взяти з столу кошика з сливами і знову виходить.

Тригорін (повертаючись). Я забув свою палицю. Вона, здається, там, на терасі. (Іде і біля лівих дверей зустрічається з Ніною, яка входить.) Це ви? Ми виїжджаємо.

Ніна. Я відчувала, що ми ще побачимось. (Збуджено.) Борисе Олексійовичу, я вирішила безповоротно, жереб кинуто, я поступаю на сцену. Завтра мене вже не буде тут, я йду від батька, лишаю все, починаю нове життя... Я їду, як і ви... в Москву. Ми побачимось там.

Тригорін (озирнувшись). Зупиніться в «Слов'янському базарі». Повідомте мене відразу... Молчановка, будинок Грохольського... Я поспішаю... (Пауза.)

Ніна. Ще одну хвилину...

Тригорін (півголосом). Ви така чудова... О, яке щастя думати, що ми скоро побачимося! (Вона схиляється до нього на груди.) Я знову побачу ці чудові очі, невимовно прекрасну, ніжну посмішку... ці лагідні риси, вираз ангельської чистоти... Любов моя! (Тривалий поцілунок.)

Завіса.

Між третьою і четвертою діями минає два роки.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Одна з віталень в домі Соріна, де тепер робочий кабінет Костянтина Треплева. Праворуч і ліворуч двері, що ведуть у внутрішні покої. Прямо скляні двері на терасу. Крім звичайних меблів, які бувають у вітальнях, в правому кутку письмовий стіл, біля лівих дверей турецький диван, шафа з книгами, книги на вікнах, на стільцях.— Вечір. Горить одна лампа під ковпаком. Напівтемно. Чути, як шумлять дерева і вие вітер у димарях. Калатає сторож. Медведенко і Маша входять.

Маша (гукає). Костянтин Гавриловичу! Костянтин Гавриловичу! (Озираючись.) Нема нікого. Старий щохвилини все питає — де Костя, де Костя... Жити без нього не може...

Медведенко. Боїться самотності. (Прислухаючись.) Яка жахлива погода! Це вже друга доба.

Маша (викручує вогонь у лампі). На озері хвилі. Величезні.

Медведенко. В саду темно. Треба б сказати, щоб розібрали в саду той театр. Стоїть голий, потворний, як скелет, і завіса од вітру лопотить. Коли я вчора увечері проходив мимо, то мені здалося, наче хто в ньому плакав.

Маша. Ну от... (Пауза.)

Медведенко. Ідьмо, Машо, додому!

Маша (заперечливо хитає головою). Я тут зостануся ночувати.

Медведенко (з благанням.) Машо, їдьмо! Наша дитинка, мабуть, голодна.

Маша. Пусте. Її Матр'яна нагодує. (Пауза.)

Медведенко. Шкода. Вже третю ніч без матері.

Маша. Нудний ти став. Раніше було хоч пофілософствуєш, а тепер все дитина, додому, дитина, додому — і більше від тебе нічого не почувеш.

Медведенко. Ідьмо, Машо!

Маша. Ідь сам.

Медведенко. Твій батько не дасть мені коня.

Маша. Дасть. Ти попроси, він і дасть.

Медведенко. Ну, що ж, попрошу. Значить, ти завтра прийдеш?

Маша (нюхає тютюн). Ну, завтра. Причепився...

Входять Треплев і Поліна Андріївна; Треплев приніс подушки і ковдру, а Поліна Андріївна постільну білизну; кладуть на турецький диван, потім Треплев іде до свого столу й сідає.

Маша. Нащо це, мамо?

Поліна Андріївна. Петро Миколайович просив послати йому у Кості.

Маша. Давайте я... (Стелить постіль.)

Поліна Андріївна (зітхнувши). Старий, як малый... (Підходить до письмового столу і, спершись ліктями, дивиться в рукопис; пауза.)

Медведенко. То я піду. Прощай, Машо. (Цілує у дружину руку.) Прощайте, мамо... (Хоче поцілувати руку у тещі.)

Поліна Андріївна (досадливо). Ну! Іди з богом.

Медведенко. Прощайте, Костянтин Гавриловичу.

Треплев мовчки подає руку. Медведенко виходить.

Поліна Андріївна (дивлячись в рукопис). Ніхто не думав і не гадав, що із вас, Костю, вийде справжній письменник. А от, слава богу, і гроші стали вам присилати з журналів. (Проводить рукою по його волоссю.) І красивий став... Любий Костю, хороший, будьте ласкавіші з моєю Машенькою.

Маша (стелячи). Облиште його, мамо.

Поліна Андріївна (до Треплева). Вона гарненька. (Пауза.) Жінці, Костю, нічого не потрібно, тільки глянь на неї ласкаво. По собі знаю.

Треплев підводиться з-за столу і мовчки виходить.

Маша. От і розсердили. Треба було приставати.

Поліна Андріївна. Шкода мені тебе, Машенько.

Маша. Дуже потрібно!

Поліна Андріївна. Серце моє за тебе переболіло. Адже я все бачу, все розумію.

Маша. Все дурниці. Безнадійне кохання — це тільки в романах. Пусте. Не треба тільки розпускати себе і все чогось ждати, ждати біля моря погоди... Коли в серці завелось кохання, треба його гнати. Ось обіцяли перевести чоловіка до другого повіту. Як переїдемо туди,— все забуду... з коренем із серця вирву.

Через дві кімнати грають меланхолійний вальс.

Поліна Андріївна. Костя грає. Значить, сумує.

Маша (*робить безшумно два-три тури вальса*). Головне, мамо, перед очима не бачити. Тільки б дали моєму Семенові перевод, а там, повірте, за один місяць забуду. Пусте все це.

Відчиняються ліві двері, Дорн і Медведенко котять в кріслі Соріна.

Медведенко. У мене тепер у домі шестеро. А бо-рошно — сім гривеників пуд.

Дорн. Ось тут і крутися.

Медведенко. Вам добре сміятися. Грошей у вас кури не клюють.

Дорн. Грошей? За тридцять років практики, мій друже, неспокійної практики, коли я не належав собі ні вдень ні вночі, мені пощастило скласти тільки дві тисячі, та й ті я прожив недавно закордоном. У мене нічого немає.

Маша (*до чоловіка*). Ти не поїхав?

Медведенко (*винувато*). Що ж? Коли не дають коня!

Маша (*з гіркою досадою півголосом*). Очі б мої тебе не бачили!

Крісло зупиняється у лівій половині кімнати; Поліна Андріївна, Маша та Дорн сідають поруч; Медведенко, засмучений, відходить набік.

Дорн. Скільки у вас змін, одначе! Із вітальні зробили кабінет.

Маша. Тут Костянтину Гавриловичу зручніше працювати. Він може, коли завгодно, виходити в сад і там думати.

Калатає сторож.

Сорін. Де сестра?

Дорн. Поїхала на станцію зустрічати Тригоріна. Зараз повернеться.

Сорін. Коли ви визнали за потрібне виписати сюди сестру, значить, я тяжко хворий. (Помовчавши.) От історія, я дуже хворий, а тимчасом мені не дають ніяких ліків.

Дорн. А чого ви хочете? Валеріанових крапель? Соди? Хіни?

Сорін. Ну, починається філософія. О, що за кара! (Кивнувши головою на диван.) Це для мене постелено?

Поліна Андріївна. Для вас, Петре Миколайовичу.

Сорін. Дякую вам.

Дорн (наспівує). «Місяць пливе по нічних небесах...»

Сорін. Оце хочу дати Кості сюжет для повісті. Вона повинна називатися так: «Людина, що хотіла». «L'homme qui a voulu». В молодості колись хотів я стати літератором — і не став; хотів красиво говорити — і говорив гидко (передражняю себе): «і все, і все таке, тее, не тее...» і, було, резюме везеш, везеш, навіть в піт ужене; хотів оженитися — і не оженився; хотів завжди жити у місті — і ось закінчую життя своє в селі і все.

Дорн. Хотів стати дійсним статським радником — і став.

Сорін (сміється). До цього я не поривався. Це вишло само собою.

Дорн. Нарікати на життя в шістдесят два роки, згодьтєся, — це не великодушно.

Сорін. Який упертий. Зрозумійте, жити хочеться!

Дорн. Це легковажність. За законами природи всяке життя мусить мати кінець.

Сорін. Ви міркуєте, як сита людина. Ви ситі і тому байдужі до життя, вам однаково. Але вмирати і вам буде страшно.

Дорн. Страх смерті — тваринний страх... Треба переборювати його. Свідомо бояться смерті лише ті, хто вірує у вічне життя, кому страшно буває за свої гріхи.

А ви, по-перше, невіруючий, по-друге — які у вас гріхи? Ви 25 років прослужили по судовому відомству — тільки і всього.

Сорін (сміється). 28...

Входить Треплев і сідає на ослінчику біля Соріна. Маша весь час не зводить з нього очей.

Дорн. Ми заважаємо Костянтину Гавриловичу працювати.

Треплев. Ні, нічого.

Пауза.

Медведевко. Дозвольте вас спитати, докторе, яке місто закордоном вам найбільше сподобалось?

Дорн. Генуя.

Треплев. Чому Генуя?

Дорн. Там чудова вулична юрба. Коли увечері виходиш з готелю, то вся вулиця буває заповнена народом. Рухаєшся потім у юрбі без усякої мети, туди-сюди, по ламаній лінії, живеш з нею разом, зливаєшся з нею психічно і починаєш вірити, що справді можлива одна світова душа, на зразок тієї, яку колись у вашій п'єсі грала Ніна Заречна. До речі, де тепер Заречна? Де вона і як?

Треплев. Мабуть, що здорова.

Дорн. Мені говорили, що вона повела якесь особливе життя. В чому справа?

Треплев. Це, лікарю, довга історія.

Дорн. А ви коротше. (Пауза.)

Треплев. Вона втекла з дому і зійшлася з Тригоріним. Це вам відомо?

Дорн. Знаю.

Треплев. Була у неї дитина. Дитина померла. Тригорін розлюбив її і повернувся до своїх колишніх уподобань, як і слід було сподіватися. А втім, він ніколи не залишав колишніх, а через безхарактерність якось прихитрився і тут і там... Скільки я міг зрозуміти з того, що мені відомо, особисте Нініне життя не вдалося зовсім.

Дорн. А сцена?

Треплев. Здається, ще гірше. Дебютувала вона під Москвою в дачному театрі, потім поїхала в провінцію. Тоді я не спускав її з очей і якийсь час куди вона, туди й я. Бралась вона все за великі ролі, але грала грубо, без смаку, із завиваннями, з різкими жестами. Траплялися момен-

ти, коли вона талановито вигукувала, талановито вмирала, але це були тільки моменти.

Дорн. Значить, все-таки є талант?

Треплев. Зрозуміти було важко. Мабуть, що є. Я її бачив, але вона не хотіла мене бачити, і слуги не пускали мене до неї в номер. Я розумів її настрої і не наполягав на побаченні. (Пауза.) Що ж вам ще сказати? Потім я, коли вже повернувся додому, одержував від неї листи. Листи розумні, теплі, цікаві; вона не нарікала, але я відчував, що вона глибоко нещасна; що не рядок, то хворий, натягнутий нерв. І уява трохи розладнана. Вона підписувалася Чайкою. В «Русалді» мельник каже, що він ворон, отак вона в листах все повторювала, що вона чайка. Тепер вона тут.

Дорн. Тобто як тут?

Треплев. У місті, на постоялому дворі. Вже днів з п'ять як живе там у номері. Я був поїхав до неї, і ось Мар'я Іллінічна їздила, але вона нікого не приймає. Семен Семенович запевняє, начебто вчора після обіду бачив її в полі, за дві версти звідси.

Медведенко. Так, я бачив. Йшла у той бік, до міста. Я привітався, спитав, чому не йде до нас в гості. Вона сказала, що прийде.

Треплев. Не прийде вона. (Пауза.) Батько і мачуха не хочуть її знати. Скрізь наставили сторожів, щоб навіть близько не допускати її до садиби. (Відходить з лікарем до письмового столу.) Як легко, докторе, бути філософом на папері, і як це трудно на ділі!

Сорін. Чарівна була дівчина.

Дорн. Що?

Сорін. Чарівна, кажу, була дівчина. Дійсний статський радник Сорін був навіть в неї закоханий якийсь час.

Дорн. Старий ловелас.

Чути сміх Шамраєва.

Поліна Андріївна. Здається, наші приїхали зі станції...

Треплев. Так, я чую маму.

Входять Аркадіна, Тригорін, за ними Шамраєв.

Шамраєв (входячи). Ми всі старіємо, вивітрюємося під впливом стихій, а ви, вельмишановна, все ще молоді... Світла кофточка, жвавість... грація.

Аркадіна. Ви знову хочете зурочити мене, нудна людино!

Тригорін (до Соріна). Здрастуйте, Петре Миколайовичу! Що це ви все хворієте? Негаразд! (Побачивши Машу, радо.) Мар'я Іллінічна!

Маша. Пізнали? (Потискує йому руку.)

Тригорін. Замужем?

Маша. Давно.

Тригорін. Щасливі? (Розкланюється з Дорном і Медведенком, потім нерішуче підходить до Треплева.) Ірина Миколаївна казала, що ви вже забули старе і перестали гніватися.

Треплев простягає йому руку.

Аркадіна (до сина). Ось Борис Олексійович привіз журнал з твоїм новим оповіданням.

Треплев (беручи книгу, до Тригоріна). Дякую вам. Ви дуже люб'язні. (Сідають.)

Тригорін. Вам шлють уклін ваші шанувателі... У Петербурзі і в Москві взагалі зацікавлені вами, і мене все питають про вас. Питають: який він, скільки років, брюнет чи блондин. Думають всі чомусь, що ви вже не молоді. І ніхто не знає вашого справжнього прізвища, бо ви друкуєтеся під псевдонімом. Ви таємничі, як Залізна Маска.

Треплев. Надовго до нас?

Тригорін. Ні, завтра ж гадаю в Москву. Треба. Поспішаю закінчити повість, і потім ще обіцяв що-небудь дати до збірника. Одне слово — стара історія.

Поки вони розмовляють, Аркадіна і Поліна Андріївна ставлять посеред кімнати ломберний стіл і розкривають його; Шамраєв засвічує свічки, ставить стільці. Дістають із шафи лото.

Тригорін. Погода зустріла мене неласкаво. Вітер лютий. Завтра вранці, якщо стихне, піду на озеро вудити рибу. До речі, треба оглянути сад і те місце, де — пам'ятаєте? — грали вашу п'єсу. У мене визрів мотив, треба тільки поновити в пам'яті місце дії.

Маша (до батька). Тату, дозволь чоловікові взяти ксня. Йому треба додому.

Шамраєв (передражнює). Коня... додому... (Суворо.) Сама бачила: зараз послали на станцію. Не гаяти ж знову.

Маша. Але ж є інші коні... (Бачачи, що батько мовчить, махає рукою.) З вами зв'язуватися...

Медведенко. Я, Машо, пішки піду. Справді...

Поліна Андріївна (зітхнувши). Пішки, в таку погоду... (Сідає за ломберний стіл.) Будь ласка, панове.

Медведенко. Адже тільки шість верст... Прощай... (Цілує жінці руку.) Прощайте, мамо. (Теща неохоче простягає йому для поцілунку руку.) Я б нікого не турбував, але дитинка... (Кланяється всім.) Прощайте... (Виходить, ніби винуватий.)

Шамраєв. Яюсь дійде. Не генерал.

Поліна Андріївна (стукає по столу). Будь ласка, панове. Не будемо гаятися, а то скоро вечеряти покличуть.

Шамраєв, Маша і Дорн сідають за стіл.

Аркадіна (до Тригоріна). Коли настають довгі осінні вечори, тут грають в лото. Ось гляньте: старовинне лото, в яке ще грала з нами покійна мати, коли ми були дітьми. Не хочете до вечері зіграти з нами партію? (Сідає з Тригоріним за стіл.) Гра нудна, але як звикнути до неї, то нічого. (Здає всім по три карти.)

Треплев (перегортаючи журнал). Свою повість прочитав, а моєї навіть не розрізав. (Кладе журнал на письмовий стіл, потім іде до лівих дверей; проходячи повз матір, цілує її в голову.)

Аркадіна. А ти, Костю?

Треплев. Вибач, щось не хочеться... Я пройдуся. (Виходить.)

Аркадіна. Ставка — гривеник. Поставте за мене, докторе.

Дорн. Слухаю.

Маша. Всі поставили? Я починаю... Двадцять два!

Аркадіна. Є.

Маша. Три!

Дорн. Так.

Маша. Поставили три? Вісім! Вісімдесят один! Десять!

Шамраєв. Не спіши.

Аркадіна. Як мене в Харкові приймали, батечку мій, і досі в голові паморочиться.

Маша. Тридцять чотири!

За сценою грають меланхолійний вальс.

Аркадіна. Студенти овацію влаштували... Три корзини, два вінки і ось... (Знімає з грудей брошку і кидає на стіл.)

Шамраєв. Так, це річ...

Маша. П'ятдесят!

Дорн. Рівно п'ятдесят?

Аркадіна. На мені був чудовий туалет... Що, що, а вже одягтися я вмю.

Поліна Андріївна. Костя грає. Сумує, бідний.

Шамраєв. У газетах лають його дуже.

Маша. Сімдесят сім!

Аркадіна. Охота звертати увагу.

Тригорін. Йому не щастить. Він ніяк не може пасти в свій справжній тон. Щось дивне, непевне, часом навіть схоже на марення. Жодної живої постаті.

Маша. Одинадцять!

Аркадіна (озирнувшись на Соріна). Петрушо, тобі нудно? (Пауза.) Спить.

Дорн. Спить дійсний статський радник.

Маша. Сім! Дев'яносто!

Тригорін. Коли б я жив у такій садибі, біля озера, то хіба я узявся б до писання? Я переміг би в собі цю пристрасть і тільки й робив би, що вудив рибу.

Маша. Двадцять вісім!

Тригорін. Піймати йоржа або окуня — це таке блаженство.

Дорн. А я вірю в Костянтина Гавриловича. Щось є! Щось є! Він мислить образами, оповідання його барвисті, яскраві, і я їх сильно відчуваю. Шкода тільки, що він не має певних завдань. Справляє враження, і більше нічого, але ж на одному враженні далеко не заїдеш. Ірино Миколаївно, ви раді, що у вас син письменник?

Аркадіна. Уявіть, я ще не читала. Все ніколи.

Маша. Двадцять шість!

Треплев тихо входить і йде до свого столу.

Шамраєв (до Тригоріна). А у нас, Борисе Олексійовичу, лишилася ваша річ.

Тригорін. Яка?

Шамраєв. Якось Костянтин Гаврилович застрелив чайку, і ви доручили мені замовити з неї чучело.

Тригорін. Не пам'ятаю. (Роздумуючи.) Не пам'ятаю!

М а ш а. Шістдесят шість! Один!

Т р е п л е в (*розчиняє вікно, прислухається*). Як темно! Не розумію, чого мені так неспокійно!

А р к а д і н а. Костю, зачини вікно, а то дме.

Т р е п л е в зачинає вікно.

М а ш а. Вісімдесят вісім!

Т р и г о р і н. У мене партія, панове.

А р к а д і н а (*весело*). Браво! браво!

Ш а м р а є в. Браво!

А р к а д і н а. Цій людині завжди і всюди щастить. (*Підводиться*.) А тепер ходімо закусити чого-небудь. Наша знаменитість не обідала сьогодні. Після вечері будемо продовжувати. (*До сина*.) Костю, залиш свої рукописи, ходімо їсти.

Т р е п л е в. Не хочу, мамо, я ситий.

А р к а д і н а. Як хочеш. (*Будить Соріна*.) Петрушо, вечеряти! (*Бере Шамраєва під руку*.) Я розповім вам, як мене приймали у Харкові.

Поліна Андріївна гасить на столі свічки, потім вона і Дорн котять крісло. Всі виходять в ліві двері; на сцені залишається тільки Трєплєв за письмовим столом.

Т р е п л е в (*збирається писати; переглядає те, що вже написано*). Я так багато говорив про нові форми, а тепер відчуваю, що сам поволі сповзаю до рутини. (*Читає*.) «Афіша на паркані оповіщала... Бліде обличчя, обрамоване темним волоссям»... Оповіщала, обрамоване... Це бездарно. (*Закреслює*.) Почну з того, як героя розбудив шум дощу, а все інше геть. Опис місячного вечора довгий і вишуканий. Тригорін виробив собі прийоми, йому легко... У нього на греблі блищить шийка розбитої пляшки і чорніє тїнь від млинового колеса — ось і місячна ніч готова, а у мене і тремтливє світло, і тихе мерехтіння зірок, і далекі звуки рояля, що завмирають у тихому ароматному повітрі... Це нестерпно. (*Пауза*.) Так, я все більше і більше переконуюсь, що справа не в старих і не в нових формах, а в тому, що людина пише, не думаючи ні про які форми, пише тому, що це вільно летється з її душі. (*Хтось стукає у вікно, найближче до столу*.) Що таке? (*Дивиться у вікно*.) Нічого на видно... (*Відчиняє скляні двері і дивиться в сад*.) Хтось пробіг униз по сходах. (*Гукає*.) Хто тут? (*Ви-*

ходить; чути, як він швидко іде по терасі; за півхвилини повертається з Ніною Заречною.) Ніно, Ніно!

Ніна кладе йому голову на груди і стримано ридає.

Треплев (зворушений.) Ніно! Ніно! Це ви... ви... Я наче передчував, цілий день моя душа томилась страшенно. (Скидає з неї капелюшок і тальму.) О, моя добра, моя мила, вона прийшла! Не будемо плакати, не будемо.

Ніна. Тут хтось є.

Треплев. Нікого.

Ніна. Замкніть двері, а то увійдуть.

Треплев. Ніхто не ввійде.

Ніна. Я знаю, Ірина Миколаївна тут. Замкніть двері...

Треплев (замикає на ключ праві двері, підходить до лівих). Тут нема замка. Я заставлю кріслом. (Ставить біля дверей крісло.) Не бійтеся, ніхто не ввійде.

Ніна (пильно дивиться йому в обличчя). Дайте я подивлюся на вас. (Озираючись.) Тепло, хороше. Тут була тоді вітальня. Я дуже змінилася?

Треплев. Так... Ви схудли, і у вас очі стали більші. Ніно, якось дивно, що я бачу вас. Чому ви не пускали мене до себе? Чому ви досі не приходили? Я знаю, ви тут живете вже з тиждень... Я щодня ходив до вас по кілька разів, стояв у вас під вікном, як жебрак.

Ніна. Я боялася, що ви мене ненавидите. Мені щоначі сниться, ніби ви дивитеся на мене і не пізнаєте. Коли б ви знали! З самого приїзду я все ходила тут... біля озера. Біля вашого будинку була багато разів і не наважувалася зайти. Давайте сядьмо. (Сідають.) Сядьмо і будемо говорити, говорити. Гарно тут, тепло, затишно... Чуєте — вітер? У Тургенева є місце: «Добре тому, хто в такі ночі сидить під покрівлею дому, у кого є теплий куток». Я — чайка... Ні, не те. (Тре собі лоба.) Про що я? Так... Тургенев... «І хай допоможе господь усім безпритульним блукачам»... Нічого. (Ридає.)

Треплев. Ніно, ви знову... Ніно!

Ніна. Нічого, мені легше від цього. Я вже два роки не плакала. Вчора пізно увечері я пішла подивитися в сад, чи цілий наш театр... А він досі стоїть. Я заплакала вперше після двох років, і в мене відлягло, стало ясніше на душі. Бачите, я вже не плачу. (Бере його за руку.) Отже, ви стали уже письменником... Ви — письменник, а я —

актриса... Попали й ми з вами у вир... Жила я радісно, по-дитячому — прокинешся вранці і заспіваєш; любила вас, мріяла про славу, а тепер? Завтра рано-вранці їхати в Єлець у третьому класі... з мужиками, а в Єльці освічені купці будуть чіплятися з люб'язностями. Грубе життя!

Треплев. Чого в Єлець?

Ніна. Взяла ангажемент на цілу зиму. Пора їхати.

Треплев. Ніно, я проклинав вас, ненавидів, рвав ваші листи і фотографії, але кожної хвилини я розумів, що душа моя прив'язана до вас навіки. Розлюбити вас я не маю сили, Ніно. Відтоді, як я втратив вас і як почав друкуватися, життя для мене нестерпне,— я страждаю... Молодість мою раптом як відірвало, і мені здається, що я прожив уже на світі дев'яносто років. Я кличу вас, цілую землю, по якій ви ходили; куди б я не дивився, всюди мені ввижається ваше обличчя, ця ласкава усмішка, яка світила мені в найкращі роки мого життя...

Ніна (*розгублено*). Навіщо він так говорить, навіщо він так говорить?

Треплев. Я самотній, не зігрітій нічиєю прихильністю, мені холодно, як в підземеллі, і, що б я не писав, все це сухе, черстве, похмуре. Зостаньтеся тут, Ніно, благаю вас, або дозвольте мені поїхати з вами!

Ніна швидко надіває капелюшок і тальму.

Треплев. Ніно, навіщо? Бога ради, Ніно... (*Дивиться, як вона одягається; пауза.*)

Ніна. Коні мої стоять біля хвіртки. Не проводьте, я сама дійду... (*Крізь сльози.*) Дайте води...

Треплев (*дає їй напитися*). Ви куди тепер?

Ніна. В місто. (*Пауза.*) Ірина Миколаївна тут?

Треплев. Так... В четвер дяді було погано, ми їй телеграфували, щоб вона приїхала.

Ніна. Навіщо ви кажете, що цілували землю, по якій я ходила? Мене треба убити. (*Схиляється до столу.*) Я так стомилася! Спочити б... спочити! (*Підводить голову.*) Я — чайка... Не те. Я — актриса. Авжеж! (*Почувши сміх Аркадіної і Тригоріна прислухається, потім біжить до лівих дверей і дивиться в замочну щілину.*) І він тут... (*Повертається до Треплева.*) Ну, так... Нічого... Так... Він не вірив у театр, все сміявся з моїх мрій, і поволі я теж перестала вірити і занепада духом... А тут турботи кохання, ревності, постійний страх за маленького... Я стала дріб'язковою, нік-

чемною, грала безглуздо... Я не знала, що робити з руками, не вмiла стояти на сценi, не володiла голосом. Ви не розумiєте цього стану, коли почуваєш, що граєш жахливо. Я — чайка. Нi, не те... Пам'ятаєте, ви пiдстрелили чайку? Випадково прийшла людина, побачила i зничев'я занастила... Сюжет для невеличкого оповiдання... Це не те... (Тре собi лоба.) Про що я?.. Я говорю про сцену. Тепер вже я не так... Я вже справжня актриса, я граю з насолодою, з захопленням, п'яню на сценi i вiдчуваю себе прекрасною. А тепер, поки живу тут, я все ходжу пiшки, все ходжу i думаю, думаю i почуваю, як з кожним днем ростуть моi душевнi сили... Я тепер знаю розумiю, Костю, що в нашiй справi — байдуже, чи граємо ми на сценi, чи пишемо, — головне не слава, не блиск, не те, про що я мрiяла, а вмiння терпiти. Вмiй нести свiй хрест i вiруй. Я вiрую, i менi не так боляче, i, коли я думаю про своє покликання, то не боюся життя.

Треплев (сумно). Ви знайшли свою дорогу, ви знаєте, куди йдете, а я все ще ношуся в хаосi мрiй i образiв, не знаючи, для чого i кому це потрiбно. Я не вiрую i не знаю, в чому моє покликання.

Нiна (прислухаючись). Тсс.. Я пiду. Прощайте. Коли я стану великою актрисою, приїздiть глянути на мене. Обiцяєте? А тепер... (Тисне йому руку.) Вже пiзно. Я насилу на ногах стою... я виснажена, менi хочеться їсти...

Треплев. Залишiться, я дам вам повечеряти...

Нiна. Нi, нi... Не проводьте, я сама дiйду... Конi моi близько... Значить, вона привезла його з собою? Що ж, однаково. Коли побачите Тригорiна, то не говорiть йому нічого... Я кохаю його. Я кохаю його навiть дужче, нiж ранiш... Сюжет для невеличкого оповiдання... Кохаю, кохаю палко, до вiдчаю кохаю. Добре було ранiше, Костю! Пам'ятаєте? Яке ясне, тепле, радiсне, чисте життя, якi почуття, — почуття, схожi на нiжнi, гарнi квіти... Пам'ятаєте? (Читає.) «Люди, леви, орли i курiпки, рогатi оленi, гуси, павуки, мовчазнi риби, що населяли води, морськi зiрки i тi, яких не можна було бачити оком, — словом, все живе, все живе, все живе, пройшовши сумне коло, згасло. Вже тисячi вiкiв, як земля не носить на собi жодної живої iстоти, i цей бiдолашний мiсяць даремно засвiчує свiй лiхтар. На луках уже не прокидаються з курлюканням журавлi i в травнi хрущiв не чути в липових гаях»...

Обiймає поривчато Треплева i вибiгає в склянi дверi.

Т р е п л е в (після паузи). Негаразд, як хтось зустрине її в саду і потім скаже мамі. Це може прикро вразити маму...

Протягом двох хвилин мовчки рве всі свої рукописи і кидає під стіл; потім відмикає праві двері й виходить.

Д о р н (намагаючись відчинити ліві двері). Дивно. Двері ніби замкнені. (Входить і ставить на місце крісло.) Скачка з перешкодами.

Входять Аркадіна, Поліна Андріївна, за ними Яків з пляшками і Маша, потім Шамраєв і Тригорін.

Аркадіна. Червоне вино і пиво для Бориса Олексійовича ставте сюди, на стіл... Ми будемо грати і пити. Сідаймо, панове.

Поліна Андріївна (до Якова). Зразу ж подавай і чай. (Засвічує свічки, сідає за лобберний стіл.)

Шамраєв (підводить Тригоріна до шафи). Ось річ, про яку я допіру вам говорив... (Виймає із шафи чучело чайки.) Ваше замовлення.

Тригорін (дивлячись на чайку). Не пам'ятаю! (Подумавши.) Не пам'ятаю!

Праворуч за сценою постріл; всі здригаються.

Аркадіна (злякано). Що таке?

Дорн. Нічого. Це, мабуть, в мій похідній аптеці щось лопнуло. Не турбуйтеся. (Виходить в праві двері, через півхвилини повертається.) Так і є. Лопнула банка з ефіром. (Наспівує.) «Знов перед тобою стою я у чарах...»

Аркадіна (сідаючи за стіл). Фу, я злякалася. Це мені нагадало, як... (Затуляє обличчя руками.) Навіть в очах потемніло...

Дорн (перегортаючи журнал, до Тригоріна). Тут місяців зо два тому було надруковано одну статтю... лист із Америки, і я хотів вас спитати, між іншим... (Бере Тригоріна за талію і відводить до рампи.)... бо я дуже цікавлюся цим питанням... (Тоном нижче, півголосом.) Виведіть звідси куди-небудь Ірину Миколаївну. Справа в тому, що Костянтин Гаврилович застрелився...

Завіса

1896

ДЯДЯ ВАНЯ

Сцени в сільського життя на чотири дії.

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Серебряков Олександр Володимирович — відставний професор.

Олена Андріївна — його дружина, 27 років.

Софія Олександрівна (Соня) — його дочка від першого шлюбу.

Войницька Марія Василівна — удова таємного радника, мати першої дружини професора.

Войницький Іван Петрович — її син.

Астров Михайло Львович — лікар.

Телегін Ілля Ілліч — збіднілий поміщик.

Марина — стара няня.

Робітник.

Дія відбувається в маєтку Серебрякова.

ДІЯ ПЕРША

Сад. Видно частину будинку з терасою. На алеї під старою тополею стіл, сервірований для чаю. Лави, стільці; на одній з лав лежить гітара. Недалеко від столу гойдалка. — Третя година дня. Хмарно.

Марина (обважніла, малорухлива старушка, сидить біля самовара, в'яже панчохи) і Астров (ходить поруч).

Марина (наливає склянку). Пий, батечку.

Астров (неохоче бере склянку). Щось не хочеться.

Марина. Може, горілочки вип'єш?

Астров. Ні. Я не щодня горілку п'ю. До того ж душно. (Пауза.) Нянько, скільки минуло, як ми знайомі?

Марина (*роздумуючи*). Скільки? Дай бог пам'ять... Ти приїхав сюди, в ці краї... коли?.. ще жива була Віра Петрівна, Сонеччина мати. Ти при ній до нас дві зими їздив. Ну, значить, років із одинадцять минуло. (*Подумавши*.) А може, й більше...

Астров. Дуже я змінився з того часу?

Марина. Дуже. Тоді ти молодий був, красивий, а тепер постарів. І краса вже не та. Та й то сказати — і горілочку п'єш.

Астров. Так... За десять років іншою людиною став. А яка причина? Запрацював, нянько. З ранку до ночі все на ногах, спокою не знаю, а вночі лежиш під ковдрою і боїшся, як би до хворого не потягли. За весь час, відколи ми з тобою знайомі, у мене жодного дня не було вільного. Як не постаріти? Та й саме по собі життя нудне, дурне, брудне... Засмоктує це життя. Навколо тебе самі диваки, самі тільки диваки; а поживеш з ними років два-три і малопомалу сам, непомітно для себе, стаєш диваком. Неминуча доля. (*Закручуючи свої довгі вуса*.) Бач, величезні вуса виросли... Дурні вуса. Я став диваком, нянько... Подурнішати я ще не подурнішав, бог милував, голова на своєму місці, але чуття якось притупилися. Нічого я не хочу, нічого мені не потрібно, нікого я не люблю... От хіба тебе тільки люблю. (*Цілує її в голову*.) У мене в дитинстві була така сама нянька.

Марина. Може, ти їсти хочеш?

Астров. Ні. У великий піст на третьому тижні поїхав я в Малицьке на епідемію... Висипний тиф... У хатах народ покотом... Бруд, сморід, дим, телята на долівці, з хворими разом... Поросята тут-таки ж... Возився я цілий день, не присів, і рісочки в роті не було, а приїхав додому, не дають відпочити — привезли з залізниці стрілочника; поклав я його на стіл, щоб йому операцію робити, а він узяв та й помер у мене під хлороформом. І коли от не потрібно, почуття прокинулися в мені, і защемило мою совість, наче це я навмисно вбив його... Сів я, заплющив очі — ось так, і думаю: ті, хто житиме через сто — двісті років після нас і для кого ми тепер проторюємо шлях, чи згадають нас добрим словом? Нянько, адже ж не згадають!

Марина. Люди не згадають, зате бог згадає.

Астров. От спасибі. Хороше ти сказала.

Входить Войницький.

Войницький (виходить з дому; він виспався після сніданку і має пом'ятий вигляд; сідає на лаву, поправляє свій чепуристий галстук). Так... (Пауза.) Так...

Астров. Виспався?

Войницький. Так... Дуже. (Позіхає.) Відколи тут живе професор із своєю дружиною, життя вибилось із колії... Сплю невчасно, за сніданком та обідом їм різні кабулі, п'ю вина... не здорово все це! Раніше хвилини вільної не було, я і Соня працювали — що й казати, а тепер працює одна Соня, а я сплю, їм, п'ю... Негаразд!

Марина (похитавши головою). Порядки! Професор прокидається о 12 годині, а самовар кипить зранку, все на нього чекає. Без них обідали завжди о першій годині, як скрізь у людей, а при них о сьомій. Уночі професор читає та пише, і раптом годині о другій дзвінок... Що таке, лишенько? Чаю! Буди для нього народ, став самовар... Порядки!

Астров. І довго вони ще тут проживуть?

Войницький (свистить). Сто літ. Професор вирішив оселитися тут.

Марина. Ось і тепер. Самовар уже дві години на столі, а вони гуляти пішли.

Войницький. Ідуть, ідуть... Не хвилюйся.

Чути голоси; з глибини саду, повертаючись з прогулянки, йдуть Серебряков, Олена Андріївна, Соня і Телегін.

Серебряков. Прекрасно, прекрасно... Чудові краєвиди.

Телегін. Надзвичайні, ваше превосходительство.

Соня. Ми завтра поїдемо в лісництво, тату. Хочеш?

Войницький. Панове, чай пити!

Серебряков. Друзі мої, пришліть мені чай до кабінету, будьте ласкаві! Мені сьогодні треба ще дещо зробити.

Соня. А в лісництві тобі неодмінно сподобається...

Олена Андріївна, Серебряков і Соня заходять у будинок; Телегін іде до столу і сідає біля Марини.

Войницький. Спека, душно, а наш великий вчений у пальті, в калошах, із зонтиком і в рукавичках.

Астров. Виходить, береже себе.

Войницький. А яка вона гарна! Яка гарна! За все своє життя не бачив жінки вродливішої.

Телегін. Чи їду я полем, Марино Тимофіївно, чи гуляю в тінявому саду, чи дивлюсь на цей стіл, я відчуваю невимовне блаженство! Погода чарівна, пташки співають, живемо ми всі в мирі та згоді,— чого ще нам? (*Беручи склянку.*) Прещиро вам вдячний!

Войницький (*мрійливо*). Очі... Чудова жінка!

Астров. Розкажи-но що-небудь, Іване Петровичу.

Войницький (*мляво*). Що тобі розказати?

Астров. Немає нового чого?

Войницький. Нічого. Все старе. Я той самий, що й був, мабуть, став гірший, бо зледащів, нічого не роблю і тільки бурчу, як старий хрін. Моя стара галка, татап, усе ще белькоче про жіночу емансипацію; одним оком дивиться в могилу, а другим шукає в своїх розумних книжках зору нового життя.

Астров. А професор?

Войницький. А професор, як і раніш, з ранку до глибокої ночі сидить у себе в кабінеті і пише. «З напруги розуму наморщивши чоло, ми все поезії майструем, та ні собі, ні їм хвали ніде не чуем». Шкода паперу! Він би краще свою автобіографію написав. Який це прекрасний сюжет! Відставний професор, розумієш, старий сухар, учена вобла... Подагра, ревматизм, мігрень, від ревнощів і заздрощів розпухла печінка... Живе ця вобла в маєтку своєї першої дружини, живе проти волі, бо жити в місті йому не по грошах. Вічно нарікає на свої нещастя, хоч, власне, сам надзвичайно щасливий. (*Нервово.*) Ти тільки подумай, яке щастя! Син звичайного дядька, бурсак, добився вчених ступенів і кафедри, став його превосходительством, зятем сенатора і таке інше і таке інше. А втім, усе це не має значення. Але ти зваж на ось що. Людина аж двадцять п'ять років читає і пише про мистецтво, аж ніяк не розуміючись на мистецтві. Двадцять п'ять років він пережовує чужі думки про реалізм, натуралізм і про всяку іншу нісенітницю; двадцять п'ять років читає і пише про те, що розумним давно вже відомо, а для дурнів нецікаво,— значить, двадцять п'ять років товче воду в ступі. І в той же час яка самовпевненість! Які претензії! Він вийшов у відставку, і його не знає жодна жива душа, він нікому не відомий; значить, двадцять п'ять років він сидів на чужому місці. А подивись: виступає, наче полубог!

Астров. Ну, ти, здається, заздриш.

Войницький. Так, заздрю! А який успіх у жінок!

Жоден Дон-Жуан не знав такого повного успіху! Його перша дружина, моя сестра, прекрасне, лагідне створіння, чиста, як ось це голубе небо, благородна, великодушна, мавши поклонників більше, ніж він учнів, любила його так, як можуть любити тільки чисті ангели таких же чистих і прекрасних, як вони самі. Моя мати, його теща, досі обо-жує його, і досі він навіює їй священний жах. Його друга дружина, красуня, розумниця — ви її тільки що бачили — вийшла за нього, коли вже він був старий, віддала йому молодість, красу, свободу, свій блиск. За що? Чому?

Астров. Вона вірна професорові?

Войницький. На жаль, так.

Астров. Чому ж на жаль?

Войницький. Тому що ця вірність фальшива від початку до кінця. В ній багато риторики, але немає логіки. Зрадити старого чоловіка, якого терпіти не можеш, — це аморально; намагатися ж заглушити в собі бідну молодість і живе почуття — це не аморально.

Телегін (*плаксивим голосом*). Ваню, я не люблю, коли ти це говориш. Ну, от, справді... Хто зраджує жінку або чоловіка, той, значить, невірна людина, той може зрадити й вітчизну!

Войницький (*з прикрістю*). Заткни фонтан, Вафля!

Телегін. Дозволь, Ваню. Дружина моя втекла від мене з коханою людиною на другий день після весілля з причини моєї непривабливої зовнішності. Після того я свого обов'язку не порушував. Я досі її кохаю і вірний їй, допомагаю, чим можу, і віддав своє майно на виховання діточок, яких вона прижила з коханою людиною. Щастя я втратив, але в мене лишилась гордість. А вона? Молодість уже минула, краса під впливом законів природи зблякла, кохана людина померла... Що ж у неї лишилось?

Входять Соня і Олена Андріївна; трохи згодом входить Марія Василівна з книгою; вона сідає і читає; їй дають чаю, і вона п'є не дивлячись.

Соня (*похапцем, до няні*). Там, нянечко, мужики прийшли. Піди, поговори з ними, а чай я сама... (*Наливає чай.*)

Няня виходить. Олена Андріївна бере свою чашку і п'є, сидячи на гойдалці.

Астров (*до Олени Андріївни*). Я ж до вашого чоловіка. Ви писали, що він дуже хворий, ревматизм і щось іще, а виявляється, він здоровісінький.

Олена Андріївна. Вчора ввечері він хандрив, скаржився на біль у ногах, а сьогодні нічого...

Астров. А я оце стрімголов мчав тридцять верст. Ну, та нічого, не вперше. Зате вже лишусь у вас до завтра і, принаймні, виплосю quantum satis¹.

Соня. І прекрасно. Це буває так рідко, що ви у нас ночуєте. Ви, мабуть, не обідали?

Астров. Ні, не обідав.

Соня. Так ось до речі й пообідаєте. Ми тепер обідаємо о сьомій годині. (Пе.) Холодний чай!

Телегін. У самоварі вже значно знизилась температура.

Олена Андріївна. Нічого, Іване Івановичу, ми й холодний вип'ємо.

Телегін. Вибачайте... Не Іван Іванович, а Ілля Ілліч... Ілля Ілліч Телегін, або, як дехто зве мене з причини мого рябого обличчя, Вафля. Я колись хрестив Сонечку, і його превосходительство, ваш чоловік, знає мене дуже добре. Я тепер у вас от живу, в цьому маєтку.. Якщо зволили помітити, я кожного дня з вами обідаю.

Соня. Ілля Ілліч наш помічник, права рука. (Ніжно.) Давайте, хрещенький, я вам ще наллю.

Марія Василівна. Ах!

Соня. Що з вами, бабусю?

Марія Василівна. Забула я сказати Олександрові... втратила пам'ять... сьогодні одержала я листа з Харкова від Павла Олексійовича... Надіслав свою нову брошуру...

Астров. Цікаво?

Марія Василівна. Цікаво, але якось дивно. Заперечує те, що сім років тому сам же обстоював. Це жахливо!

Войницький. Нічого немає жахливого. Пийте, татан, чай.

Марія Василівна. Але я хочу говорити!

Войницький. Але ми вже п'ятдесят років говоримо й говоримо, і читаємо брошури. Час би вже й кінчити.

Марія Василівна. Тобі чомусь неприємно слухати, коли я говорю. Пробач, Жан, але за останній рік ти так змінився, що я тебе зовсім не впізнаю... Ти був людиною певних переконань, світлою постаттю...

¹ Скільки треба, вволю.

Войницький. О, так! Я був світлою поstattю, від якої нікому не було світло... (Пауза.) Я був світлою поstattю... Не можна сказати дотеп ущипливіший! Тепер мені 47 років. До минулого року я так само, як ви, навмисно намагався затуманювати свої очі цією вашою схоластикою, щоб не бачити справжнього життя,— і думав, що роблю добре. А тепер, якби ви знали! Я ночі не сплю з досади, з люті, що так по-дурному прогавив час, коли міг би мати все, в чому відмовляє мені тепер моя старість!

Соня. Дядю Ваню, скучно!

Марія Василівна (до сина). Ти наче обвинувачуєш у чомусь свої колишні переконання... Але винні не вони, а ти сам. Ти забував, що переконання самі по собі ніщо, мертва буква... Треба було діло робити.

Войницький. Діло? Не кожен здатний бути пишучим *regretium mobile*, як ваш гер професор.

Марія Василівна. Що ти хочеш цим сказати?

Соня (благально). Бабусю! Дядю Ваню! Благаю вас!

Войницький. Я мовчу. Мовчу і вибачаюсь.

Пауза.

Олена Андріївна. А гарна сьогодні погода... Не жарко...

Пауза.

Войницький. В таку погоду добре повіситися...

Телегін настроює гітару. Марина ходить коло будинку і кличе курей.

Марина. Ціп, ціп, ціп...

Соня. Нянечко, чого мужики приходили?

Марина. Усе те саме, знову все про пустирище. Ціп, ціп, ціп...

Соня. Кого це ти?

Марина. Рябенька пішла з курчатами... Ворони коли б не потягли... (Виходить.)

Телегін грає польку; всі мовчки слухають; входить робітник.

Робітник. Пан лікар тут? (До Астрова.) Прошу, Михайло Львовичу, по вас приїхали.

Астров. Звідки?

Робітник. З фабрики.

Астров (з прикрістю). Дякую красенько. Що ж, треба їхати... (Шукає очима кашкета.) Прикро, хай йому чорт...

Соня. Як це неприємно, справді... З фабрики приїздить обідати.

Астров. Ні, вже пізно буде. Де вже... Куди вже.. (До робітника.) От що, принеси-но мені, голубе, чарку горілки, все-таки. (Робітник виходить.) Де вже... куди вже... (Знайшов кашкета.) У Островського в якійсь п'есі є людина з великими вусами і малими здібностями... Так це я. Ну, моє поважання, панове... (До Олени Андріївни.) Якщо коли-небудь заглянете до мене, ось разом з Софією Олександрівною, то буду щиро радий. У мене невеликий маєточок, усього десятин тридцять, але, якщо цікавитесь, зразковий сад і розсадник, якого не знайдете за тисячу верст навколо. Поруч зі мною казенне лісництво... Лісничий там старий, хворіє завжди, отож, власне, я завідую всіма справами.

Олена Андріївна. Мені вже казали, що ви дуже любите ліси. Звичайно, можна принести велику користь, та хіба це не заважає вашому справжньому покликанню? Адже ви лікар.

Астров. Один тільки бог знає, в чому наше справжнє покликання.

Олена Андріївна. І цікаво?

Астров. Так, справа цікава.

Войницький (з іронією). Дуже!

Олена Андріївна (до Астрова). Ви ще молода людина, вам на вигляд... ну, 36—37 років... і, мабуть, не так цікаво, як ви кажете. Все ліс та ліс. Я думаю, одномаїтно.

Соня. Ні, це надзвичайно цікаво. Михайло Львович щороку саджає нові ліси, і йому вже прислали бронзову медаль і диплом. Він клопочеться, щоб не винищували старих. Якщо ви вислухаєте його, то згодитесь з ним цілком. Він каже, що ліси прикрашають землю, що вони вчать людину розуміти прекрасне і навіюють їй величний настрій. Ліси пом'якшують суворий клімат. У країнах, де м'який клімат, менше витрачається сил на боротьбу з природою і тому там лагідніша і ніжніша людина; там люди красиві, гнучкі, легко збуджуються, мова їх витончена, рухи граціозні. У них процвітають науки й мистецтва, філософія їх не похмура, ставлення до жінки сповнене витонченого благородства...

Войницький (сміючись). Браво, браво!.. Усе це гарно, але не переконливо, отже (до Астрова) дозволь

мені, мій друже, продовжувати топити груби дровами і будувати сараї з дерева.

Астров. Ти можеш топити груби торфом, а сараї будувати з каменю. Ну, я допускаю, рубай ліси, коли потрібно, але нащо винищувати їх? Російські ліси тріщать під сокирою, гинуть мільярди дерев, спустошуються житла звірів та птахів, мілішають і висихають ріки, зникають безповоротно чудові пейзажі, і все через те, що в ледащої людини неvistачає розуму нагнутися і підняти з землі паливо. *(До Олени Андріївни.)* Чи не правда, пані? Треба бути нерозсудливим варваром, щоб палити в своїй пічці цю красу, руйнувати те, чого ми не можемо створити. Людина обдарована розумом і творчою силою, щоб помножувати те, що їй дано, але досі вона не творила, а руйнувала. Лісів усе менше й менше, ріки сохнуть, дичина перевелася, клімат зіпсовано і з кожним днем земля стає все біднішою і потворнішою. *(До Войницького.)* Ось ти дивишся на мене з іронією, і все, що я кажу, тобі здається несерйозним і... і, можливо, це справді дивацтво, але, коли я проходжу повз селянські ліси, які я врятував від вирубу, або коли я чую, як шумить мій молодий ліс, посаджений моїми руками, я усвідомлюю, що клімат трохи й мені підвладний, і що коли через тисячу років людина буде щаслива, то до цього трохи буду причетний і я. Коли я саджаю берізку і потім бачу, як вона зелене і гоїдається од вітру, душу мою сповнює гордість, і я... *(Побачивши робітника, який приніс на підносі чарку горілки.)* Однак... *(п'є)* мені вже час. Усе це, певно, дивацтво, кінець кінцем. Моє шанування! *(Іде до будинку.)*

Соня *(бере його під руку і йде разом).* Коли ж ви приїдете до нас?

Астров. Не знаю.

Соня. Знову через місяць?..

Астров і Соня заходять у будинок; Марія Василівна і Телегін лишаються біля столу; Олена Андріївна і Войницький ідуть до тераси.

Олена Андріївна. А ви, Іване Петровичу, знову поводитися неможливо. Треба було вам дратувати Марію Василівну, говорити про *perpetuum mobile*! І сьогодні за сніданком ви знову сперечалися з Олександром. Як це дріб'язково!

Войницький. Та коли я його ненавиджу!

Олена Андріївна. Ненавидіти Олександра нема за що, він такий самий, як усі. Не гірший за вас.

Войницький. Коли б ви могли бачити своє обличчя, свої рухи... Як вам ліньки жити! Ах, як ліньки!

Олена Андріївна. Ах, і ліньки, і нудно! Всі лають мого чоловіка, всі дивляться на мене із жалем: нещасна, у неї старий чоловік! Це співчуття до мене — о, як я його розумію! Ось як сказав зараз Астров: усі ви безрозсудно нищите ліси, і скоро на землі нічого не лишиться. Так само ви безрозсудно губите людину, і скоро, завдяки вам, на землі не залишиться ні вірності, ні чистоти, ні здатності жертвувати собою. Чому ви не можете бачити байдуже жінку, якщо вона не ваша? Тому що, — правильно каже цей лікар, — в усіх вас сидить біс нищення. Вам не шкода ні лісів, ні птахів, ні жінок, ні одне одного...

Войницький. Не люблю я цієї філософії!
(Пауза.)

Олена Андріївна. У цього лікаря стомлене, нервове обличчя. Цікаве обличчя. Соні, очевидно, він подобається, вона закохана в нього, і я її розумію. При мені він був тут уже тричі, але я соромлива і ні разу не поговорила з ним як слід, не приголубила його. Він подумав, що я зла. Мабуть, Іване Петровичу, тому ми з вами такі друзі, що обоє ми нудні, скучні люди! Нудні! Не дивіться на мене так, я цього не люблю.

Войницький. Чи можу я дивитися на вас інакше, якщо я кохаю вас? Ви моє щастя, життя, моя молодість! Я знаю, шанси мої на взаємність мізерні, дорівнюють нулю, але мені ж нічого не треба, дозвольте мені тільки дивитися на вас, чути ваш голос...

Олена Андріївна. Тихше, вас можуть почути!
(Ідуть до будинку.)

Войницький (ідуци за нею). Дозвольте мені говорити про своє кохання, не женіть мене геть, і це вже буде для мене найвищим щастям...

Олена Андріївна. Це мука... (Обоє заходять у будинок.)

Телегін б'є по струнах і грає польку; Марія Василівна щось записує на полях брошури.

Завіса

ДІЯ ДРУГА

Ідальня в домі Серебрякова. Ніч. Чути, як у саду калатає сторож. Серебряков (сидить у кріслі перед відчиненим вікном і дрімає) і Олена Андріївна (сидить поруч нього і теж дрімає).

Серебряков (*прокинувшись*). Хто тут? Соню, ти?

Олена Андріївна. Це я.

Серебряков. Ти, Оленочко... Нестерпний біль!

Олена Андріївна. У тебе плед упав на підлогу. (*Укутує йому ноги.*) Я, Олександр, зачиню вікно.

Серебряков. Ні, мені душно... Я зараз задрімав і мені снилося, ніби у мене ліва нога чужа. Прокинувся від пекучого болю... Ні, це не подагра, скоріше ревматизм. Котра тепер година?

Олена Андріївна. Двадцять хвилин на першу. (*Пауза.*)

Серебряков. Уранці пошукай у бібліотеці Батюшкова. Здається, він є у нас.

Олена Андріївна. Га?

Серебряков. Пошукай уранці Батюшкова. Пригадую, він був у нас. Але чого мені так важко дихати?

Олена Андріївна. Ти стомився. Другу ніч не спиш.

Серебряков. Кажуть, у Тургенева від подагри стала грудна жаба. Боюсь, як би у мене не було. Клята, огидна старість. Чорт би її забрав. Коли я постарішав, я став собі огидний. Та й вам усім, мабуть, гидко на мене дивитися.

Олена Андріївна. Ти кажеш про свою старість таким тоном, начебто всі ми винні, що ти старий.

Серебряков. Тобі ж першій я огидний.

Олена Андріївна відходить і сідає віддалік.

Серебряков. Звичайно, ти права. Я не дурний і розумію. Ти молода, здорова, вродлива, жити хочеш, а я старий, майже труп. Що ж? Хіба я не розумію? І, звичайно, безглуздо, що я досі живий. Та почекайте, скоро ви всі звільнитесь від мене. Недовго мені ще доведеться тягти.

Олена Андріївна. Я без сил уже... Бога ради, мовчи.

Серебряков. Виходить так, що через мене всі знесилились, нудьгують, гублять свою молодість, один тільки я втішаюсь життям і задоволений. Ну, так, звичайно!

Олена Андріївна. Замовчи! Ти мене замучив!

Серебряков. Я всіх замучив. Звичайно.

Олена Андріївна (кривь сльози.) Нестерпно!
Скажи, чого ти хочеш від мене?

Серебряков. Нічого.

Олена Андріївна. Ну, то замовчи. Я прошу.

Серебряков. Дивна річ, заговорить Іван Петрович, чи ця стара ідіотка, Марія Василівна, — і нічого, всі слухають, але скажи я хоч одне слово, як усі починають відчувати себе нещасними. Навіть голос мій огидний. Ну, припустімо, я огидний, я егоїст, я деспот, — та невже я навіть на старості не маю якогось права на егоїзм? Невже я не заслужив? Невже ж, я питаю, я не маю права на спокійну старість, на увагу до себе людей?

Олена Андріївна. Ніхто не заперечує у тебе твоїх прав. (Вікно грюкає від вітру.) Вітер знявся, я зачиню вікно. (Зачиняє.) Зараз буде дощ. Ніхто у тебе твоїх прав не заперечує.

Пауза; сторож у саду калатає і співає пісню.

Серебряков. Усе життя працювати для науки, звикнути до свого кабінету, до аудиторії, до поважних товаришів — і раптом, ні з того, ні з сього, опинитися в цьому склепі, щодня бачити тут дурних людей, слухати нікчемні розмови... Я хочу жити, я люблю успіх, люблю славу, шум, а тут — як у засланні. Кожної хвилини тужити за минулим, стежити за успіхами інших, боятися смерті... Не можу! Немає сил! А тут ще не хочуть простити мені моєї старості!

Олена Андріївна. Почекай, май терпіння: через п'ять-шість років і я буду стара.

Входить Соня.

Соня. Тату, ти сам наказав послати по лікаря Астрова, а коли він приїхав, ти відмовляєшся прийняти його. Це не делікатно. Тільки дарма потурбували людину...

Серебряков. На що мені твій Астров? Він стільки ж розуміє в медицині, як я в астрономії.

Соня. Не виписувати ж сюди для твоєї подагри цілий медичний факультет.

Серебряков. З цим юродивим я й розмовляти не стану.

Соня. Це як хочеш. (Сідає.) Мені однаково.

Серебряков. Котра тепер година?

Олена Андріївна. Перша.

Серебряков. Душно... Соню, дай мені з столу каплі!

Соня. Зараз. *(Подає каплі.)*

Серебряков *(роздратовано)*. Ах, та не ці! Ні про що не можна попросити!

Соня. Будь ласка, не вередуй. Може, це декому й подобається, але мене увільни, зроби таку ласку! Я цього не люблю. І мені ніколи, мені треба завтра рано вставати, у мене косовиця.

Входить Войницький у халаті і з свічкою.

Войницький. Надворі гроза збирається. *(Блискавка.)* Он яка! Нелєне і Соню, ідіть спати, я прийшов вас змінити.

Серебряков *(злякано)*. Ні, ні! Не лишайте мене з ним! Ні. Він мене заговорить!

Войницький. Але ж треба дати їм спочити! Вони вже другу ніч не сплять.

Серебряков. Нехай ідуть спати, але й ти іди. Дякую. Благаю тебе. В ім'я нашої колишньої дружби, не протестуй. Потім поговоримо.

Войницький *(з усмішкою)*. Колишньої нашої дружби... Колишньої...

Соня. Замовчи, дядю Ваню.

Серебряков *(до дружини)*. Люба моя, не лишай мене з ним! Він мене заговорить.

Войницький. Це стає навіть смішно.

Входить Марина з свічкою.

Соня. Ти б лягала, нянечко. Вже пізно.

Марина. Самовар з столу не прибрано. Не дуже тут ляжеш.

Серебряков. Усі не сплять, знесилюються, один тільки я блаженствую.

Марина *(підходить до Серебрякова, ніжно)*. Що, батечку? Боляче? У мене у самої ноги гудуть, так і гудуть. *(Поправляє плед.)* Це у вас давня хвороба. Віра Петрівна, покійниця, Сонеччина мати бувало ночі не спить, побивається... Дуже вже вона вас кохала... *(Пауза.)* Старі, як малі, хочеться, щоб пожалів хтось, а старих нікому не жаль. *(Цілує Серебрякова в плече.)* Ходімо, батечку, в ліжко... Ходімо, серденько... Я тебе липовим чаєм напою, ніжки твої зігрію... Богові за тебе помолюсь...

Серебряков (розчулений.) Ходімо, Марино.

Марина. У самої ж у мене ноги так і гудуть, так і гудуть! (Веде його разом з Сонєю.) Віра Петрівна бувало все побивається, все плаче... Ти, Сонюшка, тоді була ще мала, дурна... Іди, іди, батечку...

Серебряков, Соня і Марина виходять.

Олена Андріївна. Я замучилася з ним. Ледве на ногах стою.

Войницький. Ви з ним, а я з самим собою. Ось уже третю ніч не сплю.

Олена Андріївна. Негаразд у цьому домі. Ваша мати ненавидить усе, крім своїх брошур і професора; професор роздратований, мені не вірить, вас боїться; Соня злоститься на батька, злоститься на мене і не розмовляє зі мною ось уже два тижні; ви ненавидите чоловіка і одверто зневажаєте свою матір; я роздратована і сьогодні разів двадцять починала плакати... Негаразд у цьому домі.

Войницький. Облишмо філософію!

Олена Андріївна. Ви, Іване Петровичу, освічені й розумні і, здається, повинні б знати, що світ гине не від розбійників, не від пожеж, а від ненависті, ворожнечі, від усіх цих дрібних чвар... Ваша б справа не бурчати, а мирити всіх.

Войницький. Спочатку помирить мене з самим собою! Люба моя... (Припадає до її руки.)

Олена Андріївна. Облиште! (Віднімає руку.) Ідіть собі!

Войницький. Зараз вщухне дощ, і все в природі освіжиться і легко зітхне. Тільки мене одного не освіжить гроза. Удень і вночі, наче домовик, гнітить мене думка, що життя моє згублене безповоротно. Минулого немає, воно по-дурному витрачене на дрібнички, а теперішнє жажне сеєю безглуздістю. Ось вам моє життя і моє кохання: куди мені їх подіти, що мені з ними робити? Почуття моє гине марно, як промінь сонця, що впав у яму, і сам я гину.

Олена Андріївна. Коли ви мені говорите про своє кохання, я якось тупію і не знаю, що говорити. Пробачте, я нічого не можу сказати вам. (Хоче йти.) На добраніч.

Войницький (заступаючи їй дорогу). І коли б ви знали, як я страждаю від думки, що поруч зі мною в цьому ж домі гине інше життя — ваше! Чого ви чекаєте?

Яка проклята філософія заважає вам? Зрозумійте ж, зрозумійте...

Олена Андріївна (*пильно дивиться на нього*).
Іване Петровичу, ви п'яні!

Войницький. Можливо, можливо...

Олена Андріївна. Де лікар?

Войницький. Він там... у мене ночує. Можливо, можливо... Усе можливо!

Олена Андріївна. І сьогодні пили? Навіщо це?

Войницький. Усе-таки на життя схоже... Не заважайте мені, Hélène!

Олена Андріївна. Раніше ви ніколи не пили і ніколи ви так багато не говорили... Ідіть спати! Мені з вами нудно.

Войницький (*припадаючи до її руки*). Люба моя... чудова!

Олена Андріївна (*з прикрістю*). Облиште мене. Це, нарешті, огидно. (*Виходить.*)

Войницький (*один*). Пішла... (*Пауза.*) Десять років тому я зустрів її у покійної сестри. Тоді їй було 17, а мені 37 років. Чому я тоді не закохався в неї і не освідчився їй? Адже це було таке можливе! І була б вона тепер моєю дружиною... Так... Тепер обоє ми прокинулися б від грози; вона злякалася б грому, а я тримав би її в своїх обіймах і шепотів: «Не бійся, я тут». О, чудові думки, як хороше, я навіть сміюся... але, боже мій, думки плутаються в голові... Чому я старий? Чому вона не розуміє мене? Її риторика, лінива мораль, нісенітні, ліниві думки про загибель світу — все це мені глибоко ненависне. (*Пауза.*) О, як мене обдурено! Я обожував цього професора, цього жалюгідного подагрика, я працював на нього, як віл! Я і Соня витискували із цього маєтку останні соки; ми, немов куркулі, торгували олією, горохом, сиром, самі не доїдали кусня, щоб з гробів та копійок збирати тисячі і посилати йому. Я пишався ним і його наукою, я жив, я дихав ним! Усе, що він писав і виголошував, здавалося мені геніальним... Боже, а тепер? Ось він у відставці, і тепер видно весь підсумок його життя: після нього не лишиться жодної сторінки праці, він абсолютно невідомий, він ніщо! Мильна бульбашка! І я обдурений... бачу,— безглуздо обдурений...

Входить Астров у сюртуку, без жилета і без галстука; він напідпитку; за ним Телегін з гітарою.

Астров. Грай!
Телегін. Усі сплять!
Астров. Грай!

Телегін тихо награв.

Астров (до Войницького). Ти один тут? Дам немає? (Взявшись у боки, тихо співає.) «Хата ходором ходи, хазяїну догоди...» А мене гроза розбудила. Добрий дощик. Котра тепер година?

Войницький. А біс його зна.

Астров. Мені наче почувся голос Олени Андріївни.

Войницький. Щойно вона була тут.

Астров. Розкішна жінка. (Оглядає пляшечки на столі.) Ліки. Яких тільки тут немає рецептів! І харківські, і московські, і тульські... Усім містам набрид своєю подагрою. Він хворий чи прикидається?

Войницький. Хворий. (Пауза.)

Астров. Чого ти сьогодні такий сумний? Професора шкода, чи що?

Войницький. Облиш мене.

Астров. А то, може, в професоршу закоханий?

Войницький. Вона мій друг.

Астров. Уже?

Войницький. Що означає це «уже»?

Астров. Жінщина може бути другом чоловіка лише в такій послідовності: спочатку приятель, потім коханка, а після того вже друг.

Войницький. Пошляцька філософія.

Астров. Що? Так... Треба признатися,— стаю пошляком. Бачиш, я й п'яний. Звичайно я напиваюсь так один раз на місяць. Коли буваю в такому стані, то стаю нахабним і зухвалим до краю. Мені тоді все залегке! Я беруся за найважчі операції і роблю їх прекрасно; я малюю найширші плани майбутнього; в цей час я вже не здаюся собі диваком і вірю, що приношу людству величезну користь... величезну! І в цей час у мене своя власна філософська система, і всі ви, братці, здаєтеся мені такими комашками... мікробами. (До Телегіна.) Вафля, грай!

Телегін. Голубе, я радий би для тебе всією душею, та зрозумій же,— в домі сплять!

Астров. Грай!

Телегін тихо награв.

Астров. Випити б треба. Ходімо, там, здається, у нас ще коньяк лишився. А як розвидниться, до мене поїдемо. Підходить? У мене є фельдшер, який ніколи не скаже «підходить», а «підходить». Шахрай страшенний. Так підходить? (Побачивши Соню, що входить.) Пробачте, я без галстука. (Швидко виходить; Телегін іде за ним.)

Соня. А ти, дядю Ваню, знову напився з лікарем. Здружились ясні соколи. Ну, той уже завжди такий, а ось ти з чого? У твої роки це зовсім не личить.

Войницький. Роки тут ні до чого. Коли немає справжнього життя, то живуть міражами. Все-таки краще, ніж нічого.

Соня. Сіно у нас усе скошене, йдуть щодня дощі, усе гние, а ти займаєшся міражами. Ти зовсім занедбав господарство... Я працюю одна, зовсім знесилалась... (Перелякано.) Дядю, у тебе на очах сльози!

Войницький. Які сльози? Нічого немає... дурниці... Ти зараз глянула на мене, як покійна твоя мати. Люба моя... (Жадібно цілує її руки і обличчя.) Сестра моя... люба сестра моя... Де вона тепер? Як би вона знала! Ах, якби вона знала!

Соня. Що? Дядю, що знала?

Войницький. Важко, недобре... Нічого... Потім... Нічого... Я піду... (Іде.)

Соня (стукає в двері). Михайле Львовичу! Ви не спите? На хвилинку!

Астров (за дверима). Зараз! (Трохи згодом входить; він уже в жилетці і галстуку.) Що накажете?

Соня. Самі ви пийте, якщо це вам не гидко, але, благаю, не давайте пити дяді. Йому це шкодить.

Астров. Добре. Ми не будемо більше пити. (Пауза.) Я зараз поїду до себе. Ухвалено й підписано. Поки запряжуть, уже світатиме.

Соня. Дощ іде. Заждіть до ранку.

Астров. Гроза йде мимо, тільки краєм захопить. Поїду. І, будь ласка, більше не запрошуйте мене до вашого батька. Я йому кажу — подагра, а він — ревматизм; я прошу лежати, він сидить. А сьогодні так і зовсім не став говорити зо мною.

Соня. Розбалуваний. (Шукає в буфеті.) Хочете закусити?

Астров. Що ж, дайте.

Соня. Я люблю уночі закусувати. В буфеті, здається,

щось є. Він у житті, кажуть, мав великий успіх у жінок, і його дами розбалували. Ось беріть сир. (Обоє стоять біля буфета і їдять.)

А с т р о в. Я сьогодні нічого не їв, тільки пив. У вашого батька важкий характер. (Дістає з буфета пляшку.) Можна? (Випиває чарку.) Тут нікого немає, і можна говорити одверто. Знаєте, мені здається, що у вашому домі я не вижив би одного місяця, задихнувся б у цьому повітрі... Ваш батько, який весь заглибився у свою подагру і в книжки, дядя Ваня із своєю хандрою, ваша бабуся, на-решті, ваша мачуха...

С о н я. Що мачуха?

А с т р о в. В людині має бути все прекрасним: і обличчя, і одяг, і душа, і думки. Вона прекрасна, нема чого казати, але... вона ж тільки їсть, спить, гуляє, чарує всіх нас своєю красою — і більше нічого. У неї немає ніяких обов'язків, на неї працюють інші... Адже так? А життя в неробстві не може бути чистим. (Пауза.) А втім, можливо, я ставлюся надто суворо. Я не задоволений життям, як ваш дядя Ваня, і обидва ми стаємо буркунами.

С о н я. А ви не задоволені життям?

А с т р о в. Взагалі життя люблю, але наше життя, повітове, руське, обивательське, терпіти не можу і зневажаю його всіма силами моєї душі. А щодо мого власного, особистого життя, то, їй-богу, в ньому немає зовсім нічого хорошого. Знаєте, коли йдеш темної ночі лісом, і якщо в цей час вдалині світить вогник, то не помічаєш ні втоми, ні п'янти, ні колючого віття, що б'є тебе по обличчю... Я працюю, — ви це знаєте, — як ніхто в повіті, доля б'є мене безперестанку, часом страждаю я нестерпно, але у мене вдалині немає вогника. Я для себе вже нічого не чекаю, людей не люблю... Давно вже нікого не люблю.

С о н я. Нікого?

А с т р о в. Нікого. Якусь ніжність я відчуваю тільки до вашої няньки — по старій пам'яті. Мужики одноманітні дуже, не розвинені, брудно живуть, а з інтелігенцією важко бути в злагоді. Вона стомлює. Всі вони, наші добрі знайомі, убого мислять, убого почувають і не бачать далі свого носа — просто-напросто дурні. А ті, хто розумніший і значніший, — вони істеричні, поточені аналізом, рефлексом... Ці нийють, ненависничають, плетуть хворобливо наклепи, підходять до людини боком, дивляться на неї скося і вирішують: «О, це психопат!» або: «Це фразер!» А коли не знають,

якого ярлика приліпити до мого лоба, то кажуть: «Це дивна людина, дивна!» Я люблю ліс — це дивно; я не їм м'яса — це теж дивно. Безпосереднього, чистого, вільного ставлення до природи і до людей уже немає... Нема й нема! (Хоче випити.)

Соня (перешкоджає йому). Ні, прошу вас, благаю, не пийте більше.

Астров. Чому?

Соня. Це так не личить вам! Ви елегантні, у вас такий ніжний голос... Навіть більше, ви, як ніхто з усіх, кого я знаю, — ви прекрасні. Навіщо ж ви хочете бути подібним до звичайних людей, що п'ють та грають у карти? О, не робіть цього, благаю вас! Ви кажете завжди, що люди не творять, а тільки руйнують те, що їм дає небо. Навіщо ж, навіщо ви руйнуєте самого себе? Не треба, не треба, благаю, заклинаю вас.

Астров (простягає їй руку). Не буду більше пити.

Соня. Дайте мені слово.

Астров. Слово честі.

Соня (міцно потискує руку). Дякую!

Астров. Годі! Я витверезився. Бачите, я вже зовсім тверезий і таким залишусь до останнього подиху. (Дивиться на годинник.) Так ось, будемо продовжувати. Я кажу: мій час уже минув, пізно мені... Постарів, запрацювався, спаскудився, притупились усі почуття, і, здається, я вже не міг би прив'язатися до людини. Я нікого не люблю і... вже не полюблю. Що мене ще захоплює, так це краса. Небайдужий я до неї. Мені здається, що коли б ось Олена Андріївна захотіла, то могла б закрутити мені голову за один день... Але ж це не любов, не прив'язаність... (Затуляє рукою очі і здригається.)

Соня. Що з вами?

Астров. Так... У великий піст у мене хворий умер під хлороформом.

Соня. Про це час забути. (Пауза.) Скажіть мені, Михайле Львовичу... Коли б у мене була подруга, чи молодша сестра, і коли б ви довідалися, що вона... ну, скажімо, кохає вас, то як би ви поставились до цього?

Астров (знизавши плечима). Не знаю. Мабуть, ніяк. Я дав би їй зрозуміти, що покохати її не можу... та й не тим моя голова занята. Як би там не було, а коли їхати, то вже час. Прощавайте, голубонько, а то ми так до ранку не закінчимо. (Потискує руку.) Я пройду вітальнею,

якщо дозволите, а то боюсь, як би ваш дядько мене не затримав. (Виходить.)

Соня (одна). Він нічого не сказав мені... Душа і серце його все ще приховані від мене, але чому ж я почуваю себе такою щасливою? (Сміється від щастя.) Я йому сказала: ви елегантні, благородні, у вас такий ніжний голос... Хіба це вийшло недоречно? Голос його тремтить, пестить... ось я почуваю його в повітрі. А коли я сказала йому про молодшу сестру, він не зрозумів... (Ламаючи руки.) О, як це жахливо, що я некрасива! Як жахливо! А я знаю, що я некрасива, знаю, знаю... Минулої неділі, коли виходили з церкви, я чула, що говорили про мене, і якась жінка сказала: «Вона добра, великодушна, та жаль, що вона така некрасива»... Некрасива...

Входить Олена Андріївна.

Олена Андріївна (відчиняє вікна). Проїшла гроза. Яке гарне повітря! (Пауза.) Де лікар?

Соня. Пішов. (Пауза.)

Олена Андріївна. Софі!

Соня. Що?

Олена Андріївна. Доки ви будете сердитись на мене? Одна одній ми не зробили нічого лихого. Навіщо ж нам бути ворогами? Годі вже...

Соня. Я сама хотіла... (Обіймає її.) Досить сердитись.

Олена Андріївна. І чудово. (Обидві схвильовані.)

Соня. Тато ліг?

Олена Андріївна. Ні, сидить у вітальні... Не розмовляємо ми одне з одним цілими тижнями, і бог зна чого... (Побачивши, що буфет відкрито.) Що це?

Соня. Михайло Львович вечеряв.

Олена Андріївна. І вино є... Давайте вип'ємо брудершафт.

Соня. Давайте.

Олена Андріївна. З однієї чарочки... (Наливає.) Ось так краще. Ну, значить — ти?

Соня. Ти. (П'ють і цілуються.) Я давно вже хотіла миритися, та все якось соромно було... (Плаче.)

Олена Андріївна. Чого ж ти плачеш?

Соня. Нічого, це я так.

Олена Андріївна. Ну, годі, годі. (Плаче.) Чудачка, і я заплакала... (Пауза.) Ти на мене сердита за те,

що я ніби одружилася з твоїм батьком з розрахунку... Якщо віриш клятвам, то клянусь тобі,— я одружилася із ним, покохавши його. Я захопилась ним, як вченою і відомою людиною. Кохання було не справжнє, штучне, але ж мені здавалось тоді, що воно справжнє. Я не винувата. А ти від самого нашого весілля не переставала карати мене своїми розумними підозріливими очима.

Соня. Ну, мир, мир! Забудьмо.

Олена Андріївна. Не треба дивитися так — тобі це не личить. Треба всім вірити, інакше жити не можна. (Пауза.)

Соня. Скажи мені широко, як друг... Ти щаслива?

Олена Андріївна. Ні.

Соня. Я це знала. Ще одне запитання. Скажи одверто,— ти б хотіла, щоб твій чоловік був молодий?

Олена Андріївна. Яка ти ще дівчинка. Звичайно, хотіла б. (Сміється.) Ну, запитай ще що-небудь, запитай...

Соня. Тобі лікар подобається?

Олена Андріївна. Так, дуже.

Соня (сміється). У мене дурне обличчя... так? Ось він пішов, а я все чую його голос і кроки, а подивлюся на темне вікно,— там мені ввижається його обличчя. Дай мені висловитись... Але я не можу говорити так голосно, мені соромно. Ходім до мене в кімнату, там поговоримо. Я тобі здаюся нерозумною? Признайся... Скажи мені про нього що-небудь...

Олена Андріївна. Що ж?

Соня. Він розумний... Він усе вміє, все може... Він і лікує, і саджає ліс...

Олена Андріївна. Не в лісі і не в медицині справа... Люба моя, зрозумій, це талант! А ти знаєш, що значить талант? Сміливість, вільна голова, широкий розмах... Посадить деревце і вже загадує, що буде від цього за тисячу років, уже ввижається йому щастя людства. Такі люди рідкісні, їх треба любити... Він п'є, буває брутальний трохи,— але що за біда? Талановита людина в Росії не може бути чистенькою. Сама поміркуй, яке життя у цього лікаря! Невилазне болото на шляхах, морози, метелиці, відстані величезні, народ грубий, дикий, навколо злидні, хвороби, а при такій обстановці тому, хто працює та бореться день у день, важко зберегти себе до сорока років чистеньким і твердим... (Цілує її.) Я від усього серця бажаю тобі, ти гідна

щастя... (Підводиться.) А я нудна, епізодична особа... І в музиці, і в домі чоловіка, в усіх романах — скрізь, одним словом, я була тільки епізодичною особою. Власне кажучи, Соня, коли вдуматися, то я дуже, дуже нещасна! (Ходить, хвилюючись, по сцені.) Немає мені щастя на цьому світі. Ні! Чого ти смієшся?

Соня (сміється, затуливши обличчя). Я така щаслива... щаслива!

Олена Андріївна. Мені хочеться грати... Я загра-ла б тепер що-небудь.

Соня. Заграй. (Обіймає її.) Я не можу спати... Заграй!

Олена Андріївна. Зараз. Твій батько не спить. Коли він хворий, його дратує музика. Піди запитай. Якщо він нічого, то заграю. Піди.

Соня. Зараз. (Іде.)

В саду калатає сторож.

Олена Андріївна. Давно вже я не грала. Буду грати і плакати, плакати, як дурна. (У вікно.) Це ти калатаєш, Єфиме?

Голос сторожа. Я!

Олена Андріївна. Не калатай, пан нездужає.

Голос сторожа. Зараз піду! (Посвистує.) Гей, ви, Жучка, Мальчик! Жучка! (Пауза.)

Соня (повернувшись). Не можна!

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

Вітальня в домі Серебрякова. Троє дверей: праворуч, ліворуч і посередині.— День.

Войницький, Соня (сидять) і Олена Андріївна (ходить по сцені, про щось думаючи).

Войницький. Гер професор зволив висловити бажання, щоб сьогодні всі ми зібралися ось у цій вітальні на першу годину дня. (Дивиться на годинника.) Без чверті перша. Хоче про щось оповісти світові.

Олена Андріївна. Мабуть, справа якась.

Войницький. Ніяких у нього немає справ. Пише дурниці, буркотить і ревнує, більше нічого.

Соня (тоном докору). Дядю!

Войницький. Ну, ну, пробач. (Вказує на Олену Андріївну.) Полюбуйтеся: ходить і від лінощів хитається. Дуже гарно! Дуже!

Олена Андріївна. Ви цілий день дзижчите, все дзижчите — як не набридне! (Тужливо.) Я вмираю з нудьги, не знаю, що мені робити.

Соня (знижуючи плечима). Хіба роботи мало? Тільки б захотіла.

Олена Андріївна. Наприклад?

Соня. Господарством займайся, навчай, лікуй. Хіба мало? От коли тебе й тата тут не було, ми з дядею Ванею самі їздили на базар борошном торгувати.

Олена Андріївна. Не вмію. Та й нецікаво. Це тільки в ідейних романах учать і лікують мужиків, а як я, отак, з доброго дива, візьму раптом і піду їх лікувати або вчити?

Соня. А от я таки не розумію, як це не йти і не вчити? Почекай і ти звикнеш. (Обіймає її.) Не нудьгуй, рідна. (Сміючись.) Ти нудьгуєш, місця собі не знаходиш, а нудьга та неробство заразливі. Дивись: дядя Ваня нічого не робить і тільки ходить за тобою, наче тінь, я залишила свої справи і прибігла до тебе, щоб поговорити. Зледащіла, не можу! Лікар Михайло Львович раніше бував у нас дуже рідко, раз на місяць, упросити його було важко, а тепер він їздить сюди щодня, кинув і свої ліси і медицину. Ти чарівниця, мабуть.

Войницький. Чого нудитесь? (Жваво.) Ну, люба моя, розкіш, будьте розумницею! У ваших жилах тече русалчина кров, будьте ж русалкою! Дайте собі волю хоч раз у житті, закохайтесь швидше в якогось водяника по саму маківку — і шубовсть у вир з головою, щоб гер професор і всі ми тільки руками розвели!

Олена Андріївна (гнівно). Дайте мені спокій! Як це жорстоко! (Хоче піти.)

Войницький (не пускає її). Ну, ну, моя радість, даруйте... Пробачте. (Цілує руку.) Мир.

Олена Андріївна. У ангела неvistачило б терпіння, згодьтесь.

Войницький. На знак миру та згоди я принесу зараз букет троянд; ще вранці для вас приготував... Осінні троянди — сумні і чудові троянди... (Виходить.)

Соня. Осінні троянди — сумні і чудові троянди... (Обидві дивляться у вікно.)

Олена Андріївна. Ось уже й вересень. Як-то ми проживемо тут зиму! (Пауза.) Де лікар?

Соня. В кімнаті у дяді Вані. Щось пише. Я рада, що дядя Ваня пішов, мені треба поговорити з тобою.

Олена Андріївна. Про що?

Соня. Про що? (Кладе їй голову на груди.)

Олена Андріївна. Ну, годі, годі... (Пригладжує їй волосся.) Годі.

Соня. Я некрасива.

Олена Андріївна. У тебе прекрасне волосся.

Соня. Ні! (Оглядається, щоб подивитись на себе у дзеркало.) Ні! коли жінка некрасива, то їй кажуть: «у вас прекрасні очі, у вас прекрасне волосся»... Я його кохаю вже шість років, кохаю більше, ніж свою матір; я кожної хвилини чую його, відчуваю потиск його руки; і я дивлюсь на двері, чекаю, мені все здається, що він зараз увійде. І ось, ти бачиш, я все приходжу до тебе, щоб поговорити про нього. Тепер він буває тут щодня, та не дивиться на мене й не бачить... Це така мука! Я не маю ніякої надії, ні, ні! (В одчай.) О, боже, дай мені сили... Я цілу ніч молилась... Я часто підходжу до нього, сама починаю говорити з ним, дивлюсь йому в очі... У мене вже немає гордості, немає сил володіти собою... Не втрималась і вчора призналась дяді Вані, що кохаю... І вся прислуга знає, що я його кохаю. Всі знають.

Олена Андріївна. А він?

Соня. Ні. Він мене й не помічає.

Олена Андріївна (роздумуючи). Дивна він людина... Знаєш що? Дозволь, я поговорю з ним... Я обережно, натяками... (Пауза.) Справді, доки ж нічого не знати... Дозволь!

Соня ствердно киває головою.

Олена Андріївна. І прекрасно. Кохає чи не кохає — про це не важко довідатись. Ти не соромся, голубко, не турбуйся, — я допитаю його обережно, він і не помітить. Нам тільки дізнатися: так чи ні? (Пауза.) Якщо ні, то хай не буває тут. Так?

Соня ствердно киває головою.

Олена Андріївна. Легше, коли не бачиш. Відкла-дати в довгий ящик не будемо, допитаємо його тепер же. Він збирався показати мені якісь креслення... Піді скажи, що я хочу його бачити.

Соня (*дуже хвилюючись*). Ти мені скажеш усю правду?

Олена Андріївна. Так, звичайно. Мені здається, що правда, яка б вона не була, все ж не така страшна, як невідання. Звірся на мене, голубко.

Соня. Так, так... Я скажу, що ти хочеш бачити його креслення... (*Іде і спиняється біля дверей.*) Ні, невідання краще... Все-таки надія...

Олена Андріївна. Що ти?

Соня. Нічого. (*Виходить.*)

Олена Андріївна (*одна*). Немає нічого гіршого, коли знаєш чужу таємницю і не можеш допомогти. (*Роздумуючи.*) Він не закоханий у неї — це ясно, але чого б йому не одружитися з нею? Вона некрасива, але для сільського лікаря, в його роки, це була б прекрасна дружина. Розумна, така добра, чиста... Ні, це не те, не те... (*Пауза.*) Я розумію цю бідолашну дівчинку. Серед страшної нудьги, коли замість людей навколо блукають якісь сірі плями, чути самі пошлості, коли тільки й знають, що їдять, п'ють, сплять, іноді приїздить він, не схожий на інших, красивий, цікавий, звабливий, наче серед п'ятми сходить місяць ясний... Піддатись чарівності такої людини, забутись... Здається, я сама захопилась трошки. Так, мені без нього нудно, я от посміхаюсь, коли думаю про нього... Цей дядя Ваня каже, ніби в моїх жилах тече русалчина кров. «Дайте собі волю хоч раз у житті»... Що ж? Може, так і потрібно... Полетіти б вільним птахом від усіх вас, від ваших сонних фізіономій, від розмов, забути, що всі ви існуєте на світі... Але я боязка, соромлива... Мене замучить сумління... Ось він буває тут щодня, я вгадую, чого він тут, і вже почуваю себе винуватою, ладна впасти перед Сонєю навколішки, вибачатися, плакати...

Астров (*входить з картограмою*). Добрий день! (*Потискує руку.*) Ви хотіли бачити мій живопис?

Олена Андріївна. Учора ви обіцяли показати мені свої роботи... Ви вільні?

Астров. О, звичайно. (*Розтягує на ломберному столі картограму і прикріплює її кнопками.*) Ви де народились?

Олена Андріївна (*допомагаючи йому*). В Петербурзі.

Астров. А дістали освіти?

Олена Андріївна. В консерваторії.

Астров. Для вас, мабуть, це нецікаво.

Олена Андріївна. Чому? Я, правда, села не знаю, але я багато читала.

Астров. Тут у домі є мій власний стіл... В кімнаті у Івана Петровича. Коли я стомлюся зовсім, до повного отупіння, то все кидаю і біжу сюди, і от бавлюся цією штукаю годину-другу... Іван Петрович і Софія Олександрівна клацають на рахівниці, а я сиджу біля них за своїм столом і мажу — і мені тепло, спокійно, і цвіркун кричить. Але цю насолоду я дозволяю собі не часто, раз на місяць. (Показуючи на картограмі.) Тепер дивіться сюди. Картина нашого повіту, яким він був 50 років тому. Темно- і яснозелена фарба означає ліси; половина всієї площі під лісом. Де по зелені покладено червону сітку, там водилися лосі, кози... Я показую тут і флору, і фауну. На цьому озері жили лебеді, гуси, качки, і, як кажуть старі, птаства усякого було сила-силенна, видимо-невидимо: літало воно хмарою. Крім сіл та сілець, бачите, там і тут розкидано різні виселки, хуторочки, розкольницькі скити, водяні млини... Рогатої худоби та коней було багато. По голубій фарбі видно. Наприклад, у цій волості голуба фарба лягла густо; тут були цілі табуни, і на кожний двір припадало по три коня. (Пауза.) Тепер подивимось нижче. Те, що було 25 років тому. Тут уже під лісом тільки одна третина всієї площі. Кіз уже немає, а лосі є. Зелена та голуба фарби вже блідніші. І так далі, і так далі. Переходимо до третьої частини: картина повіту тепер. Зелена фарба лежить де-не-де, але не суціль, а плямами; зникли і лосі, і лебеді, і глухарі... Від колишніх виселків, хутірців, скитів, млинів і сліду немає. Загалом, картина поступового і безперечного виродження, якому, очевидно, лишається ще якихось 10—15 років, щоб стати повним. Ви скажете, що тут культурні впливи, що старе життя природно мусило поступитися перед новим. Так, я розумію, коли б на місці цих знищених лісів пролягли шосе, залізниця, коли б тут були заводи, фабрики, школи — народ став би здоровіший, багатший, розумніший, але ж тут нічого схожого! У повіті ті самі болота, комарі, те саме бездоріжжя, бідність, тиф, дифтерит, пожежі... Тут ми маємо справу з виродженням внаслідок непосильної боротьби за існування; це виродження від косності, від темноти, від цілковитої відсутності самосвідомості, коли змерзла, голодна, хвора людина, щоб врятувати рештки життя, щоб зберегти своїх дітей, інстинктивно, несвідомо хапається за

все, чим тільки можна заспокоїти голод, зігрітись, руйнує все, не думаючи про завтрашній день... Зруйновано вже майже все; але замість того не створено ще нічого. (Холодно.) Я по обличчю бачу, що це вам нецікаво.

Олена Андріївна. Але я в цьому так мало розумію...

Астров. І розуміти тут нема чого, просто нецікаво.

Олена Андріївна. Одверто кажучи, думки мої не тим зайняті. Даруйте. Мені треба зробити вам маленький допит, і я збентежена, не знаю, як почати.

Астров. Допит?

Олена Андріївна. Так, допит, але... досить невинний. Сядьмо! (Сідають.) Справа стосується однієї молоді особи. Ми будемо говорити, як чесні люди, як приятелі, одверто. Поговоримо й забудемо, про що була мова. Так?

Астров. Так.

Олена Андріївна. Справа стосується моєї падчерки Соні. Вона вам подобається?

Астров. Так, я її поважаю.

Олена Андріївна. Вона вам подобається, як жінка?

Астров (не зразу). Ні.

Олена Андріївна. Це два-три слова — і кінець. Ви нічого не помічали?

Астров. Нічого.

Олена Андріївна (бере його за руку). Ви не кохаєте її, по очах бачу... Вона страждає... Зрозумійте це і... перестаньте тут бувати.

Астров (підводиться). Час мій уже минув... Та й нема коли... (Знизавши плечима.) Коли мені? (Він знімає вілій.)

Олена Андріївна. Фу, яка неприємна розмова! Я так хвилююсь, наче протягла на собі тисячу пудів. Ну, слава богу, скінчили... Забудьмо, ніби не говорили зовсім, і... і їдьте звідси. Ви розумна людина, зрозумієте... (Пауза.) Я навіть почервоніла вся.

Астров. Коли б ви сказали місяць-два тому, то я може, ще подумав би, але тепер... (Знижує плечима.) А якщо вона страждає, то, звичайно... Тільки одного не розумію: навіщо вам здався цей допит? (Дивиться їй у вічі і погрожує пальцем.) Ви — хитра!

Олена Андріївна. Що це значить?

Астров (сміючись). Хитра! Припустімо, Соня страждає, я охоче допускаю, але навіщо цей ваш допит? (Не даючи їй говорити, жваво.) Дозвольте, не робіть здивованого обличчя, ви прекрасно знаєте, чому я буваю тут щодня... Чому і заради кого буваю, це ви прекрасно знаєте. Хижачок милий, не дивіться на мене так, я старий горобець...

Олена Андріївна (не розуміючи). Хижачок? Нічого не розумію.

Астров. Красивий, пухнастий тхорик... Вам потрібні жертви! Ось я вже цілий місяць нічого не роблю, кинув усе, жадібно шукаю вас — і це вам страшенно подобається, страшенно... Ну, що ж? Я переможений, ви це знали й без допиту. (Схрестивши руки і схиливши голову.) Підкосясь. Натє, їжте!

Олена Андріївна. Ви збожеволіли!

Астров (сміється крізь зуби). Ви соромливі...

Олена Андріївна. О, я краща і вища, ніж ви гадаєте! Клянусь вам! (Хоче піти.)

Астров (заступаючи їй дорогу.) Я сьогодні поїду, бувати тут не буду, але... (бере її за руку, оглядається) де ми будемо бачитись? Кажіть швидше: де? Сюди можуть увійти, кажіть швидше... (Пристрасно.) Яка чудова, розкішна... Один поцілунок... Мені поцілувати тільки ваше ароматне волосся...

Олена Андріївна. Клянусь вам...

Астров (не даючи їй говорити). Навіщо клястись? Не треба клястись. Не треба зайвих слів... О, яка гарна! Які руки! (Цілує руки.)

Олена Андріївна. Та годі, нарешті... ідіть... (Віднімає руки.) Ви забулись.

Астров. Кажіть же, кажіть, де ми завтра побачимось? (Бере її за талію.) Ти бачиш, це неминуче, нам треба бачитись. (Цілує її; в цей час входить Войницький з букетом троянд і зупиняється біля дверей.)

Олена Андріївна (не бачачи Войницького). Пощадіть... залиште мене... (Кладе Астрову голову на груди.) Ні! (Хоче піти.)

Астров (притримуючи її за талію). Приїзди завтра в лісництво... коло другої години. Так? Так? Ти приїдеш?

Олена Андріївна (побачивши Войницького). Пустіть! (Дуже збентежена, відходить до вікна.) Це жахливо.

Войницький (кладає букет на стілець; хвилюючись, витирає хусткою обличчя і за комірцем.) Нічого... Так... Нічого...

Астров (будируючи). Сьогодні, вельмишановний Іване Петровичу, погода непогана. Вранці було хмарно, начебто на дощ, а тепер сонце. Кажучи одверто, осінь випала прекрасна... і озимина нічого собі. (Згортає картограму в трубку.) Тільки от що: дні короткі стали... (Виходить.)

Олена Андріївна (швидко підходить до Войницького). Ви постраєтесь, ви застосуєте весь ваш вплив, щоб я і чоловік виїхали звідсіля сьогодні ж?! Чуєте? Сьогодні ж!

Войницький (витираючи обличчя). Га? Ну, так... добре... Я, Hélène, усе бачив, усе.

Олена Андріївна (нервово). Чуєте? Я мушу виїхати звідси сьогодні ж!

Входять Серебряков, Соня, Телегін і Марина.

Телегін. Я сам, ваше превосходительство, щось не зовсім здоровий. От уже два дні хворію. Голова щось не тее...

Серебряков. Де ж усі інші? Не люблю я цього будинку. Якийсь лабіринт. Двадцять шість величезних кімнат, розбредуться всі і нікого ніколи не знайдеш. (Дзвонить.) Запросить сюди Марію Василівну і Олену Андріївну!

Олена Андріївна. Я тут.

Серебряков. Прошу, панове, сідати.

Соня (підходячи до Олени Андріївни, нетерпляче). Що він сказав?

Олена Андріївна. Потім.

Соня. Ти тремтиш? Ти схвильована? (Допитливо вдивляється в її обличчя.) Я розумію... Він сказав, що вже більше не буватиме тут... Так? (Пауза.) Скажи: так?

Олена Андріївна ствердно киває головою.

Серебряков (до Телегіна). З нездоров'ям ще можна миритися, с'як-так, але чого я не можу знести, так це ладу сільського життя. У мене таке почуття, ніби я з землі звалився на якусь чужу планету. Сідайте, панове, прошу вас. Соню! (Соня не чує його, вона стоїть, сумовито похиливши голову) Соню! (Пауза.) Не чує. (До Ма-

рини.) І ти, няню, сідай. (Няня сідає і в'яже панчохи.)
Прощу, панове. Повісьте, так би мовити, ваші вуха на цвях
уваги. (Сміється.)

Войницький (хвилюючись). Я, може, не потріб-
ний? Можу піти?

Серебряков. Ні, ти тут потрібніший за всіх.

Войницький.. Що вам від мене треба?

Серебряков. Вам... Чого ж ти сердишся? (Пауза.)

Якщо я в чому винен перед тобою, то пробач, будь ласка.

Войницький. Облиш цей тон. Перейдемо до діла..
Що тобі треба?

Входить Марія Василівна.

Серебряков. Ось і тамап. Я починаю, панове.
(Пауза.) Я запросив вас, панове, щоб оголосили вам, що
до нас іде ревізор. А втім, годі жартувати. Справа сер-
йозна. Я, панове, зібрав вас, щоб попросити у вас допо-
моги й поради, і, знаючи звичайну вашу люб'язність, спо-
діваюсь, що дістану їх. Людина я вчена, книжна і зав-
жди був осторонь практичного життя. Обійтися без
вказівок обізнаних людей я не можу і прошу тебе, Іване
Петровичу, ось вас, Ілля Ілліч, вас, тамап... Річ у тому,
що manet omnes una pox¹, тобто всі ми під богом ходимо;
я старий, хворий і тому вважаю за своєчасне регулювати
свої майнові відносини остільки, оскільки вони стосуються
моєї родини. Життя моє вже закінчене, про себе я не ду-
маю, але у мене молода дружина, донька-дівчина. (Пауза.)
Залишатись жити на селі неможливо для мене. Ми для
села не створені. Жити ж у місті на ті кошти, які ми ді-
стаємо від цього маєтку, неможливо. Якщо продати, припу-
стимо, ліс, то це захід екстраординарний, яким не можна
користуватись щороку. Треба вишукати такі заходи, які
гарантували б нам постійну, більш-менш певну цифру при-
бутку. Я придумав один такий захід і маю честь пропону-
вати його на ваше обміркування. Обминаючи деталі, ви-
кладу його в загальних рисах. Наш маєток дає в серед-
ньому розмірі не більше двох процентів. Я пропоную
продати його. Якщо виручені гроші ми переведемо в про-
центні папери, то матимемо від чотирьох до п'яти процен-
тів, і я вважаю, що буде навіть лишок у кілька тисяч, на
який ми зможемо купити у Фінляндії невелику дачу.

¹ Усім нам лишається одна [і та сама] ніч.

Войницький. Стривай... Мені здається, що мене зраджує мій слух. Повтори, що ти сказав.

Серебряков. Гроші перевести в процентні папери і на решту, що залишиться, купити дачу в Фінляндії.

Войницький. Не Фінляндія... Ти щось іще сказав.

Серебряков. Я пропоную продати маєток.

Войницький. Ось це саме. Ти продаси маєток, чудово, багата ідея... А куди накажеш подітися мені із старою матір'ю і ось із Соною?

Серебряков. Усе це своєчасно ми обміркуємо. Не зразу ж.

Войницький. Стривай. Очевидно, досі у мене не було ні каплі здорового глузду. Досі я з дурного розуму вважав, що цей маєток належить Соні. Мій небіжчик батько купив цей маєток у придане для моєї сестри. Досі я був наївний, розумів закони не по-турецьки і вважав, що маєток від сестри перейшов до Соні.

Серебряков. Так, маєток належить Соні. Хто сперечається? Без Сониної згоди я не наважусь продати його. До того ж я пропоную зробити це для Сониного блага.

Войницький. Цього не збагнути, не збагнути! Або я збожеволів, або... або...

Марія Василівна. Жан, не супереч Олександрові. Вір, він краще за нас знає, що добре і що погано.

Войницький. Ні, дайте мені води. (П'є воду.) Кажіть, що хочете, що хочете!

Серебряков. Я не розумію, чого ти хвилюєшся. Я не кажу, що мій проект ідеальний. Якщо всі визнають його непридатним, то я не буду наполягати. (Пауза.)

Телегін (знякновіло). Я, ваше превосходительство, почуваю до науки не тільки благоговіння, але й родинні почуття. Брата мого Григорія Ілліча дружини брат, може, зволите знати, Костянтин Трохимович Лакедемонов, був магістром...

Войницький. Стривай, Вафля, ми про діло... Почекай, потім... (До Серебрякова.) Ось запитай ти у нього. Цей маєток куплено в його дядька.

Серебряков. Ах, навіщо мені запитувати? Для чого?

Войницький. Цей маєток було куплено на той час за дев'яносто п'ять тисяч. Батько заплатив тільки сімдесят і лишилося боргу двадцять п'ять тисяч. Тепер слухайте... Маєтку цього не було б куплено, якби я не відмовився

від спадщини на користь сестри, яку палко любив. Мало того, я десять років працював, наче віл, і виплатив увесь борг...

Серебряков. Я шкодую, що почав цю розмову.

Войницький. Маєток чистий від боргів і не розладнаний тільки завдяки моїм особистим зусиллям. І ось, коли я став старий, мене хочуть вигнати звідси в шию!

Серебряков. Я не розумію, чого ти домагаєшся!

Войницький. Двадцять п'ять років я управляв цим маєтком, працював, висилав тобі гроші, як найсумлінніший прикажчик, і за весь час ти жодного разу не подякував мені. Весь час — і замолоду, і тепер — я одержував від тебе платні п'ятсот карбованців на рік — злиденні гроші! — і ти ні разу не здогадався прибавити мені хоч один карбованець!

Серебряков. Іване Петровичу, та звідки ж я знав? Я людина не практична і нічого не розумію. Ти міг би сам прибавити собі, скільки завгодно.

Войницький. Навіщо я не крав? Чому ви всі не зневажаєте мене за те, що я не крав? Це було б справедливо і тепер я не був би злидарем!

Марія Василівна (суворо). Жан!

Телегін (хвилюючись). Ваню, голубчику, не треба, не треба... я тремчу... Навіщо псувати хороші взаємини? (Цілує його.) Не треба.

Войницький. Двадцять п'ять років я ось із цією матір'ю, наче кріт, сидів у чотирьох стінах... Усі наші думки і почуття належали тобі одному. Вдень ми говорили про тебе, про твої роботи, пишалися тобою, з благоговінням вимовляли твоє ім'я; ночі ми марнували на те, що читали журнали та книги, які я тепер глибоко зневажаю!

Телегін. Не треба, Ваню, не треба... Не можу...

Серебряков (гнівно). Не розумію, що тобі потрібно?

Войницький. Ти для нас був істотою вищого порядку, а твої статті ми знали напам'ять... Але тепер у мене відкрились очі! Я все бачу! Пишеш ти про мистецтво, але нічого не розумієш у мистецтві! Усі твої праці, які я любив, не варті мідяка! Ти дурив нас!

Серебряков. Панове! Та втихомирте ж його, на рещті! Я піду!

Олена Андріївна. Іване Петровичу, я вимагаю, щоб ви замовкли! Чуєте?

Войницький. Не замовкну! (*Заступаючи Серебрякову дорогу.*) Стривай, я не закінчив! Ти згубив моє життя! Я не жив, не жив! Через тебе я вбив, знищив найкращі роки свого життя! Ти мій найлютіший ворог!

Телегін. Я не можу... не можу... Я піду... (*Виходить дуже схвилюваний.*)

Серебряков. Чого ти хочеш від мене? І яке ти маєш право говорити зо мною таким тоном? Нікчема! Якщо маєток твій, то бери його, мені він не потрібний!

Олена Андріївна. Я цієї ж хвилини їду з цього пекла! (*Кричить.*) Я не можу далі терпіти!

Войницький. Загинуло життя! Я талановитий, розумний, сміливий... Коли б я жив нормально, то з мене міг би вийти Шопенгауер, Достоевський... Я зарпортувався! Я божеволію... Матінко, я в одчай! Матінко!

Марія Василівна (*суворо*). Слухайся Олександр!

Соня (*стає перед нянею навколішки і пригортається до неї*). Нянечко! Нянечко!

Войницький. Матінко! Що мені робити? Не треба, не говоріть! Я сам знаю, що мені робити! (*До Серебрякова.*) Будеш ти мене пам'ятати! (*Виходить у середні двері.*)

Марія Василівна іде за ним.

Серебряков. Панове, що ж це таке, нарешті? Заберіть від мене цього божевільного! Не можу я жити з ним під одним дахом! Живе тут (*вказує на середні двері*), майже поруч зо мною... Нехай перебирається на село, у флігель, або я переберуся звідси, але залишатися з ним в одному домі я не можу...

Олена Андріївна (*до чоловіка*). Ми сьогодні поїдемо звідси! Треба розпорядитися зразу ж.

Серебряков. Нікчемна людина!

Соня (*стоячи навколішки, повертається до батька: нервово, крізь сльози*). Треба бути милосердним, тату! Я і дядя Ваня такі нещасні! (*Стримуючи одчай.*) Треба бути милосердним! Згадай, коли ти був молодший, дядя Ваня і бабуся цілі ночі перекладали для тебе книги, переписували твої папери... усі ночі, всі ночі! Я і дядя Ваня працювали без спочинку, боялись витратити на себе копійку і все надсилали тобі... Ми не їли дурно хліба! Я кажу не те, не те я кажу, але ти повинен зрозуміти нас, тату. Треба бути милосердним!

О л е н а А н д р і ї в н а (схвильована, до чоловіка).
Олександрє, ради бога, поговори з ним... Благаю.

Серебряков. Гаразд, я поговорю з ним... Я ні в чому його не обвинувачую, я не серджусь, але, згодьтесь, поведінка його щонайменше дивна. Будь ласка, я піду до нього. (Виходить у середні двері.)

О л е н а А н д р і ї в н а. Будь з ним лагідніший, заспокой його... (Іде за ним.)

С о н я (пригортаючись до няні). Нянечко! Нянечко!

М а р и н а. Нічого, дитинко. Погочуть гусаки — і перестануть... Погочуть — і перестануть...

С о н я. Нянечко!

М а р и н а (гладить її по голові). Тремтиш, наче в мороз! Ну, ну, сиріткє, бог милостивий. Липового чайку чи малинки, воно й минеться... Не тужи, сиріткє... (Дивлячись на середні двері, з серцем.) Бач, розкричалися, гусаки, хай вам всячина!

За сценою постріл; чути, як скрикує Олена Андріївна; Соня здригається.

М а р и н а. У, бодай тебе!

Серебряков (вбігає, похитуючись від переляку).
Спиніть його! Спиніть! Він збожеволів!

Олена Андріївна і Войницький борються в дверях.

О л е н а А н д р і ї в н а (намагаючись відібрати у нього револьвер). Віддайте! Віддайте, вам кажуть!

В о й н и ц ь к и й. Пустіть, Нелєне! Пустіть мене! (Визволившись, вбігає і шукає очима Серебрякова.) Де він? А, ось він! (Стріляє в нього.) Бац! (Пауза.) Не влучив? Знову промахнувся?! (З гнівом.) А, чорт, чорт... чорт би тебе взяв... (Б'є револьвером об підлогу і, знеможений, сідає на стілець. Серебряков приголомшений; Олена Андріївна притулилась до стінки, їй погано.)

О л е н а А н д р і ї в н а. Відвезіть мене звідси! Відвезіть, убийте, але... я не можу тут лишатись, не можу!

В о й н и ц ь к и й (в одчай). О, що я роблю! Що я роблю!

С о н я (тихо). Нянечко! Нянечко!

З а в і с а

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Кімната Івана Петровича; тут його спальня, тут же й контора маєтку. Біля вікна великий стіл з прибутково-видатковими книгами та паперами всякого роду, конторка, шафи, терези. Стіл менший для Астрова; на цьому столі приладдя для малювання, фарби; поруч папка. Клітка із шпаком. На стіні карта Африки, мабуть, нікому тут не потрібна. Величезний диван, оббитий клейонкою. Ліворуч — двері, що ведуть у покої; праворуч — двері в сіни; біля правих дверей покладено постілку, щоб не набруднили мужики. — Осінній вечір.
Тиша.

Телегін і Марина сидять одне проти одного і намотують вовну для панчіх.

Телегін. Ви швидше, Марино Тимофіївно, а то зараз покличуть прощатися. Уже наказали коней подавати.

Марина (*намагається мотати швидше*). Небагато лишилося.

Телегін. До Харкова виїздять. Там житимуть.

Марина. І краще.

Телегін. Настрахалися... Олена Андріївна «жодної години, каже, не бажаю жити тут... поїдьмо та поїдьмо... Поживемо, каже, в Харкові, роздивимося і тоді по речі надішлемо...» Порожнем ідуть. Значить, Марино Тимофіївно, не судилось їм жити тут. Не судилося... Фатальне приречення.

Марина. І краще. Допіру зняли гамір, стрілянину — сором тільки!

Телегін. Еге, сюжет, достойний пензля Айвазовського.

Марина. Очі б мої не дивились. (*Пауза.*) Знову заживемо, як було, по-старому. Вранці о восьмій годині чай, о першій годині обід, увечері — сідати вечеряти; усе своїм порядком, як у людей... по-християнськи. (*Зітхаючи.*) Давно вже я, грішниця, локшини не їла.

Телегін. Еге, давненько у нас локшини не готували. (*Пауза.*) Давненько... Сьогодні вранці, Марино Тимофіївно, іду я селом, а крамар мені услід: «Ей, ти, нахлібнику!» І так мені гірко стало!

Марина. А ти не зважай, батечку. Всі ми у бога нахлібники. Як ти, як Соня, як Іван Петрович — ніхто без діла не сидить, усі робимо! Усі... Де Соня?

Телегін. У саду. З лікарем усе ходить, Івана Петровича шукає. Бояться, як би він на себе рук не наклав.

Марина. А де його пістолет?

Телегін (пошепки). Я в погребі сховав!
Марина (посміхаючись). Гріхи!

Входять з двору Войницький і Астров.

Войницький. Залиш мене. (До Марини і Телегіна.)
Ідіть звідси, залиште мене одного хоч на годинку! Я терпіти не можу опіки.

Телегін. Ось зараз, Ваню. (Виходить навшпиньки.)

Марина. Гусак: го-го-го! (Збирає вовну і виходить.)

Войницький. Залиш мене!

Астров. З великим задоволенням, мені давно вже треба їхати звідси, але, ще раз кажу, я не поїду, поки ти не повернеш того, що взяв у мене.

Войницький. Я у тебе нічого не брав.

Астров. Серйозно кажу — не затримуй. Мені давно вже час їхати.

Войницький. Нічого я у тебе не брав. (Обидва сідають.)

Астров. Так? Що ж, почекаю ще трохи, а потім, пробач, доведеться вдатися до насильства. Зв'яжемо тебе і обшукаємо. Кажу це цілком серйозно.

Войницький. Як хочеш. (Пауза.) Зробити таку дурницю: стріляти двічі і жодного разу не влучити! Цього я собі ніколи не прошу!

Астров. Забачалося стріляти, ну, і палив би в лоба собі самому.

Войницький (знизавши плечима). Дивно. Я вчинив замах на вбивство, а мене не арештовують, не віддають під суд. Значить, вважають мене за божевільного. (Злий сміх.) Я — божевільний, а не божевільні ті, хто під машкарою професора, вченого мага, ховає свою бездарність, тупість, свою кричущу безсердечність. Не божевільні ті, хто виходить заміж за старих і потім у всіх на очах обдурює їх. Я бачив, бачив, як ти обіймав її!

Астров. Так, обіймав, а тобі ось. (Показує носа.)

Войницький (дивлячись на двері). Ні, божевільна земля, яка ще тримає вас!

Астров. Ну, і нерозумно.

Войницький. Що ж, я — божевільний, не при розумі, я маю право говорити нерозумні речі.

Астров. Стара вигадка. Ти не божевільний, а просто дивак. Блазень. Раніше і я кожного дивака вважав за хворого, ненормального, а тепер я такої думки, що нор-

мальний стан людини — це бути диваком. Ти цілком нормальний.

Войницький (*затуляє обличчя руками*). Сором! Коли б ти знав, як мені соромно! Це гостре почуття сорому не може зрівнятися ні з яким болем. (*З тугою.*) Нестерпно! (*Схиляється на стіл.*) Що мені робити? Що мені робити?

Астров. Нічого.

Войницький. Дай мені чого-небудь! О, боже мій... Мені 47 років; якщо, припустимо, я проживу до 60, то мені лишається ще тринадцять. Довго! Як я проживу ці тринадцять років? Що робитиму, чим наповню їх? О, розумієш... (*судорожно тисне Астрову руку*) розумієш, коли б можна було прожити решту життя як-небудь по-новому. Прокинутися б у ясний, тихий ранок і відчути, що ти почав жити знову, що все минуле позабулося, розвіялось, як дим. (*Плаче.*) Почати нове життя... Підкажи мені, як почати... з чого почати...

Астров (*з прикрістю*). Е, ну тебе! Яке ще там нове життя! Наше становище, твоє і моє, безнадійне.

Войницький. Так?

Астров. Я певний цього.

Войницький. Дай мені чого-небудь... (*Показуючи на серце.*) Пече тут.

Астров (*кричить сердито*). Годі! (*Полагіднівши.*) Ті, хто житиме через сто, двісті років після нас і хто зневажатиме нас за те, що ми прожили своє життя так по-дурному і так без смаку,— ті, можливо, знайдуть засіб, як бути щасливими, а ми... У нас з тобою тільки одна надія і є. Надія, що коли ми будемо спочивати у своїх могилах, то нас навідають привиддя, можливо, навіть приємні. (*Зітхнувши.*) Так, брат. У всьому повіті були тільки дві порядні, інтелігентні людини: я і ти. Але за якихось десять років життя обивательське, життя презренне засмоктало нас: воно своїми гнилими випарами отруїло нашу кров, і ми стали такими ж пошляками, як усі. (*Жваво.*) Але ти мені баки не забивай усе-таки. Ти віддай те, що взяв у мене.

Войницький. Я у тебе нічого не брав.

Астров. Ти взяв у мене з дорожньої аптеки баночку з морфієм. (*Пауза.*) Послухай, якщо тобі конче хочеться позбавити себе життя, то йди до лісу і застрелись там. Морфій же віддай, а то підуть розмови, здогади, поду-

мають, що це я тобі дав... З мене ж досить і того, що мені доведеться робити тобі розтин. Ти вважаєш, що це цікаво?

Входить Соня.

Войницький. Залиш мене.

Астров (до Соні). Софіє Олександрівно, ваш дядя витяг з моєї аптеки баночку з морфієм і не віддає. Скажіть йому, що це... не розумно, нарешті. Та й ніколи мені. Мені час їхати.

Соня. Дядю Ваню, ти взяв морфій? (Пауза.)

Астров. Він узяв. Я цього певний.

Соня. Віддай. Нащо ти нас лякаєш? (Ніжно.) Дядю Ваню, віддай! Я, може, нещасна не менш за тебе, та все-таки не впадаю в одчай. Я терплю і терпітиму, поки життя моє не кінчиться саме собою... Терпи й ти. (Пауза.) Віддай! (Цілує йому руки.) Любий, славний дядю, милий, віддай! (Плаче.) Ти добрий, ти пожалієш нас і віддаси. Терпи, дядю! Терпи!

Войницький (дістає з стола баночку і подає її Астрову). На, візьми! (До Соні.) Але треба швидше працювати, швидше робити що-небудь, а то не можемо... не можемо...

Соня. Так, так, працювати. Як тільки проводимо наших, сядемо працювати... (Нервово перебирає на столі папери.) У нас усе занедбано.

Астров (кладе баночку в аптеку і затягує ремені). Тепер можна й рушати.

Олена Андріївна (входить). Іване Петровичу, ви тут? Ми зараз їдемо. Ідьте до Олександра, він хоче щось сказати вам.

Соня. Іди, дядю Ваню. (Бере Войницького під руку.) Ходімо. Тато і ти повинні помиритися. Це необхідно.

Соня і Войницький виходять.

Олена Андріївна. Я їду. (Подає Астрову руку.) Прощайте!

Астров. Уже?

Олена Андріївна. Коней уже подали.

Астров. Прощайте.

Олена Андріївна. Сьогодні ви обіцяли мені, що поїдете звідси.

Астров. Я пам'ятаю. Зараз їду. (Пауза.) Злякались? (Бере її за руку.) Хіба це так страшно?

Олена Андріївна. Так.

Астров. А то лишилися б! Га? Завтра в лісництві...

Олена Андріївна. Ні... Вже вирішено... І тому я дивлюсь на вас так сміливо, що вже вирішено їхати... Я одно вас прошу: думайте про мене краще. Мені хочеться, щоб ви мене поважали.

Астров. Е! (*Жест нетерпіння.*) Залиштеся, прошу вас. Визнайте, робити вам на цьому світі нема чого, мети життя у вас ніякої, заповнити вам свою увагу нічим, і, рано чи пізно, все одно піддастесь почуттю, — це неминуче. Так уже краще це не в Харкові і не де-небудь у Курську, а тут, на лоні природи... Поетично, принаймні, навіть осінь красива... Тут є лісництво, напівзруйновані садиби, як у Тургенева...

Олена Андріївна. Який ви смішний... Я сердита на вас, але все-таки... згадуватиму про вас із приємністю. Ви цікава, оригінальна людина. Більше ми з вами вже ніколи не побачимось, а тому — навіщо таїти? Я навіть захопилась вами трохи. Ну, давайте потиснемо одне одному руки і розійдемося друзями. Не згадуйте лихом.

Астров (*потиснув руку*). Так, їдьте звідси... (*Роздумуючи.*) Ніби ви й хороша, душевна людина, але ніби й щось дивне в усій вашій істоті. Ось ви приїхали сюди з чоловіком, і всі, хто тут працював, копошився, створював щось, мусили покидати свої справи і все літо цікавитися тільки подагрою вашого чоловіка і вами. Обое — він і ви — заразили всіх нас вашим неробством. Я захопився, цілий місяць нічого не робив, а в цей час люди хворіли, в лісах моїх, лісових заростях, мужики пасли свою худобу... Отже, куди б не ступили ви і ваш чоловік, усюди ви вносите руйнацію... Я жартую, звичайно, але все ж... дивно, і я впевнений, що коли б ви залишились, то спустошення сталося б величезне. І я б загинув, та й вам би... не вціліти. Ну, їдьте звідси. *Finita la comedia!*¹.

Олена Андріївна (*бере з його стола олівець і швидко ховає*). Цей олівець я беру собі на згадку.

Астров. Якось дивно... Були знайомі і раптом чомусь... ніколи вже більше не побачимось. Так і все на світі... Поки тут нікого немає, поки дядя Ваня не увійшов з букетом, дозвольте мені... поцілувати вас... На прощання... Так? (*Цілує її в щок.*) Ну, от... і прекрасно.

¹ Комедія закінчилася!

Олена Андріївна. Бажаю вам усього кращого. (Оглянувшись.) Хоч би там що, раз у житті! (Обіймає його рвучко, і обоє одразу ж швидко відходять одне від одного.) Треба їхати.

Астров. Ідьте швидше. Якщо коней подано, то рушайте.

Олена Андріївна. Сюди йдуть, здається. (Обоє прислухаються.)

Астров. Finita!

Входять Серебряков, Войницький, Марія Василівна з книгою, Телегін і Соня.

Серебряков (до Войницького). Хто про давнє пом'яне, того лихе не мине. Після того, що сталось, у ці кілька годин я так багато пережив і стільки передумав, що, здається, міг би написати в науку нащадкам цілий трактат про те, як треба жити. Я охоче приймаю твої пробачення і сам прошу пробачити мені. Прощай! (Цілується з Войницьким тричі.)

Войницький. Ти акуратно одержуватимеш те саме, що одержував і раніше. Все буде по-старому.

Олена Андріївна обіймає Соню.

Серебряков (цілує руку в Марії Василівни).
Матап...

Марія Василівна (цілюючи його). Олександр, зніміться знову і вишліть мені вашу фотографію. Ви знаєте, який ви мені дорогий.

Телегін. Прощайте, ваше превосходительство! Нас не забувайте!

Серебряков (поцілувавши дочку). Прощай... Усі прощайте! (Подаючи руку Астрову.) Дякую вам за приємне товариство... Я поважаю ваш напрям думок, ваші захоплення, поривання, але дозвольте старому внести в мій прощальний привіт тільки одне зауваження: треба, панове, діло робити! Треба діло робити! (Загальний уклін.) На все добре! (Виходить; за ним ідуть Марія Василівна і Соня.)

Войницький (міцно цілує руку в Олені Андріївни). Прощайте... Простіть... Ніколи вже більше не побачимось.

Олена Андріївна (розчулена). Прощайте, голубчику. (Цілує його в голову і виходить.)

Астров (до Телегіна). Скажи там, Вафля, щоб заодно, до речі, подавали і мені коней.

Телегін. Слухаю, голубе. (Виходить.)

Залишаються тільки Астров і Войницький.

Астров (прибирає з стола фарби і ховає їх у чемодан). Що ж ти не йдеш проводити?

Войницький. Нехай їдуть, а я... я не можу. Мені важко. Треба швидше до чогось узятися... Працювати, працювати! (Копається в паперах на столі.)

Пауза; чути бубонці.

Астров. Поїхали. Професор радий, мабуть. Його тепер сюди і калачем не заманиш.

Марина (входить). Поїхали. (Сідає в крісло і в'яже панчохи.)

Соня (входить). Поїхали. (Витирає очі.) Дай боже щасливо. (До дяді.) Ну, дядю Ваню, давай робити щонебудь.

Войницький. Працювати, працювати...

Соня. Давно, давно вже ми не сиділи разом за цим столом. (Запалює на столі лампу.) Чорнила, здається, немає... (Бере чорнильницю, іде до шафи і наливає чорнила.) А мені сумно, що вони поїхали.

Марія Василівна (повільно входить). Поїхали! (Сідає і заглиблюється в читання.)

Соня (сідає до столу і перегортає конторську книгу). Напишемо, дядю Ваню, перш за все рахунки. У нас страшенно занедбано. Сьогодні знову надсилали по рахунок. Пиши. Ти пиши один рахунок, я — другий.

Войницький (пише). «Рахунок... панові...» (Обоє пишуть мовчки.)

Марина (позіхає). Спатоньки захотілося...

Астров. Тиша. Пера риплять, цвіркун кричить. Тепло, затишно... Не хочеться їхати звідси. (Чути бубонці.) Ось подають коней... Лишається, отже, попрощатися з вами, друзі мої, попрощатися з своїм столом і — гайда! (Укладає картограми в папку.)

Марина. І чого заметушився? Сидів би.

Астров. Не можна.

Войницький (пише). «І старого боргу лишилося два сімдесят п'ять...»

Входить робітник.

Робітник. Михайле Львовичу, коней подано.

Астров. Чув. (Подає йому аптечку, чемодан та папку.) Ось, візьми це. Дивись, щоб не зім'яти папку...

Робітник. Добре. (Виходить.)

Астров. Ну от... (Іде прощатись.)

Соня. Коли ж ми побачимось?

Астров. Не раніш як улітку, мабуть. Узимку навряд... Само собою, як трапиться що, то дайте знати — приїду. (Потискує руки.) Спасибі за хліб, за сіль, за ласку... одним словом, за все. (Іде до няні і цілує її в голову.) Прощавай, стара.

Марина. Так і поїдеш без чаю?

Астров. Не хочу, нянько.

Марина. Може, горілочку вип'єш?

Астров (нерішуче). Та мабуть...

Марина виходить.

Астров (після паузи). Мій підпоясний щось зашкунтильгав. Учора ще помітив, коли Петрушка водив напувати.

Войницький. Перекувати треба.

Астров. Доведеться в Різдвяному заїхати до коваля. Не минути. (Підходить до карти Африки і дивиться на неї.) А, мабуть, у цій самій Африці тепер спека — страшна річ!

Войницький. Так, напевно.

Марина (повертається з підносом, на якому чарка горілки і шматок хліба). Пий.

Астров п'є горілку.

Марина. На здоров'я, голубе. (Низько вклоняється.) А ти б хлібцем закусив.

Астров. Ні, я й так... А тепер — на все добре! (До Марини.) Не проводи мене, нянько. Не треба.

Він виходить; Соня іде за ним із свічкою, щоб проводити його; Марина сідає у своє крісло.

Войницький (пише). «2-го лютого олії 20 фунтів... 16-го лютого знову олії 20 фунтів... Гречаної крупи...» (Пауза.)

Чути бубонці.

Марина. Поїхав.

Пауза.

Соня (повертається, ставить свічку на стіл). Поїхав...

Войницький (підраховував на рахівниці і записує).
Усього... п'ятнадцять... двадцять п'ять...

Соня сідає і пише.

Марина (позіхає). Ох, гріхи наші...

Телегін входить навшпиньки, сідає коло дверей і тихо настроює гітару.

Войницький (до Соні, провівши рукою по її волоссю). Дитинко моя, як мені важко! О, якби ти знала, як мені важко!

Соня. Нічого не вдієш, треба жити! (Пауза.) Ми, дядю Ваню, будемо жити. Проживемо довгу, довгу низку днів, довгих вечорів; будемо терпеливо зносити випробування, які пошле нам доля; будемо працювати для інших і тепер, і на старість, не знаючи спокою, а коли прийде наша година, ми покійно вмеремо і там за гробом ми скажемо, що ми страждали, що ми плакали, що нам було гірко, і бог змилюється над нами, і ми з тобою, дядю, любий дядю, побачимо життя світле, чудове, красиве, ми зрадіємо і на теперішні наші нещастя оглянемося з милуванням, з усмішкою — і відпочинемо. Я вірую, дядю, вірую гаряче, пристрасно... (Стає перед ним навколішки і кладе голову на його руки; стомленим голосом.) Ми відпочинемо!

Телегін тихо грає на гітарі.

Соня. Ми відпочинемо! Ми почуємо ангелів, ми побачимо все небо в алмазах, ми побачимо, як усе зло земне, усі наші страждання потонуть у милосерді, що наповнить собою весь світ, і наше життя стане тихим, ніжним, солодким, як ласка. Я вірую, вірую... (Витирає йому хусткою сльози.) Бідний, бідний дядю Ваню, ти плачеш... (Крізь сльози). Ти не знав у своєму житті радощів, та почекай, дядю Ваню, почекай... Ми відпочинемо... (Обіймає його.) Ми відпочинемо!

Калатає сторож.

Телегін тихо награв; Марія Василівна пише на полях брошури;
Марина в'яже панчошу.

Соня. Ми відпочинемо!

Завіса повільно опускається

ПРО ШКОДУ ВІД ТЮТЮНУ

Сцена-монолог на одну дію.

ДІЙОВА ОСОБА:

Іван Іванович Нюхін, чоловік своєї жінки, власниці музичної школи і жіночого пансіону.

Сцена зображає естраду одного з провінціальних клубів.

Нюхін (з довгими баками, без вусів, у старому поношеному фракку, велично входить, кланяється й поправляє жилетку). Шановні пані і деяким чином шановні панове. (Розчісує баки.) Дружині моїй було запропоновано, щоб я з благодійною метою прочитав тут яку-небудь популярну лекцію. Що ж? Лекцію, то лекцію — мені зовсім байдуже. Я, звичайно, не професор і не маю вчених ступенів, але, проте, все-таки я ось уже тридцять років безупинно, можна навіть сказати, на шкоду власному здоров'ю тощо, працюю в питаннях суто наукового характеру, міркую і навіть пишу інколи, можете собі уявити, вчені статті, тобто не те, щоб учені, а так, вибачайте на слові, ніби вчені. Між іншим, цими днями мною написано було величезну статтю під заголовком: «Про шкоду від деяких комах». Дочкам дуже сподобалося, особливо про блощиць, а я прочитав і порвав. Воно ж, однаково, хоч як пиши, а без персидського перошку не обійтися. У нас навіть у роялі блощиці... Предметом сьогоднішньої моєї лекції я взяв, так би мовити, шкоду, якої завдає людству вживання тютюну. Я сам курю, але дружина моя звеліла читати сьогодні про шкоду від тютюну і, виходить, нема чого тут балакати. Про тютюн,

то про тютюн — мені зовсім байдуже, а вам, шановні панове, пропоную поставитися до моєї цієї лекції з належною серйозністю, бо інакше коли б чого не вийшло. А кого лякає суха, наукова лекція, кому не подобається, той може не слухати і вийти. (*Поправляє жилетку.*) Особливо прошу уваги в присутніх тут панів лікарів, які можуть здобути з моєї лекції багато корисних відомостей, бо тютюн, крім його шкідливого впливу, вживається також у медицині. Так, наприклад, якщо муху посадити в табакерку, то вона здохне, мабуть, від розладу нервів. Тютюн є, головним чином, рослина... Коли я читаю лекцію, то звичайно кліпаю правим оком, але ви не звертайте уваги; це від хвилювання. Я дуже нервова людина, взагалі кажучи, а оком почав кліпати в 1889 році 13 вересня, в той самий день, коли в моєї дружини народилася, деяким чином, четверта дочка Варвара. У мене всі дочки народилися 13-го числа. А втім (*глянувши на годинник*), через нестачу часу, не будемо відхилятися від предмету лекції. Треба вам сказати, дружина моя власниця музичної школи і приватного пансіону, тобто не те, щоб пансіону, а так чогось подібного. Між нами кажучи, дружина любить поскаржитися на нестатки, але в неї дещо приховано, отак тисяч із сорок, чи п'ятдесят, а в мене ні копійки за душею, ні шага — ну, та що говорити! В пансіоні я завідую господарчою частиною. Я заковую провізію, перевіряю слуг, записую витрати, роблю зошити, виводжу блощиць, прогулюю жінчиного собачку, ловлю мишей... Учора ввечері моїм обов'язком було видати кухарці борошно і масло, бо малося на увазі пекти млинці. Ну, одно слово, сьогодні, коли млинці були вже спечені, моя дружина прийшла на кухню сказати, що три вихованки не їстимуть млинців, бо в них порозпухали гланди. Таким чином виявилось, що ми спекли кілька зайвих млинців. Куди скажете подіти їх? Дружина спочатку звеліла віднести їх до погребу, а потім подумала, подумала та й каже: — «Іж ці млинці сам, опудало». Вона, коли буває не в настрої, називає мене так: опудало, або гаспид, або сатана. А який я сатана? Вона завжди не в настрої. І я не з'їв, а проковтнув, не жувавши, бо завжди буваю голодний. Вчора, наприклад, вона не дала мені обідати. — «Тебе, каже, опудало, годувати нема на що...» Але, однак (*дивиться на годинник*), ми заговорилися й трохи ухилилися від теми. Будемо продовжувати. Хоч, звичайно, ви з більшою охотою прослухали б тепер романс, чи яку-небудь отаку симфонію, або

арію... *(Починає співати.)* «Ми не змигнем в розпалі бою оком...» Не пам'ятаю вже, звідки це... Між іншим, я забув сказати вам, що в музичній школі моєї дружини, крім завідування господарством, на мені лежить ще викладання математики, фізики, хімії, географії, історії, сольфеджіо, літератури тощо. За танці, спів і малювання дружина бере окрему плату, хоч танці і спів викладаю теж я. Наше музичне училище розташоване в П'ятисобачому провулку, в будинку № 13. Ось тому, мабуть, і життя моє таке невдале, що живемо ми в будинку № 13. І дочки мої народилися 13-го числа, і в будинку в нас 13 вікон... Ну, та що говорити! Для переговорів дружину мою можна застати дома повсякчас, а програма школи, якщо бажаєте, продається в швейцара по 30 коп. за примірник. *(Виймає з кишені кілька брошурок).* І ось я, коли бажаєте, можу поділитися. За кожний примірник по 30 копійок! Хто бажає? *(Пауза.)* Ніхто не бажає? Ну, по 20 копійок! *(Пауза.)* Досадно. Так, будинок № 13! Ніщо мені не вдається, постарів, подурнів... Ось читаю лекцію, на вигляд я веселий, а самому так і хочеться крикнути на все горло, або полетіти куди-небудь за тридев'ять земель. І поскаржитися нема кому, аж плакати хочеться... Ви скажете: дочки... Що дочки? Я кажу їм, а вони тільки сміються... В моєї дружини сім дочок... Ні, пробачте, здається, шість... *(Жваво.)* Сім! Старшій з них Анні 27 літ, молодшій 17. Шановні панове! *(Оглядається.)* Я нещасливий, я обернувся на дурня, на нікчому, але по суті ви бачите перед собою найщасливішого з батьків. По суті це так повинно бути, і я не смію говорити інакше. Якби ви тільки знали! Я прожив з дружиною 33 роки і, можу сказати, це були найкращі роки мого життя, не те, щоб найкращі, а так взагалі. Промайнули вони одно слово, як одна щаслива мить, власне кажучи, чорт би їх забрав зовсім. *(Оглядається.)* А втім, вона, здається, ще не прийшла, її тут нема, і можна говорити все що завгодно... Я страшенно боюсь... боюсь, коли вона на мене дивиться. Так, то ось я й кажу: дочки мої не виходять так довго заміж, мабуть, тому, що вони сором'язливі, і тому, що мужчини їх ніколи не бачать. Вечірок улаштувати дружина моя не хоче, на обіди вона нікого не запрошує, це дуже скупа, сердита, сварлива дама, і тому ніхто не буває в нас, але... можу вам сказати по секрету... *(Наближається до рампи.)* Дочок моєї дружини можна бачити по великих святах у тітки їхньої Наталії Семенівни, тієї самої,

що хворіє на ревматизм і ходить в отакому жовтому платті з чорними цяточками, наче вся обсипана тарганями. Там подають і закуски. А коли там не буває моєї дружини, то можна й оце... (*Лясає себе по шиї.*) Треба вам сказати, п'янію я від одної чарки, і від цього стає добре на душі і в той самий час так сумно, що й сказати не можу; згадуються чомусь молоді літа, і хочеться чомусь тікати, ах, якби ви знали, як хочеться! (*З захватом.*) Тікати, кинути все й тікати, не оглядаючись... куди? Однаково, куди... аби лише тікати, від цього поганого, пошлого, дешевенького життя, що перетворило мене на старого, жалюгідного дурня, старого, жалюгідного ідіота, тікати від цієї дурної, дріб'язкової, злої, злої, злої скнари, від моєї дружини, яка мучила мене 33 роки, тікати від музики, від кухні, від жіничиних грошей, від усіх цих дурниць і пошлостей... і зупинитися де-небудь далеко-далеко в полі й стояти деревом, стовпом, городнім опудалом, під широким небом, і дивитися цілу ніч, як над тобою стоїть тихий, ясний місяць, і забути, забути... О, як би я хотів нічого не пам'ятати!.. Як би я хотів зірвати з себе цей підлий, старий фрак, в якому я 30 років тому вінчався... (*зриває з себе фрак*) в якому завжди читаю лекції з благодійною метою... Ось тобі! (*Топче фрак*). Ось тобі! Старий я, бідний, жалюгідний, як оця сама жилетка з її поношеною, вилізлою спиною... (*Показує спину.*) Не треба мені нічого! Я вищий і чистіший за це, я був колись молодий, розумний, учився в університеті, мріяв, вважав себе людиною... Тепер не треба мені нічого! Нічого б, крім спокою... крім спокою! (*Подивившись набік, швидко надіває фрак.*) Однак, за кулісами стоїть дружина... Прийшла й чекає мене там... (*Дивиться на годинник.*) Уже минув час... Якщо питає вона, то, будь ласка, прошу вас, скажіть їй, що лекція була... що опудало, тобто я, тримався гідно. (*Дивиться набік, відкашлюється.*) Вона дивиться сюди... (*Підвищивши голос.*) Виходячи з того положення, що тютюн містить у собі страшну отруту, про яку я тільки-но говорив, курити ні в якому разі не слід, і я дозволю собі, деяким чином, сподіватися, що ця моя лекція «про шкodu від тютюну» дасть свою користь. Я все сказав. *Dixi et animam levavi!*¹. (*Кланяється й велично виходить.*)

---

¹ Сказав і душу облегшив!

А. П. Чехов серед артистів Художнього театру.

ТРИ СЕСТРИ

Драма на чотири дії

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Прозоров Андрій Сергійович.

Наталія Іванівна, його наречена, потім дружина.

Ольга }
Маша } його сестри.
Ірина }

Кулигін Федір Ілліч, учитель гімназії, Машин чоловік.

Вершинін Олександр Гнатович, підполковник, батаре-
рейний командир.

Тузенбах Микола Львович, барон, поручик.

Сольоний Василь Васильович, штабс-капітан.

Чебутикін Іван Романович, військовий лікар.

Федотик Олексій Петрович, підпоручик.

Роде Володимир Карлович, підпоручик.

Ферапонт, сторож із земської управи, старик.

Анфіса, нянька, старуха 80 років.

Дія відбувається в губернському місті.

ДІЯ ПЕРША

В домі Прозорових. Вітальня з колонами, за якими видно велику залу. Полудень; надворі сонячно, весело. В залі накривають стіл для сніданку.

Ольга в синьому форменому платті вчительки жіночої гімназії, весь час виправляє учнівські зошити, стоячи і на ходу. Маша в чорному платті, з капелюшком на колінах сидить і читає книжку; Ірина в білому платті стоїть замислившись.

Ольга. Батько помер якраз рік тому, саме в оцей день, п'ятого травня, на твої іменини, Ірино. Було дуже холодно, тоді йшов сніг. Мені здавалось, я не переживу, ти лежала непритомна, як мертва. Але ось минув рік, і ми згадуємо про це легко, ти вже в білому платті, обличчя твоє сяє. *(Годинник дзвонить дванадцять.)* І тоді також дзвонив годинник. *(Пауза.)* Пам'ятаю, коли батька несли, то грала музика, на кладовищі стріляли. Він був генерал, командував бригадою, а народу йшло мало. А втім, тоді був дощ. Великий дощ і сніг.

Ірина. Навіщо згадувати!

За колонами, в залі біля столу з'являються барон Тузенбах, Чебутикін і Сольоний.

Ольга. Сьогодні тепло, можна вікна відчинити навстіж, а берези ще не розпускались. Батько дістав бригаду і виїхав з нами з Москви одинадцять років тому і, я добре пам'ятаю, на початку травня, в оцю пору в Москві вже все в цвіту, тепло, все залите сонцем. Одинадцять років минуло, а я пам'ятаю там усе, наче виїхали вчора. Боже мій! Сьогодні вранці прокинулась, побачила масу світла, побачила весну, і радість захвилювалась в моїй душі, захотілось в рідні місця страшенно.

Чебутикін. Чорта з два!

Тузенбах. Звичайно, дурниця.

Маша, задумавшись над книжкою, тихо насвистує пісню.

Ольга. Не свисти, Машо. Як це ти можеш! *(Пауза.)* Через те, що я кожного дня в гімназії і потім даю уроки до вечора, у мене завжди болить голова і такі думки, наче я вже постаріла. І справді, за ці чотири роки, відколи служу в гімназії, я почуваю, як з мене виходять щодня по краплині і сили, і молодість. І лише росте і міцніє одна мрія...

Ірина. Виїхати в Москву. Продати будинок, покинути все тут і в Москву...

Ольга. Так! Швидше в Москву.

Чебутикін і Тузенбах сміються.

Ірина. Брат, мабуть, буде професором, він все одно не буде жити тут. Затримка тільки за сердешною Машею.

Ольга. Маша буде приїздити в Москву на все літо, кожного року.

Маша тихо насвистує пісню.

Ірина. Бог дасть, все буде гаразд. (*Дивлячись у вікно.*) Гарна погода сьогодні. Я не знаю, чого в мене на душі так ясно! Сьогодні вранці згадала, що я іменинниця, і раптом відчула радість, і пригадала дитинство, коли ще мама була жива. І які чудові думки хвилювали мене, які думки!

Ольга. Сьогодні ти вся сяєш, здаєшся надзвичайно гарною. І Маша теж гарна. Андрій був би хороший, тільки він розповнів дуже, це йому не личить. А я постаріла, схудла сильно, через те, мабуть, що серджусь у гімназії на дівчаток. От сьогодні я вільна, я дома, і в мене не болить голова, я почуваю себе молодшою, аніж учора. Мені двадцять вісім років, тільки... Все гаразд, все від бога, але мені здається, коли б я вийшла заміж і цілий день сиділа б дома, то це було б краще. (*Пауза.*) Я б любила чоловіка.

Тузенбах (*до Сольоного*). Таку ви дурницю говорите, набридло вас слухати. (*Входячи до вітальні.*) Забув сказати. Сьогодні у вас з візитом буде наш новий батареїний командир Вершинін. (*Сідає біля піаніно.*)

Ольга. Ну, що ж! Дуже рада.

Ірина. Він старий?

Тузенбах. Ні, нічого. Найбільше, років сорок, сорок п'ять. (*Тихо грає.*) Як видно, славний хлопець. Не дурний, це — без сумніву. Тільки говорить багато.

Ірина. Цікава людина?

Тузенбах. Так, нічого собі, тільки дружина, теща і дві дівчинки. До того ж одружений вдруге. Він робить візити і всюди говорить, що в нього дружина і дві дівчинки. І тут скаже. Дружина якась навіжена, з довгою дівочою косою, говорить лише високопарні речі, філософствує і часто намагається заповідати собі смерть, мабуть, щоб допекти чоловікові. Я б давно пішов від такої, а він терпить і тільки бідкається.

Сольоний (*входячи із зали до вітальні з Чебутикіним*). Одною рукою я піднімаю лише півтора пуда, а двома — п'ять, навіть шість пудів. Із цього я роблю висновки, що дві людини сильніші за одну не вдвоє, а втриє, навіть більше...

Чебутикін (*читає на ходу газету*). При випаданні волосся... два золотники нафталіну на півпляшки спирту... розчинити і вживати щоденно... (*Записує в книжку.*) Запишемо! (*До Сольоного.*) Так от, кажу вам, пробочка втикається в пляшечку, і крізь неї проходить скляна тру-

бочка... Потім ви берете дрібочок простого, звичайнісінького галуну...

Ірина. Іване Романовичу, милий Іване Романовичу!

Чебутикін. Що, дівчинко моя, радість моя?

Ірина. Скажіть мені, чого я сьогодні така щаслива? Наче я на парусах, наді мною широке голубе небо і літають великі білі птахи. Чому це? Чому?

Чебутикін (*цілуючи їй обидві руки, ніжно*). Пташко моя біла...

Ірина. Коли я сьогодні проснулась, встала і вмилась, то мені раптом стало здаватись, що для мене все ясно на цьому світі, і я знаю, як треба жити. Любий Іване Романовичу, я знаю все. Людина повинна трудитися, працювати в поті лиця, хто б вона не була, тільки в цьому смисл і мета її життя, її щастя, її радості. Як добре бути робітником, який встає вдосвіта і б'є на вулиці каміння, або пастухом, або вчителем, який навчає дітей, чи машиністом на залізниці... Боже мій, не те, що людиною, краще бути волон, краще бути звичайною конячкою, аби тільки працювати, аніж молодою жінкою, яка встає о дванадцятій годині дня, потім п'є в ліжку каву, потім дві години одягається... о, який це жах! У спеку так іноді хочеться пити, як мені захотілось працювати. І коли я не буду рано вставати і працювати, то відмовте мені у вашій дружбі, Іване Романовичу.

Чебутикін (*ніжно*). Відмовляю, відмовляю...

Ольга. Батько привчив нас вставати о сьомій годині. Тепер Ірина прокидається о сьомій і принаймні до дев'ятої лежить і про щось думає. А обличчя серйозне! (*Сміється.*)

Ірина. Ти звикла бачити мене дівчинкою, і тобі дивно, коли в мене серйозне обличчя. Мені двадцять років!

Тузенбах. Туга за працею, о боже мій, як вона мені зрозуміла! Я не працював ні разу в житті. Народився я в Петербурзі, холодному і гультьяйському, в родині, яка ніколи не знала праці і ніяких турбот. Пам'ятаю, коли я приїздив додому з корпусу, то лакей стягав з мене чоботи, я вередував у цей час, а моя мати дивилась на мене з благоговінням і дивувалась, коли інші на мене дивились інакше. Мене оберігали від праці. Але навряд чи вдалось оберігти, навряд! Прийшов час, насувається на всіх нас громаддя, збирається здорова, велика буря, яка йде, вже близька і скоро змете з нашого суспільства лінощі, бай-

дужість, упередження до праці, гнилу нудьгу. Я буду працювати, а через якісь 25—30 років працювати буде вже кожна людина. Кожна!

Чебутикін. Я не буду працювати.

Тузенбах. Вас не беремо до уваги.

Сольоний. Через двадцять п'ять років вас уже не буде на світі, слава богу. Років через два-три ви помрете від греця, або я скиплю і всаджу вам кулю в лоб, ангеле мій. *(Виймає з кишені флакон з духами і обприскує собі груди, руки.)*

Чебутикін *(сміється)*. А я справді ніколи нічого не робив. Як вийшов з університету, так і не вдарив палець об палець, навіть жодної книжки не прочитав, а читав лише газети... *(Виймає з кишені іншу газету.)* Ось... Знаю з газет, що був, скажімо, Добролюбов, а що він там писав — не знаю... Бог його знає... *(Чути, як стукають у підлогу з нижнього поверху.)* Ось... Кличуть мене вниз, хтось до мене прийшов. Зараз прийду... почекайте... *(Квапливо виходить, розчісуючи бороду.)*

Ірина. Це він щось вигдав.

Тузенбах. Так. Пішов з урочистою фізіономією, очевидно, принесе вам зараз подарунок.

Ірина. Як це неприємно!

Ольга. Так, це жах. Він завжди робить дурниці.

Маша. Край лукомор'я дуб зелений, і золотий ланцюг на нім... І золотий ланцюг на нім... *(Підводиться і наспівує тихо.)*

Ольга. Ти сьогодні не весела, Машо.

Маша, наспівуючи, надіває капелюшок.

Ольга. Куди ти?

Маша. Додому.

Ірина. Дивно...

Тузенбах. Іти з іменин!

Маша. Все одно... Прийду увечері. Прощай, моя хороша... *(Цілує Ірину.)* Бажаю тобі ще раз, будь здорова, будь щаслива. Колись, як іще живий був батько, до нас на іменини приходило щоразу по тридцять-сорок офіцерів, було шумно, а сьогодні лише півтори людини, і тихо, як у пустелі... Я піду... Сьогодні я в мерлехяундії, невесело мені, і ти не слухай мене. *(Сміючись крізь сльози.)* Потім поговоримо, а поки що прощай, моя люба, піду куди-небудь.

Ірина *(невдоволено)*. Ну, яка ти...

Ольга (з слезами). Я розумію тебе, Машо...

Сольоний. Коли філософствує мужчина, то це буде філософістика, чи там софістика; а коли філософствує жінка, або дві жінки, то це вже буде — потягни мене за палець.

Маша. Що ви хочете цим сказати, жахлива людино?

Сольоний. Нічого. Він ахнути не встиг, а вже ведмідь на нього — плиг!

Пауза.

Маша (до Ольги, сердито). Не реви!

Входять Анфіса і Ферапонт з тортом.

Анфіса. Сюди, батечку мій. Заходь, ноги в тебе чисті. (До Ірини.) Із земської управи, від Протопопова, Михайла Івановича... пиріг.

Ірина. Спасибі. Подякуй. (Бере торт.)

Ферапонт. Що?

Ірина (голосніш). Подякуй!

Ольга. Нянечко, дай йому пирога. Ферапонте, іди, там тобі пирога дадуть.

Ферапонт. Що?

Анфіса. Ходімо, батечку Ферапонте Спиридоновичу. Ходімо... (Виходить з Ферапонтом.)

Маша. Не люблю я Протопопова, цього Михайла Потаповича, чи Івановича. Його не слід запрошувати.

Ірина. Я не запрошувала.

Маша. От і гаразд.

Входить Чебутикін, за ним солдат зі срібним самоваром; гул здивування і невдоволення.

Ольга (затуляє обличчя руками). Самовар! Це жах! (Виходить у залу до столу.)

Ірина. Голубчику, Іване Романовичу, що ви робите!

Тузенбах (сміється). Я казав вам.

Маша. Іване Романовичу, у вас просто сорому нема!

Чебутикін. Любі мої, хороші мої, ви у мене єдині, ви для мене найдорожче, що тільки є в світі. Мені незабаром шістдесят, я старик, самотній, нікчемний старик... Нічого в мені нема хорошого, крім оцієї любові до вас, і коли б не ви, то я б давно вже не жив на світі... (До Ірини.) Люба, дитячко моє, я знав вас з дня вашого народження... Носив на руках... я любив покійницю маму...

Ірина. Але навіщо такі дорогі подарунки!
Чебутикін (крізь сльози, сердито). Дорогі подарунки... Та ну вас! (До денщика.) Неси самовар туди... (Перекривляє.) Дорогі подарунки...

Денщик виносить самовар у залу.

Анфіса (проходячи через вітальню). Голубоньки, полковник незнайомий! Уже пальто зняв, діточки, сюди йде. Іринко, ти ж будь ласкава, ввічливенька... (Виходячи.) І снідати вже давно пора... Господи...

Тузенбах. Вершинін, мабуть.

Входить Вершинін.

Тузенбах. Підполковник Вершинін!

Вершинін (до Маші й Ірини). Честь маю представитися: Вершинін. Дуже, дуже радий, що, нарешті, я у вас. Які ви стали! Ай! ай!

Ірина. Сідайте, будь ласка. Нам дуже приємно.

Вершинін (весело). Який я радий, який я радий! Але ж вас три сестри. Я пам'ятаю — три дівчинки. Облич уже не пам'ятаю, але, що у вашого батька, полковника Прозорова, були три маленькі дівчинки, я добре пам'ятаю і бачив на власні очі. Як іде час! Ой, ой, як іде час!

Тузенбах. Олександр Гнатович з Москви.

Ірина. З Москви? Ви з Москви?

Вершинін. Так, звідтіля. Ваш покійний батько був там батареїним командиром, а я в тій самій бригаді офіцером. (До Маші.) От ваше обличчя трохи пам'ятаю, здається.

Маша. А я вас — ні!

Ірина. Олю! Олю! (Кричить в залу.) Олю, та йди ж!

Ольга входить із зали до вітальні.

Ірина. Підполковник Вершинін, як виявляється, з Москви.

Вершинін. Отже, ви Ольга Сергіївна, старша... А ви Марія... А ви Ірина — молодша...

Ольга. Ви з Москви?

Вершинін. Так. Учився в Москві і почав службу в Москві, довго служив там, нарешті, дістав тут батарею — перейшов сюди як бачите. Я вас не пам'ятаю

власне, пам'ятаю лише, що вас було три сестри. Ваш батько зберігся в мене в пам'яті, от закрию очі й бачу, як живого. Я у вас бував у Москві...

Ольга. Мені здавалось, я всіх пам'ятаю, і раптом...

Вершинін. Мене звать Олександром Гнатовичем.

Ірина. Олександрє Гнатовичу, ви з Москви... От несподіванка!

Ольга. Ми ж туди переїздимо.

Ірина. Гадаємо, на осінь уже будемо там. Наше рідне місто, ми народилися там... На Старій Басманній вулиці...

Обидві сміються з радощів.

Маша. Несподівано земляка побачили. (*Жваво.*) Тепер згадала! Пам'ятаєш, Олю, у нас говорили: «закоханий майор». Ви були тоді поручиком і в когось були закохані, і вас усі дражнили чомусь майором...

Вершинін (*сміється*). От, от... Закоханий майор, це так...

Маша. У вас були тоді лише вуси... О, як ви постаріли! (*Крізь сльози.*) Як ви постаріли!

Вершинін. Так, коли мене звали закоханим майором, я був ще молодий, був закоханий. Тепер не те.

Ольга. Але у вас ще жодної сивої волосинки. Ви постаріли, але ще не старі.

Вершинін. Одначе вже сорок третій рік. Ви давно з Москви?

Ірина. Одинадцять років. Ну, чого ти, Машо, плачеш, дивачка! (*Крізь сльози.*) І я заплачу...

Маша. Я нічого. А на якій ви вулиці жили?

Вершинін. На Старій Басманній.

Ольга. І ми там теж...

Вершинін. Один час я жив на Німецькій вулиці. З Німецької вулиці я ходив у Червоні казарми. Там по дорозі похмурий міст, під мостом вода шумить. Самотньому стає журно на душі. (*Пауза.*) А тут яка широка, яка багата ріка! Прекрасна ріка!

Ольга. Так, але холодно тільки. Тут холодно і кюмарі...

Вершинін. Що бо ви! Тут такий здоровий, хороший, слов'янський клімат. Ліс, ріка... і тут теж берези. Милі, скромні берези, я люблю їх більше за всі дерева. Добре тут жити. Тільки дивно, залізничний вокзал за двадцять верст... І ніхто не знає, чому це так.

Сольоний. А я знаю, чому це так. (Всі дивляться на нього.) Тому що, коли б вокзал був близько, то не був би далеко, а якщо він далеко, то, значить, не близько.

Усі зніяковіли, мовчать.

Тузенбах. Жартівник, Василю Васильовичу.

Ольга. Тепер і я пригадала вас. Пам'ятаю.

Вершинін. Я вашу матінку знав.

Чебутикін. Хороша була, царство їй небесне.

Ірина. Мама в Москві похована.

Ольга. На Ново-Дівичому...

Маша. Уявіть собі, я вже починаю забувати її обличчя. Отак і про нас не будуть пам'ятати. Забудуть.

Вершинін. Так. Забудуть. Така вже доля наша, нічого не вдієш. Те, що здається нам серйозним, значущим, дуже важливим, — прийде час, — забудеться чи буде здаватися неважливим. (Пауза.) І цікаво, ми тепер зовсім не можемо знати, що власне будуть вважати високим, важливим, і що жалюгідним, смішним. Хіба відкриття Коперніка чи, скажімо, Колумба не здавалося спочатку непотрібним, смішним, а яка-небудь дурниця, написана диваком, не здавалася істиною? І може бути, що наше теперішнє життя, з яким ми так миримось, буде з часом здаватися дивним, незручним, безглуздим, не досить чистим, можливо, навіть грішним...

Тузенбах. Хто знає? А можливо, наше життя назвуть високим і згадають про нього з пошаною. Тепер нема катувань, нема кари на горло, нашесть, але разом з тим скільки страждань!

Сольоний (тонким голосом). Ціп, ціп, ціп... Барона кашею не годуй, а тільки дай йому пофілософствувати.

Тузенбах. Василю Васильовичу, прошу вас дати мені спокій... (Сідає на інше місце.) Це нудно, нарешті.

Сольоний (тонким голосом). Ціп, ціп, ціп...

Тузенбах (до Вершиніна). Страждання, які ми бачимо тепер, — їх так багато! — говорять все-таки про певне моральне піднесення, якого вже досягло суспільство...

Вершинін. Так, так, звичайно.

Чебутикін. Ви допіру сказали, бароне, що наше життя назвуть високим: але люди все ж таки низенькі... (Підводиться.) Дивіться, який я низенький. Це для мого заспокоєння треба говорити, що життя моє високе, зрозуміла річ.

За сценою гра на скрипці.

Маша. Це Андрій грає, наш брат.

Ірина. Він у нас учений. Мабуть, буде професором. Папа був військовий, а його син обрав собі вчену кар'єру.

Маша. Так хотів батько.

Ольга. Ми сьогодні його задражнили. Він, здається, закоханий трошки.

Ірина. В одну тутешню панночку. Сьогодні вона буде в нас, напевне.

Маша. Ах, як вона одягається! Не те щоб не гарно, не модно, а просто нікчемно. Якесь чудна, яскрава, жовтувата спідниця з такою пошленькою бахромою і червона кофточка. І щокі такі вимиті, вимиті! Андрій не закоханий — я не припускаю, все-таки у нього смак є, а просто він так, дратує нас, пустує. Я вчора чула, вона виходить за Протопопова, голову тутешньої управи. От і добре... (У бокові двері.) Андрію, іди сюди! Любий, на хвилиночку.

Входить Андрій.

Ольга. Це мій брат, Андрій Сергійович.

Вершинін. Вершинін.

Андрій. Прозоров. (Втирає спітніле обличчя.) Ви до нас батареїним командиром?

Ольга. Можеш собі уявити, Олександр Гнатович з Москви.

Андрій. Так? Ну, поздоровляю, тепер мої сестриці не дадуть вам спокою.

Вершинін. Я вже встиг надокучити вашим сестрам.

Ірина. Подивіться, яку рамочку для портрета подарував мені сьогодні Андрій. (Показує рамочку.) Це він сам зробив.

Вершинін (дивлячись на рамочку і не знаючи, що сказати). Так... річ...

Ірина. І он ту рамочку, що над піаніно, він теж зробив.

Андрій махає рукою і відходить.

Ольга. Він у нас учений, і на скрипці грає, і випилює різні штучки, одне слово, майстер на всі руки. Андрію, не йди! У нього манера — завжди зникати. Іди сюди!

Маша й Ірина беруть його під руки і, сміючись, ведуть назад.

Маша. Іди, іди!

Андрій. Облиште, будь ласка.

Маша. Який смішний! Олександра Гнатовича називали колись закоханим майором, і він анітрохи не сердився.

Вершинін. Анітрохи!

Маша. А я хочу тебе назвати: закоханий скрипач!

Ірина. Або закоханий професор!..

Ольга. Він закоханий! Андрюша закоханий!

Ірина (аплодуючи). Браво, браво! Біс! Андрюшка закоханий!

Чебутикін (підходить ззаду до Андрія і бере його обома руками за талію.) Для кохання лиш природа породила всіх на світ! (Регоче; він весь час з газетою.)

Андрій. Ну, годі, годі... (Втирає обличчя.) Я всю ніч не спав і тепер трохи не в собі, як-то кажуть. До четвертої години читав, потім ліг, але нічого не вийшло. Думав про те, про се, а вже ранній світанок, сонце так і пнеться в спальню. Хочу за літо, поки буду тут, перекласти одну книжку з англійської.

Вершинін. А ви читаете по-англійському?

Андрій. Так. Батько, царство йому небесне, пригнічував нас вихованням. Це смішно і безглуздо, але в цьому все-таки треба признатися, після його смерті я став повнішати і розтовстів за один рік, наче моє тіло звільнилося від гніту. Завдяки батькові, я і сестри знаємо французьку, німецьку і англійську мови, а Ірина знає ще по-італійському. Але чого це коштувало!

Маша. В цьому місті знати три мови непотрібна розкіш. Навіть і не розкіш, а якийсь непотрібний придаток, щось подібне до шостого пальця. Ми знаємо багато зайвого.

Вершинін. От тобі й на! (Сміється.) Знаєте багато зайвого! Мені здається, нема і не може бути такого нудного і похмурого міста, в якому була б непотрібна розумна, освічена людина. Припустімо, що серед ста тисяч населення цього міста, звичайно, відсталого і грубого, таких, як ви, лише три. Само собою зрозуміло, вам не перемогти темної маси, яка оточує вас; протягом вашого життя малопомалу ви повинні будете поступитися і загубитися в сотисячному натовпі, вас заглушить життя, але все ж ви не зникнете, не лишитесь без впливу; таких, як ви, після вас з'явиться вже, можливо, шість, потім дванадцять і так далі, поки, нарешті, такі, як ви не стануть більшістю. Через двісті, триста років життя на землі буде невимовно прекрасне, дивовижне. Людині потрібне таке життя, і

коли його нема поки що, то вона повинна передчувати його, чекати, мріяти, готуватись до нього, вона повинна для цього бачити і знати більше, аніж бачили і знали її дід і батько. (Сміється.) А ви бідкаєтесь, що знаєте багато зайвого.

М а ш а (знімає капелюшок). Я залишаюсь снідати.

І р и н а (зітхнувши). Далекі, все це слід би записати...

Андрія нема, він непомітно вийшов.

Т у з е н б а х. Через багато років, ви кажете, життя на землі буде прекрасне, дивовижне. Це правда. Але, щоб брати участь в ньому тепер, хоч здалеку, треба приготуватися до нього, треба працювати...

В е р ш и н і н (підводиться). Так. Одначе, скільки у вас квітів! (Озираючись.) І квартира чудова. Заздрю! А я все життя своє тинявся по квартирках з двома стільцями, з одним диваном і з грубами, які завжди димлять. У мене в житті неvistачало саме отаких квітів... (Потирає руки.) Ех! Ну, та що вже там!

Т у з е н б а х. Так, треба працювати. Ви, мабуть, думаєте: розчулився німець. Але я, слово честі, росіянин і по-німецькому навіть не розмовляю. Батько в мене православний...

Пауза.

В е р ш и н і н (ходить по сцені). Я часто думаю: що коли б почати життя спочатку, до того ж свідомо? Якби одне життя, яке вже прожите, було, як кажуть, начорно, друге — начисто! Тоді кожен з нас, я так гадаю, намагався б перш за все не повторювати самого себе, принаймні створив би для себе іншу обстановку життя, влаштував би собі отаку квартиру з квітами, з масою світла... У мене дружина, двоє дівчаток, до того ж дружина дама нездорова і так далі, і так далі, ну, а коли б починати життя спочатку, то я б не оженився... Ні, ні!

Входить Кулигін у форменому фракі.

К у л и г і н (підходить до Ірини). Дорога сестро, дозволь мені поздоровити тебе з днем твого ангела і побажати щиро, від душі здоров'я і всього того, що можна побажати дівчині твоїх років. І потім піднести тобі в подарунок оцю книжку. (Подає книжку.) Історія нашої гімназії за п'ятдесят років, написана мною. Нікчемна книжка, написана знічев'я, але ти все-таки прочитай. Здрастуйте, панове!

(До Вершиніна.) Кулігін, вчитель тутешньої гімназії. Надвірний радник. (До Ірини.) В цій книжці ти знайдеш список усіх, хто закінчив курс нашої гімназії за ці п'ятдесят років. Feci, quod potui, faciant meliora potentes¹. (Цілує Машу.)

Ірина. Але ж на великдень ти вже подарував мені таку книжку.

Кулігін (сміється). Не може цього бути! Тоді віддай назад, або ось краще віддай полковникові. Візьміть, полковнику. Коли-небудь прочитаєте від нудьги.

Вершинін. Дякую вам. (Збирається іти.) Я надзвичайно радий, що познайомився...

Ольга. Ви вже йдете? Ні, ні!

Ірина. Ви залишіться у нас снідати. Будь ласка!

Ольга. Прошу вас!

Вершинін (вклоняється). Я, здається, потрапив на іменини. Вибачте, я не знав, не поздоровив вас... (Виходить з Ольгою в залу.)

Кулігін. Сьогодні, панове, неділя, день відпочинку, будемо ж відпочивати, будемо веселитися кожен відповідно до свого віку і стану. Килими треба буде прибрати на літо і сховати до зими... Перським порошком, або нафталіном... Римляни були здорові, бо вміли працювати, вміли й відпочивати, у них була mens sana in corpore sano². Життя їх плинуло по певних формах. Наш директор говорить: головне у всякому житті — це його форма... Що втрачає свою форму, те кінчається — і в нашому буденному житті те ж саме. (Бере Машу за талію, сміючись.) Маша мене кохає. Моя дружина мене кохає. І віконні завіски теж туди з килимами... Сьогодні я веселий, у чудовому настрої. Машо, о четвертій годині сьогодні ми у директора. Має бути прогулянка педагогів і їх родин.

Маша. Не піду я.

Кулігін (засмучений). Люба Машо, чому?

Маша. Потім про це... (Сердито.) Гаразд, я піду, тільки відчепись, будь ласка... (Відходить.)

Кулігін. А потім увечері будемо у директора. Незважаючи на свій хворобливий стан, ця людина намагається, перш за все, бути людиною громадською. Чудова, світла постать. Прекрасна людина. Вчора після наради він мені

¹ Я зробив, що міг, і нехай, хто може, зробить краще.

² Здоровий дух у здоровому тілі.

каже: «Втомився, Федоре Іллічу! Втомився!» (*Дивиться на стінний годинник, потім на свій.*) Ваш годинник поспішає на сім хвилин. Так, каже, втомився!

За сценою гра на скрипці.

Ольга. Панове, будь ласка, просимо снідати! Пиріг!

Кулигін. А, любя моя Ольго, любя моя! Я вчора працював з ранку до одинадцятої години вечора, втомився і сьогодні почуваю себе щасливим. (*Виходить в залу до столу.*) Любя моя...

Чебутикін (*кладає газету в кишеню, причісує бороду*). Пиріг? Чудово!

Маша (*до Чебутикіна суворо*). Тільки дивіться: нічого не пийте сьогодні. Чуєте? Вам шкідливо пити.

Чебутикін. От іще! У мене вже пройшло. Два роки як запою не було. (*Нетерпляче.*) Е, голубонько, та чи ж не однаково!

Маша. Все-таки не смійте пити. Не смійте. (*Сердито, але так, щоб не чув чоловік.*) Знову, хай йому біс, нудьгувати цілий вечір у директора!

Тузенбах. Я б не пішов на вашому місці... Дуже просто.

Чебутикін. Не ходіть, дуся моя.

Маша. Егеж, не ходіть... Це життя прокляте, нестерпне... (*Іде в залу.*)

Чебутикін (*іде за нею*). Ну-у!

Сольоний. Ціп, ціп, ціп...

Тузенбах. Досить, Василю Васильовичу. Годі!

Сольоний. Ціп, ціп, ціп...

Кулигін (*весело*). Ваше здоров'я, полковнику! Я педагог і тут у домі своя людина, Машин чоловік... Вона добра, дуже добра...

Вершинін. Я вип'ю ось цієї темної горілки... (*П'є.*) Ваше здоров'я! (*До Ольги.*) Мені у вас так хороше!..

У вітальні лишаються тільки Ірина і Тузенбах.

Ірина. Маша сьогодні в поганому настрої. Вона виїшла заміж вісімнадцяти років, коли він здавався їй найрозумнішою людиною. А тепер не те. Він найдобріший, але не найрозумніший.

Ольга (*нетерпляче*). Андрію, іди ж нарешті!

Андрій (*за сценою*). Зараз. (*Входить і йде до столу.*)

Тузенбах. Про що ви думаєте?

Ірина. Так. Мені не подобається і я боюся цього вашого Сольоного. Він говорить лише дурниці...

Тузенбах. Чудна він людина. Мені і шкода його, і досадно, але більше шкода. Мені здається, він соромливий... Коли ми вдвох з ним, то він буває дуже розумний і ласкавий, а в товаристві він брутальна людина, бретер. Не ходіть, нехай поки що сядуть за стіл. Дайте мені побути біля вас. Про що ви думаєте? *(Пауза.)* Вам двадцять років, мені ще немає тридцяти. Скільки років нам лишилося попереду, багато, багато днів, сповнених мого кохання до вас...

Ірина. Миколо Львовичу, не кажіть мені про кохання.

Тузенбах *(не слухаючи)*. У мене жадова до життя, боротьби, праці, і ця жадова життя злилася з коханням до вас, Ірино, і, як навмисно, ви прекрасні, і життя мені здається таким прекрасним! Про що ви думаєте?

Ірина. Ви кажете: прекрасне життя. Так, а якщо воно лише здається таким! У нас, трьох сестер, життя не було ще прекрасним, воно заглушало нас, мов бур'ян... Течуть у мене сльози. Цього не треба... *(Швидко втирає обличчя, всміхається.)* Працювати треба, працювати. Це тому нам невесело і дивимося ми на життя так похмуро, що не знаємо праці. Ми народилися від людей, які зневажали працю...

Наталія Іванівна входить; вона в рожевій сукні з зеленим поясом.

Наташа. Там вже снідати сідають... Я спізналася... *(Побіжно дивиться в дзеркало, причепурюється.)* Здається, зачесана нічого собі... *(Побачивши Ірину.)* Люба Ірино Сергіївно, вітаю вас! *(Цілує міцно і довго.)* У вас багато гостей, мені, далєбі, соромно... Здрастуйте, барон!

Ольга *(входячи у вітальню)*. Ну, ось і Наталія Іванівна. Здрастуйте, моя люба! *(Цілюються.)*

Наташа. З іменинницею. У вас таке велике товариство, я збентежена страшенно...

Ольга. Та що ви, у нас всі свої. *(Півголосом, злякано.)* На вас зелений пояс! Люба, це негарно!

Наташа. Хіба є прикмета?

Ольга. Ні, просто не личить... і якось дивно...

Наташа *(плачливим голосом)*. Так? Але ж це не зелений, а скоріше матовий. *(Іде за Ольгою в залу.)*

В залі сідають снідати; у вітальні нема нікого.

Кулигін. Бажаю тобі, Ірино, жениха хорошого. Час тобі вже виходити.

Чебутикін. Наталіє Іванівно, і вам женишка бажаю.

Кулигін. У Наталії Іванівни вже є женишок.

Маша (*стукає виделкою по тарілці*). Вип'ю чарочку винця! Ех, життя малинове, де наше не пропадало!

Кулигін. Ти поводишся на три з мінусом.

Вершинін. А наливка смачна. На чому це настоєно?

Сольоний. На тарганах.

Ірина (*плачливим голосом*). Фе! Фе! Яка гидота!..

Ольга. На вечерю буде смажена індичка і солодкий пиріг з яблуками. Слава богу, сьогодні цілий день я вдома, увечері — вдома... Панове, увечері приходьте...

Вершинін. Дозвольте і мені прийти увечері!

Ірина. Будь ласка!

Наташа. У них попросту.

Чебутикін. Для кохання лиш природа породила всіх на світ. (*Сміється.*)

Андрій (*сердито*). Киньте, панове! Чи не набридло вам?

Федотик і Роде входять з великою корзиною квітів.

Федотик. Одначе, вже снідають.

Роде (*голосно і гаркаво*). Снідають? Так, якраз снідають...

Федотик. Зажди хвилинку! (*Фотографує.*) Раз! Зажди ще трохи. (*Фотографує ще раз.*) Два! Тепер готово! (*Беруть корзину і йдуть в залу, де їх зустрічають шумом.*)

Роде (*голосно*). Поздоровляю, бажаю всього, всього! Погода сьогодні чарівна, просто розкішна. Сьогодні цілий ранок гуляв з гімназистами. Я викладаю в гімназії гімнастику...

Федотик. Можете рухатися, Ірино Сергіївно, можете! (*Фотографує.*) Ви сьогодні гарні. (*Виймає з кишені дзигу.*) Ось, між іншим, дзига... Чудовий звук...

Ірина. Яка розкіш!

Маша. Край лукомор'я дуб зелений, і золотий ланцюг на нім... І золотий ланцюг на нім... (*Плачливо.*) Ну, навіщо я це кажу? Причепилася до мене ця фраза з самого ранку...

Кулигін. Тринадцять за столом!

Роде (*голосно*). Панове, невже ви надаєте значення забобонам?

Сміх.

Кулигін. Коли тринадцять за столом, то, значить, є тут закохані. Чи ж не ви часом, Іване Романовичу, чого доброго...

Сміх.

Чебутикін. Я старий грішник, а ось чого Наталія Іванівна засоромилась, ніяк зрозуміти не можу.

Гучний сміх; Наташа вибігає з зали у вітальню, за нею Андрій.

Андрій. Ось годі-бо, не звертайте уваги! Заждіть... стривайте, прошу вас...

Наташа. Мені соромно... Я не знаю, що зі мною діється, а вони беруть мене на сміх. Те, що я зараз ви-йшла з-за столу, непристойно, але я не можу... не можу... *(Затуляє обличчя руками.)*

Андрій. Люба моя, прошу вас, благаю, не хвилюйтеся. Запевняю вас, вони жартують, вони від доброго серця. Люба моя, моя хороша, вони всі добрі, сердечні люди і люблять мене і вас. Ідіть сюди, до вікна, нас тут не видно їм... *(Оглядається.)*

Наташа. Я так не звикла бувати в товаристві..

Андрій. О, молодість, чарівна, прекрасна молодість! Моя люба, моя хороша, не хвилюйтеся так!.. Вірте мені, вірте... Мені так добре, душа сповнена кохання, захоплення... О, нас не бачать! Не бачать! За що, за що я покохав вас, коли покохав,— о, нічого не розумію. Люба моя, хороша, чиста, будьте мені дружиною! Я вас кохаю, кохаю... як нікого ніколи... *(Поцілунок.)*

Два офіцери входять і, побачивши пару, що цілується, зупиняються, вельми здивовані.

Завіса

ДІЯ ДРУГА

Декорація першої дії.

Восьма година вечора. За сценою на вулиці ледь чути грають на гармонії. Нема світла. Входить Наталія Іванівна в капоті, із свічкою; вона йде і зупиняється біля дверей Андрійової кімнати.

Наташа. Ти, Андрюшо, що робиш? Читаєш? Нічого, я так тільки... *(Іде, відчиняє другі двері і, заглянувши в них, зачиняє.)* Вогню чи нема де...

Андрій (входить з книжкою у руці). Ти що, Наташо?

Наташа. Дивлюся, чи вогню нема де... Тепер масляна, слуги самі не свої, дивись та й дивись, щоб чого не вийшло. Вчора опівночі проходжу через їдальню, а там свічка горить. Хто засвітив, так і не допиталася. (Ставить свічку.) Котра година?

Андрій (глянувши на годинника). Чверть на дев'яту.

Наташа. А Ольги й Ірини досі ще нема. Не прийшли. Все працюють, сердешні. Ольга на педагогічній нараді, Ірина на телеграфі... (Зітхає.) Сьогодні вранці кажу твоїй сестрі: «Побережи, кажу, себе, Ірино, голубонько». І не слухає. Чверть на дев'яту, кажеш? Я боюся. Бобик наш зовсім нездужає. Чого він холодний такий? Вчора у нього був жар, а сьогодні холодний весь... Я так боюсь!

Андрій. Нічого, Наташо. Хлопчик здоровий.

Наташа. Але все ж таки краще, хай дієта. Я боюсь. І сьогодні о десятій годині, казали, ряджені у нас будуть, краще б вони не приходили, Андрюшо.

Андрій. Далєбі, я не знаю. Адже їх запрошували.

Наташа. Сьогодні хлопчик прокинувся ранком і дивиться на мене, і раптом усміхнувся; виходить, пізнав. «Бобику, кажу, здрастуй! Здрастуй, любий!» А він сміється. Діти розуміють, чудово розуміють. Так, значить, Андрюшо, я скажу, щоб ряджених не приймали.

Андрій (нерішуче). Та це ж як сестри. Вони тут хазяйки.

Наташа. І вони теж, я їм скажу. Вони добрі... (Іде.) На вечерю я звеліла кисле молоко. Лікар каже, тобі треба саме кисле молоко їсти, інакше не схуднеш. (Зупиняється.) Бобик холодний. Я боюсь, йому холодно в його кімнаті, мабуть. Треба б хоч до теплої погоди помістити його в іншій кімнаті. Наприклад, у Ірини кімната якраз для дитини: і сухо, і цілий день сонце. Треба їй сказати, вона поки що може з Ольгою в одній кімнаті... Однаково, вдень дома не буває, тільки ночує... (Пауза.) Андрюшанчику, чого ти мовчиш?

Андрій. Так, задумався.. Та й нема що говорити...

Наташа. Так... щось я хотіла тобі сказати... Ах, так. Там з управи Ферапонт прийшов, тебе питає.

А н д р і й (позіхає). Поклич його.

Наташа виходить; Андрій, нахилившись до забутої нею свічки, читає книжку. Входить Ф е р а п о н т; він у старому, зношеному пальті, з піднятим коміром, вуха зав'язані.

А н д р і й. Здрастуй, душа моя. Що скажеш?

Ф е р а п о н т. Голова прислав книжку і папери якісь. Ось... (Подає книжку і пакет.)

А н д р і й. Дякую. Гаразд. Чому ти прийшов отак не рано? Адже дев'ята година вже.

Ф е р а п о н т. Що?

А н д р і й (голосніше). Я кажу: пізно прийшов, вже дев'ята година.

Ф е р а п о н т. Так точно. Я прийшов до вас ще за світло, та не пускали все. Барин, кажуть, зайнятий. Ну, що ж. Зайнятий, так зайнятий, поспішати мені нема куди. (Гадаючи, що Андрій питає його про щось.) Що?

А н д р і й. Нічого. (Розглядаючи книжку). Завтра п'ятниця, у нас не працюють, але я все одно прийду... займуся. Дома нудно... (Пауза.) Любий діду, як дивно змінюється, як обдурює життя! Сьогодні з нудьги, зничев'я взяв у руки ось цю книжку — старі університетські лекції, і мені стало смішно... Боже мій, я секретар земської управи, тієї управи, де головує Протопопов, я секретар, і найбільше, на що я можу сподіватися — це бути членом земської управи! Мені бути членом тутешньої земської управи, мені, якому сниться щоночі, що я професор Московського університету, славетний вчений, яким пишається російська земля!

Ф е р а п о н т. Не можу знати... Недочуваю...

А н д р і й. Коли б ти чув як слід, то я, можливо, і не говорив би з тобою. Мені треба говорити з ким-небудь, а дружина мене не розуміє, сестер я боюся чомусь, боюся, що вони засміють мене, засоромлять... Я не п'ю, трактирів не люблю, але з яким задоволенням я посидів би тепер у Москві у Тестова, або у Великому московському, голубе мій.

Ф е р а п о н т. А в Москві, в управі допіру розповідав підрядчик, якісь купці їли млинці; один, що з'їв сорок млинців, начебто помер. Не то сорок, не то п'ятдесят. Не пам'ятаю.

А н д р і й. Сидиш у Москві, в величезному залі ресторану, нікого не знаєш і тебе ніхто не знає, і в той же час

не почуваш себе чужим. А тут ти всіх знаєш і тебе всі знають, але чужий, чужий... Чужий і самотній.

Ф е р а п о н т. Що? (Пауза.) І той самий підрядчик розповідав — може й бреше, начебто поперек усієї Москви линву простягнуто.

А н д р і й. Для чого?

Ф е р а п о н т. Не можу знати. Підрядчик казав.

А н д р і й. Дурниці! (Читає книжку.) Ти був коли-небудь у Москві?

Ф е р а п о н т (після паузи). Не був. Не довелося. (Пауза.) Мені йти?

А н д р і й. Можеш іти. Бувай здоровий. (Ферапонт виходить.) Бувай здоровий. (Читаючи.) Завтра вранці прийдеш, візьмеш тут папери... Іди... (Пауза.) Він пішов. (Дзвоник.) Егеж, діла... (Потягується і, не поспішаючи, іде до себе.)

За сценою співає нянька, заколисуючи дитину. Входять М а ш а і В е р ш и н і н. Під час їхньої розмови покоївка засвічує лампу і свічки.

М а ш а. Не знаю. (Пауза.) Не знаю. Звичайно, багато важить звичка. Коли помер батько, наприклад, ми довго не могли звикнути до того, що в нас уже немає денщиків. Але і окрім звички, мені здається, промовляє в мені просто справедливість. Можливо, в інших місцях і не так, але в нашому місті найбільш порядні, найбільш благородні і виховані люди — це військові.

В е р ш и н і н. Мені пити хочеться. Я б випив чаю.

М а ш а (глянувши на годинника). Скоро дадуть. Мене видали заміж, коли мені було вісімнадцять років, і я свого чоловіка боялась, бо він був учителем, а я тоді тільки-но закінчила курс. Він здавався мені тоді страшенно вченим, розумним і поважним. А тепер уже не те, на жаль.

В е р ш и н і н. Так... так.

М а ш а. Про чоловіка я не кажу, до нього я звикла, але між цивільними взагалі так багато людей брутальних, нелюб'язних, невихованих. Мене хвилює, ображає брутальність, я страждаю, коли бачу, що людина не досить делікатна, не досить лагідна, люб'язна. Коли мені трапляється бути серед вчителів, товаришів чоловіка, то я просто страждаю.

В е р ш и н і н. Так... Але мені здається, однаково, що цивільний, що військовий, однаково цікаво, принаймні в цьому місті. Однаково! Коли послухати тутешнього інтелігента,

цивільного чи військового, то з дружиною він замучився, з домівкою замучився, з маєтком замучився, з кіньми замучився... Росіянинові якнайбільше властивий високий склад думок, але скажіть, чому в житті він сягає так невисоко? Чому?

М а ш а. Чому?

В е р ш и н і н. Чому він з дітьми замучився, з дружиною замучився? А чому дружина і діти з ним замучились?

М а ш а. Ви сьогодні трошки не в настрої.

В е р ш и н і н. Можливо. Я сьогодні не обідав, нічого не їв зранку. У мене дочка хвора трохи, а коли хворіють мої дівчатка, то мене охоплює тривога, мене мучить совість за те, що у них така мати. О, коли б ви бачили її сьогодні! Яка це нікчема. Ми почали сваритися із сьомої години ранку, а о дев'ятій я грюкнув дверима і пішов. *(Пауза.)* Я ніколи не говорю про це і, дивно, жаліюся лише вам. *(Цілує руку.)* Не сердьтесь на мене. Окрім вас, у мене нема нікого, нікого... *(Пауза.)*

М а ш а. Який шум у грубці. У нас незадовго до смерті батька гуло в комині. Отак точнісінько.

В е р ш и н і н. Ви з забобонами?

М а ш а. Так.

В е р ш и н і н. Дивно це. *(Цілує руку.)* Ви прекрасна, чудова жінка. Прекрасна, чудова! Тут темно, але я бачу блиск ваших очей.

М а ш а *(сідає на інший стілець)*. Тут видніше...

В е р ш и н і н. Я кохаю, кохаю, кохаю... Кохаю ваші очі, ваші рухи, які мені святяться... Прекрасна, чудова жінка!

М а ш а *(тихо сміючись)*. Коли ви говорите зі мною отак, то я чомусь сміюся, хоч мені страшно. Не повторюйте, прошу вас... *(Півголосом.)* А проте, говоріть, мені однаково... *(Затуляє обличчя руками.)* Мені однаково. Сюди йдуть, говоріть про щось інше...

І р и н а і Т у з е н б а х входять через залу.

Т у з е н б а х. У мене трійчасте прізвище. Звати мене барон Тузенбах-Кроне-Альтшауер, але я росіянин, православний, як ви. Німецького у мене лишилося мало, хіба тільки терплячість, упертість, з якою я набридаю вам. Я проводжаю вас щовечора.

І р и н а. Як я стомилася!

Т у з е н б а х. І щодня буду приходити на телеграф і проводити вас додому, буду десять-двадцять років, поки

ви не проженете... (Побачивши Машу і Вершиніна, радісно.) Це ви? Здрастуйте!

Ірина. От я і вдома, нарешті. (До Маші.) Зараз приходять одна дама, телеграфує своєму братові в Саратов, що у неї сьогодні син помер, і ніяк не може пригадати адресу. Так і послала без адреси, просто в Саратов. (Плаче.) І я їй нагруб'янила ні з того ні з цього. «Мені, кажу, ніколи». Так по-дурному вийшло. Сьогодні у нас ряджені?

Маша. Так.

Ірина (сідає в крісло). Відпочити. Втомилася.

Тузенбах (з усмішкою). Коли ви приходите з роботи, то видаєтесь такою молоденькою, бідолашною...

Пауза.

Ірина. Втомилася. Ні, не люблю я телеграфу, не люблю.

Маша. Ти схудла... (Насвистує.) І помолодшала, і на хлопчиська стала схожа обличчям.

Тузенбах. Це від зачіски.

Ірина. Треба пошукати іншу посаду, а ця не по мені. Чого я так хотіла, про що мріяла, того якраз у ній і нема. Праця без поезії, без думок... (Стукіт у підлогу.) Лікар стукає (До Тузенбаха.) Милий, постукайте. Я не можу... втомилася... (Тузенбах стукає у підлогу.)

Ірина. Зараз прийде. Треба б ужити якихось заходів. Учора лікар і наш Андрій були в клубі і знов програлися. Кажуть, Андрій двісті карбованців програв.

Маша (байдуже). Що ж тепер поробиш!

Ірина. Два тижні тому програв, у грудні програв. Швидше б усе програв, може, поїхали б з цього міста. Господи боже мій, мені Москва сниться щоночі, я зовсім збожеволіла. (Сміється.) Ми переїздимо туди у червні, а до червня лишилося ще... лютий, березень, квітень, травень... майже півроку!

Маша. Треба тільки, щоб Наташа не дізналась як-небудь про програв.

Ірина. Йі, я гадаю, однаково.

Чебутикін, який тільки-но встав з ліжка,— він відпочивав після обіду,— входить до зали і причісує бороду, потім сідає до столу і виймає з кишені газету.

Маша. От, прийшов... Він заплатив за квартиру?

Ірина (сміється). Ні. За вісім місяців ані копійки. Мабуть, що забув.

М а ш а (сміється). Як він важно сидить!

Всі сміються; пауза.

І р и н а. Що ж ви мовчите, Олександрє Гнатовичу?

В е р ш и н і н. Не знаю. Чаю хочеться. Півжиття за склянку чаю! Зранку нічого не їв...

Ч е б у т и к і н. Ірино Сергіївно!

І р и н а. Що таке?

Ч е б у т и к і н. Прошу сюди. Venez ici (Ірина йде і сідає до столу.) Я без вас не можу. (Ірина розкладає пасьянс.)

В е р ш и н і н. Що ж? Коли не дають чаю, то давайте хоч пофілософствуємо.

Т у з е н б а х. Давайте. Про що?

В е р ш и н і н. Про що? Давайте помріємо... наприклад, про те життя, яке буде після нас, років через двісті-триста.

Т у з е н б а х. Що ж? Після нас будуть літати на повітряних кулях, зміняться піджаки, відкриють, можливо, шосте почуття і розвинуть його, але життя залишиться все таким самим трудним, сповненим таємниць і щасливим. І через тисячу років людина буде так само зітхати: «ах, тяжко жити!» — і разом з тим так само, як тепер, вона буде боятися і не хотіти смерті.

В е р ш и н і н (подумавши). Як вам сказати? Мені здається, все на землі має змінитися помалу і вже змінюється на наших очах. Через двісті-триста, нарешті, тисячу років,— справа не в часі, настане нове щасливе життя. Брати участь у цьому житті ми не будемо, звичайно, але ми для нього живемо тепер, працюємо, ну, страждаємо, ми творимо його — і лише в цьому мета нашого життя і, якщо хочете, наше щастя.

Маша тихо сміється.

Т у з е н б а х. Чого ви?

М а ш а. Не знаю. Сьогодні весь день сміюся з самого ранку.

В е р ш и н і н. Я закінчив там же, де й ви, в академії я не був; читаю я багато, але вибирати книжок не вмю, і читаю, можливо, зовсім не те, що треба, а проте, чим більше живу, тим більше хочу знати. Моє волосся сивіє, я майже старик уже, але знаю мало, ах, як мало! Але все ж, мені здається, найголовніше і справжнє я знаю, добре знаю. І як би мені хотілося довести вам, що щастя немає, не повинно бути і не буде для нас... Ми мусимо тіль-

ки працювати і працювати, а щастя—судилося нашим далеким нащадкам. (*Пауза.*) Не я, то хоч нащадки нащадків моїх. Федотик і Родє з'являються в залі; вони сідають і наспівують тихо, граючи на гітарі.

Тузенбах. На вашу думку, навіть не мріяти про щастя! А коли я щасливий!

Вершинін. Ні.

Тузенбах (*сплеснувши руками і сміючись*). Очевидно, ми не розуміємо один одного. Ну, як мені переконати вас?

Маша тихо сміється.

Тузенбах (*показуючи їй палець*). Смійтесь! (*До Вершиніна.*) Не те, що через двісті або триста, а й через мільйон років життя лишиться таким самим, як і було; воно не змінюється, лишається сталим, додержуючись своїх власних законів, до яких нам немає діла або, принаймні, про які ви ніколи не дізнаєтесь. Перелітні птахи, журавлі, наприклад, летять і летять, і які б думки, високі чи дріб'язкові, не снувалися в їхніх головах, все ж будуть летіти і не знати, навіщо і куди. Вони летять і будуть летіти, які б філософи не завелися серед них; і хай філософствують, як хочуть, аби летіли...

Маша. Все ж таки смисл?

Тузенбах. Смисл... Ось сніг іде. Який смисл?

Пауза.

Маша. Мені здається, людина повинна вірити або повинна шукати віри, інакше життя її порожнє, порожнє... Жити і не знати, для чого журавлі летять, для чого діти народжуються, для чого зірки на небі... Або знати, для чого живеш, або ж все дрібниці, пусте.

Пауза.

Вершинін. Все-таки шкода, що молодість минула...

Маша. У Гоголя сказано: нудно жити на цьому світі, панове!

Тузенбах. А я скажу: важко з вами сперечатися, панове! А ну вас...

Чебутикін (*читаючи газету*). Бальзак вінчався в Бердичеві.

Ірина тихо наспівує.

Чебутикін. Навіть запишу собі це в книжку. (*Записує.*) Бальзак вінчався в Бердичеві. (*Читає газету.*)

Ірина (*розкладає пасьянс, задумливо*). Бальзак вінчався в Бердичеві.

Тузенбах. Вирішено! Ви знаєте, Маріє Сергіївно, я подав у відставку.

Маша. Чула. І нічого я не бачу в цьому хорошого. Не люблю я цивільних.

Тузенбах. Все одно... (*Підводиться.*) Я некрасивий, який я військовий? А втім, однаково... Буду працювати. Хоч один день у моєму житті попрацювати так, щоб прийти ввечері додому, у втомі звалитися на ліжко і заснути одразу ж. (*Виходить у залу.*) Робітники, мабуть, сплять міцно!

Федотик (*до Ірини*). Зараз на Московській у Пижикова купив для вас кольорові олівці. І ось цей ножичок...

Ірина. Ви звикли поводитись зі мною, як з маленькою, але ж я вже виросла... (*Бере олівці і ножичок, радісно.*) Яка краса!

Федотик. А для себе я купив ножик... ось гляньте... ніж, ще другий ніж, третій, це у вухах колупати, це ножиці, це нігті чистити...

Роде (*голосно*). Лікарю, скільки вам років?

Чебутикін. Мені? Тридцять два.

Сміх.

Федотик. Я зараз покажу вам інший пасьянс... (*Розкладає пасьянс.*)

Подають самовар; Анфіса біля самовара; трохи згодом приходять Наташа і теж метушиться біля столу; приходять Сольоний і, привітавшись, сідає за стіл.

Вершинін. Одначе який вітер!

Маша. Так. Набридла зима. Я вже й забула, яке літо.

Ірина. Вийде пасьянс, я бачу. Будемо в Москві.

Федотик. Ні, не вийде. Бачите, вісімка лягла на двійку пік. (*Сміється.*) Виходить, ви не будете у Москві.

Чебутикін (*читаючи газету*). Ціцікар. Тут лютує віспа.

Анфіса (*підходячи до Маші*). Машо, чай на столі, матінко. (*До Вершиніна.*) Прошу, ваше високоблагородіє... пробачте, батечку, забула ім'я, по батьковій...

Маша. Принеси сюди, няню. Туди не піду.

Ірина. Няню!

Анфіса. Іду-у!

Наташа (*до Сольоного*). Немовлята чудово розуміють. «Здрастуй, кажу, Бобику, здрастуй, любий!» Він

глянув на мене якось особливо. Ви думаєте, в мені промовляє тільки мати, але ні, ні, запевню вас! Це незвичайна дитина.

Сольоний. Коли б ця дитина була моєю, то я зазмажив би її на сковорідці і з'їв би. *(Іде із склянкою у вітальню і сідає в куток.)*

Наташа *(затулювши обличчя руками)*. Брутальна, невихована людина!

Маша. Щасливий той, хто не помічає, літо тепер чи зима. Мені здається, що коли б я була в Москві, то ставилася б байдуже до погоди...

Вершинін. Днями я читав щоденник якогось французького міністра, писаний у в'язниці. Міністр був засуджений за Панаму. З яким захватом, захопленням згадує він про пташок, яких бачить у вікні в'язниці і яких не помічав раніше, коли був міністром. Тепер, звичайно, коли його випущено на волю, він уже, як і раніше, не помічає пташок. Так і ви не будете помічати Москви, коли будете жити в ній. Щастя у нас нема і не буває, ми лише бажаємо його.

Тузенбах *(бере зі столу коробку)*. Де ж цукерки?

Ірина. Сольоний з'їв.

Тузенбах. Всі?

Анфіса *(подаючи чай)*. Вам лист, батечку.

Вершинін. Мені? *(Бере листа.)* Від дочки. *(Читає.)* Так, звичайно... Я, вибачте, Маріє Сергіївно, піду нишком. Чаю не буду пити. *(Підводиться схвильований.)* Вічно ці історії...

Маша. Що таке? Не секрет?

Вершинін *(тихо)*. Дружина знову отруїлась. Треба йти. Я пройду непомітно. Страшенно неприємно все це. *(Цілує Маші руку.)* Люба моя, славна, гарна жінка... Я тут пройду нишком... *(Виходить.)*

Анфіса. Куди ж він? А я чай подала... Он який.

Маша *(розсердившись)*. Відчепись! Пристаєш тут, спокою від тебе нема... *(Іде з чашкою до столу.)* Набридла ти мені, стара!

Анфіса. Що ж ти ображаєшся? Люба!

Голос Андрія. Анфісо!

Анфіса *(передражнює)*. Анфісо! Сидить там... *(Виходить.)*

Маша *(в залі біля столу сердито)*. Дайте ж мені сісти! *(Змішує на столі карти.)* Порозсідались тут з картами. Пийте чай!

Ірина. Ти, Машко, зла.

Маша. Якщо я зла, не розмовляйте зі мною. Не чіпайте мене!

Чебутик і н (сміючись). Не чіпайте її, не чіпайте...

Маша. Вам шістдесят років, а ви як хлопчисько, завжди верзете казна-що.

Наташа (зітхає). Люба Машо, навіщо вживати в розмові таких виразів? Маючи таку чудову зовнішність, у пристойному світському товаристві ти, я тобі скажу прямо, була б просто чарівною, коли б не ці твої слова. Je vous prie, pardonnez moi, Marie, mais vous avez des manières un peu grossières¹.

Тузенбах (стримуючи сміх). Дайте мені... дайте мені... Там, здається, коньяк...

Наташа. Il paraît, que mon Бобик déjà ne dort pas², прокинувся. Він у мене сьогодні нездужає. Я піду до нього, пробачте... (Виходить.)

Ірина. А куди пішов Олександр Гнатович?

Маша. Додому. У нього знову з дружиною щось незвичайне.

Тузенбах (іде до Сольоного, у руках карафка з коньяком.) Завжди ви сидите самі, про щось думаєте — і не зрозумієш, про що. Ну, давайте миритися. Давайте вип'ємо коньяку. (П'ють.) Сьогодні мені доведеться грати на піаніно всю ніч, певно, грати всяку нісенітницю... Де наше не пропадало!

Сольоний. Чому миритися? Я з вами не сварився.

Тузенбах. Завжди ви збуджуєте якесь почуття, начебто між нами щось сталося. У вас вдача дивна, треба признатися.

Сольоний (декламуючи). Я дивний, а не дивний хто ж? Не гнівайся, Алеко!

Тузенбах. І до чого тут Алеко...

Пауза.

Сольоний. Коли я вдвох з ким-небудь, то нічого, як і всі, але в товаристві я похмурий, соромливий і... говорю всякі дурниці. Але все-таки я чесніший і благородніший за багатьох інших. І можу це довести.

Тузенбах. Я часто серджуся на вас, ви завжди присікуєтесь до мене, коли ми буваємо в товаристві, але все ж

¹ Прошу пробачити мене, Маріє, але у вас дещо грубі манери.

² Здається, мій Бобик уже не спить.

ви мені чомусь симпатичні. Де наше не пропадало, нап'юсь сьогодні. Вип'ємо!

Сольоний. Вип'ємо. (П'ють.) Я проти вас, бароне, ніколи нічого не мав. Але у мене вдача Лермонтова. (Тихо.) Я навіть трохи схожий на Лермонтова... як кажуть... (Виймає з кишені флакон з духами і ле на руки.)

Тузенбах. Подаю у відставку. Баста! П'ять років все роздумував і, нарешті, вирішив. Буду працювати.

Сольоний (декламуючи). Не гнівайся, Алеко... Забудь про мрії ти свої...

Під час їхньої розмови Андрій входить з книжкою тихо і сідає біля свічки.

Тузенбах. Буду працювати.

Чебутикін (ідучи у вітальню з Іриною). І угощення було теж справжнє кавказьке: суп з цибулею, а жарке — чехартма, м'ясне.

Сольоний. Черемша зовсім не м'ясо, а рослина, подібна до нашої цибулі.

Чебутикін. Ні, янголе мій. Чехартма не цибуля, а жарке з баранини.

Сольоний. А я вам кажу, черемша — цибуля.

Чебутикін. А я вам кажу, чехартма — баранина.

Сольоний. А я вам кажу, що черемша — цибуля.

Чебутикін. Що ж я буду з вами сперечатися. Ви ніколи не були на Кавказі і не їли чехартми.

Сольоний. Не їв, бо терпіти не можу. Від черемші такий самий запах, як від часнику.

Андрій (благаючи). Досить, панове! Прошу вас!

Тузенбах. Коли прийдуть ряджені?

Ірина. Обіцяли о дев'ятій; значить, зараз.

Тузенбах (обіймає Андрія). «Ах, ви, сіни, мої сіни, сіни новії мої»...

Андрій (танцює і співає). «Сіни новії, кленовії»...

Чебутикін (танцює). «Розмальованії!»

Сміх.

Тузенбах (цілує Андрія). Хай йому біс, давайте вип'ємо. Андрюшо, давайте вип'ємо на ти. І я з тобою, Андрюшо, в Москву в університет.

Сольоний. В який? У Москві два університети.

Андрій. В Москві один університет.

Сольоний. А я вам кажу — два.

А н д р і й. Нехай хоч три. Тим краще.

С о л ь о н и й. У Москві два університети (*Гомін і шикання.*) В Москві два університети: старий і новий. А якщо вам невгодно слухати, якщо мої слова дратують вас, то я можу не говорити. Я навіть можу піти в іншу кімнату... (*Виходить в одні з дверей.*)

Т у з е н б а х. Браво, браво! (*Сміється.*) Панове, починайте, я сідаю грати! Кумедний цей Сольоний... (*Сідає за піаніно, грає вальс.*)

М а ш а (*танцює вальс сама*). Барон п'яний, барон п'яний, барон п'яний!

Входить Н а т а ш а.

Н а т а ш а (*до Чебутикіна*). Іване Романовичу! (*Говорить про щось Чебутикіну, потім тихо виходить. Чебутикін торкає Тузенбаха за плече і шепоче йому щось.*)

І р и н а. Що таке?

Ч е б у т и к і н. Нам час іти. Бувайте здорові!

Т у з е н б а х. На добраніч! Час іти.

І р и н а. Дозвольте... А ряджені?..

А н д р і й (*зняючіло*). Ряджених не буде. Бачиш, моя любя, Наташа каже, що Бобик не зовсім здоровий, і тому... Одним словом, я не знаю, мені абсолютно байдуже.

І р и н а (*знижуючи плечима*). Бобик нездужає!

М а ш а. Де наше не пропадало! Виганяють, значить, треба йти. (*До Ірини.*) Не Бобик хворий, а вона сама... Ось! (*Стукає пальцем по лобі.*) Міщанка!

Андрій виходить у праві двері до себе, Чебутикін іде за ним; в залі прощаються.

Ф е д о т и к. Який жаль! Я розраховував провести вечорок, але якщо хворе дитинча, то звичайно... Я завтра принесу йому іграшок...

Р о д е (*голосно*). Я сьогодні навмисне виспався після обіду, думав, що всю ніч буду танцювати. Адже тепер тільки дев'ята година!

М а ш а. Вийдемо на вулицю, там поговоримо. Вирішимо, що і до чого.

Чути: «Прощайте! Бувайте здорові!» Чути веселий сміх Тузенбаха. Всі виходять. Анфіса і покоївка прибирають зі столу, гасять світло. Чути, як співає нянька. Андрій в пальті і капелюсі і Чебутикін тихо входять.

Чебутикін. Оженитися я не встиг, бо життя промайнуло, як блискавка, а ще через те, що до нестями кохав твою матір, яка була замужем.

Андрій. Женитися не треба. Не треба, бо нудно.

Чебутикін. Та воно так, але от самотність. Як там не філософствуй, а самотність страшна штука, голубе мій... Хоч по суті... звичайно, абсолютно однаково!

Андрій. Ходімо швидше.

Чебутикін. Чого ж поспішати? Встигнемо.

Андрій. Я боюсь, щоб дружина не зупинила.

Чебутикін. А!

Андрій. Сьогодні я грати не буду, тільки так посиджу. Нездужаю... Що мені робити, Іване Романовичу, від задишки?

Чебутикін. Чого питати! Не пам'ятаю, голубе. Не знаю.

Андрій. Підемо через кухню. (Виходять.)

Дзвоник, потім знову дзвоник; чути голоси, сміх.

Ірина (входить). Що там?

Анфіса (пошепки). Ряджені.

Дзвоник.

Ірина. Скажи, нянечко, вдома нема нікого. Хай вибачають.

Анфіса виходить. Ірина задумливо ходить по кімнаті, вона схвилювана. Входить Сольоний.

Сольоний (здивовано). Нікого нема... А де ж усі?

Ірина. Пішли додому.

Сольоний. Дивно. Ви самі тут!

Ірина. Сама. (Пауза.) Прощайте.

Сольоний. Допіру я поведився не досить стримано, нетактовно. Але ви не така, як усі, ви високі і чисті, вам видно правду... Лише ви одна можете зрозуміти мене. Я кохаю, глибоко, безмірно кохаю...

Ірина. Прощайте! Ідьте собі!

Сольоний. Я не можу жити без вас. (Ідучи за нею.) О, моє блаженство! (Крізь сльози.) О, щастя! Прекрасні, чудові, гідні подиву очі, яких я не бачив у жодної жінки...

Ірина (холодно). Облиште, Василю Васильовичу!

Сольоний. Вперше я говорю про кохання до вас і наче я не на землі, а на іншій планеті. (Тре собі лоба.) Ну,

та однаково. На милування нема силування, звичайно... Але щасливих суперників у мене не повинно бути.. Не повинно... Клянуся вам всім святим, суперника я уб'ю... О, чарівна!

Наташа проходить із свічкою.

Наташа (заглядає в одні двері, в другі і проходить повз двері, що ведуть у кімнату чоловіка). Тут Андрій. Хай читає. Ви пробачте, Василю Васильовичу, я не знала, що ви тут, я по-домашньому...

Сольоний. Мені однаково. Прощайте! (Виходить.)

Наташа. А ти втомилася, люба, сердешна моя дівчинка! (Цілує Ірину.) Лягала б спати раніше.

Ірина. Бобик спить?

Наташа. Спить. Але неспокійно спить. До речі, люба, я хотіла тобі сказати, та все то тебе нема, то мені ніколи... Бобикові в теперішній дитячій кімнаті, мені здається, холодно і вогко. А твоя кімната така гарна для дитини. Люба, рідна, переберися поки що до Олі!

Ірина (не розуміючи). Куди?

Чути, до будинку під'їздить тройка з бубонцями.

Наташа. Ти з Олею будеш в одній кімнаті, поки що, а твою кімнату Бобикові. Він такий любчик, сьогодні я кажу йому: «Бобику, ти мій! Мій!» А він на мене дивиться своїми оченятками. (Дзвоник). Мабуть, Ольга. Як вона пізно!

Покоївка підходить до Наташі і шепоче їй на вухо.

Наташа. Протопопов? Який дивак. Приїхав Протопопов, кличе мене покататися з ним на тройці. (Сміється.) Які чудні ці чоловіки... (Дзвоник.) Хтось там прийшов. Поїхати хіба на чверть годинки прокататися... (До покоївки.) Скажи, зараз. (Дзвоник.) Дзвонять... там Ольга, мабуть. (Виходить.)

Покоївка вибігає; Ірина сидить замислившись; входять Кулигін, Ольга, за ними Вершинін.

Кулигін. От тобі й маєш. А говорили, що у них буде вечірка.

Вершинін. Дивно, я пішов нещодавно, півгодини тому, і чекали на ряджених...

Ірина. Всі пішли.

Кулигін. І Маша пішла? Куди вона пішла? А чому Протопопов унизу чекає на трійці? Кого він чекає?

Ірина. Не ставте запитань... Я втомилася.

Кулигін. Ну, капризухо...

Ольга. Нарада тільки-но закінчилась. Я замучилася. Наша начальниця хвора, тепер я замість неї. Голова, голова болить, голова... (Сідає.) Андрій програв учора в карти двісті карбованців. Все місто говорить про це...

Кулигін. Так, і я втомився на нараді. (Сідає.)

Вершинін. Дружина моя зараз здумала налякати мене, ледве не отруїлася. Все обійшлося, і я радий, відпочиваю тепер... Значить, треба йти звідси? Що ж, дозвольте побажати вам всього кращого. Федоре Іллічу, поїдемо зі мною куди-небудь! Я вдома не можу лишатися, зовсім не можу... Ідьмо!

Кулигін. Втомився. Не поїду. (Підводиться). Втомився. Дружина додому пішла?

Ірина. Мабуть.

Кулигін (цілує Ірині руку). Прощай. Завтра і післязавтра цілий день відпочивати. Всього кращого! (Іде.) Чаю дуже хочеться. Думав провести вечір у приємному товаристві і — о, fallacem hominum spem!..¹ Знахідний відмінок при оклику...

Вершинін. Значить, сам поїду. (Виходить з Кулигіним посвистуючи.)

Ольга. Голова болить, голова... Андрій програв... все місто говорить... Піду ляжу. (Іде.) Завтра я вільна... О боже мій, як це приємно! Завтра вільна, післязавтра вільна... Голова болить, голова... (Виходить.)

Ірина (сама). Всі пішли. Нікого нема.

На вулиці гармонія, нянька співає пісню.

Наташа (в шубі і шапці іде через залу; за нею по-коївка). Через півгодини я буду дома. Тільки проїдуся трошки. (Виходить.)

Ірина (лишившись сама, нудьгує). В Москву! В Москву! В Москву!

Завіса

¹ О, химерна надія людська!..

ДІЯ ТРЕТЯ

Кімната Ольги і Ірини. Ліворуч і праворуч ліжка, заставлені ширмами. Третя година ночі. За сценою б'ють на сполох — в місті пожежа, яка почалася вже давно. Видно, що в домі ще не лягли спати. На дивані лежить Маша, одягнена, як звичайно, в чорне плаття. Входят Ольга і Анфіса.

Анфіса. Сидять тепер унизу під сходами... Я кажу — «прошу нагору, хіба можна отак», — плачуть. «Татко, кажуть, не знаємо де. Не приведи бог, кажуть, згорів». Ви гадали! І надворі якісь... теж роздягнуті.

Ольга (*виймає із шафи одешу*). Ось оце сіреньке візьми... І оце... Кофточку теж... І цю спідницю бери, нянечко... Що ж це таке, боже мій! Кирсановський провулок увесь згорів, очевидно... Це візьми... Це візьми... (*Кидає їй на руки вбрання*.) Вершиніни сердешні налякалися... Їхній будинок мало не згорів. Хай у нас переночують... додому їх не можна пускати... У бідолашного Федотика все згоріло, нічого не лишилося.

Анфіса. Ферапонта покликкала б, Олюшко, а то не несу.

Ольга (*дзвонить*). Не дозвонишся... (*В двері*.) Ідтьно сюди, хто там є! (*У відчинені двері видно вікно, червоне від заграви; чути, як повз будинок проїздить пожежна команда*.) Який це жах. І як набридло!

Входить Ферапонт.

Ольга. Ось візьми, віднеси вниз... Там під сходами стоять панночки Колотіліни... віддай їм. І це віддай...

Ферапонт. Слухаю. У дванадцятому році Москва теж горіла. Господи ти боже мій! Французи дивувалися.

Ольга. Іди, іди...

Ферапонт. Слухаю. (*Виходить*.)

Ольга. Нянечко, люба, все віддавай. Нічого нам не треба, все віддавай, няню... Я втомилася, ледве на ногах стою... Вершиніних не можна відпускати додому... Дівчатка ляжуть у вітальні, а Олександра Гнатовича вниз до барона... Федотика теж до барона, або хай у нас у залі... Лікар, як навмисне, п'яний, страх який п'яний, і до нього нікого не можна. І дружину Вершиніна теж у вітальні.

Анфіса (*стомлено*). Олюшко, люба, не жени ти мене! Не жени!

Ольга. Дурниці ти кажеш, няню. Ніхто тебе не жене.

Анфіса (кладає їй голову на груди). Рідна моя, золота моя, я працюю... Безсила стану, всі скажуть: геть! А куди я піду? Куди? Вісімдесят років. Вісімдесят другий рік...

Ольга. Ти посидь, нянечко... Втомилася ти, сердешна... (Садовить її.) Спочинь, моя люба. Зблідла як!

Наташа входить.

Наташа. Там, кажуть, негайно треба утворити товариство для допомоги погорільцям. Що ж? Чудова думка. Взагалі треба швидше допомагати бідним людям, це обов'язок багатих. Бобик і Софочка сплять собі, сплять, хоч би що. У нас так багато людей всюди, куди не підеш, повний дім. Тепер у місті інфлюенца, боюсь, як би не захворіли діти.

Ольга (не слухаючи її). В цій кімнаті не видно пожежі, тут спокійно...

Наташа. Так... Я, мабуть, розпатлана. (Перед дзеркалом.) Кажуть, я поповнішала... і неправда! Анітрохи! А Маша спить, втомилася, сердешна... (До Анфіси, холодно.) При мені не смій сидіти! Встань! Іди звідси! (Анфіса виходить; пауза.) І навіть ти держиш цю стару, не розумію.

Ольга (сторонівши). Пробач, я теж не розумію...

Наташа. Ні до чого вона тут. Вона селянка, мусить у селі жити... Що за баловство! Я люблю в домі порядок! Зайвих не повинно бути в домі. (Гладить її по щоці.) Ти, сердешна, втомилася! Стомилася наша начальниця! А коли моя Софочка виросте і вступить до гімназії, я буду тебе боятися.

Ольга. Не буду я начальницею.

Наташа. Тебе оберуть, Олечко. Це вирішено.

Ольга. Я відмовляюсь. Не можу... Це мені не по силах. (П'є воду.) Ти зараз так брутально повелася з нянею... Пробач, я не в силі переносити... в очах потемніло.

Наташа (схвильовано). Пробач, Олю, пробач... Я не хотіла тебе засмучувати.

Маша підводиться, бере подушку і виходить, сердита.

Ольга. Зрозумій, люба... ми виховані, можливо, і чудно, але я не зношу цього. Таке ставлення пригнічує мене, я просто стаю хворою... я занепадаю духом!

Наташа. Пробач, пробач... (Цілує її.)

Ольга. Всяка найменша грубість, неделікатно сказане слово хвиляють мене...

Наташа. Я часто говорю зайве, це правда, але погодься, моя люба, вона могла б жити в селі.

Ольга. Вона вже тридцять років у нас.

Наташа. Але ж тепер вона не може працювати! Або я не розумію, або ж ти не хочеш мене зрозуміти. Вона нездатна до праці, вона лише спить або сидить.

Ольга. І нехай сидить.

Наташа (здивована). Як нехай сидить? Але ж вона служниця. (Крізь сльози.) Я тебе не розумію, Олю. У мене нянька є, мамка є, у нас покоївка, куховарка... для чого ж нам ще ця стара? Для чого?

За сценою б'ють на сполох.

Ольга. В цю ніч я постаріла на десять років.

Наташа. Нам треба домовитись, Олю. Ти в гімназії, я — вдома, у тебе навчання, у мене — господарство. І якщо я кажу щось відносно слуг, то знаю, що кажу; я знаю, що кажу... І щоб завтра ж не було тут цієї старої злодійки, старої карги... (тупоче ногами) цієї відьми!.. Не смійте мене дратувати! Не смійте! (Схаменувшись.) Справді, якщо ти не переберешся вниз, то ми завжди будемо сваритися. Це жахливо.

Входить Кулігін.

Кулігін. Де Маша? Час би вже додому. Пожежа, кажуть, вщухає. (Потягується.) Згорів лише один квартал, а був же вітер, спочатку здавалося, що горить все місто. (Сідає.) Втомився. Олечко моя люба... Я часто думаю: коли б не Маша, то я на тобі женився б, Олечко. Ти дуже гарна... Замучився. (Прислухається.)

Ольга. Що?

Кулігін. Як навмисне, у лікаря запій, п'яний він страшенно. Як навмисне! (Підводиться.) Ось він іде сюди, здається... Чуєте? Так, сюди... (Сміється.) От який, справді... Я сховаюся. (Іде до шафи і стає в куток.) От розбійник!

Ольга. Два роки не пив, а тут раптом взяв і напився... (Іде з Наташею в глибину кімнати.)

Чебутикін входить; не хитаючись, як тверезий, проходить по кімнаті, зупиняється, дивиться, потім підходить до рукомийника і починає мити руки.

Чебутикін (*похмуро*). Хай їх усіх чорти візьмуть... візьмуть... Думають, що я лікар, умію лікувати всякі хвороби, а я не знаю абсолютно нічого, все позабував, що знав, нічого не пам'ятаю, абсолютно нічого. (*Ольга і Наташа непомітно для нього виходять.*) Хай йому чорт. Минулої середі лікував на Засипу жінку — померла, і я винен, що вона померла. Так... Дещо я знав років двадцять п'ять тому, а тепер нічого не пам'ятаю. Нічого. Можливо, я і не людина, а тільки удаю, що в мене і руки і ноги, і голова; можливо я не існую зовсім, а тільки здається мені, що я ходжу, їм, сплю. (*Плаче.*) О, коли б не існувати! (*Перестає плакати, похмуро.*) Чорт його знає... Позавчора розмова в клубі; говорять, Шекспір, Вольтер... Я не читав, зовсім не читав, а на обличчі своєму показав, начебто читав. І інші теж, як я. Пошлість! Підлість! І та жінка, що уморив у середу, пригадалася... і все пригадалося, і стало на душі криво, гидко, паскудно... пішов, запив...

Ірина, Вершинін і Тузенбах входять; на Тузенбахові цивільний костюм, новий і модний.

Ірина. Тут посидьмо. Сюди ніхто не зайде.

Вершинін. Якби не солдати, то згоріло б усе місто. Молодці! (*Тре від задоволення руки.*) Золотий народ! Ах, і які ж вони молодці!

Кулигін (*підходячи до них*). Котра година, панове?

Тузенбах. Вже четверта. Світає.

Ірина. Всі сидять у залі, ніхто не йде. І ваш оцей Сольоний сидить... (*До Чебутикіна.*) Ви б, лікарю, йшли спати.

Чебутикін. Нічого... Дякую. (*Причісує бороду.*)

Кулигін (*сміється*). Надудлився, Іване Романовичу! (*Плескає по плечу.*) Молодець! In vino veritas¹, говорили в старовину.

Тузенбах. Мене всі просять влаштувати концерт на користь погорільцям.

Ірина. Ну, хто там...

Тузенбах. Можна б улаштувати, коли б захотіти. Марія Сергіївна, на мою думку, грає на роялі чудово.

Кулигін. Чудово грає!

Ірина. Вона вже забула. Три роки не грала... а то й чотири.

¹ Правда у вині.

Т у з е н б а х. Тут у місті абсолютно ніхто не розуміється на музиці, жодна душа, але я, я розумію і словом честі запевняю вас, що Марія Сергіївна грає прекрасно, майже талановито.

К у л и г і н. Ви маєте рацію, бароне. Я її дуже люблю, Машу. Вона хороша.

Т у з е н б а х. Уміти грати так розкішно і в той же час усвідомлювати, що тебе ніхто, ніхто не розуміє!

К у л и г і н (*зітхає*). Так... Але, чи пристойно їй брати участь у концерті? (*Пауза.*) Адже я, панове, нічого не знаю. Можливо, це і добре буде. Мушу признатися, наш директор хороша людина, навіть дуже хороша, розумна, але у нього такі погляди... Звичайно, не його справа, але все ж таки, якщо хочете, то я, може, поговорю з ним.

Чебутикін бере в руки фарфоровий годинник і розглядає його.

В е р ш и н і н. На пожежі я забруднився весь, ні на що не схожий! (*Пауза.*) Вчора я, між іншим, чув, начебто нашу бригаду хочуть перевести кудись далеко. Хто каже в Царство Польське, а хто — начебто в Читу.

Т у з е н б а х. Я теж чув. Що ж? Місто тоді зовсім спорожніє.

І р и н а. І ми поїдемо!

Чебутикін (*упускає з рук годинник, який розбивається*). Вщент!

Пауза; всі засмучені і збентежені.

К у л и г і н (*підбираючи скалки*). Розбити таку кошовну річ, — ах, Іване Романовичу, Іване Романовичу! Нуль з мінусом вам за поведінку.

І р и н а. Це годинник небіжчиці мами.

Чебутикін. Можливо... Мами, так мами. Можливо, я не розбивав, а тільки здається, що розбив. Можливо, нам тільки здається, що ми існуємо, а насправді нас нема. Нічого я не знаю, ніхто нічого не знає. (*Біля дверей.*) Чого дивитесь? У Наташі романчик з Протопоповим, а ви не бачите... Ви ось сидите тут і нічого не бачите, а у Наташі романчик з Протопоповим. (*Співає.*) Чи не бажано вам фінік цей прийнять... (*Виходить.*)

В е р ш и н і н. Так... (*Сміється.*) Як все це по суті дивно! (*Пауза.*) Коли почалася пожежа, я побіг швидше додому; підходжу, дивлюся — будинок наш цілий і неушкоджений і в безпеці, але мої дві дівчинки стоять біля порога

в самій білизні, матері нема, метушаться люди, бігають коні, собаки, і у дівчаток на обличчях тривога, жах, благоговання, не знаю що; серце у мене стислося, коли я побачив ці обличчя. Боже мій, думаю, що доведеться пережити ще цим дівчаткам на протязі довгого життя! Я хапаю їх, біжу і все думаю одне: що їм доведеться пережити ще на цьому світі! (*Б'ють на сполох; пауза.*) Приходжу сюди, а мати тут, кричить, сердиться.

М а ш а входить з подушкою і сідає на диван.

В е р ш и н і н. І коли мої дівчатка стояли біля порога в самій білизні, і вулиця була червоною від вогню, був страшений шум, то я подумав, що схоже щось відбувалося багато років тому, коли ворог раптово робив напад, грабував, палив... А втім, по суті, яка різниця між тим, що є і що було! А мине ще трохи часу, якихось двісті-триста років, і на наше теперішнє життя так само будуть дивитися і з острахом, і з глузом, все нинішнє буде здаватися і незграбним, і важким, і дуже незручним, і дивним. О, напевно, яке то буде життя, яке життя! (*Сміється.*) Пробачте, я знову зафілософствував. Дозвольте говорити далі, панове. Мені страшенно хочеться філософствувати, такий у мене тепер настрій. (*Пауза.*) Наче сплять усі. Так я ото кажу: яке це буде життя! Ви можете собі тільки уявити... Ось таких, як ви, в місті тепер лише троє, але в наступних поколіннях буде більше, все більше і більше і, прийде час, коли все зміниться по-вашому, жити будуть по-вашому, а потім і ви застарієте, народяться люди, які будуть кращі за вас... (*Сміється.*) Сьогодні в мене якийсь особливий настрій. Хочеться жити страшенно. (*Сніває.*) «Всіх нас приваблює кохання, його відрадні поривання»... (*Сміється.*)

М а ш а. Трам-там-там...

В е р ш и н і н. Там-там...

М а ш а. Тра-ра-ра...

В е р ш и н і н. Тра-та-та... (*Сміється.*)

Входить Ф е д о т и к.

Ф е д о т и к (*танцює*). Погорів, погорів! Увесь дочиста!

Сміх.

І р и н а. Що за жарти. Все згоріло?

Ф е д о т и к (*сміється*). Все дочиста. Нічого не лишилося. І гітара згоріла, і фотографія згоріла, і всі мої листи...

І хотів подарувати вам записну книжечку — теж згоріла.

Входить Сольоний.

Ірина. Ні, будь ласка, ідіть звідси, Василю Васильовичу. Сюди не можна.

Сольоний. Чому ж це барону можна, а мені не можна?

Вершинін. Треба іти, справді. Як пожежа?

Сольоний. Кажуть, вщухає. Ні, мені справді дивно, чому це барону можна, а мені не можна. *(Виймає флакон з духами і прискається.)*

Вершинін. Трам-там-там.

Маша. Трам-там.

Вершинін *(сміється, до Сольоного)*. Ходімо до зали.

Сольоний. Гаразд, так і запишемо. Цю думку можна б краще пояснити, але боюсь, як би гусей не роздражнити... *(Дивлячись на Тузенбаха.)* Ціп-ціп-ціп... *(Виходить разом з Вершиніним і Федотиком.)*

Ірина. Як накурив цей Сольоний... *(Здивовано.)* Барон спить! Барон! Барон!

Тузенбах *(прокинувшись)*. Стомився я, справді... Цегельня... Це не марення, а я справді скоро поїду на цегельню, почну працювати... Вже була розмова. *(До Ірини ніжно.)* Ви така бліда, прекрасна, чарівна... Мені здається, ваша блідість прояснює темне повітря, як світло... Ви сумні, ви невдоволені життям... О, їдьмо зі мною, їдьмо працювати разом!

Маша. Миколо Львовичу, ідіть звідси.

Тузенбах *(сміючись)*. Ви тут? Я не бачу. *(Цілує Ірині руку.)* Прощайте, я піду... Я дивлюся на вас тепер, і пригадується мені, як колись давно, в день ваших іменин, ви, бадьора, весела, говорили про радощі праці... І яке мені тоді ввижалося щасливе життя! Де воно? *(Цілує руку.)* У вас сльози на очах. Лягайте спати, вже світає... починається ранок... Коли б мені було дозволено віддати за вас життя своє!

Маша. Миколо Львовичу, ідіть! Ну, що справді...

Тузенбах. Іду... *(Виходить.)*

Маша *(лягаючи)*. Ти спиш, Федоре?

Кулигін. Га?

Маша. Ішов би додому.

Кулигін. Люба моя Машо, дорога моя Машо...

Ірина. Вона стомилася. Дав би їй спочити, Федю.

Кулигін. Зараз піду... Дружино моя хороша, слава... Кохаю тебе, мою єдину...

Маша (*сердито*). Ато, amas, amat, amamus, amatis, amant¹.

Кулигін (*сміється*). Ні, справді, вона надзвичайна. Одружений я з тобою сім років, а здається, що вінчалися вчора. Слово честі. Ні, справді, ти надзвичайна жінка. Я задоволений, я задоволений, я задоволений!

Маша. Набридло, набридло, набридло... (*Підводиться і говорить сидячи*.) І от не виходить у мене з голови... Просто обурливо. Сидить гвіздком в голові, не можу мовчати. Я про Андрія... Заставив він цей будинок в банку, і всі гроші забрала його дружина, але ж будинок належить не йому самому, а нам чотирьом! Він мусить це знати, якщо він порядна людина.

Кулигін. І охота тобі, Машо! Нащо тобі! Андрій всім винен, ну, і бог з ним.

Маша. Це, в усякому разі, обурливо. (*Лягає*.)

Кулигін. Ми з тобою не бідні. Я працюю, ходжу в гімназію, потім уроки даю... Я чесна людина. Проста... Omnia mea mecum porto², як то мовиться.

Маша. Мені нічого не треба, але мене обурює несправедливість. (*Пауза*.) Іди собі, Федоре.

Кулигін (*цилує її*). Ти стомилася, відпочинь півгодинки, а я там посиджу, почекаю. Спи... (*Іде*.) Я задоволений, я задоволений, я задоволений. (*Виходить*.)

Ірина. Справді, як здібнів наш Андрій, як він видихся і постарів біля цієї жінки! Колись готувався на професора, а вчора хвалився, що потрапив, нарешті, в члени земської управи. Він член управи, а Протопопов голова... Все місто говорить, сміється, і лише він один нічого не знає і не бачить... І ось всі побігли на пожежу, а він сидить у себе в кімнаті і йому байдуже. Тільки на скрипці грає. (*Нервово*.) О, жах, жах, жах! (*Плаче*.) Я не можу, не можу переносити більше!.. Не можу, не можу!..

Ольга входить, прибирає біля свого столика.

Ірина (*голосно ридає*). Викиньте мене, викиньте, я більше не можу!..

Ольга (*злякавшись*). Що ти, що ти? Люба!

¹ Кохаю, кохаєш і т. д.

² Все мое ношу в собою.

Ірина (*ридаючи*). Куди? Куди все пішло? Де воно? О, боже мій, боже мій! Я все забула, забула... у мене переплуталося в голові... Я не пам'ятаю, як по-італійському вікну, або от стеля... Все забуваю, щодня забуваю, а життя минає і ніколи не повернеться, ніколи, ніколи ми не поїдемо в Москву... Я бачу, що не поїдемо...

Ольга. Люба, люба...

Ірина (*стримуючись*). О, я нещасна... Не можу я працювати, не буду працювати. Досить, досить! Була телеграфісткою, тепер працюю в міській управі і ненавиджу, і зневажаю все, що тільки мені дають робити... Мені вже двадцять четвертий рік, працюю вже давно, і мозок висох, схудла, попоганіла, постаріла, і нічого, нічого, ніякого задоволення, а час минає, і все здається, що відходиш від справжнього, прекрасного життя, відходиш все далі і далі в якусь прірву. Я у відчаї, і як я жива, як не убила себе дссі, не розумію...

Ольга. Не плач, моя дівчинко, не плач... Я страждаю.

Ірина. Я не плачу, не плачу... Досить... Ну, от я вже не плачу. Досить... Досить!

Ольга. Люба, кажу тобі, як сестра, як друг, коли хочеш моєї поради, виходь за барона!

Ірина тихо плаче.

Ольга. Адже ти його поважаєш, цінуєш... Він, що правда, некрасивий, але він такий порядний, чистий... Адже заміж виходять не з любові, а для того, щоб виконати свій обов'язок. Я принаймні так думаю, і я б вийшла не кохаючи. Хто б не посватав, однаково б пішла, аби тільки порядна людина. Навіть за старика пішла б...

Ірина. Я все чекала, переїдемо до Москви, там мені зустрінеться мій справжній, я мріяла про нього, кохала... Але виявилось, все дурниці, все дурниці...

Ольга (*обіймає сестру*). Люба моя, прекрасна сестра, я все розумію; коли барон Микола Львович залишив військову службу і прийшов до нас в піджаці, то видався мені таким некрасивим, що я навіть заплакала... Він питає: «чого ви плачете?» Як я йому скажу! Але коли б дав бог йому женитися на тобі, то я була б щаслива. Адже тут інше, зовсім інше.

Наташа із свічкою проходить через сцену з правих дверей у ліві мовчки.

М а ш а (*сідає*). Вона ходить, начебто це вона підпа-
лила.

О л ь г а. Ти, Машо, дурна. Найдурніша в нашій роди-
ні, це ти. Вибач, будь ласка.

Пауза.

М а ш а. Мені хочеться каятися, любі сестри. Томиться
душа моя. Покаюся вам і вже більше нікому, ніколи... Ска-
жу ось зараз. (*Тихо.*) Це моя таємниця, але ви все мусите
знати... Не можу мовчати... (*Пауза.*) Я кохаю, кохаю...
Кохаю цю людину... Ви її щойно бачили... Ну, та чого
там. Одним словом, кохаю Вершиніна...

О л ь г а (*іде до себе за ширми*). Облиш це. Я однако-
во не чую.

М а ш а. Що ж поробиш! (*Береться за голову.*) Він зда-
вався мені спочатку дивним, потім я жаліла його... потім по-
кохала... покохала з його голосом, його словами, нещастями,
двома дівчатками...

О л ь г а (*за ширмою*). Я не чую однаково. Які б ти
дурниці не говорила, я однаково не чую.

М а ш а. Ех, дурна ти, Олю. Кохаю — така, значить,
доля моя. Значить, доля моя така... І він мене кохає... Все
це страшно. Так? Негарно це? (*Тягне Ірину за руку, гор-
не до себе.*) О моя люба... Як то воно ми проживемо наше
життя, що з нас буде... Коли читаєш роман який-небудь,
то здається, що все це старе, і все так зрозуміло, а як сама
покохаєш, то і видно тобі, що ніхто нічого не знає і кожен
мусить вирішувати сам за себе... Любі мої... сестри мої...
Призналася вам, тепер буду мовчати... Буду тепер, як го-
лівський божевільний... мовчання... мовчання...

А н д р і й, за ним Ф е р а п о н т.

А н д р і й (*сердито*). Що тобі треба? Я не розумію.

Ф е р а п о н т (*на порозі, нетерпляче*). Я, Андрію Сер-
гійовичу, вже говорив разів з десять.

А н д р і й. По-перше, я тобі не Андрій Сергійович, а
ваше високоблагородіє!

Ф е р а п о н т. Пожежники, ваше високородіє, просять
дозволити на річку садом проїхати. А то кругом їздють,
їздють — чиста кара.

А н д р і й. Гаразд. Скажи, гаразд. (*Ферапонт вихо-
дить.*) Набридли. Де Ольга? (*Ольга виходить з-за шир-*

ми.) Я прийшов до тебе, дай мені ключ від шафи, я загубив свій. У тебе є такий маленький ключик.

Ольга дає йому мовчки ключ, Ірина іде до себе за ширму; пауза.

Андрій. А яка величезна пожежа! Тепер стало вщухати. Хай йому чорт, розсердив мене цей Ферапонт, я сказав йому дурницю... Ваше високоблагородіє... (Пауза.) Що ж ти мовчиш, Олю? (Пауза.) Час уже облишити ці дурниці і не дутись отак, ні за що ні про що... Ти, Машо, тут, Ірина тут, ну от добре — поговоримо відверто, раз на завжди. Що ви маєте проти мене? Що?

Ольга. Облиш, Андрію. Завтра поговоримо. (Хвилюючись.) Яка тяжка ніч!

Андрій (він дуже збентежений). Не хвилюйся. Я цілком спокійно вас запитую: що ви маєте проти мене? Кажіть прямо.

Голос Вершиніна. Трам-там-там!

Маша (підводиться, голосно). Тра-та-та! (До Ольги.) Прощай, Олю, господь з тобою. (Іде за ширму, цілує Ірину.) Спи спокійно... Прощай, Андрію. Іди собі, вони стомлені... Завтра поговориш... (Виходить.)

Ольга. Справді, Андрію, відкладемо до завтра... (Іде до себе за ширму.) Спати час.

Андрій. Тільки скажу і піду. Зараз... По-перше, ви маєте щось проти Наташі, моєї дружини, і це я помічаю з першого дня мого весілля. Наташа прекрасна, чесна людина, відверта і благородна — ось моя думка. Свою дружину я кохаю і поважаю, розумієте, поважаю і вимагаю, щоб її поважали також і інші. Повторюю, вона чесна, благородна людина, а всі ваші невдоволення, пробачте, це просто примхи. (Пауза.) По-друге, ви мовби сердитесь за те, що я не професор, не займаюся наукою. Але я служу в земстві, я член земської управи, і це своє служіння вважаю таким же святим і високим, як служіння науці. Я член земської управи і пишаюся цим, коли хочете знати... (Пауза.) По-третьє... Я ще маю сказати... Я заставив будинок, не попрохавши у вас дозволу... В цьому я винен, так, і прошу мене пробачити. Мене змусили до цього борги... тридцять п'ять тисяч... Я вже не граю в карти, давно кинув, але головне, що можу сказати на своє виправдання, це те, що ви дівчата, ви одержуєте пенсію, а я не мав... заробітку, так би мовити...

Пауза.

Кулигін (у двері). Маші тут немає? (Стурбовано.)
Де ж вона? Це дивно...(Виходить.)

Андрій. Не слухають. Наташа прекрасна, чесна людина. (Ходить по сцені мовчки, потім зупиняється.) Коли я одружився, я думав, що ми будемо щасливі... всі щасливі... Але, боже мій... (Плаче.) Любі мої сестри, дорогі сестри, не вірте мені, не вірте... (Виходить.)

Кулигін (у двері стурбовано). Де Маша? Тут Маші нема? Дивна річ... (Виходить.)

Б'ють на сполох, сцена порожня.

Ірина (за ширмами). Олю! Хто це стукає в підлогу?

Ольга. Це лікар Іван Романович. Він п'яний.

Ірина. Яка неспокійна ніч! (Пауза.) Олю! (Виглядає з-за ширми.) Чула? Бригаду беруть від нас, переводять кудись далеко.

Ольга. Це чутки лише.

Ірина. Зостанемось ми тоді самі... Олю!

Ольга. Ну?

Ірина. Люба, дорога, я поважаю, я ціную барона, він прекрасна людина, я вийду за нього, згодна, тільки поїдьмо в Москву! Благаю тебе, поїдьмо! Краще від Москви нічого немає на світі! Поїдьмо, Олю! Поїдьмо!

Завіса

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Старий сад при будинку Прозорових. Довга ялинова алея, в кінці якої видно річку. На тому боці річки — ліс. Праворуч тераса будинку; тут на столі пляшки і склянки; видно, щойно пили шампанське. Дванадцята година дня. З вулиці до річки через сад ходять зрідка перехожі; швидко проходять чоловік п'ять солдатів.

Чебутикін у благодушному настрої, який не лишає його на протязі всієї дії, сидить у кріслі, в саду, чекає, коли його покличуть; він в кашкеті і з палицею. Ірина, Кулигін з орденем на шії, без вусів, і Тузенбах, стоячи на терасі, проводжають Федотика і Роде, які сходять вниз; обидва офіцери в похідній формі.

Тузенбах (цілується з Федотиком). Ви хороший, ми жили так дружно. (Цілується з Роде.) Ще раз... Прощайте, дорогий мій!

Ірина. До побачення!

Федотик. Не до побачення, а прощайте, ми більше вже ніколи не побачимось!

Кулигін. Хто його знає! *(Витирає очі, усміхається.)*
От і я заплакав.

Ірина. Коли-небудь зустрінемося.

Федотик. Років через десять-п'ятнадцять? Але тоді ми навряд чи пізнаємо один одного, холодно поздоровкаємось... *(Фотографує.)* Хвилиночку... Це востаннє.

Роде *(обіймає Тузенбаха)*. Не побачимося більше... *(Цілує руку Ірині.)* Спасибі за все, за все!

Федотик *(з досадою)*. Та зажди!

Тузенбах. Дасть бог, побачимось. Пишіть же нам. Неодмінно пишіть.

Роде *(окидає поглядом сад)*. Прощайте, дерева! *(Кричить.)* Гоп-гоп! *(Пауза.)* Прощай, луна!

Кулигін. Чого доброго одружитесь там, у Польщі... Дружина полька обніме і скаже: «кохане!» *(Сміється.)*

Федотик *(глянувши на годинник)*. Лишилось близько години. З нашої батареї лише Сольоний піде на баржі, а ми із стройовою частиною. Сьогодні підуть три батареї дивізіонно, завтра знову три — і в місті настане тиша і спокій.

Тузенбах. І нудьга страшенна.

Роде. А Марія Сергіївна де?

Кулигін. Маша в саду.

Федотик. З нею попрощатися.

Роде. Прощайте, треба йти, а то я заплачу... *(Обіймає швидко Тузенбаха і Кулигіна, цілує руку Ірині.)* Чудово ми тут пожили...

Федотик *(до Кулигіна)*. Це вам на спомин... книжка з олівцем... Ми тут підемо до річки... *(Відходять, обидва оглядаються.)*

Роде *(кричить)*. Гоп-гоп!

Кулигін *(кричить)*. Прощайте!

У глибині сцени Федотик і Роде зустрічаються з Машею і прощаються з нею; вона йде з ними.

Ірина. Пішли... *(Сідає на нижньому східці тераси.)*

Чебутикін. А зі мною забули попрощатися.

Ірина. А ви ж чого?

Чебутикін. Та я теж якось забув. А втім, скоро побачуся з ними, вирушаю завтра. Так... Це один деньок лишився. Через рік дадуть мені відставку, знову приїду сюди і буду доживати свій вік біля вас... Мені до пенсії

тільки один рік лишився... (*Кладе в кишеню газету, виймає іншу.*) Приїду сюди до вас і зміню життя докорінно... Стану таким тихеньким, благо... благоугодним, пристойненьким...

Ірина. А вам треба б змінити життя, голубчику, треба б як-небудь.

Чебутикін. Так. Відчуваю. (*Тихо наспівує.*) Тара-ра... бумбія... сиджу на тумбі я...

Кулигін. Невиправний Іван Романович! Невиправний!

Чебутикін. Ото б до вас у науку. Тоді б виправився.

Ірина. Федір поголив собі вуса. Бачити не можу!

Кулигін. А що?

Чебутикін. Я б сказав, на що тепер схожа ваша фізіономія, та не можу.

Кулигін. Що ж! Так заведено. Це *modus vivendi*. Директор у нас із поголеними вусами, і я теж, як став інспектором, поголився. Нікому не подобається, а мені однаково. Я задоволений. З вусами я, чи без вусів, я однаково задоволений... (*Сідає.*)

В глибині сцени Андрій провозить в колясочці сплячу дитину.

Ірина. Іване Романовичу, голубчику, рідний мій, я страшенно занепокоєна. Ви вчора були на бульварі, скажіть, що сталося там?

Чебутикін. Що сталося? Нічого. Пусте. (*Читає газету.*) Однаково!

Кулигін. Так розповідають, начебто Сольоний і барон зустрілися вчора на бульварі біля театру...

Тузенбах. Облиште! Ну, що справді... (*Махає рукою і йде в будинок.*)

Кулигін. Біля театру... Сольоний став чіплятися до барона, а той не стерпів, сказав щось образливе.

Чебутикін. Не знаю. Чепуха все.

Кулигін. В якійсь-то семінарії вчитель написав на класному творі «чепуха», а учень прочитав «ренікса» — думав, що по-латині написано... (*Сміється.*) Смішно надзвичайно. Кажуть, начебто Сольоний закоханий в Ірину і начебто зненавидів барона... Це зрозуміло. Ірина дуже гарна дівчина. Вона схожа навіть на Машу, така ж задумлива. Тільки у тебе, Ірино, характер лагідніший. А втім, і у Маші теж дуже гарний характер. Я її люблю, Машу.

В глибині саду, за сценою: «Агов! Гоп-гоп!».

Ірина (здрігається). Мене якось все лякає сьогодні. (Пауза.) У мене вже все готове, я після обіду відправляю свої речі. Ми з бароном завтра вінчаємось, завтра ж виїзимо на цегельню і післязавтра я вже в школі, починається нове життя. Як-то допоможе мені бог! Коли я складала іспити на вчительку, я навіть плакала від радощів, від зворушення... (Пауза.) Зараз приїде підвода по речі...

Кулигін. Та воно так, тільки якось все це несерйозно. Самі лише ідеї, а серйозного замало. Проте, від душі бажаю тобі.

Чебутикін (розчулено). Славна моя, хороша... Золота моя... Далеко ви пішли, не доженеш вас. Лишився я позаду, наче перелітний птах, який постарів, не може летіти. Летіть, мої любі, летіть з богом! (Пауза.) Даремно, Федоре Іллічу, ви вуса собі погодили.

Кулигін. Годі-бо вам! (Зітхає.) Ось сьогодні підуть звідси військові, і все знов піде по-старому. Що б там не казали, Маша хороша, чесна жінка, я її дуже люблю і вдячний своїй долі... Доля у людей різна... Тут в акцизі служить такий Козирев. Він вчився зі мною, його звільнили з п'ятого класу гімназії за те, що ніяк не міг зрозуміти *ut consecutivum*¹. Тепер він страшенно бідує, хворий, і я, коли зустрічаюся, то кажу йому: «Здрастуй, *ut consecutivum!*» — Егеж, каже, точно *consecutivum*, а сам кашляє... А мені ось все моє життя таланить, я щасливий, ось маю навіть Станіслава другого ступеня, і сам тепер викладаю іншим це *ut consecutivum*. Звичайно, я розумна людина, розумніша за багатьох інших, але щастя не в цьому...

В будинку грають на роялі «Молитву Діви».

Ірина. А завтра увечері я вже не буду чути цієї «Молитви Діви», не буду зустрічатися з Протопоповим... (Пауза.) А Протопопов сидить там у вітальні; і сьогодні прийшов...

Кулигін. Начальниця ще не приїхала?

Ірина. Ні. За нею послали. Якби тільки ви знали, як мені важко жити отут самій, без Олі... Вона живе в гімназії; вона начальниця, цілий день зайнята справами, а я сама, нудьгую, нема чого робити, і ненависна кімната, в якій живу... Я так і вирішила: якщо мені не судилося бути в Москві, то так тому й бути. Значить, доля така. Нічого не вдієш... Все з божої волі, це правда. Микола

¹ Синтаксичний зворот в латинській мові.

Львович освідчився мені... Що ж? Подумала і вирішила. Він хороша людина, надзвичайно хороша... І у мене раптом наче крила вирости на душі, я повеселішала, стало мені легко і знову захотілося працювати, працювати... Тільки ось учора сталося щось, якась таємниця нависла наді мною...

Чебутикін. Ренікса. Чепуха.

Наташа (у вікно). Начальниця!

Кулигін. Приїхала начальниця. Ходімо.

Іде з Іриною в будинок.

Чебутикін (читає газету, тихо наспівує). Тарара... бумбія... сиджу на тумбі я...

Маша підходить; в глибині Андрій провозить колясочку.

Маша. Сидить собі тут, посиджує...

Чебутикін. А що?

Маша (сідає). Нічого... (Пауза.) Ви любили мою матір?

Чебутикін. Дуже.

Маша. А вона вас?

Чебутикін (після паузи). Цього я вже не пам'ятаю.

Маша. Мій тут? Так колись наша куховарка Марфа говорила про свого городского: мій. Мій тут?

Чебутикін. Нема ще.

Маша. Коли береш щастя уривочками, кусочками, потім його втрачаєш, як я, то помалу грубішаєш, стаєш злющю.. (Показує собі на груди.) Ось тут у мене кипить... (Дивлячись на брата Андрія, який провозить колясочку.) Ось Андрій наш, братець... Всі надії загинули. Тисячі народу піднімали дзвін, витрачено було багато зусиль і грошей, а він раптом упав і розбився. Раптом, ні з сього, ні з того. Так і Андрій...

Андрій. І коли, нарешті, в домі заспокояться. Такий шум.

Чебутикін. Скоро. (Дивиться на годинник.) У мене годинник старовинний, із дзвоном... (Заводить годинника, він дзвонить.) Перша, друга і п'ята батарея підуть рівно о першій. (Пауза.) А я завтра.

Андрій. Назавжди?

Чебутикін. Не знаю. Може, через рік повернусь. Хоч біс його знає... однаково...

Чути, як десь далеко грають на арфі і скрипці.

Андрій. Спорожніє місто. Наче його ковпаком накриють. (Пауза.) Щось сталося вчора біля театру; всі говорять, а я не знаю.

Чебутикін. Нічого. Дурниці. Сольоний став чіплятися до барона, а той спалахнув і образив його, і вийшло так, кінець кінцем, що Сольоний мусив був викликати його на дуель. (Дивиться на годинник.) Час би, здається, вже... О-пів на першу, в казенному гайку, ось в тому, що звідси видно за річкою... Піф-паф. (Сміється.) Сольоний уявляє, що він Лермонтов, і вірші навіть пише. Та жарти жартами, а вже у нього третя дуель.

Маша. У кого?

Чебутикін. У Сольоного.

Маша. А у барона?

Чебутикін. Що у барона?

Пауза.

Маша. В голові в мене переплуталось... Все ж таки я кажу, не слід їм дозволяти. Він може поранити барона або навіть убити.

Чебутикін. Барон хороша людина, але одним бароном більше, одним менше — чи не все однаково? Нехай! Все однаково! (За садом крик: «Агов! Гон-гон!») Підождеш. Це Скворцов кричить, секундент. У човні сидить.

Пауза.

Андрій. На мою думку, і брати участь на дуелі, і бути присутнім на ній, хоч би й як лікар, просто неморально.

Чебутикін. Це тільки здається... Нас немає, нічого немає на світі, ми не існуємо, а тільки здається, що існуємо... І чи ж не однаково!

Маша. Отак цілий день говорять, говорять... (Іде.) Живеш в такому кліматі, от-от сніг піде, а тут ще ці розмови... (Зупиняючись.) Я не піду в будинок, я не можу туди ходити... Коли прийде Вершинін, скажете мені... (Іде по алеї.) А вже летять перелітні птахи... (Дивиться вгору.) Лебеді, або гуси... Любі мої, щасливі мої... (Виходить.)

Андрій. Спорожніє наш будинок. Поїдуть офіцери, поїдете ви, сестра заміж вийде, і залишуся в будинку я сам.

Чебутикін. А дружина?

Ферапонт входить з паперами.

Андрій. Дружина є дружина. Вона чесна, порядна, ну, добра, але в ній є при всьому тому щось таке, що при-

нижує її до дрібної, сліпої, якоїсь шершавої тварини. У всякому разі вона не людина. Кажу вам, як другові, єдиній людині, якій можу відкрити свою душу. Я кохаю Наташу, це так, але іноді вона видається мені надзвичайно вульгарною, і тоді я розгублююсь, не розумію, за що, чому я так кохаю її, чи принаймні кохав...

Чебутикін (*підводиться*). Я, брат, завтра їду, може, ніколи не побачимось, так ось тобі моя порада. Знаєш, надінь шапку, візьми в руки ціпок і йди звідси... йди та й іди, не оглядаючись. І чим далі підеш, тим краще.

Сольоний проходить в глибині сцени з двома офіцерами; побачивши Чебутикіна, він повертає до нього; офіцери йдуть далі.

Сольоний. Лікарю, вже час! Пів на першу. (*Вітається з Андрієм.*)

Чебутикін. Зараз. Набридли ви мені всі. (*До Андрія.*) Якщо хто питатиме мене, Андрійку, то скажеш, що я зараз... (*Зітхає.*) Ох-хо-хо!

Сольоний. Він ахнути не встиг, а вже ведмідь на нього — плиг! (*Іде з ним.*) Чого ви крекчете, старче?

Чебутикін. Ну!

Сольоний. Як здоров'я?

Чебутикін (*сердито*). Спитала коня голобля.

Сольоний. Старик хвилюється даремно. Я дозволю собі небагато, я тільки підстрелю його, як вальдшнепа. (*Виймає духи і бризкає на руки.*) От вилив сьогодні цілий флакон, а вони все смердять. Вони у мене смердять трупом. (*Пауза.*) Так... Пам'ятаєте вірші? А він, бентежний, просить бурі, немовби в бурях спокій є...

Чебутикін. Так. Він ахнути не встиг, а вже ведмідь на нього — плиг! (*Виходить з Сольоним.*)

Чути вигуки: «Гоп! Агов!» Андрій і Ферапонт входять.

Ферапонт. Папери підписати...

Андрій (*нервово*). Відчепись від мене! Відчепись! Благаю! (*Виходить з колясочкою.*)

Ферапонт. Адже на те і папери, щоб їх підписувати. (*Виходить у глибину сцени.*)

Входять Ірина і Тузенбах в солом'яному капелюсі, Кулігін проходить через сцену, вигукуючи: «Агов, Машо, агов!»

Тузенбах. Це, здається, єдина людина в місті, яка рада, що звідси військові йдуть.

Ірина. Це зрозуміло. (Пауза.) Наше місто спорожніє тепер.

Тузенбах. Люба, я зараз прийду.

Ірина. Куди ти?

Тузенбах. Мені треба в місто, потім... проводити товаришів.

Ірина. Неправда... Миколо, чому ти такий неуважний сьогодні? (Пауза.) Що вчора сталося біля театру?

Тузенбах (нетерплячий рух). Через годину я повернуся і знову буду з тобою. (Цілує їй руки.) Ненаглядна моя... (Вдивляється їй в обличчя.) Вже п'ять років минуло, як я люблю тебе, і все не можу звикнути, і ти здаєшся мені чимдалі — прекраснішою. Яке гарне, чудове волосся! Які очі! Я повезу тебе завтра звідси, ми будемо працювати, будемо багаті, мрії мої оживуть. Ти будеш щаслива. Тільки одно, тільки одно: ти мене не кохаєш!

Ірина. Це не від мене залежить! Я буду твоєю дружиною, і вірною, і покірливою, але кохання нема, нічого не вдієш! (Плаче.) Я не кохала ані разу в житті. О, я так мріяла про кохання, мрію вже давно, дні і ночі, але душа моя, як дорогий рояль, який запертий і ключ загублено. (Пауза.) У тебе неспокійний погляд.

Тузенбах. Я не спав усю ніч. В моєму житті нема нічого такого страшного, що могло б налякати мене, і тільки цей загублений ключ крає мою душу, не дає мені спати... Скажи мені що-небудь. (Пауза.) Скажи мені що-небудь...

Ірина. Що? Що сказати? Що?

Тузенбах. Що-небудь.

Ірина. Годі-бо! Годі!

Пауза.

Тузенбах. Які дурниці, які дурні дрібниці іноді набувають у житті значення, раптом ні з того, ні з сього. Як і раніше смієшся над ними, вважаєш за дурниці, і все ж ідеш і почуваш, що в тебе немає сил зупинитися. О, не будемо говорити про це! Мені весело. Я наче вперше в житті бачу ці ялини, клени, берези, і все дивиться на мене з цікавістю і чекає. Які красиві дерева, і, по суті, яке мусить бути біля них красиве життя! (Крик: «Агов! Гон-гон!») Треба йти, вже час... Ось дерево всохло, але все-таки воно разом з іншими хитається від вітру. Так, мені здається, коли я й помру, то все ж буду брати участь у житті так чи

інакше. Прощай, моя мила... (*Цілує руки.*) Твої папери, що ти мені дала, лежать у мене на столі, під календарем.

Ірина. І я з тобою піду.

Тузенбах (*тривожно*). Ні, ні! (*Швидко йде, на алеї зупиняється.*) Ірино!

Ірина. Що?

Тузенбах (*не знаючи, що сказати*). Я не пив сьогодні кофе. Скажеш, щоб мені зварили... (*Швидко виходить.*)

Ірина стоїть замислившись, потім йде у глибину сцени і сідає на гоїдалку. Входить Андрій з колясочкою; з'являється Ферапонт.

Ферапонт. Андрію Сергійовичу, адже папери не мої, а казенні. Не я їх видумав.

Андрій. О, де воно, куди зникло моє минуле, коли я був молодий, веселий, розумний, коли я мріяв і думав витончено, коли сучасне і майбутнє моє було осяяне надією? Чому ми, тільки почавши жити, стаємо нудними, сірими, нецікавими, лінивими, байдужими, некорисними, нещасними... Місто наше існує вже двісті років, в ньому сто тисяч жителів, і жодного, який не був би схожий на інших, жодного подвижника ані в минулому, ані в сучасному, жодного вченого, жодного художника, чи хоч би трохи помітної людини, яка збуджувала б заздрість, чи пристрасне бажання наслідувати її... Лише їдять, п'ють, сплять, потім умирають... народжуються інші і теж їдять, п'ють, сплять і, щоб не отупіти від нудьги, різноманітять життя своє паскудною пліткою, горілкою, картами, сутяжництвом, і жінки обдурюють чоловіків, а чоловіки брешуть, удаючи, що нічого не бачать, нічого не чують, і непереможно пошлий вплив гнітить дітей, і іскра божа гасне в них, і вони стають такими ж жалюгідними, схожими один на одного мерццями, як їхні батьки і матері... (*До Ферапонта, сердито.*) Чого тобі?

Ферапонт. Чого? Папери підписати.

Андрій. Набрид ти мені.

Ферапонт (*подаючи папери*). Допіру швейцар з казенної палати казав... Начебто, каже, взимку в Петербурзі мороз був у двісті градусів.

Андрій. Сучасне огидне, але зате, коли я думаю про майбутнє, то як хороше! Стає так легко, так просторо; і вдаліні замерехтить світло, я бачу волю, я бачу, як я і діти мої стаємо вільними від неробства, від квасу, від

гуски з капустою, від сну після обіду, від підлого дармоїдства...

Ферапонт. Дві тисячі людей померзло немовбито. Народ, каже, жахався. Може, в Петербурзі, а може, в Москві — не пригадаю.

Андрій (охоплений ніжним почуттям). Любі мої сестри, чудові мої сестри! (Крізь сльози.) Маша, сестра моя...

Наташа (у вікні). Хто тут розмовляє так голосно? Це ти, Андрійку? Софочку розбудиш. Il ne faut pas faire du bruit, la Sophie est dormée déjà. Vous êtes un ours¹. (Розсердившись.) Якщо хочеш розмовляти, то віддай колясочку з дитиною кому-небудь іншому. Ферапонте, візьми у пана колясочку!

Ферапонт. Слухаю. (Бере колясочку.)

Андрій (зняксовіло). Я говорю тихо.

Наташа (за вікном пестить свого хлопчика). Бобику! Пустун Бобик! Дурний Бобик!

Андрій (оглядаючи папери). Гаразд, перегляну і, що треба, підпишу, а ти віднесеш знову в управу... (Іде в будинок, читаючи папери; Ферапонт везе колясочку в глибині саду.)

Наташа (за вікном). Бобику, як звуть твою маму? Любий, любий! А це хто? Це тьотя Оля. Скажи тьоті: здрастуй, Олю!

Бродячі музиканти, чоловік і дівчина, грають на скрипці і арфі; з будинку виходять Вершинін, Ольга і Анфіса, і якусь хвилину слухають мовчки; підходить Ірина.

Ольга. Наш сад як прохідний двір, через нього і ходять, і їздять. Няню, дай цим музикантам що-небудь!..

Анфіса (подає музикантам). Ідіть з богом, сердешні. (Музиканти вклоняються і виходять.) Бідолашний народ. Від ситості не заграєш. (До Ірини.) Здрастуй, Аришо! (Цілує її.) І-і, дитинко, от живу! От живу! В гімназії на казенній квартирі, разом з Олюшкою — призвів господь на старості літ. З роду-віку я, грішниця, так не жила... Квартира велика, казенна, і мені ціла кімнатка і ліжечко. Все казенне. Прокинешся вночі і — о господи, мати божа, щасливішої за мене людини нема!

Вершинін (глянувши на годинника). Зараз ідемо, Ольго Сергіївно. Мені вже час. (Пауза.) Я бажаю вам всього, всього... Де Марія Сергіївна?

¹) Не шуміть, Соф'я вже спить. Ви — ведмідь!

Ірина. Вона десь у саду... Я піду, пошукаю її.

Вершинін. Будь ласка. Я спішу.

Анфіса. Піду і я пошукаю. *(Кричить.)* Машенько, агонь! *(Іде разом з Іриною у глибину саду.)* А-гов, а-гов!

Вершинін. Все має свій кінець. От і ми розлучаємось. *(Дивиться на годинника.)* Місто давало нам щось подібне до сніданку, пили шампанське, міський голова виголошував промову, я їв і слухав, а душею був тут, у вас... *(Оглядає сад.)* Звук я до вас.

Ольга. Чи побачимося ми ще коли-небудь?

Вершинін. Мабуть, ні. *(Пауза.)* Дружина моя і обидві дівчинки проживуть тут ще місяців зо два; будь ласка, коли що трапиться, або потреба буде в чомусь...

Ольга. Так, так, звичайно. Не турбуйтеся. *(Пауза.)* У місті завтра не буде вже жодного військового. Все стане спогадом, і, звичайно, для нас почнеться нове життя... *(Пауза.)* Все стане не по-нашому. Я не хотіла бути начальницею, і все-таки стала нею. В Москві, значить, не бути...

Вершинін. Ну... Спасибі вам за все... Пробачте мені, коли щось не так... Багато, дуже вже багато я говорив — і за це пробачте, не згадуйте лихом.

Ольга *(втирає очі)*. Що ж це Маша не йде...

Вершинін. Що ж ще вам сказати на прощання? Про що пофілософствувати?.. *(Сміється.)* Життя важке. Воно уявляється багатьом з нас глухим і безнадійним, але все ж, треба признатися, воно стає все яснішим і легшим, і, очевидно, недалекий той час, коли воно стане зовсім ясным. *(Дивиться на годинника.)* Час мені, час іти! Раніше людство було зайняте війнами, заповнюючи все своє існування походами, наскоками, перемогами, тепер же все це віджило, залишивши після себе величезне порожнє місце, яке поки що немає чим заповнити; людство пристрасно шукає і, звичайно, знайде. Ах, тільки б швидше! *(Пауза.)* Якби, знаєте, до працьовитості додати освіту, а до освіти працьовитість. *(Дивиться на годинника.)* Мені, однак, час уже...

Ольга. Ось вона йде.

Маша входить.

Вершинін. Я прийшов попрощатися...

Ольга відходить трохи набік, щоб не заважати прощанню.

М а ш а (дивиться йому в обличчя.) Прощай... (Тривалий поцілунок.)

О л ь г а. Годі, годі...

М а ш а (дуже ридає).

В е р ш и н і н. Пиши мені... Не забувай! Пустити мене... час... Ольго Сергіївно, візьміть її, мені вже час... спізнився... (Розчулений цілує руки Ользі, потім ще раз обіймає Машу і швидко виходить.)

О л ь г а. Годі-бо, Машо! Перестань, любач...

Входить Кулигін.

К у л и г і н (зняксований). Нічого, хай поплаче, хай... Хороша моя Машо, добра моя Машо... Ти моя дружина, і я щасливий, що б там не було... Я не скажусь, не дорікаю тобі... ось і Оля хай буде свідком... Почнемо жити знову по-старому, і я тобі жодного слова, ані натяку...

М а ш а (стримуючи ридання). Край лукомор'я дуб зелений, і золотий ланцюг на нім... і золотий ланцюг на нім... Я божеволію... Край лукомор'я... дуб зелений...

О л ь г а. Заспокойся, Машо... Заспокойся... Дай їй води.

М а ш а. Я більше не плачу...

К у л и г і н. Вона вже не плаче... вона добра...

Чути глухий далекий постріл.

М а ш а. Край лукомор'я дуб зелений, і золотий ланцюг на нім... Кіт зелений... дуб зелений... Я плутаю... (П'є воду.) Невдале життя... нічого мені тепер не треба... Я зараз заспокоюся... Однаково... Що означає край лукомор'я? Чому це слово у мене в голові? Плутаються думки.

І р и н а входить.

О л ь г а. Заспокойся, Машо. Ну, от і добре... Ходімо в кімнату.

М а ш а (сердито). Не підуй туди. (Ридає, але зразу ж перестає.) Я в дім уже не ходжу, і не підуй...

І р и н а. Давайте посидімо разом, хоч помовчимо. Адже завтра я їду... (Пауза.)

К у л и г і н. Учора в третьому класі в одного хлопчиська я відібрав ось вуса і бороду... (Надіває вуса і бороду.) Схожий на викладача німецької мови... (Сміється.) Чи не правда? Смішні ці хлопчачки.

М а ш а. А справді схожий на вашого німця.

О л ь г а (сміється). Так.

М а ш а (плаче).
І р и н а. Годі, Машо!
К у л и г і н. Дуже схожий...

Входить Н а т а ш а.

Н а т а ш а (до покоївки). Що? З Софочкою посидить Протопопов, Михайло Іванович, а Бобика хай покатає Андрій Сергійович. Стільки клопоту з дітьми... (До Ірини.) Ірино, ти завтра від'їдиш — такий жаль. Залишся ще хоч на тиждень. (Побачивши Кулігіна, скрикує; той сміється і знімає вуса та бороду.) Та ну вас зовсім, злякали! (До Ірини.) Я до тебе звикла і розлучитися з тобою, ти думаєш, мені буде легко? У твою кімнату я звелю переселити Андрія з його скрипкою — хай там пиляє! — а в його кімнаті ми помістимо Софочку. Прекрасна, чудова дитина! Що за дівчинка! Сьогодні вона подивилася на мене такими оченятками і — «мама»!

К у л и г і н. Прекрасна дитина, це вірно.

Н а т а ш а. Значить, завтра я вже сама тут. (Зітхає.) Звелю, перш за все, зрубати цю ялинову алею, потім оцей клен... Вечорами він такий некрасивий... (До Ірини.) Люба, зовсім не до лиця тобі цей пояс. Це безсмак. Треба що-небудь світленьке. І тут усюди я звелю насадити квіточок, квіточок, і буде запах... (Суворо.) Чого це тут на лаві валяється виделка? (Проходячи в будинок, до покоївки.) Чого це тут на лаві валяється виделка, я питаю? (Кричить.) Цить!

К у л и г і н. Розходилась!

За сценою музика грає марш; всі слухають.

О л ь г а. Вирушають.

Входить Чебутикін.

М а ш а. Вирушили наші. Ну, що ж... Щасливої їм дороги! (До чоловіка.) Треба додому... Де мій капелюшок і гальма?

К у л и г і н. Я в дім відніс... Принесу зараз.

О л ь г а. Так, тепер можна по домівках. Час.

Чебутикін. Ольго Сергіївно!

О л ь г а. Що? (Пауза.) Що?

Чебутикін. Нічого... Не знаю, як сказати вам... (Шепоче їй на вухо.)

О л ь г а (злякано). Не може бути!

Чебутикін. Так... така історія... Стомився я, заму-
чився, більше не хочу говорити... (З досадою.) А втім,
однаково!

Маша. Що трапилось?

Ольга (обіймає Ірину). Жахливий сьогодні день... Я
не знаю, як тобі сказати, моя дорога...

Ірина. Що? Говоріть швидше: що? Ради бога!
(Плаче.)

Чебутикін. Зараз на дуелі вбито барона.

Ірина (тихо плаче). Я знала, я знала...

Чебутикін (в глибині сцени сідає на лаву). Стомив-
ся... (Виймає з кишені газету.) Хай поплачуть... (Тихо наспі-
вує). Та-ра-ра-бумбія... сиджу на тумбі я... Чи не однаково!

Три сестри стоять, пригорнувшись одна до одної.

Маша. О, як грає музика! Вони йдуть від нас, один
пішов назовсім, назовсім, назавжди, ми залишимося самі,
щоб почати наше життя знову. Треба жити... Треба жити...

Ірина (кладає голову Ользі на груди). Прийде час, всі
взнають, навіщо це все, для чого ці страждання, ніяких не
буде таємниць, а поки що треба жити... треба працювати,
тільки працювати! Завтра я поїду сама, буду вчити в школі
і все своє життя віддам тим, кому воно, може, потрібне.
Тепер осінь, незабаром прийде зима, засипле снігом, а я
буду працювати, буду працювати...

Ольга (обіймає обох сестер). Музика грає так весело,
батьоро, і хочеться жити! О, боже мій! Мине час, і ми пі-
демо навіки, нас забудуть, забудуть наші обличчя, голоси
і скільки нас було, але страждання наші обернуться на ра-
дість для тих, хто буде жити після нас, щастя і мир наста-
нуть на землі, і пом'януть добрим словом і благословлять
тих, хто живе тепер. О, любі сестри, життя наше ще не
скінчене. Будемо жити! Музика грає так весело, так радіс-
но і, здається, ще трохи і ми дізнаємось, навіщо ми живе-
мо, навіщо страждаємо... Якби знати, якби знати!

Музика грає все тихше і тихше; Кулигін, веселий, усміхнений,
несе капелюшок і тальму. Андрій везе колясочку, в якій сидить
Бобик.

Чебутикін (тихо наспівує). Тара...ра...бумбія... си-
джу на тумбі я... (Читає газету.) Однаково! Однаково!

Ольга. Якби знати! Якби знати!

Завіса

1900—1901

ВИШНЕВИЙ САД

Комедія на чотири дії

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Раневська Любов Андріївна, поміщиця.
Аня, її дочка, 17 років.
Варя, її приймачка, 24 років.
Гаєв Леонід Андрійович, брат Раневської.
Лопухін Єрмолай Олексійович, купець.
Трофимов Петро Сергійович, студент.
Симеонов-Пищик Борис Борисович, поміщик.
Шарлотта Іванівна, гувернантка.
Єпіходов Семен Пантелеймонович, конторник.
Дуняша, покоївка.
Фірс, лакей, старик 87 років.
Яша, молодий лакей.
Перехожий.
Начальник станції.
Поштовий чиновник.
Гості, слуги.
Дія відбувається в маєтку Л. А. Раневської.

ДІЯ ПЕРША

Кімната, яка й досі називається дитячою. Одні з дверей ведуть до Аниної кімнати. Світанок, незабаром зійде сонце. Вже травень, цвітуть вишні, але в саду холодно, приморозок. Вікна в кімнаті зачинені.

Входять Дуняша з свічкою і Лопухін з книжкою в руці.

Лопухін. Прийшов поїзд, слава богу. Котра година?

Дуняша. Скоро друга. *(Гасить свічку.)* Видно вже. Лопакін. На скільки ж це спізнився поїзд? Години на дві, принаймні. *(Позіхає і потягується.)* А я, бач, який, таку дурницю утнув! Навмисне приїхав сюди, щоб на станції зустріти, і на тобі — проспав... Сидячи заснув. Досада... Хоч би ти мене розбудила.

Дуняша. Я думала, що ви поїхали. *(Прислухається.)* Ось, здається, вже їдуть.

Лопакін *(прислухається.)* Ні... Багаж одержати, те, се... *(Пауза.)* Любов Андріївна прожила закордоном п'ять років, не знаю, яка вона тепер стала... Хороша вона людина. Легка, проста людина. Пам'ятаю, коли я був хлопчиком років п'ятнадцяти, мій батько покійний — він тоді тут на селі в крамниці торгував — ударив мене в лице кулаком, кров пішла з носа... Ми тоді разом прийшли чогось у двір, і він напідпитку був. Любов Андріївна, як зараз пам'ятаю, ще молоденька, така худенька, підвела мене до умивальника, ось у цій самій кімнаті, в дитячій. «Не плач, каже, мужичок, до весілля загоїться...» *(Пауза.)* Мужичок... Батько мій, правду кажучи, мужик був, а на мені ось біла жилетка, жовті черевики. Із свинячим писком та в калачний ряд... Тільки і того, що багатий, грошей до біса, а коли подумати й розібратися, то мужик-мужиком... *(Гортає книжку.)* Читав ось книжку і нічогосінько не зрозумів. Читав і заснув. *(Пауза.)*

Дуняша. А собаки всю ніч не спали, чують, що хазяї їдуть.

Лопакін. Чого ти, Дуняшо, така...

Дуняша. Руки трусяться. Я зомлію.

Лопакін. Надто вже ти тендітна, Дуняшо. І одягаєшся, як панночка, і зачіска теж. Так не можна. Треба себе пам'ятати.

Входить Єпіходов з букетом; він у піджаку і в блискучих чоботях, які дуже риплять; увійшовши, він пускає букет.

Єпіходов *(піднімає букет)*. Ось садівник прислав, каже, в ідальні поставити. *(Віддає Дуняші букет.)*

Лопакін. І квасу мені принесеш.

Дуняша. Слухаю. *(Виходить.)*

Єпіходов. Зараз приморозок, три градуси морозу, а вишня вся в цвіту. Не можу схвалити нашого клімату. *(Зітхає.)* Не можу. Наш клімат не може сприяти як слід. От, Єрмолаю Олексійовичу, дозвольте вам присовокупити, купив я собі позавчора чоботи, а вони, насмілюсь вас за-

певнити, риплять так, що нема ніякої можливості. Чим би їх змазати?

Лопакін. Відчепися. Набрид.

Єпіходов. Кожного дня зі мною трапляється якесь нещастя. І я не нарікаю, звук і навіть посміхаюсь.

Дуняша входить, подає Лопакіну квас.

Єпіходов. Я піду. *(Натикається на стілець, який падає.)* От... *(Ніби торжествуючи.)* От бачите, вибачте на слові, яка обставина, між іншим. Це просто навіть дивно! *(Виходить.)*

Дуняша. А мене, Єрмолаю Олексійовичу, признатися, сватає Єпіходов.

Лопакін. А!

Дуняша. Не знаю вже й як... Людина він смирна, а тільки іноді, як зачне говорити, нічого не зрозумієш. І хороше, і жалісно, тільки незрозуміло. Мені він так ніби й подобається. Він кохає мене шалено. Людина він нещаслива, кожного дня що-небудь. Його так і дражнять у нас: два дцять два нещастя...

Лопакін *(прислухається)*. От, здається, їдуть...

Дуняша. Їдуть! Що ж це зі мною... похолола вся.

Лопакін. Їдуть, справді. Ходімо зустрічати. Чи знає вона мене? П'ять років не бачились.

Дуняша *(хвилюється)*. Я зараз упаду... Ой, упаду!

Чути, як до будинку під'їжджають два екіпажі. Лопакін і Дуняша хутко виходять. Сцена порожня. В сусідніх кімнатах починається шум. Через сцену, спираючись на паличку, поквапливо проходить Фірс, який їздив зустрічати Любов Андріївну; він у старовинній ліврей і у високому капелюху; щось до себе говорить, але не можна розібрати жодного слова. Шум за сценою все збільшується. Голос: «Ось пройдемо тут»... Любов Андріївна. Аня і Шарлотта Іванівна з собачкою на ланцюжку, зодягнуті по-дорожньому. Варя в пальті і хустці, Гаєв, Симеонов-Пищик, Лопакін, Дуняша з клунком і парасолькою, служниця з речами — всі йдуть через кімнату.

Аня. Пройдімо тут. Ти, мамо, пам'ятаєш, яка це кімната?

Любов Андріївна *(радісно, кризь сльози)*. Дитяча!

Варя. Як холодно, у мене руки залякли. *(До Любові Андріївни.)* Ваші кімнати, мамонько, біла й фіолетова, такими ж і залишились.

Любов Андріївна. Дитяча, мила моя, прекрасна кімната... Я тут спала, коли була маленькою... *(Плаче.)*

І зараз я мов маленька... (Цілує брата, Варю, потім знову брата.) А Варя, як і раніше, все така ж, на черницю схожа. І Дуняшу я впізнала... (Цілує Дуняшу.)

Гаєв. Поїзд спізнився на дві години. Га? Які порядки?

Шарлотта (Пищикові). Моя собака і горіхи їсть.

Пищик (здивовано). Ви ж подумайте!

Виходять усі, крім Ані й Дуняші.

Дуняша. Ми вже ждали, ждали... (Знімає з Ані пальто, капелюх.)

Аня. Я не спала в дорозі чотири ночі... тепер змерзла дуже.

Дуняша. Ви поїхали у великий піст, тоді сніг був, мороз був, а зараз? Люба моя! (Сміється, цілує її.) Ждала, ждала вас, радість моя, зіронько... Я скажу вам зараз, жодної хвилинки не можу стерпіти...

Аня (мляво). Знову що-небудь...

Дуняша. Конторник Єпіходов після святої сватав мене.

Аня. Ти все своєї... (Поправляє волосся.) Я розгубила всі шпильки... (Вона дуже стомлена, навіть хитається.)

Дуняша. Я вже не знаю, що й думати. Він мене кохає, так кохає!

Аня (дивиться в свої двері, ніжно). Моя кімната, мої вікна, ніби я й не виїздила. Я вдома! Завтра вранці встану, побіжу в сад... О, якби я змогла заснути! Я не спала всю дорогу, мучив мене неспокій.

Дуняша. Позавчора Петро Сергійович приїхали.

Аня (радісно). Петя!

Дуняша. В лазні сплять, там і живуть. Боюсь, кажуть, завдати клопоту. (Глянувши на свій кишенюковий годинник.) Треба б їх розбудити, та Варвара Михайлівна не веліла. Ти, каже, його не буди.

Входить Варя, на поясі у неї в'язка ключів.

Варя. Дуняшо, каву мерщій... Мамонька просить кави.

Дуняша. Зараз. (Виходить.)

Варя. Ну, хвалити бога, приїхали. Знову ти вдома. (Лашається.) Серденько моє приїхало! Красуня приїхала!

Аня. Натерпілась я.

Варя. Уявляю!

Аня. Виїхала я на страсному тижні, тоді було холодно.

Шарлотта всю дорогу торохтить, показує фокуси. І навіть ти мені Шарлотту накинула...

В а р я. Негоже ж тобі одній, серденько, їхати. В сім-надцять років!

А н я. Приїздимо до Парижа, там холодно, сніг. По-французькому я розмовляю жахливо. Мама живе на п'ятому поверсі, приходжу до неї, а в неї якісь французи, дами, старий патер з книжкою і повно диму, так незатишно. Мені враз стало так шкода мами, так шкода, я охопила її голову, стисла руками й не можу випустити. Мама потім все ластилась, плакала...

В а р я (крізь сльози). Не кажи, не кажи...

А н я. Дачу свою біля Ментони вона вже продала, у неї нічого не залишилось, нічого. У мене теж не залишилось жодної копійки, ледь доїхали. І мама не розуміє! Сядемо на вокзалі обідати, і вона замовляє найдорожче і на чай дає лакеям по карбованцю. Шарлотта теж. Яша так само замовляє собі порцію, просто жахливо. У мами ж лакей Яша, ми його привезли сюди...

В а р я. Бачила негідника.

А н я. Ну що, як? Проценті сплатили?

В а р я. Де там!

А н я. Боже мій, боже мій...

В а р я. В серпні будуть продавати маєток...

А н я. Боже мій...

Л о п а х і н (зазирає у двері і мекає). Ме-е-е... (Відходить.)

В а р я (крізь сльози). От так би й вдарила його. (Погрожує кулаком.)

А н я (обіймає Варю, тихо). Варю, він посватався? (Варя заперечливо хитає головою.) Він же тебе кохає... Чому ви не освідчитесь, чого ви чекаєте?

В а р я. Я так гадаю, нічого у нас не вийде. У нього справ багато, йому не до мене... і уваги не звертає. Бог з ним, тяжко мені його бачити... Всі говорять про наше весілля, всі вітають, а насправді нічого нема, все немов сон... (Іншим тоном.) У тебе брошка, ніби як бджілка.

А н я (сумовито). Це мама купила. (Іде до своєї кімнати, каже весело, по-дитячому.) А я в Парижі на аеростаті літала!

В а р я. Серденько моє приїхало! Красуня приїхала!

Д у н я ш а вже повернулась з кофейником і варить каву.

В а р я (стоїть біля дверей). Ходжу я, серденько, цілий день по господарству і все мрію. Віддати б тебе за багатого чоловіка, і я б тоді була спокійніша, пішла б собі в пущинь, потім у Київ... у Москву, і так би все ходила по святих місцях... Ходила б і ходила. Ліпота!

А н я. Пташки співають у садку. Котра зараз година?

В а р я. Певно, третя! Час тобі спати, серденько. (Входячи у кімнату до Ані.) Ліпота!

Входить Яша з пледом, з дорожньою сумкою.

Яша (іде через сцену, делікатно). Тут можна пройти-сь?

Д у н я ш а. Вас і не впізнати, Яшо. Який ви стали закордоном.

Яша. Гм... А ви хто?

Д у н я ш а. Коли ви звідси виїздили, я була отакою... (Показує од підлоги.) Дуняша, Федора Козоїдова донька. Ви не пам'ятаєте!

Яша. Гм... Огірочок! (Озирається і обійма її; вона скрикує і випускає блюдечко. Яша хутко виходить.)

В а р я (на дверях, невдоволенням голосом). Що тут таке?

Д у н я ш а (крізь сльози). Блюдечко розбила...

В а р я. Це на добре.

А н я (вийшовши із своєї кімнати). Треба б маму попередити: Петя тут...

В а р я. Я наказала його не будити.

А н я (замислено). Шість років тому помер батько, через місяць потонув у річці брат Гриша, гарненький семилітній хлопчик. Мама не перенесла, пішла, пішла не озираючись... (Здрігається.) Як я її розумію, коли б тільки вона знала! (Пауза.) А Петя Трофимов був Гришиним учителем, він може нагадати...

Входить Фірс, він у піджаку й білому жилеті.

Фірс (іде до кофейника, заклопотано). Пані тут будуть каву пити... (Надіває білі рукавички.) Готова кава? (Суворо до Дуняші.) Ти! А вершки?

Д у н я ш а. Ох, боже мій... (Хутко виходить.)

Фірс (порається біля кофейника). Ех, ти, недотепа... (Бурмотить до себе.) Приїхали із Парижа... І пан колись їздив до Парижа... на конях... (Сміється.)

В а р я. Фірсе, ти про що?

Фірс. Чого зволите? (*Радісно.*) Пані моя приїхала! Дочекався! Тепер хоч і померти... (*Плаче з радощів.*)
Входять Любов Андріївна, Гаєв, Лопахін і Симеонов-Пищик; Симеонов-Пищик у чумарці із тонкого сукна і шароварах. Гаєв, входячи, руками і корпусом робить рухи, ніби грає на більярді.

Любов Андріївна. Як це? Дай-но згадати... Жовтого в куток! Дуплет в середину!

Гаєв. Ріжу в куток! Колись ми з тобою, сестро, спали от у цій самій кімнаті, а зараз мені вже 51 рік, хоч як це дивно.

Лопахін. Так, час спливає.

Гаєв. Кого?

Лопахін. Час, Кажу, спливає.

Гаєв. А тут пачулями пахне.

Аня. Я спати піду. На добраніч, мамо. (*Цілує матір.*)

Любов Андріївна. Любе дитятко моє. (*Цілує її руки.*) Ти рада, що вдома? Я ніяк не можу отямитись.

Аня. Прощавай, дядю.

Гаєв (*цілує її лице, руки*). Бог з тобою. Як ти схожа на свою матір! (*До сестри.*) Ти, Любо, в її роки була точнісінько така.

Аня подає руку Лопахіну і Пищикові, виходить і зачиняє за собою двері.

Любов Андріївна. Вона дуже стомилась.

Пищик. Шлях же довгий.

Варя (*Лопахіну і Пищикові.*) Що ж, панове? Третя година, пора й спокій дати.

Любов Андріївна (*сміється*). Ти все така ж, Варю. (*Пригортає її до себе, цілує.*) Ось вип'ю кави, тоді всі підемо. (*Фірс кладе їй під ноги подушечку.*) Дякую, рідний. Я звикла до кави. П'ю її і вдень і вночі. Дякую, мій старенький. (*Цілує Фірса.*)

Варя. Глянути, чи всі речі привезли... (*Виходить.*)

Любов Андріївна. Невже це я сиджу? (*Сміється.*) Мені хочеться стрибати, махати руками. (*Затуляє обличчя руками.*) А що коли я сплю? Бог свідок, я люблю батьківщину, люблю ніжно, я не в силі була дивитися з вагона, все плакала. (*Крізь сльози.*) Проте треба пити каву. Дякую тобі, Фірсе, дякую, мій старенький. Я така рада, що ти ще живий.

Фірс. Позавчора.

Гаєв. Він недочуває.

Лопахін. Мені зараз, о п'ятій годині ранку, до Харкова їхати. Яка досада! Хотілось подивитися на вас, поговорити... Ви все така ж чудова.

Пищик *(важко дихаючи)*. Навіть ще кращою стала... Зодягнута по-паризькому... Ех, було не було.

Лопахін. Ваш брат, от Леонід Андрійович, каже про мене, що я хам, я жмикрут, але мені зовсім однаково. Нехай каже. Хотілося б тільки, щоб ви мені вірили, як і раніше, щоб ваші чудесні, зворушливі очі дивилися на мене так само, як і раніше. Боже милостивий! Мій батько був кріпаком вашого діда й батька, але ви, власне ви, колись зробили для мене так багато, що я забув усе і люблю вас, як рідну... більш, ніж рідну.

Любов Андріївна. Я не можу всидіти, не в силі... *(Схоплюється і ходить дуже схвильована.)* Я не переживу цієї радості... Смійтеся з мене, я дурна. Шафочка моя рідна... *(Цілує шафу.)* Столик мій...

Гаєв. А без тебе тут няня померла.

Любов Андріївна *(сідає і п'є каву)*. Так, царство небесне. Мені писали.

Гаєв. І Анастасій помер. Петрушка Косой покинув мене і тепер у місті в пристава живе. *(Виймає із кишені коробку з леденцями, смоче.)*

Пищик. Донька моя, Дашенька... вам кланяється...

Лопахін. Мені хочеться сказати вам щось дуже приємне, веселе. *(Глянувши на годинник.)* Зараз поїду, ніколи розмовляти... ну, та коротенько. Вам уже відомо, вишневий сад ваш продається за борги, на 22-е серпня призначені торги, але ви не турбуйтеся, моя дорога, спіть собі спокійно, вихід є... Ось мій проект. Прошу уваги! Ваш маєток лежить тільки за двадцять верст від міста, поблизу пройшла залізниця, і якщо вишневий сад і ґрунти понад річку розбити на дачні ділянки і віддавати потім в оренду під дачі, то ви будете мати щонайменше 25 тисяч карбованців на рік прибутку.

Гаєв. Пробачте, яка дурниця!

Любов Андріївна. Я вас, Єрмолаю Олексійовичу, не зовсім розумію.

Лопахін. Ви будете брати з дачників щонайменше по 25 карбованців за десятину на рік, і коли зараз же оголосите, ручусь чим завгодно, до осені у вас не залишиться жодного вільного клаптика, все розберуть. Одним словом, вітаю, ви врятовані. Місцевість прекрасна, річка глибока.

Треба тільки, звичайно, трохи причепурити, почистити... приміром, скажемо, знести всі старі будівлі, ось цей будинок, який уже ні на що не годиться, вирубати старий вишневий сад...

Любов Андріївна. Вирубати? Милий мій, даруйте, ви нічого не розумієте. Коли на всю губернію є щось цікавого, навіть значного, так це тільки наш вишневий сад.

Лопакін. Значного в цьому саду хіба тільки те, що він дуже великий. Вишні родять раз на два роки, та й то їх нікуди дівати, ніхто не купує.

Гаєв. І в «Енциклопедичному словнику» згадується про цей сад.

Лопакін (глянувши на годинник). Коли нічого не придумаємо і не домовимось, то 22-го серпня і вишневий сад і весь маєток продаватимуть з аукціону. Вирішуйте ж! Іншого виходу нема, присягаюсь вам! Нема й нема.

Фірс. Колись, літ 40—50 тому, вишню сушили, мочили, маринували, варення варили, і бувало...

Гаєв. Помовчи, Фірсе.

Фірс. І бувало сушену вишню возами відправляли до Москви, до Харкова. Грошей було! І сушена вишня була тоді м'яка, соковита, солодка, запашна... Спосіб тоді знали...

Любов Андріївна. А де ж тепер цей спосіб?

Фірс. Забули. Ніхто не пам'ятає.

Пищик (до Любові Андріївни). Що в Парижі? Як там? Іли жаб?

Любов Андріївна. Крокодилів їла.

Пищик. Ви ж подумайте...

Лопакін. Досі на селі були тільки пани та мужики, а зараз появились ще дачники. Всі міста, навіть невеликі, оточені тепер дачами. І можна сказати, років через двадцять дачників розплодиться сила. Тепер він тільки чай п'є на балконі, але ж може трапитись, що на своїй одній десятині він розведе господарство, і тоді ваш вишневий сад стане щасливим, багатим, розкішним...

Гаєв (обурюючись). Яка дурниця!

Входять Варя і Яша.

Варя. Тут, мамонько, вам дві телеграми. (Вибирає ключ і з дзенькотом відмикає старовинну шафу). Ось вони.

Любов Андріївна. Це з Парижа. (Рве телеграми, не прочитавши.) З Парижем кінчено...

Гаєв. А ти знаєш, Любо, скільки років цій шафі? Тиждень тому я висунув нижню шухляду, дивлюсь, а там випалені цифри. Шафа зроблена рівно сто років тому. Чуєте? Га? Можна було б ювілей справити. Річ нежива, проте, як-не-як, книжкова шафа!

Пищик (здивовано). Сто років... Ви ж подумайте!

Гаєв. Так... Це річ... (Помацавши шафу.) Дорога, вельмишановна шафо! Вітаю твоє існування, що ось уже понад сто років було спрямоване до світлих ідеалів добра і справедливості; твій мовчазний заклик до плідотворної роботи не слабшав протягом ста років, підтримуючи (крізь сльози) в поколіннях нашого роду бадьорість, віру в краще майбутнє і виховуючи в нас ідеали добра і громадської самосвідомості. (Пауза.)

Лопакін. Так...

Любов Андріївна. Ти все такий же, Льоню.

Гаєв (трохи зніяковілий). Од кулі праворуч в куток! Ріжу в середню!

Лопакін (глянувши на годинник). Ну, мені пора.

Яша (подає Любові Андріївні ліки). Може, приймете зараз пілюлі...

Пищик. Не треба приймати медикаменти, моя люба... від них ні шкоди, ні користі... Ось дайте сюди... вельмишановна. (Бере пілюлі, висипає собі на долоню, дме на них, кладе в рот і запиває квасом.) От!

Любов Андріївна (злякано). Та ви з глузду з'їхали!

Пищик. Всі пілюлі проковтнув.

Лопакін. От ненажера! (Всі регочуть.)

Фірс. Вони були в нас на святій, піввідра огірків з'їли... (Бурмотить.)

Любов Андріївна. Про що це він?

Варя. Три роки вже так бурмотить. Ми звикли.

Яша. Похилий вік.

Шарлотта Іванівна в білій сукні, дуже сухорлява, стягнута, з лорнетом на поясі, проходить через сцену.

Лопакін. Пробачте, Шарлотто Іванівно, я не встиг ще вас привітати. (Хоче поцілувати їй руку.)

Шарлотта (віднімає руку). Якщо дозволити вам поцілувати руку, то ви потім забажаєте в лікоть, потім в плече...

Лопакін. Не щастить мені сьогодні. (Всі регочуть.) Шарлотто Іванівно, покажіть фокус!

Любов Андріївна. Шарлотто, покажіть фокус! Шарлотта. Не треба. Я спати бажаю. *(Виходить.)*

Лопакін. Через три тижні побачимось. *(Цілує Любові Андріївни руку.)* Поки що прощайте. Пора. *(До Гаєва.)* До побачення. *(Цілується з Пищиком.)* До побачення. *(Подає руку Варі, потім Фірсові і Яші.)* Не хочеться їхати. *(До Любові Андріївни.)* Коли надумаете про дачі й вирішите, перекажіть мені, я в позичку тисяч п'ятдесят розбуду. Подумайте серйозно.

Варя *(сердито)*. Та йдіть же, нарешті!

Лопакін. Іду, іду... *(Виходить.)*

Гаєв. Хам. Проте, пардон... Варя з ним одружується, це Варин женишок.

Варя. Не говоріть, дядечку, зайвого.

Любов Андріївна. Що ж, Варю, я буду дуже рада. Він хороша людина.

Пищик. Людина, правду кажучи... достойна. І моя Дашенька... теж каже, що... різні слова говорить. *(Хропе, але зразу ж прокидається.)* А все-таки, вельмишановна, позичте мені... 240 карбованців... завтра по закладній проценти платити...

Варя *(злякано)*. Нема, нема!

Любов Андріївна. В мене справді нема нічого.

Пищик. Знайдуться. *(Сміється.)* Ніколи не втрачаю надії. От, думаю, уже все пропало, загинув, аж гульк — залізницю по моїй землі прокладено, і... мені заплатили. А там, дивись, і ще щось трапиться не сьогодні — завтра... Двісті тисяч виграє Дашенька... у неї білет є.

Любов Андріївна. Каву випито, можна й на спочинок.

Фірс *(чистить щіткою Гаєва, повчально)*. Знову не ті шанці наділи. І що мені з вами робити?

Варя *(тихо)*. Аня спить. *(Тихо відчиняє вікно.)* Уже сонце зійшло, не холодно. Погляньте, мамонько, які чудові дерева! Боже мій, повітря! Шпаки співають!

Гаєв *(відчиняє друге вікно)*. Сад увесь білий. Ти не забула, Люба? Ось ця довга алея іде прямо-прямо, ніби протягнутий пас, вона блищить у місячні ночі. Ти пам'ятаєш? Не забула?

Любов Андріївна *(дивиться у вікно на сад)*. О, моє дитинство, чистота моя! В оцій дитячій я спала, дивилася звідси на сад, щастя прокидалось зі мною щоранку,

і тоді він був точнісінько такий, ніщо не змінилося. (Сміється з радості.) Увесь, увесь білий! О, сад мій! Після темної сльотавої осені і холодної зими ти знову молодий, повний щастя, ангели небесні не покинули тебе... Якби зняти з грудей моїх і плечей важкий камінь, якби я могла забути моє минуле!

Гаєв. Так, і сад продадуть за борги, хоч як це не дивно...

Любов Андріївна. Гляньте, покійна мама йде по саду... в білому платті! (Сміється з радості.) Це вона.

Гаєв. Де?

Варя. Бог з вами, мамонько!

Любов Андріївна. Нема нікого, мені приви́дилось. Праворуч, на повороті до альтанки, біле деревце схилилось, схоже на жінку...

Входить Трофимов, у зношеному студентському мундирі, в окулярах.

Любов Андріївна. Який дивний сад! Білі маси квітів, блакитне небо...

Трофимов. Любов Андріївна! (Вона озирнулася на нього.) Я тільки вклонюся вам і зараз же піду. (Палко цілує руку.) Мені наказано було чекати до ранку, але мені урвався терпець...

Любов Андріївна дивиться здивовано.

Варя (крізь сльози). Це Петя Трофимов...

Трофимов. Петя Трофимов, колишній учитель вашого Гриші... Невже я так змінився?

Любов Андріївна обнімає його і тихо плаче.

Гаєв (збентежено). Годі, годі, Любо.

Варя (плаче.) Казала ж, Петю, щоб почекали до завтра.

Любов Андріївна. Гриша мій... мій хлопчик... Гриша... син...

Варя. Що ж вдієш, мамонько. Божа воля.

Трофимов (лагідно, крізь сльози). Годі, годі...

Любов Андріївна (тихо плаче). Хлопчик загинув, потонув... Чому? Навіщо, мій друже? (Тихше.) Там Аня спить, а я голосно говорю... шум знімаю... Що ж, Петю? Чого ви так змарніли? Чого постаріли?

Трофимов. Мене якась баба у вагоні назвала так: облізлий пан.

Любов Андріївна. Ви були тоді зовсім ще хлопчиком, милим студентом, а тепер волосся не густе, окуляри. Невже ви й досі студент? *(Іде до дверей.)*

Трофимов. Мабуть, я буду довічним студентом.

Любов Андріївна *(цілує брата, потім Варю)*. Ну, йдіть спати... Постарів і ти, Леоніде.

Пищик *(іде за нею)*. Значить, тепер спати... Ох, моя подагра. Я у вас залишусь... Мені б, Любов Андріївно, серце моє, завтра раненько... 240 карбованців.

Гаєв. А цей своє править.

Пищик. 240 карбованців... проценти по закладній платити.

Любов Андріївна. Немає в мене грошей, голубчику.

Пищик. Верну, мила. Це ж дрібниця.

Любов Андріївна. Ну, гаразд, Леонід дасть... Ти дай, Леоніде.

Гаєв. Дам я йому, наставляй кишенью.

Любов Андріївна. Що ж робити, дай... Йому потрібно... Він поверне.

Любов Андріївна, Трофимов, Пищик і Фірс виходять, залишаються Гаєв, Варя і Яша.

Гаєв. Сестра ще не відвикла розкидатися грішми. *(До Яші.)* Відійди, чоловіче добрий, від тебе куркою тхне.

Яша *(з усмішкою)*. А ви, Леоніде Андрійовичу, все такий самий, як були.

Гаєв. Кого? *(До Варі.)* Що він сказав?

Варя *(до Яші)*. Твоя мати прийшла з села, з учорашнього дня сидить у людській, хоче побачитись...

Яша. Бог з нею!

Варя. Ах ти ж безсовісний!

Яша. Дуже треба. Могла б і завтра прийти. *(Виходить.)*

Варя. Мамонька така ж, як і була, аж ніяк не змінилась. Мала б волю, вона б усе роздала.

Гаєв. Так... *(Пауза.)* Коли проти якої-небудь хвороби пропонується дуже багато засобів, то це означає, що хвороба невиліковна. Я думаю, сушу собі голову, у мене багато засобів, дуже багато, і, значить, насправді жодного. Добре б одержати від кого-небудь спадщину, добре б віддати нашу Аню за дуже багату людину, добре б поїхати в Ярославль і спробувати щастя у тітоньки-графині. Адже тітка дуже, дуже багата.

В а р я (плаче). Якби бог допоміг.

Г а є в. Не рюмсай. Тітка дуже багата, але вона не любить нас. Сестра, по-перше, одружилась із присяжним повіреним, не дворянином...

Аня з'являється на дверях.

Г а є в. Одружилась не з дворянином і поводитись не можна сказати, щоб надто цнотливо. Вона хороша, добра, славна, я її дуже люблю, але як там не вигадуй, щоб пом'якшити обставини, проте, треба сказати, вона порочна. Це відчувається в її найменшому порусі.

В а р я (пошепки). Аня стоїть на дверях.

Г а є в. Кого? (Пауза.) Дивно, щось мені в праве око попало... став недобачати. І в четвер, коли я був в окружному суді...

Входить Аня.

В а р я. Чому ж ти не спиш, Аню?

А н я. Не спиться. Не можу.

Г а є в. Крихітка моя. (Цілує Ані лице, руки.) Дитино моя... (Крізь сльози.) Ти мій ангел, а не племінниця, ти для мене все. Повір мені, повір...

А н я. Я тобі вірю, дядю. Тебе всі люблять, поважають... але, милий дядю, тобі треба мовчати, тільки мовчати. Що ти допіру говорив про мою маму, про свою сестру? Навіщо ти говорив це?

Г а є в. Так, так... (І рукою затуляє собі обличчя.) Справді, це жахливо! Боже мій, боже, спаси мене! І сьогодні я виголосив промову перед шафою... так безглуздо! І тільки коли скінчив, зрозумів, як це безглуздо.

В а р я. Справді, дядечку, вам треба мовчати. Мовчіть собі й край.

А н я. Коли будеш мовчати, тобі ж самому буде спокійніше.

Г а є в. Мовчу. (Цілує руки Ані й Варі.) Мовчу. Тільки ось про справу. В четвер я був в окружному суді, ну, зійшлась компанія, почались розмови про те, про се, п'ятедесяте, і здається, що можна буде улаштувати позику під векселі, щоб сплатити проценти в банк.

В а р я. Якби-то господь допоміг!

Г а є в. У вівторок поїду, ще раз поговорю. (До Варі.) Не рюмсай. (До Ані.) Твоя мама поговорить з Лопакіним; він, звичайно, їй не відмовить... А ти, як відпочинеш,

поїдеш в Ярославль до графині, твоєї бабусі. От так і будемо діяти з трьох кінців — і справа буде виграна. Прогренти ми сплатимо, я переконаний... *(Кладе в рот леденець.)* Честю моєю, чим хочеш, клянусь, маєток не буде продано! *(Збуджено.)* Щастям моїм клянусь! Ось тобі моя рука, назви тоді мене паскудною, безчесною людиною, коли я допущу до аукціону! Всім еством моїм клянусь!

А н я *(спокійний настрої повернувся до неї, вона щаслива).* Який ти хороший, дядю, який розумний! *(Обіймає дядю.)* Я тепер спокійна! Я спокійна! Я щаслива!

Входить Ф і р с.

Ф і р с *(з докором).* Леоніде Андрійовичу, бога ви не боїтесь! Коли ж спати?

Г а є в. Зараз, зараз. Ти йди собі, Фірсе. Я вже, так тому й бути, сам роздягнуся. Ну, дітки, спатоньки... Подробиці завтра, а тепер ідіть спати. *(Цілує Аню і Варю.)* Я людина вісімдесятих років... Не хвалять цей час, але все ж, можу сказати, за переконання мені перепало немало в житті. Недарма ж мене й мужик любить. Мужика треба знати! Треба знати, з якої...

А н я. Ти знову, дядю!

В а р я. Ви, дядечку, мовчіть.

Ф і р с *(сердито).* Леоніде Андрійовичу!

Г а є в. Іду, іду... Лягайте! Від двох бортів у середину! Кладу чистого... *(Виходить, за ним дріботить Фірс.)*

А н я. Я тепер спокійна. В Ярославль їхати не хочеться, я не люблю бабусі, але все ж я спокійна. Спасибі дяді. *(Сідає.)*

В а р я. Треба спати. Піду. А тут без тебе було невдоволення. В старій людській, як тобі відомо, живуть тільки старі слуги: Юхимко, Палазя, Євстигній, ну й Карпо. Стали вони пускати до себе на ночівлю якихось пройдисвітів — я змовчала. Та тільки, чую, розпустили чутку, ніби я наказала годувати їх самим тільки горохом. Через скупість, мовляв... І це все Євстигній... Гаразд, думаю. Коли так, думаю, то почекай же. Кличу я Євстигнію... *(Позіхає.)* Приходить... Як же ти, кажу, Євстигнію... дурень ти такий... *(Поглянувши на Аню.)* Анічко!.. *(Пауза.)* Заснула... *(Бере Аню під руку.)* Ходімо в постільку... Ходім... *(Веде її.)* Серденько моє заснуло! Ходім... *(Ідуть.)*

Далеко за садом пастух грає на сопілці. Т р о ф и м о в іде через сцену і, побачивши Варю і Аню, зупиняється.

Варя. Тсс... Вона спить... спить... Ходім, рідненька. Аня (тихо, напівсонна). Я так стомилася... все дзвіночки... Дядя... любий, і мама і дядя...

Варя. Ходім, рідненька, ходім... (Виходять в Анину кімнату.)

Трофимов (зворушено). Сонечко моє! Весна моя!

Завіса

ДІЯ ДРУГА

Поле. Стара, похилена, давно занехаяна капличка, біля неї криниця, великі камені, що колись були, мабуть, могильними плитами, і стара лавка. Видно дорогу до садиби Гаєва. Остеронь, підносячись, мріють тополі: там починається вишневий сад. Вдалині ряд телеграфних стовпів, і на обрії ледь позначається велике місто, яке видно тільки в дуже гарну, ясну погоду. Незабаром зайде сонце. Шарлотта, Яша і Дуняша сидять на лавці; Єпіходов стоїть біля них і грає на гітарі; всі сидять замислившись. Шарлотта в старому кашкеті; вона зняла з плечей рушницю і поправляє пряжку на ремені.

Шарлотта (в роздумі). У мене немає справжнього паспорта, я не знаю, скільки мені років, і мені все здається, що я молоденька. Коли я була маленькою дівчинкою, то мій батько і мати їздили по ярмарках і давали вистави, дуже гарні. А я стрибала salto-mortale і різні штучки. І коли папаша і мамаша померли, мене взяла до себе одна німецька пані й стала мене вчити. Добре. Я виросла, потім пішла в гувернантки. А звідки я і хто я,— не знаю... Хто мої батьки, може, вони не вінчані... не знаю. (Виймає з кишені огірок і їсть.) Нічого не знаю. (Пауза.) Так хочеться поговорити і нема з ким... Нікого в мене немає.

Єпіходов (грає на гітарі і співає). «Що мені світ галасливий, що вороги нависні...» Як приємно грати на мандоліні!

Дуняша. Це гітара, а не мандоліна. (Дивиться в дзеркальце й пудриться.)

Єпіходов. Для божевільного, котрий закоханий, це мандоліна... (Наспіває.) «Хай лиш кохання щасливе серце зігрє мені...»

Яша підспіває.

Шарлотта. Жахливо співають ці люди... Фу! Як шакали.

Дуняша (до Яші). Все ж таки яке щастя побувати закордоном.

Яша. Так, звичайно. Не можу з вами не погодитись. (Позіхає, потім запалює сигару.)

Епіходов. Зрозуміла справа. Закордоном все давно вже в повній комплекції.

Яша. Звичайно.

Епіходов. Я людина розвинена, читаю різні чудові книги, але ніяк не можу зрозуміти напряду, чого мені саме хочеться, чи жити мені чи застрелитись, власне кажучи, а проте, я завжди ношу при собі револьвер. Ось він... (Показує револьвер.)

Шарлотта. Скінчила. Тепер піду. (Надіває рушницю.) Ти, Епіходов, дуже розумний чоловік і дуже страшний. Тебе мусять шалено кохати жінки. Брр! (Іде.) Ці розумники всі такі дурні, нема з ким мені поговорити... Все сама, сама, нікого в мене нема і... і хто я, нащо я, невідомо... (Виходить, не поспішаючи.)

Епіходов. Власне кажучи, не торкаючись інших предметів, я повинен висловитись про себе, між іншим, що доля ставиться до мене без жалю, як буря до невеликого корабля. Коли, припустимо, я помиляюсь, тоді навіщо ж сьогодні вранці я прокидаюсь, приміром сказати, дивлюсь, а в мене на грудях страшної величини павук... От такий. (Показує обома руками.) І те ж саме квасу візьмеш, щоб напитись, а там, дивись, що-небудь надзвичайно непристойне, як от тарган. (Пауза.) Ви читали Бокля? (Пауза.) Я бажаю вас потурбувати, Авдотіє Федорівно, на пару слів.

Дуняша. Кажіть.

Епіходов. Мені бажано б наодинці з вами... (Зітхає.)

Дуняша (ніяково). Гарзд... тільки спочатку принесіть мені мою тальмочку... Вона біля шафи... тут трохи вогко...

Епіходов. Добре... принесу... Тепер я знаю, що мені робити з моїм револьвером... (Бере гітару і виходить, награвуючи.)

Яша. Двадцять два нещастя! Безглузда людина, між нами кажучи. (Позіхає.)

Дуняша. Крий боже, ще застрелиться. (Пауза.) Я стала тривожна, все непокоюсь. Мене ще дівчинкою взяли до панів, я тепер одвикла від простого життя, і от руки

білі-білі, як у панночки. Ніжна стала, така делікатна, благородна, всього боюсь... Страшно так. І коли ви, Яшо, мене обдурите, то я й не знаю, що буде з моїми нервами.

Яша (*цілує її*). Огірочок! Звичайно, кожна дівчина мусить себе пам'ятати, і я найбільше не люблю, коли дівчина поганої поведінки.

Дуняша. Я вас жагуче полюбила, ви освічений, можете про все міркувати. (*Пауза.*)

Яша (*позіхає*). Так... Як на мене, то коли дівчина кого любить, то вона, значить, розпусна. (*Пауза.*) Приємно викурити сигару на чистому повітрі... (*Прислухається.*) Сюди йдуть... Це пани...

Дуняша рвучко обіймає його.

Яша. Ідуть додому, так ніби ходили на річку купатися, ідуть цією стежкою, а то зустрінуть і подумують про мене, ніби я з вами на побаченні. Терпіти цього не можу.

Дуняша (*тихо кашляє*). Мені від сигари голова розболілась... (*Іде.*)

Яша залишається, сидить біля каплички. Входять Любов Андріївна, Гаєв і Лопахін.

Лопахін. Треба остаточно вирішити — час не жде. Питання ж бо зовсім пусте. Чи згодні ви віддати землю під дачі, чи ні? Скажіть одне слово: так чи ні? Тільки одне слово!

Любов Андріївна. Хто це палить тут гидкі сигари... (*Сідає.*)

Гаєв. От побудували залізницю, і зручно стало. (*Сідає.*) Зїздили до міста і поснідали... жовтого в середину! Мені б спочатку піти в дім, зіграти одну партію...

Любов Андріївна. Встигнеш.

Лопахін. Тільки одне слово! (*Благально.*) Дайте ж бо мені відповідь!

Гаєв (*позіхаючи*). Кого?

Любов Андріївна (*дивиться в своє портмоне*). Вчора було багато грошей, а сьогодні зовсім мало. Бідна моя Варя заради ощадності годує всіх молочним супом, на кухні старим дають самий горох, а я витрачаю якось безглуздо... (*Впустила портмоне, розсипала червінці.*) Ну, посипались... (*Їй досадно.*)

Яша. Дозвольте, я зараз позбираю. (*Збирає монети.*)

Любов Андріївна. Будьте ласкаві, Яшо. І навіть я поїхала снідати?.. Паскудний ваш ресторан з музикою, скатерки тхнуть милом... Навіщо так багато пити,

Льоню? Навіщо так багато їсти? Навіщо так багато говорити? Сьогодні в ресторані ти говорив знову багато і все недоречно. Про сімдесяті роки, про декадентів. І кому? Половим говорити про декадентів!

Л о п а х і н. Так.

Г а є в (махає рукою). Я не виправний, це очевидно... (Роздратовано до Яші.) Що це таке, завжди крутишся перед очима...

Я ш а (сміється). Я не можу без сміху чути ваш голос.

Г а є в (до сестри). Або я, або він...

Л ю б о в А н д р і ї в н а. Ідіть, Яшо, ідіть собі...

Я ш а (віддав Любові Андріївні портмоне). Зараз піду. (Ледь утримується, щоб не сміятись.) Цієї ж хвилини... (Іде.)

Л о п а х і н. Ваш маєток збирається купити багач Деріганов. Кажуть, на торги приїде сам особисто.

Л ю б о в А н д р і ї в н а. А ви звідки чули?

Л о п а х і н. У місті подекують.

Г а є в. Ярославська тітонька обіцяла прислати, а коли пришло й скільки — невідомо...

Л о п а х і н. Скільки вона пришло? Тисяч сто? Двісті?

Л ю б о в А н д р і ї в н а. Ну... Тисяч десять-п'ятнадцять, і за це б спасибі.

Л о п а х і н. Пробачте, таких легковажних людей, як ви, панове, таких неділових, чудних я ще не бачив. Вам кажуть ясно: маєток ваш продається, а ви ніби не розумієте.

Л ю б о в А н д р і ї в н а. Що ж нам робити? Навчіть, що?

Л о п а х і н. Я вас щодня вчу. Щодня я кажу все те ж саме. І вишневий сад, і землю необхідно віддати в оренду під дачі, зробіть це зараз же, якнайшвидше, — аукціон незабаром! Зрозумійте! Коли остаточно вирішите, щоб були дачі, то грошей дадуть вам скільки завгодно, і ви тоді врятовані.

Л ю б о в А н д р і ї в н а. Дачі і дачники — це так пошло, вибачте.

Г а є в. Цілком з тобою згодний.

Л о п а х і н. Я або заридаю, або закричу, або зомлію. Не можу! Ви мене замучили! (До Гаєва.) Баба ви!

Г а є в. Кого?

Л о п а х і н. Баба! (Хоче йти.)

Л ю б о в А н д р і ї в н а (злякано). Ні, не йдіть, голубчику, залишіться. Прошу вас. Може, щось надумаємо!

Лопакін. Про що тут думати!

Любов Андріївна. Не йдіть, прошу вас. З вами все-таки веселіше... (Пауза.) Я все чогось чекаю, ніби над нами має обвалитися будинок.

Гаєв (в глибокому роздумі). Дуплет в куток... Круазе в середину...

Любов Андріївна. Занадто вже багато ми грішили.

Лопакін. Які там у вас гріхи...

Гаєв (кладає в рот леденець). Кажуть, що я всі свої достатки проїв на леденцях... (Сміється.)

Любов Андріївна. О, мої гріхи... Я завжди синала грішми без упину, немов божевільна, і вийшла заміж за людину, яка робила самі тільки борги. Чоловік мій помер од шампанського,— він страшенно пив,— і, собі на біду, я покохала іншого, зійшлась, і саме в цей час,— це була перша кара, удар просто в голову,— ось тут на річці.. утонув мій хлопчик, і я виїхала закордон, зовсім виїхала, щоб ніколи не повертатися, не бачити цієї річки... Я заплющила очі, бігла в нестямі, а він за мною... безжалісно, брутально. Купила я дачу біля Ментони, бо він заслаб там, і три роки я не знала відпочинку ні вдень, ні вночі; хворий вимучив мене, душа моя висохла. А торік, коли дачу продали за борги, я поїхала до Парижа, і там він обібрав мене, покинув, зійшовся з іншою, я пробувала отруїтись... Так безглуздо, такий сором... І потягло враз в Росію, на батьківщину, до моєї дівчинки... (Витирає сльози.) Господи, господи, будь милостивий, прости гріхи мої! Не карай мене більше! (Дістає з кишені телеграму.) Одержала сьогодні з Парижа... Просить пробачення, благає вернутися. (Рве телеграму.) Ніби десь музика. (Прислухається.)

Гаєв. Це наш знаменитий єврейський оркестр. Пам'ятаєш, чотири скрипки, флейта й контрабас.

Любов Андріївна. Він ще існує? Його б до нас закликати якось, улаштувати маленьку вечірку.

Лопакін (прислухається). Не чути... (Тихо наспівує.) «І за гроші русака німці офранцузять». (Сміється.) Яку я вчора п'єсу дивився в театрі, дуже смішно.

Любов Андріївна. І, напевно, нічого смішного нема. Вам не п'єси дивитись, а дивитися б частіше на самих себе. Як ви всі нудно живете, як багато говорите непотрібного.

Лопакін. Це правда. Будемо говорити просто, життя в нас безглузде... (Пауза.) Мій папаша був мужик, ідіот, нічого не розумів, мене не вчив, а тільки бив по пьяному, і все палюгою. Власне кажучи, і я такий самий дурень і ідіот. Нічого не навчився, почерк у мене поганий, пишу я так, що сором від людей, як свиня.

Любов Андріївна. Одружитися вам треба, мій друже.

Лопакін. Так... Це правда.

Любов Андріївна. З нашою б Варєю. Вона хороша дівчина.

Лопакін. Так.

Любов Андріївна. Вона в мене з простих, працює цілий день, а головне, любить вас. Та й вам же давно подобається.

Лопакін. Що ж? Я не від того... Вона хороша дівчина. (Пауза.)

Гаєв. Мені пропонують посаду в банку. Шість тисяч на рік... Чула?

Любов Андріївна. Та де тобі! Сиди вже...

Фірс входить. Він приніс пальто.

Фірс (до Гаєва). Звольте, пане, одягти, а то вогко.

Гаєв (надіває пальто). Надокучив ти, брат.

Фірс. Нема чого там... Вранці поїхали, не сказавши. (Оглядає його.)

Любов Андріївна. Як ти, Фірсе, постарів!

Фірс. Чого zvolите?

Лопакін. Кажуть, ти дуже постарів!

Фірс. Живу давно. Мене женили збирались, а вашого папаші ще й на світі не було... (Сміється.) А як вийшла воля, я вже старшим камердинером був. Тоді я не погодився на волю, залишився при панах... (Пауза.) І пам'ятаю, всі радіють, а чого радіють, й самі не знають.

Лопакін. Колись дуже добре було. Принаймні, лупцювали.

Фірс (не почувши). Ще б пак. Мужики при панах, пани при мужиках, а тепер усі нарізно, нічого не зрозумієш.

Гаєв. Помовчи, Фірсе. Завтра мені треба до міста. Обіцяли познайомити з якимсь генералом, який може дати під вексель.

Л о п а х і н. Нічого у вас не вийде. І не сплатите ви процентів, будьте певні.

Л ю б о в А н д р і ї в н а. Це він марить. Ніяких генералів нема.

Входять Т р о ф и м о в, А н я і В а р я.

Г а є в. А ось і наші йдуть.

А н я. Мама сидить.

Л ю б о в А н д р і ї в н а (ніжно). Іди... іди... Рідні мої... (Обіймає Аню й Варю.) Якби ви знали обидві, як я вас люблю. Сідайте поруч, от так.

Всі сідають.

Л о п а х і н. Наш довічний студент усе з панночками ходить.

Т р о ф и м о в. Не ваше діло.

Л о п а х і н. Йому 50 років незабаром, а він і досі ще студент.

Т р о ф и м о в. Облиште ваші безглузді жарти.

Л о п а х і н. Чого ж ти, чудак, гніваєшся?

Т р о ф и м о в. А ти не чіплайся.

Л о п а х і н (сміється). Дозвольте вас поспитати, як ви про мене розумієте?

Т р о ф и м о в. Я, Єрмолаю Олексійовичу, так розумію: ви багата людина, незабаром будете мільонером. От як в розумінні обміну речовин потрібний хижий звір, який поїдає все, що трапляється йому на дорозі, так і ти потрібний. (Всі сміються.)

В а р я. Ви, Петю, розкажіть краще про планети.

Л ю б о в А н д р і ї в н а. Ні, давайте продовжимо вчорашню розмову.

Т р о ф и м о в. Про що це?

Г а є в. Про горду людину.

Т р о ф и м о в. Ми вчора говорили довго, але ні до чого не домовились. В гордій людині, у вашому розумінні, є щось містичне. Можливо, ви й маєте рацію по-своєму, але коли міркувати попросту, без витівок, то яка там гордість, чи є в ній смисл, коли людина фізіологічно побудована недосконало, коли в своїй величезній більшості вона брутальна, нерозумна, глибоко нещаслива. Треба перестати захоплюватись собою. Треба б тільки працювати.

Г а є в. Все одно помреш.

Трофимов. А хто знає. І що значить — помреш? Може, в людини сто чуттів, і від смерті гинуть тільки п'ять відомих нам, а решта дев'яносто п'ять залишаються живі.

Любов Андріївна. Який ви розумний, Петю!..

Лопахін (іронічно). Страх!

Трофимов. Людство йде вперед, удосконалюючи свої сили. Все, що недосяжне для нього зараз, колись стане близьким, зрозумілим, тільки от треба працювати, допомагати всіма силами тим, хто шукає правду. У нас, в Росії, поки що працює надто мало людей. Величезна більшість тої інтелігенції, яку я знаю, нічого не шукає, нічого не робить і до праці поки що не здатна. Називають себе інтелігенцією, а слугам говорять «ти», з мужиками поведяться як з худобою, вчаться погано, серйозного нічого не читають, нічогісінько не роблять, про науку тільки базикають, на мистецтві розуміються мало. Всі серйозні, у всіх суворі обличчя, всі говорять тільки про важливе, філософствують, а проте у всіх перед очима робітники харчуються препогано, сплять без подушок, по тридцять, по сорок в одній кімнаті, всюди блошиці, сморід, вогкість, моральна нечисть... І, мабуть, усі хороші розмови у нас тільки для того, щоб замилити очі собі й іншим. Покажіть мені, де в нас ясла, про які так багато й часто говорять, де читальні? Про них тільки в романах пишуть, а насправді їх нема зовсім. Є тільки бруд, паскудство, азіатчина... Я боюсь і не люблю занадто серйозних фізіономій, боюсь серйозних розмов. Краще помовчимо!

Лопахін. Розумієте, я прокидаюсь о п'ятій годині ранку, працюю з ранку до вечора, ну, в мене весь час гроші свої й чужі, і я бачу, які навколо люди. Треба тільки почати робити щось, щоб зрозуміти, як мало чесних, порядних людей. Іноді, коли не спиться, я думаю: «господи, ти дав нам величезні ліси, безмежні лани, глибочені обрії, і, живучи тут, ми самі мусили б по-справжньому бути велетнями...»

Любов Андріївна. Вам забагнулось велетнів... Вони тільки в казках хороші, а так вони лякають.

В глибині сцени проходить Єпіходов і грає на гітарі.

Любов Андріївна (замислено). Єпіходов іде...

Аня (замислено). Єпіходов іде.

Гаєв. Сонце зайшло, панове.

Трофимов. Так.

Гаєв (*неголосно, ніби декламуючи*). О, природо, дивовижна, ти виграєш вічним сльвом, прекрасна і байдужа, ти, яку ми називаємо матір'ю, поєднуєш в собі буття і смерть, ти живеш і руйнуєш...

Варя (*благально*). Дядечку!

Аня. Дядю, ти знову!

Трофимов. Ви краще дуплетом жовтого в середину.

Гаєв. Я мовчу, мовчу.

Всі сидять замислені. Тиша. Чути тільки, як тихо бурмотить Фірс. Раптом лунає віддалений звук, наче з неба, звук обірваної струни, завмираючий, сумний.

Любов Андріївна. Що це?

Лопахін. Не знаю. Мабуть, десь у шахтах обірвалася баддя. Але десь дуже далеко.

Гаєв. А може, птиця яка-небудь... ніби чапля.

Трофимов. Або пугач...

Любов Андріївна (*здрігається*). Неприємно чомусь. (*Пауза*.)

Фірс. Перед нещастям так само було: і сова кричала, і самовар гудів безперестану.

Гаєв. Перед яким нещастям?

Фірс. Перед волею. (*Пауза*.)

Любов Андріївна. Знаєте, друзі, ходімо, вже вечоріє. (*До Ані*.) У тебе на очах сльози... Що тобі, дівчинко? (*Обіймає її*.)

Аня. Це так, мамо. Нічого.

Трофимов. Хтось іде.

З'являється перехожий у білому потертому кашкеті, в пальті; він трохи наїдпитку.

Перехожий. Дозвольте вас спитати, чи можу я тут пройти просто на станцію.

Гаєв. Можете. Ідіть цією дорогою.

Перехожий. Глибоко вам вдячний. (*Кашлянувши*.) Чудесна погода... (*Декламує*.) «Друже, нужденний мій брат... Глянь на Волгу! Чи чуєш ти, рветься...» (*До Варі*.) Мадемуазель, дозвольте голодному росіянину копійок тридцять...

Варя злякалась, скрикує.

Лопахін (*сердито*). Всякому неподобству є своя пристойність.

Любов Андріївна (*оторопівши*). Візьміть... ось

вам... (Шукає в портмоне.) Срібла нема. Все одно, ось вам червінець...

Перехожий. Широ вам вдячний! (Виходить.)

Сміх.

Варя (злякана). Я піду... я піду... Ах, мамонько, вдома людям їсти нема чого, а ви віддали йому червінець.

Любов Андріївна. Що ж зі мною, дурною, робити! Я тобі вдома віддам усе, що в мене є. Єрмолаю Олексійовичу, позичте мені ще!..

Лопакін. Слухаю.

Любов Андріївна. Ходімо, панове, час. А тут, Варю, ми тебе зовсім засватали, вітаю.

Варя (крізь сльози). Цим, мамо, не жартують.

Лопакін. Охмеліє, іди в монастир...

Гаєв. А в мене дрижать руки; давно не грав на більярді.

Лопакін. Охмеліє, о німфо, спом'яни мене в твоїх молитвах!

Любов Андріївна. Ходімо, панове. Час вечеряти.

Варя. Налякав він мене. Серце так і стукотить.

Лопакін. Нагадую вам, панове: 22-го серпня буде продаватись вишневий сад. Думайте про це!.. Думайте!..

Виходять усі, крім Трофимова й Ані.

Аня (сміючись). Спасибі перехожому, налякав Варю, тепер ми самі.

Трофимов. Варя боїться, а що як ми покохаємо одне одного, і цілі дні не відходить од нас. Вона своєю вузькою головою не може зрозуміти, що ми вищі від кохання. Обминути те дріб'язкове і облудне, що заважає бути вільним і щасливим,— ось мета і сенс нашого життя. Вперед! Ми йдемо невпинно до яскравої зірки, яка горить там, удалині! Вперед! Не відставай, друзі!

Аня (сплеснувши руками). Як хороше ви говорите! (Пауза.) Сьогодні тут дивно!

Трофимов. Так, погода надзвичайна.

Аня. Що ви, Петю, зі мною зробили, чому я вже не люблю вишневого саду, як раніше? А я любила його так ніжно, мені здавалось, на землі нема місця, кращого за наш сад.

Трофимов. Вся Росія наш сад. Земля велика й прекрасна, є на ній багато чудових місць. (Пауза.) Подумай-

те, Аню: ваш дід, прадід і всі ваші предки були кріпосники, які володіли жирими душами, і невже ж з кожної вишні в саду, з кожного листка, з кожного стовбура не дивляться на вас людські створіння, невже ж ви не чуєте голосів... Володіти живими душами — це ж переродило всіх вас, хто жив раніше і живе тепер, так що ваша мати, ви, дядя, вже не помічаєте, що живете в борг, за чужий рахунок, за рахунок тих людей, яких ви не пускаєте даліше передпокою... Ми відстали принаймні років на двісті, у нас немає ще зовсім нічого, нема певного ставлення до минулого, ми тільки філософствуємо, бідкаємось на тугу або п'ємо горілку. Бо ж так зрозуміло: щоб почати жити в сучасному, треба спочатку спокутувати наше минуле, розірвати з ним, а спокутувати його можна тільки стражданням, тільки незвичайною, безнастанною працею. Зрозумійте це, Аню.

Ан я. Будинок, в якому ми живемо, давно вже не наш, і я піду звідси, даю вам слово.

Трофимов. Якщо у вас є ключі від господарства, то киньте їх у колодязь і тікайте. Будьте вільні, як вітер.

Ан я (в захопленні). Як хороше ви сказали!

Трофимов. Вірте мені, Аню, вірте! Мені ще нема тридцяти, я молодий, я ще студент, але я вже стільки натерпівся. Як тільки зима, я голодний, хворий, стурбований, злидений, як старець, і куди тільки доля не ганяла мене, де тільки я не був! І все ж душа моя завжди, щохвилини, і вдень і вночі, була повна невимовного передчуття. Я передчуваю, Аню, щастя і вже бачу його...

Ан я (замислено). Сходить місяць.

Чути, як Епіходов грає на гітарі ту ж саму тоскную пісню. Сходить місяць. Десь біля тополь Варя шукає Аню і кличе: «Аню! Де ти?»

Трофимов. Так, сходить місяць. (Пауза.) Ось воно, щастя, ось воно йде, підходить все ближче й ближче, я вже чую його ходу. І якщо ми не побачимо, не зазнаємо його, то це не біда. Його побачать інші.

Варин голос. Аню! Де ти?

Трофимов. Знову ця Варя! (Сердито.) Обурливо!

Ан я. Ну що ж? Ходімо до річки. Там хороше.

Трофимов. Ходімо. (Ідуть.)

Варин голос. Аню! Аню!

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

Вітальня, відокремлена аркою від зали. Горить люстра. Чути, як у передпокої грає єврейський оркестр, той самий, про який вгадується в другій дії. Вечір. В залі танцюють grand rond. Голос Симеона-ва-Пищика: «Promenade à une paire!» Виходять у вітальню: в першій парі Пищик і Шарлотта Іванівна, в другій — Трофимов і Любов Андріївна, в третій — Аня з поштовим чиновником, в четвертій — Варя з начальником станції і т. д. Варя тихо плаче і, танцюючи, витирає сльози. В останній парі Дуняша. Ідуть по вітальні. Пищик кричить: «Grand rond, balancez!» і «Les cavaliers à genoux et remerciez vos dames!»

Фірс у фраку приносить на підносі зельтерську воду. Входять у вітальню Пищик і Трофимов.

Пищик. Я повнокровний, у мене вже двічі був удар і танцювати важко, але, як кажуть, потрапив до хору, співай не співай, а рота роззявляй... Здоров'я таки в мене коняче. Мій покійний батько, жартівник, царство небесне, про наше походження казав так, ніби наш старовинний рід Симеонових-Пищиків походить від тої самої коняки, яку Калігула посадовив у сенаті... (Сідає.) Та от біда: грошей нема! Голодний собака вірить тільки в м'ясо... (Хропе і вразу ж прокидається.) Так і я... можу тільки про гроші...

Трофимов. А в вашій постаті справді є щось коняче.

Пищик. Ну то що... кінь хороший звір... Коня прода-ти можна.

Чути, як у сусідній кімнаті грають на більярді. В залі під аркою з'являється Варя.

Трофимов (дражнить). Мадам Лопахіна! Мадам Лопахіна!..

Варя (сердито). Облізлий пан!

Трофимов. Так, я облізлий пан і пишаюсь цим!

Варя (в гіркому роздумі). От найняли музикантів, а чим платити? (Виходить.)

Трофимов (до Пищика). Якби енергію, яку ви протягом усього свого життя витратили на розшукування грошей для сплати процентів, та вжити на щось інше, то, певне, кінець кінцем, ви б могли перевернути землю.

Пищик. Ніцше... філософ... найвидатніший, найславетніший... величезного розуму людина, говорить у своїх творах, ніби фальшиві гроші робити можна.

Трофимов. А ви читали Ніцше?

Пищик. Ну... Мені Дашенька казала. А я тепер в такому становищі, хоч фальшиві гроші роби... Позавтра платити 310 карбованців... 130 уже роздобув... (Обмацує кишені, стурбовано.) Гроші пропали! Загубив гроші! (Крізь сльози.) Де гроші? (Радо.) Ось вони, за підкладкою... Навіть у піт кинуло.

Входять Любов Андріївна і Шарлотта Іванівна.

Любов Андріївна (наспівуючи лезінку). Чому так довго немає Леоніда? Що він робить у місті? (До Дуняші.) Дуняшо, пригостіть музикантів чаєм...

Трофимов. Торги, мабуть, не відбулись.

Любов Андріївна. І музиканти прийшли не до речі, і бал ми затіяли не до речі... Ну, дарма... (Сідає і тихо наспівує.)

Шарлотта (подає Пищикові колоду карт). От вам колода карт, задумайте яку-небудь одну карту.

Пищик. Задумав.

Шарлотта. Тепер тасуйте колоду. Дуже добре. Дайте сюди, о мій любий пане Пищику. Ein, zwei, drei! Тепер пошукайте, вона у вас у боковій кишені...

Пищик (дістає з бокової кишені карту). Пікова вісімка, цілком вірно! (Дивуючись.) Ви ж подумайте!

Шарлотта (тримає на долоні колоду карт, до Трофимова). Кажіть швидше, яка карта зверху?

Трофимов. Ну, що ж? Пікова дама.

Шарлотта. Єсть! (До Пищика.) Ну? Яка карта зверху?

Пищик. Туз червовий.

Шарлотта. Єсть. (Б'є по долоні, колода карт зникає.) А яка сьогодні гарна погода! (Ій відповідає таємничий жіночий голос, ніби з-під підлоги: «О, так, погода чудова, пані»). Ви такий гарний, мій ідеал... (Голос: «Ви, пані, теж мені дуже сподобався».)

Начальник станції (аплудує). Пані чревовіщателька, браво!

Пищик (дивуючись). Ви ж подумайте! Чарівна Шарлотто Іванівно... я просто закоханий...

Шарлотта. Закоханий? (Знизавши плечима.) Хіба ви можете кохати? Guter Mensch, aber schlechter Musikant¹

Трофимов (п'єскає Пищика по плечу). Коняка ви така...

¹ Хороша людина, але поганий музикант.

Шарлотта. Прошу уваги, ще один фокус. (*Бере із стільця плед.*) Ось дуже гарний плед, я бажаю продавати... (*Струшує.*) Чи не хоче хто купувати?

Пищик (*дивуючись*). Ви ж подумайте!

Шарлотта. Ein, zvei, dreil (*Хутко піднімає опущений плед; за пледом стоїть Аня; вона робить реверанс, біжить до матері, обіймає її й вибігає назад до зали під загальне захоплення.*)

Любов Андріївна (*аплодує*). Браво, браво!..

Шарлотта. Тепер ще. Ein, zvei, dreil (*Піднімає плед; за пледом стоїть Варя і кланяється.*)

Пищик (*дивуючись*). Ви ж подумайте!

Шарлотта. Кінець. (*Кидає плед на Пищика, робить реверанс і вибігає до зали.*)

Пищик (*поспішає за нею*). Лиходійка ж яка! Ач, яка? (*Виходить.*)

Любов Андріївна. А Леоніда й досі нема. Що він робить у місті так довго, не розумію! Адже там все вже закінчено, маєток продано або торги не відбулись, навіть що ж так довго тримати в невіданні!

Варя (*намагаючись її розважити*). Дядечко купив, я впевнена в цьому.

Трофимов (*насмішкувато*). Так.

Варя. Бабуся прислала йому доручення, щоб він купив на її ім'я з переводом боргу. Це вона для Ані. І я впевнена, бог допоможе, дядечко купить.

Любов Андріївна. Ярославська бабуся прислала п'ятнадцять тисяч, щоб купити маєток на її ім'я,— на нас вона не покладається,— а цих грошей не вистачило б навіть проценти сплатити. (*Закриває обличчя руками.*) Сьогодні моя доля вирішується, доля...

Трофимов (*дражнить Варю*). Мадам Лопакіна!

Варя (*сердито*). Довічний студент! Двічі вже увільняли з університету.

Любов Андріївна. Чого ж ти гніваєшся, Варю? Він дражнить тебе Лопакіним, ну то й що з того? Хочеш — виходь за Лопакіна, він хороша, цікава людина. Не хочеш — не виходь; тебе, голубонько, ніхто не приневолює...

Варя. Я дивлюсь на цю справу, мамонько, серйозно, треба прямо сказати. Він людина хороша, мені подобається.

Любов Андріївна. То й виходь. Чого ж чекати, не розумію!

Варя. Мамонько, не́ могу ж я сама за нього свататись. Ось уже два роки всі мені говорять про нього, всі говорять, а він або мовчить, або жартує. Я розумію. Він багатіє, заклопотаний справами, йому не до мене. Якби були в мене гроші, хоч трохи, хоч сто карбованців, покинула б я все, пішла б собі світ за очі. В монастир би пішла.

Трофимов. Ліпота!

Варя (до Трофимова). Студент мусить бути розумним! (Ладно, з сльозами.) Який ви стали некрасивий, Петю, як постаріли! (До Любові Андріївни, вже без сліз.) Тільки от без діла не можу, мамонька. Мені щохвилини треба щось робити.

Входить Яша.

Яша (ледве стримуючись од сміху). Єпіходов більярдний кий зламав!.. (Виходить.)

Варя. Чого це Єпіходов тут? Хто йому дозволив на більярді грати? Не розумію цих людей... (Виходить.)

Любов Андріївна. Не дражніть її, Петю, ви ж бачите, їй і без того тяжко.

Трофимов. Занадто вже вона запопадлива, не в свої справи втручається. Все літо не давала спокою ні мені, ні Ані, боялась, щоб між нами роман не виник... Яке їй діло? І до того ж я приво́ду не подавав, я такий далекий від пошлості. Ми вищі над кохання!

Любов Андріївна. А я ось, мабуть, нижча за кохання. (Дуже стурбовано.) Чому немає Леоніда? Тільки б довідатись: чи проданий маєток чи ні? Нещастя уявляється мені таким неймовірним, що якимось навіть не знаю, що думати, розгублююсь... Я можу зараз закричати, можу дурницю вчинити. Рятуйте мене, Петю. Та говоріть-бо щонебудь, говоріть...

Трофимов. Чи проданий сьогодні маєток, чи ні — хіба не однаково? З ним давно вже скінчено, немає вороття назад, заросла стежка. Заспокойтесь, люба. Не треба себе дурити, треба хоч раз у житті глянути правді просто у вічі.

Любов Андріївна. Якій правді? Ви бачите, де правда й де неправда, а я ніби втратила зір, нічого не бачу. Ви сміливо розв'язуєте всі важливі питання, але скажіть, голубе, чи це не тому, що ви ще молоді, що ви не встигли ще перестраждати жодного вашого питання? Ви сміливо дивитесь вперед, і чи не тому, що не бачите і не

чекаєте нічого страшного, бо життя ще приховане від ваших молодих очей? Ви сміливіший, чесніший, глибший за нас, але вдумайтесь, будьте великодушні хоч на кінчику пальця, пожалійте мене. Я ж тут народилась, тут жили мої батько й мати, мій дід, я люблю цей дім, без вишневого саду я не розумію свого життя, і коли вже так треба продавати, то продавайте й мене разом із садом... (*Обіймає Трофимова, цілує його в лоб.*) Тут же бо мій син утонув... (*Плаче.*) Пожалійте мене, хороший, добрий чоловіче.

Трофимов. Ви знаєте, я від усієї душі співчуваю.

Любов Андріївна. Але треба це інакше, інакше сказати... (*Витягає хусточку, на підлогу падає телеграма.*) У мене сьогодні так тяжко на серці, ви не можете собі уявити. Тут гамір, дрижить душа від кожного звуку, я вся дрижу, а піти до себе не можу, мені самій у тиші страшно. Не судіть мене, Петю... Я вас люблю, як рідного. Я охоче віддала б за вас Аню, клянусь вам, тільки ж, голубчику, треба ж учитися, треба скінчити курс. Ви нічого не робите, тільки доля кидає вас з місця на місце, так це дивно... Адже правда? Так? І треба ж щось з бородою зробити, щоб вона росла як-небудь... (*Сміється.*) Смішний ви!

Трофимов (*піднімає телеграму.*) Я не бажаю бути красенем.

Любов Андріївна. Це з Парижа телеграма. Щодня одержую. І вчора і сьогодні. Цей дикий чоловік знову захворів, знову з ним погано... Він просить пробачення, благає приїхати, і справді-таки мені слід би поїхати в Париж, побути біля нього. У вас, Петю, суворе обличчя, але що ж робити, голубчику мій, що мені робити, він хворий, він самотній, безталанний, а хто там догляне його, хто стримає його від помилок, хто подасть йому вчасно ліки? І що ж тут ховатися чи мовчати, я кохаю його, це ясно. Кохаю, кохаю... Це камінь на моїй шиї, я йду з ним на дно, але я люблю цей камінь і жити без нього не можу. (*Потискує Трофимову руку.*) Не думайте, Петю, поганого, не кажіть мені нічого, не кажіть...

Трофимов (*крізь сльози*). Ради бога, простіть за одвертість: він же вас обібрав!

Любов Андріївна. Ні, ні, ні, не треба говорити так... (*Затуляє вуха.*)

Трофимов. Він же негідник, тільки ви одна не знаєте цього! Він негідник, нікчема...

Любов Андріївна (розгнівавшись, але стримано). Вам 26 років або 27, а ви й досі гімназист другого класу!

Трофимов. Нехай!

Любов Андріївна. Треба бути мужчиною, у ваші роки треба розуміти тих, хто кохає. І самому треба кохати... треба закохуватись! (Сердито.) Так, так! І у вас немає чистоти, а ви просто чистьошка, смішний дивак, виродок...

Трофимов (з жахом). Що вона каже!

Любов Андріївна. «Я вищий над кохання!» Ви не вищий над кохання, а просто, як каже наш Фірс, недотепа. У ваш вік не мати полюбовниці!..

Трофимов (з жахом). Це жахливо! Що вона говорить?! (Хутко йде до зали, схопившись за голову.) Це жахливо... Не можу, я піду... (Виходить, але зразу ж повертається.) Між нами все кінчено! (Виходить до передпокою.)

Любов Андріївна (кричить навздогін). Петю, чекайте! Чудна людина, я пожартувала! Петю!

Чути, як у передпокої хтось покvapно йде по сходах і враз з гуркотом падає вниз. Аня і Варя скрикують, але слідом чути сміх.

Любов Андріївна. Що там таке?

Вбігає Аня.

Аня (сміючись). Петя із сходів упав! (Вибігає.)

Любов Андріївна. Який дивак цей Петя...

Начальник станції зупиняється серед зали і читає «Грішницю» О. Толстого. Його слухають, та ледве він прочитав кілька рядків, як з передпокою чути звуки вальсу, і читання уривається. Всі танцюють. Проходять з передпокою Трофимов, Аня, Варя і Любов Андріївна.

Любов Андріївна. Ну, Петю... ну, чиста душа... я пробачення прошу... Ходімо танцювати... (Танцює з ним.)

Аня і Варя танцюють.

Фірс входить, ставить свою палицю біля бічних дверей. Яша теж увійшов з вітальні, дивиться на танці.

Яша. Що, дідусю?

Фірс. Нездужаю. Раніше у нас на балах танцювали генерали, барони, адміралаи, а тепер посилаємо за поштовим чиновником і начальником станції, та й ті не так-то охоче

Йдуть. Щось я підупав на силах. Покійний пан, дідусь, усіх сургучем лікував од усіх хвороб. Я сургуч приймаю щодня вже років двадцять, а то й більше; може, я від нього й живий.

Яша. Набрид ти, діду. (*Повіхає.*) Хоч би ти вже скоріше здох.

Фірс. Ех, ти... недотепа! (*Бурмотить.*)

Трофимов і Любов Андріївна танцюють у залі, потім у вітальні.

Любов Андріївна. Мерсі. Я посиджу... (*Сідає.*)
Стомилась.

Входить Аня.

Аня (*схвильовано*). А зараз на кухні якийсь чоловік казав, що вишневий сад уже продано.

Любов Андріївна. Кому продано?

Аня. Не сказав, кому. Пішов. (*Танцює з Трофимовим. Обое виходять до зали.*)

Яша. Це там якийсь дідок балакав. Чужий.

Фірс. А Леоніда Андрійовича ще немає, не приїхав. Пальто на ньому легеньке, демі-сезон, дивись, ще застудиться. Ех, молоде-зелене!..

Любов Андріївна. Я зараз умру. Підіть, Яшо, довідайтеся, кому продано.

Яша. Та він давно пішов, той дід. (*Сміється.*)

Любов Андріївна (*з легкою досадою*). Ну, чого ви смієтесь? Чого раді?

Яша. Надто вже Єпіходов смішний. Пуста людина. Двадцять два нещастя.

Любов Андріївна. Фірс, якщо продадуть маєток, то куди ти підеш?

Фірс. Куди накажете, туди й піду.

Любов Андріївна. Чого в тебе обличчя таке? Нездужаєш? Пішов би краще спати...

Фірс. Так... (*З усмішкою.*) Я піду спати, а хто тут без мене подасть, хто порядкуватиме? Сам на весь дім.

Яша (*до Любові Андріївни*). Любов Андріївно! Дозвольте звернутись до вас з проханням, будьте такі ласкаві! Коли знову поїдете до Парижа, так візьміть і мене з собою, будьте ласкаві. Залишатися тут мені аж ніяк неможливо. (*Озираючись, напівголосно.*) Що ж там казати, ви самі бачите, країна неосвічена, народ неморальний, та й нудно, в кухні годують бридко, а тут ще й Фірс цей ходить, бур-

мотить різні непідхожі слова. Візьміть мене з собою, будьте такі ласкаві!

Входить П и щ и к.

П и щ и к. Дозвольте просити вас... на вальсик, най-прекрасніша... (Любов Андріївна іде з ним.) Чарівна, все-таки 180 карбованчиків я візьму у вас... Візьму... (Танцює.) 180 карбованчиків... (Перейшли до зали.)

Я ш а (тихо наспівує). «Чи ти збагнеш в душі моїй тривогу»...

В залі постать у сірому циліндрі і в картатих панталонах махає руками і стрибає; вигуки: «Браво, Шарлотто Іванівно!».

Д у н я ш а (зупиняється попудритись). Панночка велить мені танцювати — кавалерів багато, а дам мало, — а мені від танців в голові паморочиться, серце стукає. Фірс Миколайовичу, а зараз чиновник з пошти таке мені сказав, що мені дух перехопило.

Музика стихає.

Ф і р с. Що він тобі сказав?

Д у н я ш а. Ви, каже, як квітка.

Я ш а (позіхає). Темнота... (Виходить.)

Д у н я ш а. Як квітка... Я така делікатна дівчина, страх люблю ніжні слова.

Ф і р с. Закрутишся ти.

Входить Є п і х о д о в.

Є п і х о д о в. Ви, Авдотіє Федорівно, не бажаєте мене бачити... так, ніби я кузька якась. (Зітхає.) Ех, життя!

Д у н я ш а. Чого ви хочете?

Є п і х о д о в. Безсумнівно, може, ви й праві. (Зітхає.) Але, звичайно, коли поглянути з точки зору, то ви, дозволю собі так висловитись, пробачаюсь за одвертість, цілковито привели мене в стан духу. Я знаю свою фортуна, щодня зі мною трапляється якесь нещастя, і до цього я давно вже звик, так що з усмішкою дивлюся на свою долю. Ви дали мені слово, і хоч я...

Д у н я ш а. Прошу вас, потім поговоримо, а тепер дайте мені спокій. Тепер я мрію. (Бавиться віялом.)

Є п і х о д о в. У мене кожен день нещастя, і я дозволю собі так висловитись, тільки усміхаюсь, навіть сміюсь.

Входить із зали В а р я.

Варя. Ти й досі ще не пішов, Семене? Яка ж ти, справді, неповажлива людина. (До Дуняші.) Іди звідси, Дуняшо! (До Єпіходова.) То на більярді граєш і кий зламав, то по вітальні походжаєш, наче гість.

Єпіходов. З мене вимагати, дозвольте вам висловитись, ви не можете.

Варя. Я з тебе не вимагаю, а кажу. Тільки й діла, що блукаєш з місця на місце, а справами не займаєшся. Конторника утримуємо, а невідомо навіщо.

Єпіходов (ображено). Чи працюю я, чи блукаю, чи їм, чи на більярді граю, про те можуть судити тільки люди з поняттям і старші.

Варя. Ти смієш мені це казати! (Спалахнувши.) Ти смієш? Значить, я нічого не розумію? Забирайся ж геть звідси! Зараз же!

Єпіходов (злякавшись). Прошу вас висловлюватись делікатним способом.

Варя (вкрай обурившись). Зараз же забирайся! Геть! (Він іде до дверей, вона за ним.) Двадцять два нещастя! Щоб твого й духу тут не було! Щоб мої очі більше тебе не бачили! (Єпіходов вийшов, за дверима його голос: «Я на вас буду скаржитись».) А, ти ще вертаєшся! (Хапає палицю, поставлену Фірсом біля дверей.) Іди, іди... Іди, я тобі покажу... А, ти вертаєшся? Вертаєшся? Так ось же тобі... (Заміряється, в цей час входить Лопакін.)

Лопакін. Широ дякую.

Варя (сердито й глузливо). Вибачайте!

Лопакін. Нічого. Широ дякую за приємне частування.

Варя. Нема за що. (Відходить. Потім озирається і питає лагідно.) Я вас не вдарила?

Лопакін. Ні, нічого. Гуля проте набіжить величенька.

Голоси в залі. Лопакін приїхав! Єрмолаю Олексійовичу!

Пищик. Видом видати, слухом слихати... (Цілується з Лопакіним.) Коньячком од тебе пахтить, любий мій, серце моє. А ми тут теж розважаємось.

Входить Любов Андріївна.

Любов Андріївна. Це ви, Єрмолаю Олексійовичу? Чому так довго? Де Леонід?

Лопакін. Леонід Андрійович зі мною приїхав, він іде...

Любов Андріївна (хвилюючись). Ну, що? Відбулись торги? Кажіть-бо!

Лопакін (ніяково, боячись виявити свою радість). Торги закінчились близько четвертої години... Ми на поїзд спізнилися, довелося чекати до половини десятої. (Важко зітхнувши.) Ух! Мені голова трохи обертом іде.

Входить Гаєв; у правій руці в нього покупки, лівою він витирає сльози.

Любов Андріївна. Льоню, що? Льоню, ну? (Не терпляче, крізь сльози.) Швидше-бо, ради бога...

Гаєв (нічого їй не відказує, тільки махає рукою; до Фірса, крізь сльози). Ось візьми... Тут анчоуси, керченські оселедці... Я сьогодні нічого не їв... Скільки я витерпів! (Двері до більярдної відчинені; чути удари куль і Яшин голос: «Сім і вісімнадцять!» У Гаєва міниться обличчя, він уже не плаче.) Стомився я страшенно. Даси мені, Фірсе, передягтися... (Виходить до себе через зал, за ним Фірс.)

Пищик. Що там на торгах? Ну, розповідай!

Любов Андріївна. Продано вишневий сад?

Лопакін. Продано.

Любов Андріївна. Хто купив?

Лопакін. Я купив. (Пауза.)

Любов Андріївна пригнічена; вона б упала, коли б не стояла біля крісла й стола. Варя знімає з пояса ключі, кидає їх на підлогу, серед вітальні, і виходить.

Лопакін. Я купив! Почекайте, панове, будьте ласкаві, мені затуманилась голова, говорити не можу... (Сміється.) Прийшли ми на торги, там уже Деріганов. У Леоніда Андрійовича було тільки п'ятнадцять тисяч, а Деріганов понад борг зразу набавив тридцять. Бачу, справа така, я зчепився з ним, набавив сорок. Він сорок п'ять. Я п'ятдесят п'ять. Він, значить, по п'ять набавляє, я по десять... Ну, скінчилось... Понад борг я набавив дев'яносто, залишилось за мною. Вишневий сад тепер мій! Мій! (Регоче.) Боже мій, господи, вишневий сад мій! Скажіть мені, що я п'яний, не при своєму розумі, що все це мені ввижається... (Тупає ногами.) Не смійтеся з мене! Коли б мій батько й дід повставали з домовин і глянули на все, що трапилось, як їхній Єрмолай, лупцьований, малописьменний Єрмолай, що бігав узимку босоніж, як цей самий Єрмолай придбав має-

ток, кращого за який немає нічого на світі. Я купив маєток, де батько й дід були рабами, де їх не пускали навіть до кухні... Я сплю, це тільки ввижається мені, це тільки здається... Це плід вашої уяви, пойнятий мороком невідомості... (Піднімає ключі, ласкаво посміхаючись.) Кинула ключі, хоче показати, що вона вже тут не господиня... (Дзенькає ключами.) Ну, та однаково. (Чути, як настроюють оркестр.) Гей, музиканти, грайте, я бажаю вас слухати! Приходьте всі дивитися, як Єрмолай Лопакін рубоне сочирю по вишневому саду, як попадають на землю дерева. Набудуємо дач, і наші онуки й правнуки побачать тут нове життя... Музико, грай!

Грає музика. Любов Андріївна сіла на стілець і гірко плаче.

Л о п а к і н (з докором). Чому ж, чому ви мене не послухали? Бідолашна моя, хороша, не вернеш тепер. (Крізь сльози.) О, швидше б усе це минулось, швидше б як-небудь змінилось наше неодоладне, нещасливе життя.

П и щ и к (бере його під руку, напівголосно). Вона плаче. Ходімо в залу, нехай вона сама... Ходімо... (Бере його під руку і виводить до зали.)

Л о п а к і н. Що ж такого? Музико, грай чітко! Нехай все так, як я бажаю. (З іронією.) Іде новий поміщик, власник вишневого саду! (Штовхнув ненароком столик, мало не звалив канделябри). За все могу заплатити! (Виходить з Пищиком.)

В залі й вітальні немає нікого, крім Любові Андріївни, яка сидить, зіщулилась уся і гірко плаче. Тихо грає музика. Хутко входять А н я і Т р о ф и м о в. Аня підходить до матері і стає перед нею навколішки. Трофимов залишається біля входу до зали.

А н я. Мамо! Мамо, ти плачеш? Люба, добра, хороша моя мамо, моя прекрасна, я люблю тебе... я благословляю тебе. Вишневий сад продано, його вже немає, це правда, правда, але не плач, мамо, у тебе залишилось життя попереду, залишилась твоя гарна, чиста душа... Ходімо зі мною, ходімо, люба, звідси, ходімо!.. Ми посадимо новий сад, розкішніший за цей, ти побачиш його, зрозумієш, і радість, тиха, глибока радість опуститься на твою душу, як сонце у вечірню пору, і ти посміхнешся, мамо! Ходімо, люба! Ходімо!..

З а в і с а

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Декорація першої дії. Немає ні завіс на вікнах, ні картин, залишилось трохи меблів, які складені в один куток, ніби для продажу. Відчувається пуста. Біля вихідних дверей і в глибині сцени складені чемодани, дорожні клунки і т. ін. Двері ліворуч відчинені, звідти чути голоси Варі й Ані. Лопахін стоїть, чекає. Яша тримає піднос з скляночками, повними шампанського. В передпокої — Єпіходов зав'язує ящик. За сценою, в глибині, гомін. Це прийшли прощатися селяни. Голос Гаєва: «Спасибі, братці, спасибі вам».

Яша. Простий народ прощатися прийшов. Я такої думки, Єрмолаю Олексійовичу: народ добрий, але мало розуміє.

Гомін затихає. Входять через передпокій Любов Андріївна і Гаєв; вона не плаче, але бліда, обличчя її дрижить, вона не може говорити.

Гаєв. Ти віддала їм, Любо, свій гаманець. Так не можна! Так не можна!

Любов Андріївна. Я не змогла! Я не змогла!
(Обоє виходять.)

Лопахін (в двері, їм навздогін). Прошу, будьте ласкаві! По скляночці на прощання. Із міста не догадався привезти, а на станції знайшов тільки одну пляшку. Будьте ласкаві! (Пауза.) Що ж, панове! Не бажаєте? (Відходить од дверей.) Знав би — не купував. Ну, і я пити не буду. (Яша обережно ставить піднос на стілець.) Випий, Яшо, хоч ти.

Яша. З від'їжджаючими! Щасливо залишатися! (П'є.) Це шампанське не справжнє, запевняю вас.

Лопахін. Вісім карбованців пляшка. (Пауза.) Холодно тут страшенно.

Яша. Не топили сьогодні, все одно поїдемо. (Сміється.)

Лопахін. Чого ти?

Яша. Від задоволення.

Лопахін. Надворі жовтень, а сонячно й тихо, як улітку. Будуватись добре. (Глянувши на годинник, у двері.) Панове, вважайте, до поїзда залишилось тільки 47 хвилин! Значить, через 20 хвилин їхати на станцію. Поспішайте.

Трофимов у пальті входить з двору.

Трофимов. Мені здається, їхати вже час. Коні подані. Чорт його батька знає, де мої калоші. Зникли. (В двері.) Аню, немає моїх калош! Не знайшов!

Лопахін. А мені в Харків треба. Поїду з вами од-

ним поїздом. Проживу в Харкові цілу зиму. Я все тинявся з вами, замучився без діла. Не могу без роботи, не знаю, куди дівати руки; теліпаються якось дивно, ніби чужі.

Трофимов. Зараз поїдемо, і ви знову візьметесь за свою корисну працю.

Лопакін. Випий-но скляночку.

Трофимов. Не буду.

Лопакін. Значить, у Москву тепер?

Трофимов. Так, проведу їх до міста, а завтра в Москву.

Лопакін. Так... Що ж, професори, видно, не читають лекцій, чекають, доки прийдеш!

Трофимов. Не твоє діло.

Лопакін. Скільки це років, як ти в університеті вчишся?

Трофимов. Придумай щось новіше. Це набридло вже й недотепно. (*Шукає калоші.*) Знаєш, ми, мабуть, більше не побачимось, так от дозволь мені дати тобі, на прощання, одну пораду: не розмахуй руками! Одвикни від цієї звички — розмахувати. І теж от будувати дачі, гадати, що з дачників колись вийдуть окремі господарі, гадати так — це теж значить розмахувати... Як би там не було, все-таки я тебе люблю. У тебе тонкі, ніжні пальці, як у артиста, у тебе тонка, ніжна душа...

Лопакін (*обіймає його*). Прощавай, голубчику. Дякую за все. Коли потрібно, візьми в мене грошей на дорогу.

Трофимов. Навіщо мені? Не треба.

Лопакін. Та у вас же немає!

Трофимов. Є. Дякую вам. Я за переклад одержав. Ось вони тут, у кишені. (*Стурбовано.*) А калош моїх нема!

Варя (*з другої кімнати*). Візьміть вашу гидоту! (*Викидає на сцену пару гумових калош.*)

Трофимов. Чого ж ви гніваєтесь, Варю? Гм... Та це не мої калоші!

Лопакін. Я навесні посіяв маку тисячу десятин, і оце заробив сорок тисяч чистого. А коли мій мак цвів, яка то була картина! Так от я, кажу, заробив сорок тисяч і значить, пропоную тобі в позику, тому що можу. Навіщо ж кирпу гнути? Я мужик... попросту.

Трофимов. Твій батько був мужик, мій — аптекар, і це зовсім нічого не значить. (*Лопакін дістає бумажник.*) облиш, облиш... Дай мені хоч двісті тисяч, не візьму. Я вільна людина. І все, що так високо ціните всі ви, багатії і

злідарі, не має для мене ані найменшого значення, от як пух, що літає в повітрі. Я можу обходитись без вас, я можу проходити повз вас, я дужий і гордий. Людство простує до вищої правди, до вищого щастя, яке тільки можливе на землі, і я в перших лавах!

Л о п а х і н. Дійдеш?

Т р о ф и м о в. Дійду. (Пауза.) Дійду або покажу іншим шлях, як дійти.

Чути, як десь далеко цюкають сокирою по дереву.

Л о п а х і н. Ну, прощавай, голубчику. Час їхати. Ми один перед одним гнемо кирпичу, а життя собі йде та йде. Коли я працюю довго, невтомно, тоді думки трохи легші, і здається, ніби мені теж відомо, навіщо я існую. А скільки, брат, в Росії людей, які існують не знати для чого. Ну, все одно, циркуляція діла не в цьому. Леонід Андрійович, кажуть, взяв посаду, буде в банку, шість тисяч на рік... Тільки ж бо не всидить, ледачий дуже...

А н я (на дверях). Мама вас просить: доки вона не поїхала, щоб не рубали саду.

Т р о ф и м о в. Справді, невже невістачає такту... (Виходить через передпокій.)

Л о п а х і н. Зараз, зараз... От які-бо справді. (Виходить за ним.)

А н я. Фірса відправили в лікарню?

Я ш а. Я вранці казав. Відправили, напевне.

А н я (до Єпіходова, що проходить через залу). Семєне Пантелеймоновичу, довідайтеся, будь ласка, чи відвезли Фірса до лікарні.

Я ш а (ображено). Вранці я казав Єгорові. Чого ж питати по десять раз!

Є п і х о д о в. Довголітнього Фірса, на мою остаточну думку, полагодити вже не можна, йому треба до праотців. А я можу тільки заздрити йому. (Поклав чемодан на картонку з капелюхом і роздушив.) Ну, от, звичайно. Так і знав. (Виходить.)

Я ш а (глузливо). Двадцять два нещастя...

В а р я (за дверима). Фірса відвезли в лікарню?

А н я. Відвезли.

В а р я. Чого ж листа не взяли до лікаря?

А н я. Так треба навздогін послати... (Виходить.)

В а р я (із сусідньої кімнати). Де Яша? Скажіть, мати його прийшла, хоче з ним попрощатись.

Яша (махав рукою). Виводять тільки з терпіння.

Дуняша весь час клопочеться біля речей; тепер, коли Яша залишився сам, вона підійшла до нього.

Дуняша. Хоч би поглянули разок, Яшо. Ви од'їжджаєте... Мене покидаєте... (Плаче й кидається йому на шию.)

Яша. Чого ж плакати? (П'є шампанське.) Через шість днів я знову в Парижі. Завтра сядемо на кур'єрський поїзд і покотимо, тільки нас і бачили. Навіть якось не віриться. Вів ля Франс!.. Тут не по мені, не можу жити... нічого не вдієш. Надивився на темноту — годі з мене. (П'є шампанське.) Чого ж плакати? Поводьтеся пристойно, тоді не будете плакати.

Дуняша (пудриться, вдивляючись у люстерко). Пришліть із Парижа листа. Я ж бо вас кохала, Яшо, так кохала! Я ніжне створіння, Яшо!

Яша. Сюди йдуть. (Клопочеться біля чемоданів, тихо наспівує.)

Входять Любов Андріївна, Гаєв, Аня і Шарлотта Іванівна.

Гаєв. Їхати б уже. Часу небагато залишилось. (Дивлячись на Яшу.) Від кого це оселедцем тхне?

Любов Андріївна. Хвилині через десять даваймо вже в екіпажі сідати... (Оглядає кімнату.) Прощавай, любий доме, старий дідусю. Мине зима, настане весна, а там тебе вже не стане, тебе зламають. Скільки бачили ці стіни! (Палко цілує дочку.) Радість моя, ти сяєш, твої оченята грають, як два діаманти. Ти задоволена? Дуже?

Аня. Дуже! Починається нове життя, мамо!

Гаєв (весело). Справді, тепер усе гаразд. До продажу вишневого саду ми всі хвилювались, мучились, а потім, коли питання було вирішене остаточно, безповоротно, всі заспокоїлись, навіть повеселішали. Я банківський служака, тепер я фінансист... жовтого в середину, та й ти, Любо, що не кажи, маєш кращий вигляд, це безперечно.

Любов Андріївна. Так, з нервами моїми краще, це правда. (Їй подають капелюшок і пальто.) Я сплю добре. Виносьте, Яшо, мої речі. Пора. (До Ані.) Дівчинко моя, ми скоро побачимось... Я їду в Париж, буду там жити на ті гроші, що їх прислала твоя ярославська бабуся на купівлю маєтку,— хай живе бабуся! — а грошей цих вистачить не надовго.

А н я. Ти, мамо, повернешся скоро, скоро... адже правда? Я підготуюсь, складу іспити в гімназії і потім буду працювати, тобі допомагати. Ми будемо, мамо, разом читати різні книжки... Адже правда? (*Цілує матері руки.*) Ми будемо читати осінніми вечорами, прочитаємо багато книжок, і перед нами розкриється новий, чудовий світ... (*Мріє.*) Мамо, приїжджай...

Лю б о в А н д р і ї в н а. Приїду, моє золотко. (*Обіймає дочку.*)

Входить Л о п а х і н. Шарлотта тихо наспівує пісеньку.

Г а є в. Щаслива Шарлотта: співає!

Ш а р л о т т а (*бере клунок, схожий на сповите немовля.*) Мое малятко, люлі, люлі... (*Чути плач дитини: «Уа, уа!..»*) Цить, мій хороший, мій любий хлопчику. («Уа!.. Уа!..») Мені тебе так шкода! (*Кидає клунок на місце.*) То ви, будь ласка, знайдіть мені посаду. Я не можу так.

Л о п а х і н. Знайдемо, Шарлотто Іванівно, не турбуйтеся.

Г а є в. Всі нас кидають. Варя йде зовсім... ми враз стали не потрібні.

Ш а р л о т т а. В місті мені нема де жити. Треба йти... (*Наспівує.*) Все одно...

Входить П и щ и к.

Л о п а х і н. Чудо природи!..

П и щ и к (*захекавшись*). Ой, дайте віддихатися... замучився... Мої найшановніші... Води дайте...

Г а є в. По гроші, напевне? Слуга покірний, іду від гріха... (*Виходить.*)

П и щ и к. Давненько не був у вас... найпрекрасніша... (*До Лопакіна.*) Ти тут... радий тебе бачити... величезного розуму людина... візьми... одержуй... (*Подає Лопакіну гроші.*) Чотириста карбованців... буду винен ще вісімсот сорок...

Л о п а х і н (*здивовано знизує плечима*). Ніби уві сні. Де ж ти взяв?

П и щ и к. Зачекай... Жарко... Подія найнезвичайніша. Приїхали до мене англійці і знайшли в землі якусь білу глину... (*До Любові Андріївни.*) І вам чотириста... прекрасна, дивна... (*Подає гроші.*) Решту потім. (*П'є воду.*) Зараз оце один юнак розповідав у вагоні, ніби якийсь великий філософ радить стрибати з дахів... «Стрибай!» — каже,

і в цьому вся задача. (Здивовано.) Ви ж подумайте! Води!..

Лопакін. Що ж це за англійці?

Пищик. Здав їм ділянку з глиною на 24 роки... А тепер вибачайте, ніколи... треба гнати далі... Поїду до Знойкова... до Кардамонова... Всім заборгував... (П'є.) Живіть здорові... В четвер заїду...

Любов Андріївна. Ми зараз переїздимо до міста, а завтра я закордон...

Пищик. Як? (Стурбовано.) Чому до міста? То ж то я дивлюсь на меблі... чемодани... Ну, нічого... (Крізь слози.) Нічого... Найвеличезнішого розуму люди... ці англійці... Нічого... Будьте щасливі... Хай бог вам помагає... Нічого... Всьому на цьому світі буває кінець... (Цілує руку Любові Андріївні.) А почувете, що й мені кінець прийшов, згадайте оцю саму... коняку і скажіть: «був на світі сякий-такий... Симеонов-Пищик... царство йому небесне»... Прегарна погода... Так... (Виходить дуже зніяковілий, але зараз же повертається і каже з порога.) Кланялась вам Дашенька! (Виходить.)

Любов Андріївна. Тепер можна і їхати. Іду я з двома клопотами. Перший — це хворий Фірс. (Поглянувши на годинник.) Ще хвилини п'ять можна...

Аня. Мамо, Фірса вже відправили до лікарні. Яша відправив зранку.

Любов Андріївна. Друга моя печаль — Варя. Вона звикла рано вставати й працювати, а тепер без роботи вона, мов риба без води. Схудла, зблідла і плаче, сердешна... (Пауза.) Ви це дуже добре знаєте, Єрмолаю Олексійовичу; я мріяла... віддати її за вас, та й з усього було видно, що ви женитесь. (Шепоче Ані, та киває Шарлотті, і обидві виходять.) Вона кохає вас, вам вона до душі, і не знаю, не знаю, чому це ви ніби обминаєте одне одного. Не розумію!

Лопакін. Я теж, по правді, сам не розумію. Якось чудно все... Якщо є ще час, то я хоч зараз ладен... Скінчимо зразу і край, а без вас, я почувую, не освідчусь.

Любов Андріївна. І чудесно. Потрібна ж бо тільки одна хвилина. Я її зараз покличу...

Лопакін. До речі й шампанське є. (Поглянувши на скляночки.) Порожні, хтось уже випив. (Яша кашляє.) Це називається вихлестати.

Любов Андріївна (жваво). Прекрасно. Ми ви-

йдемо... Яшо, allez! Я покличу її... (До дверей.) Варю, об-
лиш усе, іди сюди. Іди! (Виходить з Яшею.)

Лопахін (поглядає на годинник). Так... (Пауза.)

За дверима стриманий сміх, шепіт, нарешті входить Варя.

Варя (довго розглядає речі). Дивно, ніяк не знайду...

Лопахін. Чого ви шукаєте?

Варя. Сама пакувала і не пам'ятаю. (Пауза.)

Лопахін. Куди ж ви тепер, Варваро Михайлівно?

Варя. Я? До Рагуліних... Домовилась до них госпо-
дарство доглядати... за економку, чи що.

Лопахін. Це в Яшнево? Верстов сімдесят буде.
(Пауза.) От і кінчилось життя в цьому домі...

Варя (розглядає речі). Де ж це... Чи, може, я в скри-
ню запакувала... Так, життя в цьому домі кінчилось...
більш уже не буде...

Лопахін. А я в Харків зараз їду... от з цим поїздом.
Справ багато. А тут в садибі залишу Єпіходова... Я його
найняв.

Варя. Ну, що ж!

Лопахін. Минулого року, коли пригадаєте, в цю
пору сніг уже йшов, а тепер тихо, сонячно. Тільки от хо-
лодно... Градусів три морозу.

Варя. Я не подивилась. (Пауза.) Та й розбився у
нас градусник... (Пауза.)

Голос у двері з двору: «Єрмолаю Олексійовичу!».

Лопахін (ніби давно чекав на цей голос). Зараз!
(Хутко виходить.)

Варя, сидячи на підлозі, поклавши голову на клунок з одежею,
тихо ридає. Відчиняються двері, обережно входить Любов
Андріївна.

Любов Андріївна. Ну що? (Пауза.) Треба їхати.

Варя (вже не плаче, витерла очі). Так, пора, мамонь-
ко. Я до Рагуліних устигну ще сьогодні, аби тільки не спіз-
нитися на поїзд...

Любов Андріївна (у двері). Аню, вдягайся!

Входять Аня, потім Гаєв, Шарлотта Іванівна. Гаєв
вдягнений у тепле пальто з башликом. Збираються слуги, візники.

Біля дверей клопочеться Єпіходов.

Любов Андріївна. Тепер можна і в дорогу!

Аня (радісно). В дорогу!

Гаєв. Друзі мої, милі, дорогі друзі мої! Покидаючи

назавжди цей дім, чи можу я не сказати, чи можу утриматись, щоб на прощання не висловити ті почуття, які сповнюють тепер усю мою істоту...

А н я (благально). Дядю!

В а р я. Дядечку, не треба!

Г а є в (похмуро). Дуплетом жовтого в середину...
Мовчу...

Входить Трофимов, потім Лопакін.

Трофимов. Що ж, панове, пора їхати!

Лопакін. Єпіходов, моє пальто!

Любов Андріївна. Я посиджу ще одну хвилиночку. Наче я раніше ніколи не бачила, які в цьому будинку стіни, які стелі, і зараз я дивлюсь на них з жадою, з такою ніжною любов'ю...

Г а є в. Пам'ятаю, коли мені було шість років, на зелені свята я сидів на цьому вікні і дивився, як батько мій ішов до церкви...

Любов Андріївна. Всі речі забрали?

Лопакін. Здається, все. (До Єпіходова, надягаючи пальто.) Ти ж, Єпіходов, гляди, щоб усе було гаразд!

Єпіходов (говорить хрипким голосом). Будьте спокійні, Єрмолаю Олексійовичу!

Лопакін. Що це в тебе такий голос?

Єпіходов. Зараз воду пив, щось проковтнув.

Яша (з презирством). Темнота...

Любов Андріївна. Поїдемо — і тут не залишиться жодної душі...

Лопакін. Аж до весни.

Варя (висмикує із клунка парасольку, — схоже, ніби вона замірилась; Лопакін удає, що злякався). Та що це ви... Я й не думала.

Трофимов. Панове, ходімо сідати в екіпажі... Вже пора! Зараз поїзд прийде!

Варя. Петю, ось вони, ваші калоші, біля чемодана. (Крізь сльози.) І які вони у вас брудні, старі...

Трофимов (взуваючи калоші). Ходімо, панове!

Г а є в (дуже збентежений, боїться заплакати). Поїзд... станція... Круаже в середину, білого дуплетом в кут...

Любов Андріївна. Ходімо!

Лопакін. Всі тут? Нікого там нема? (Замикає бічні двері ліворуч.) Тут речі складено, треба замкнути. Ходімо!

А н я. Прощай, доме! Прощавай, старе життя!

Трофимов. Здрастуй, нове життя!.. (Виходить з Анею.)

Варя оглядає кімнату і, не поспішаючи, виходить. Виходять Яша і Шарлотта з собачкою.

Лопакін. Значить, до весни. Виходьте, панове... До побачення!.. (Виходить.)

Любов Андріївна і Гаєв залишилися вдвох. Вони ніби чекали на це, кидаються на шию одне одному і ридують стримано, тихо, боячись, щоб їх не почували.

Гаєв (у розпачі). Сестро моя, сестро моя...

Любов Андріївна. О мій милий, мій ніжний, прекрасний сад!.. Мое життя, моя молодість, щастя моє, прощай!.. Прощай!..

Голос Ані (весело закликаючи). Мамо!..

Голос Трофимова (весело, збуджено). Ау!..

Любов Андріївна. Востанне поглянути на стіни, на вікна... По цій кімнаті любила походжати покійниці мати.

Гаєв. Сестро моя, сестро моя!..

Голос Ані. Мамо!

Голос Трофимова. Ау!

Любов Андріївна. Ми йдемо!.. (Виходять.)

Сцена порожня. Чути, як на ключ замикають усі двері, як потім від'їздять екіпажі. Стає тихо. Серед тиші лунає глухий стук сокири по дереву, який звучить самотньо й тоскно. Чути кроки. Із дверей, що праворуч, з'являється Фірс. Він вдягнутий, як завжди, в піджаку і білій жилетці, на ногах капці. Він хворий.

Фірс (підходить до дверей, торкає за ручку.) Замкнено. Поїхали... (Сідає на канапу.) Про мене забули... Бай-дуже... я тут посиджу... А Леонід Андрійович, мабуть, шуби не вдяг, в пальті поїхав... (Стурбовано зітхає.) Я, бач, не подивився... Молоде-зелене! (Щось бурмотить, чого не можна зрозуміти.) Життя, бач, пролинуло, ніби й не жив... (Лягає.) Я полежу... Силоньки, бач, у тебе нема, нічого не залишилось, нічого... Ех, ти... недотепа!.. (Лежить нерухомо.)

Чути далекий звук, мов з неба, ніби урвалася струна, завмираючий, сумний. Настає тиша, і тільки чути, як далеко в саду сокирою стукотять по дереву.

Завіса

1903—1904

шш

ЗМІСТ

ПОВІСТІ, ОПОВІДАННЯ

<u>Мужики.</u> Переклад А. Хуторяна	7
В рідному кутку. Переклад Ю. Збанацького	35
На 'підводі. Переклад І. Щербини	46
Людина в футлярі. Переклад В. Козаченка	54
<u>Агрус.</u> Переклад А. Головка	66
<u>Про кохання.</u> Переклад І. Буше	76
<u>Іонич.</u> Переклад Є. Дроб'язка	85
Випадок з практики. Переклад А. Хуторяна	102
Душечка. Переклад Є. Кротевича	112
У службових справах. Переклад Д. Бобиря	124
Дама з собачкою. Переклад А. Хуторяна	138
На святках. Переклад Є. Кротевича	153
В яру. Переклад А. Хуторяна	158
Архієрей. Переклад І. Щербини	193
Наречена. Переклад Д. Бобиря	208

П'ЄСИ

Іванов. Переклад С. Мішури	227
Ведмідь. Переклад А. Хуторяна	286
Освідчення. Переклад А. Хуторяна	300
Весілля. Переклад А. Хуторяна	313
Ювілей. Переклад Д. Білоуса	326
Чайка. Переклад І. Сенченка	339
Дядя Ваня. Переклад А. Вер і В. Ковалевського.	386
Про школу від тютюну. Переклад А. Хуторяна	429
<u>Три сестри.</u> Переклад А. Головка	433
<u>Вишневий сад.</u> Переклад П. Панча	490

Редактор П. Нельговський
Художник Н. Калугін
Художній редактор А. Девякін
Техн. редактор О. Олешкевич
Коректори Л. Москвич, Б. Давиденко

БФ 01083. Здано на виробництво 19/ХІІ 1953 р.

Підписано до друку 8/ІІІ 1954 р.

Формат паперу 84×108₃₂. Папер. арк. 8,375. Друк. арк. 27,47+5 вкл.

Обліково-видавн. аркушів 29,543. В друк. арк. 68 800 зн.

Зам. 240. Тираж 15 000.

Надруковано з матриць Книжкової ф-ки ім. Фрунзе, м. Харків, в 4-й поліграфічній фі-ці Головидаву Міністерства культури УРСР, м. Київ, пл. Калініна, 2.

